

De Dietse vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium

<https://hdl.handle.net/1874/322574>

Ag. 1923

1936

**DE DIETSE VERTALING
VAN GERLACH PETERS'
SOLILOQUIUM . . .**

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

J. J. MAK

**A. qu.
192**

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1403 7083

DE DIETSE VERTALING VAN GERLACH PETERS' SOLILOQUIUM

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN

DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

aan de Rijks-Universiteit te Utrecht
op gezag van den Rector-Magnificus
Dr. W. E. Ringer, hoogleeraar in
de faculteit der geneeskunde, volgens
besluit van de senaat der universiteit
tegen de bedenkingen van de faculteit
der Letteren en Wijsbegeerte te ver-
dedigen op Vrijdag 4 December 1936
des namiddags te 4 uur, door

JACOBUS JOHANNES MAK

GEBOREN TE ROTTERDAM

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Bij het beëindigen van dit proefschrift kan ik niet nalaten U Hooggeachte Promotor, Hooggeleerde DE VOOYS mijn oprechte dank te betuigen. Allereerst hiervoor, dat U mijn promotor heeft willen zijn. Vervolgens voor het onderwerp, dat U mij aan de hand heeft gedaan. Maar allermeeft hiervoor, dat U mij volkomen vrij heeft gelaten in de bewerking van mijn proefschrift, zowel wat de vorm als wat de inhoud betreft. Dat U mijn werk heeft willen aanvaarden, stemt mij tot grote dankbaarheid.

Ik beschouw het als een bijzonder voorrecht, in mijn Leidse studie jaren het onderricht te hebben mogen genieten van de hoogleraren KERN, VERWEY, COLENBRANDER, DE VRIES, MULLER en KNAPPERT, die allen op hun gebied veel tot mijn vorming hebben bijgedragen.

Van de weinigen, met wie ik in het afgelopen jaar door mijn studie in aanraking ben gekomen, moet ik hier in de eerste plaats noemen den Weleerw. Heer Ds. H. W. TE WINKEL te Groningen, die mij met bijzondere bereidwilligheid verscheiden belangrijke gegevens verschafte. Ook den Weleerw. Zeergeleerden Heer Dr. BON. KRUITWAGEN O.F.M., die mij zijn rijke bibliotheek ter beschikking stelde, ben ik grote dank verschuldigd. Bijzondere welwillendheid ondervond ik ten slotte nog van den heer Mr. B. VAN 'T HOFF, bibliothecaris van de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer en van de beambten van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

INHOUD.

Inhoudsopgave	. . . . .	blz.	5
Afkortingen	. . . . .	„	6
Inleiding.			
	De moderne devotie	„	9
Gerlach Peters.			
HOOFDSTUK	I Gerlach Peters' leven	„	49
„	II Gerlach Peters' werken	„	61
„	III De mystiek van het Soliloquium	„	80
De dietse vertaling van het Soliloquium.			
HOOFDSTUK	IV De handschriften	„	102
„	V Taal en Vertaaltechniek	„	122
„	VI Vertaaltechniek en woordenschat vergeleken met de Nrd.-Nederlandse vertaling van het N.T. en de vertaling, resp. bewerking van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae in verband met de vraag naar den vertaler	„	154
De uitgave.			
	Wijze van uitgeven	„	164
	Tekst van de dietse vertaling	„	166
Woordenlijst	. . . . .	„	252
Literatuurlijst	. . . . .	„	266
Bijlage	. . . . .	„	279
Register van Persoonsnamen	. . . . .	„	282
Addenda et corrigenda	. . . . .	„	287

AFKORTINGEN.

- AAU — Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdóm Utrecht.
- AKG — Archief voor kerkelijke geschiedenis.
- ANKG — Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis.
- Axters — St. Axters O.P. „Schets van een geschiedenis der Nederlandsche scholastieke vaktaal“ in „Kultuurleven“ 6de jg. (1935) bl. 108vv, 256vv, 380vv.
- Baxter-Johnson — „Mediaeval latin word-list from British and Irish sources“ prepared by J. H. Baxter and Charles Johnson etc. (London 1934).
- Bihlm. — K. Bihlmeyer „Heinrich Seuse. Deutsche Schriften“ (Stuttgart 1907).
- BMHG — Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.
- Briquet — C. M. Briquet: „Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier etc.“ 4 dln. (Genève etc. 1907).
- Busch C. W. — Johannes Busch „Chronicon Windeshemensē“ (Zie Grube).
- BVGO — Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde.
- CFN — Collectanea Franciscana Neerlandica.
- De Br. — C. C. de Bruin „Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament“ (Groningen-Batavia 1935).
- Diefenbach — L. Diefenbach: „Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis“ (Francofurti ad Moenum 1857).
- Du Cange — „Glossarium mediae et infimae latinitatis etc.“ 7 dln. (Parisiis 1840—1850).
- Franck² — J. Franck „Mittelniederländische Grammatik“ Zweite Auflage. (Leipzig 1910).
- G — D. de Man „Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren“ ('s-Gravenhage 1919).
- Greidanus — J. Greidanus „Beginnelsen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden“ (Utrechtse diss.) Zeist 1926.
- Grube — K. Grube: „Des Augustinerpropstes Johannis Busch Chronicon Windeshemensē und Liber

- de reformatione monasteriorum. Herausg. von der Historischen Commission der Prov. Sachsen. Bearb. von Dr. Karl Grube (Halle 1887).
- v. Helten — W. L. van Helten „Middelnederlandsche Spraakkunst“ (Gron. 1887).
- HJGG — Hist. Jahrbuch der Görresgesellschaft.
- HML — Handelingen en Mededeelingen Maatschappij van Nederlandsche letterkunde.
- Hor — A. G. M. van de Wijnpersse „De dietse vertaling van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae“ (Groningen-Den Haag 1926).
- HT — Historisch Tijdschrift.
- HZ — Historische Zeitschrift.
- Kath — De Katholiek.
- KP — Kalender voor Protestanten.
- Kruitwagen — B. Kruitwagen O.F.M. „De Munstersche schrijfmeester Herman Strepel (1447) en de schriftsoorten van de broeders van het gemeene leven en de Windesheimers“ in „Het Boek“ dl. 22 bl. 209vv; dl. 23 bl. 1vv., 129vv.
- Lexer — M. Lexner: „Mittelhochdeutsches Handwörterbuch“ 3 Bde (Leipzig 1872—1878).
- Mnd. Wb — Mittelniederdeutsches Wörterbuch von Karl Schiller und August Lübken 6 dln. Bremen 1875—1881 Photomechanischer Neudruck Münster in Westf.
- Mnl. Wb — Middelnederlandsch Woordenboek van wijlen Dr. E. Verwijs en Dr. J. Verdam ('s-Gravenhage 1885—).
- Hwb — Middelnederlandsch Handwoordenboek bewerkt door J. Verdam ('s-Hage 1911?).
- Mulder GME — W. Mulder S.J. „Gerardi Magni Epistolae“ (Antwerpiae 1933).
- NAKG.NS — Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie.
- Ni. AKG — Nieuw Archief voor kerkelijke geschiedenis.
- Narr — M. Schoengen „Jac. Traiecti alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis (1908)“.
- NKSt — Nederlandsche Katholieke Stemmen.
- NNBW — Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek.
- NRT — Nouvelle Revue Théologique.
- OGE — Ons Geestelijk Erf.
- PM — Pick's Monatschrift für rhein.-westfälische Geschichtsforschung und Altertumskunde.

- Pohl — M. J. Pohl „Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia” (Friburgi Br. 1910—1922).
- RAM — Revue d'Ascétique et de Mystique.
- RE — Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.
- RGG — Die Religion in Geschichte und Gegenwart.
- RHE — Revue d'Histoire ecclésiastique.
- RLW — Jan van Ruusbroec Leven Werken. Uitg. door het Ruusbroec-Genootschap (Antwerpen 1931).
- SHA — Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Phil/Hist. Klasse).
- St. — Studiën. Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren.
- St. Cath. — Studia Catholica.
- St. en B — Studiën en Bijdragen op het gebied der historische theologie.
- Stoett³ — F. A. Stoett „Middelnederlandsche Spraak-kunst” Syntaxis. 3e dr. ('s-Hage 1923).
- De Stoppelaar — J. H. de Stoppelaar: „Het papier in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen inzonderheid in Zeeland” (Middelburg 1869).
- Str. — J. Strange „Gerlaci Petri Ignitum cum Deo Soliloquium” (Coloniae, Bonnae et Bruxellis 1849).
- Strecker — K. Strecker „Einführung in das Mittellatein”. Zweite, erweiterte Aufl. (Berlin 1929).
- TBB — Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen.
- TT — Theologisch Tijdschrift.
- Tm. T — Tweemaandelijksch Tijdschrift.
- Ts — Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde uitg. vanwege de Maatschappij der Ned. Letterk. te Leiden.
- VMKAW — Verslagen en Mededeelingen Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afd. letterkunde.
- VMVOR — Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.
- Verd. — A. A. Verdenius „Lexicologische aantekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen” in ts. 40—42.
- ZBG — Zeitschrift des bergischen Geschichtsvereins.
- ZDG — Zeitschrift für deutsche Geistesgeschichte.
- ZG — Zeitschrift für das Gymnasialwesen.

De moderne devotie

INLEIDING.

DE MODERNE DEVOTIE

De beweging van godsdienstige en zedelijke vernieuwing, die men in navolging van haar voornaamsten geschiedschrijver Johannes Busch „Moderne Devotie” noemt, heeft zich nu reeds meer dan een eeuw in een voortdurende belangstelling mogen verheugen. Sinds het Archief voor kerkelijke geschiedenis in het jaar 1829 geopend werd o.a. met de belangrijke studie: „Over den geest en de denkwijze van Geert Grootte”¹⁾ en Delprat het jaar daarop zijn bekroonde „Verhandeling” in het licht gaf²⁾, tot in onze dagen toe, is er door Katholieken en Niet-katholieken over de Moderne devotie geschreven. De literatuur is bijna niet meer te overzien, verspreid als ze ook is in tal van tijdschriftartikelen in binnen- en buitenland. Toch is er geen reden om deze belangstelling zonder meer toe te juichen. De liefde, die de onderzoekers dreef, was niet altijd zuiver, en gold niet altijd de Moderne devotie zelf. Nergens bleek het zó moeilijk het persoonlijk standpunt te onderdrukken, als bij de studie der Moderne devotie. De schrijvers hebben een „idée fixe” en trachten die à tort et à travers te bewijzen. Behept met de algemeen-menselijke zucht naar historische fundering en daardoor quasi-rechtvaardiging van de eigen levensovertuiging, ging men de Moderne devotie verbinden met allerlei latere stromingen. Het is niet mijn bedoeling in deze inleiding een volledig overzicht te geven van alle pogingen tot verklaring en typering, hetzij als tijdsverschijnsel (economische onzekerheid³⁾, decadentie⁴⁾, stile-

1) Th. Adr. Clarisse: „Over den geest en de denkwijze van Geert Grootte, kenbaar uit zijne schriften met aanteekeningen van Prof. J. Clarisse” in A.K.G. 1 (1829) bl. 355 vv.

2) G. H. M. Delprat: „Verhandeling over de broederschap van G. Grootte etc.” (Utrecht 1830).

3) J. A. N. Knuttel: „Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming” (diss. Leiden 1906) bl. 1. v.v.; klakkeloos overgenomen door J. Prinsen J.L.zn. Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis”, 2de druk 1920, bl. 124—125.

4) R. Stadelmann: „Vom Geist des ausgehenden Mittelalters” (1929) vooral S. 111 ff. De Moderne devoten zijn hier cultuurmoede decadenten. Stadelmann's betoog is bijna uitsluitend gebouwd op uitspraken van Thomas à Kempis; had de schrijver Geert Grootte gekend, hij zou zo niet geschreven hebben. Geert Grootte immers (Prof. Mulder heeft er verscheiden malen de nadruk op gelegd, laatstelijk in Studien 1934 bl. 88 v.v.) was allerminst een pessimist. Een bestrijding van Stadelmann vindt men ook bij H. Rademacher M.C.S. „Mystik und Humanismus der Devotio Moderna in den Predigten und Traktaten des Johannes Veghe” (Hiltrup 1935) passim.

ring⁵⁾), hetzij als voorloopster (van de Reformatie in het algemeen, of van bepaalde groepen als Doopsgezinden en Piëtisten, van de Contra-Reformatie, ja tenslotte zelfs van... de Anthroposofie⁶⁾). Van de latere stromingen, waarmee men de Moderne devotie in verband heeft gebracht, ja waarvan men zelfs het vaderschap aan haar voormannen of volgelingen heeft toegekend, wil ik mij hier alleen bepalen tot het Humanisme, de Reformatie en de Contra-Reformatie.

Allereerst het Humanisme. Moge de herdenking van de 400ste sterfdag van Erasmus alleen reeds voldoende zijn om het Humanisme dit jaar meer dan anders in het middelpunt van onze belangstelling te plaatsen, te meer zal dit het geval zijn, nu die herdenking valt in een tijd, waarin de humanistische levensbeschouwing een crisis beleeft, waarvan wij niet weten, of zij haar zal kunnen doorstaan. De strijd in het defensief van thans roept de herinnering op aan de strijd in het offensief van ruim vier eeuwen geleden. Onwillekeurig denken wij hierbij ook aan de Moderne devotie, want gedurende de afgelopen 100 jaar heeft men niet opgehouden, op welke verschillende wijzen dan ook, de Moderne devotie met het Humanisme te verbinden.

Reeds Delprat zag de Moderne devotie in het licht van Humanisme en Reformatie. Dat was in 1830, en bijna honderd jaar later, in 1924, trachtte Hyma ongeveer hetzelfde (de Contra-Reformatie was er bij gekomen) op geniale wijze aan te tonen⁷⁾. Het verband tussen Humanisme en Hervorming is bij Delprat en Hyma natuurlijk niet gelijk. Bij Delprat is dat als kind van zijn tijd nog zeer eenvoudig: Humanisme en Hervorming behoren bijeen, ze brachten de verlichting na de duistere Middeleeuwen⁸⁾; het is het standpunt

⁵⁾ n.l. van religieuze innigheid in verband met de algemeen Bourgondische stilering door Prof. Huizinga: „Burgund. Eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisses” in H.Z. 148 (1933) S. 1 ff. ald. S. 21.

⁶⁾ M. L. Stibbe: „Geert Grootte. Zijn leeringen voor vroeger en nu” (Delft z.j. 1934?).

⁷⁾ A. Hyma: „The Christian Renaissance. A history of the Devotio moderna” (Grand Rapids Michigan 1924). Al heeft de schrijver na de vele beoordelingen van dit boek, sommige uitdrukkingen verzacht en zijn eigenlijke bedoelingen toegelicht (A. Hyma: „The influence of the „Devotio Moderna” in NAKG. NS. 19 (1926) bl. 275 v.v.), hij heeft daarmee de eerste indruk niet kunnen wegnemen of wijzigen.

⁸⁾ „Delprat's bovengenoemde „Verhandeling” heeft meegewerkt tot de vrij algemeen verspreide meening, volgens welke de Broeders des gemeenschappelijken levens eene soort van hervormden vóór de Hervorming, humanisten vóór het Humanisme en volksonderwijzers vóór het Volksonderwijs zijn geweest” aldus J. G. R. Acquoy: „De kroniek van het fraterhuis te Zwolle etc.” in VMKAW. Afd. Letterk. 1880, 2de reeks, 9de deel, bl. 5. Onder de invloed van Delprat staan J. J. Altmeyer: „Les précurseurs de la Réforme au Pays-Bas”, 2 dln. (La Haye 1886), J. G. de Hoop Scheffer: „Geschiedenis der Hervorming in Nederland” in St. & B. I (1870), bl. 27 vv., G. Bonet-Maury: „Gerard de Grootte. Un précurseur de la Réforme au quatorzième siècle” (Paris 1878) Geert Grootte is ook bij hem een voorloper van Humanisme en Hervorming (p. 4, 49, 52 vv., 64 en in 't bijz. Chapitre VII p. 72 vv. Verg. ook dez. „De opera scholastica fratrum vitae communis in Nederlandia” (Lutetiae Parisiorum 1889) p. 84, 86.

van Michelet⁹⁾. Hyma daarentegen begreep heel goed dat het Italiaanse Humanisme, zoals wij dat nog altijd allereerst uit Voigt¹⁰⁾ leren kennen, bitter weinig te maken heeft met de Hervorming, die immers tegenover het naturalistische Humanisme het Middeleeuwsche idealisme voortzette¹¹⁾. Want al moge het waar zijn, dat naar de nieuwere onderzoekingen van Koehler in Zwingli „Antike und Christentum mit einander ringen”¹²⁾, of al genoten zij als Calvijn een humanistische opvoeding, de wereld der Reformatoren is niettemin een principieel andere, dan die der Renaissance¹³⁾. Hyma brengt dan ook de Moderne devotie geenszins in verband met het z.g. Italiaanse Humanisme, maar dankbaar gebruik makend van een gangbare onderscheiding in ouder, autochtoon Noordeuropees, bepaaldelijk Duits Humanisme en jonger, onder Italiaanse invloed ontstaan Humanisme, laat hij het volgens hem door een diepe kloof van dit laatste gescheiden¹⁴⁾ oudere Humanisme van de Moderne devotie uitgaan¹⁵⁾.

Hyma is niet de eerste geweest, die aan de Moderne devotie grote betekenis toekent voor de ontwikkeling van het oudere humanisme. Reeds in 1870 zei Dillenburger, dat het Duitse humanisme een vrucht is van het mysticisme „und besonders ein Ergebnis . . der Thätigkeit der Brüder des gemeinsamen Lebens”¹⁶⁾ en bij een reeks van latere schrijvers kan men dezelfde opvatting terugvinden¹⁷⁾. Laten wij in de eerste plaats opmerken, dat we om de zaak in breder en juister verband te brengen, liever niet moeten spreken van de verhouding tussen Moderne devotie en ouder

⁹⁾ J. Huizinga: „Tien Studiën”, bl. 304.

¹⁰⁾ G. Voigt: „Die Wiederbelebung des classischen Altertums”, 3. Aufl. v. Max Lehnert (Berlin 1893).

¹¹⁾ Verg. E. Troeltsch: „Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt” (1911).

¹²⁾ W. Koehler: „Die Geisteswelt Ulrich Zwinglis. Christentum und Antike” (Gotha 1920). Punt voor punt tracht de schrijver dit hier aan te tonen.

¹³⁾ „Wenn wir von der Renaissance zu den Schriften der Reformatoren und ihrer Anhänger treten, so kommen wir in eine andere Welt” (Paul Wernle: „Renaissance und Reformation” (Tübingen 1912) S. 85; verg. ook S. 100: de tegenstelling is „scharf und schneidend”. De nieuwe tegenovergestelde opvatting van Burdach is mij bekend.

¹⁴⁾ Hyma zegt in een antiekritiek op zijn „Christian Renaissance” (NAKG. NS. 19 (1926) bl. 275) dat „he did not wish to intimate that the „Devotio Moderna” was the antithesis of the Italian Renaissance”, maar in zijn later (1932) verschenen „The youth of Erasmus” is die antithese maar al te duidelijk.

¹⁵⁾ Op overeenkomstige wijze, met gebruikmaking van dezelfde onderscheiding, wil Zijderveld in het streven van mannen als Coornhert en Spiegel een voortzetting zien van de beweging der broeders des gemenen levens (Tijdschrift voor Geschiedenis 41 (1926) bl. 277—278. Zijderveld weerlegt zichzelf, wanneer hij zegt (t.a.p. 278) dat voor Coornhert iets niet waar is, omdat het in de Bijbel staat, maar dat het in de Bijbel staat, omdat het waar is: de Reformatorische bijbelbeschouwing. Blijkbaar door Zijderveld geïnspireerd, tracht J. F. Buisman in „De ethische denkbeelden van H. L. Spiegel” (Wageningen 1935) tevergeefs dezelfde stelling te verdedigen.

¹⁶⁾ „Zur Geschichte des deutschen Humanismus” in ZG. n. F. (Band 29) S. 481.

of Duits humanisme, maar van Moderne devotie en „Renaissance des Christendoms”. Immèrs de personen, die men met de Moderne devotie in verband heeft gebracht, kunnen gerekend worden te behoren tot die merkwaardige parallelstroming van het humanisme, die men „Renaissance des Christendoms” heeft genoemd. De naam is afkomstig van de kring der Erasmusbewonderaars rondom Zwingli, maar de zaak zelf, die wij thans met deze naam aanduiden, is een hernieuwde bezinning op de problemen van het Christendom, die men overal waar het Humanisme opbloeit, in Italië, Frankrijk, Engeland, Duitsland en ons land aantreft. Hermelink heeft in zijn „Reformbestrebungen”¹⁸⁾ de oorsprong willen zoeken in Parijs, in de hernieuwde scholastiek, de z.g. „via antiqua”. Hyma wijst, zoals wij zagen, op de Moderne devotie, terwijl Paul Wernle aan de Florentijnen (Ficino en Pico) grote betekenis toekent voor ontstaan en verbreiding van de Christelijke Renaissance¹⁹⁾. Lindeboom, die de Nederlandse Christenhumanisten „Bijbelse humanisten” heeft genoemd, spreekt van een echt Nederlandse beweging, die hier haar oorsprong vond en uitsluitende bloei²⁰⁾, maar naast de Nederlandse vertegenwoordigers van de Renaissance des Christendoms hebben ook de Italianen²¹⁾, Fransen²²⁾ en Engelsen²³⁾ hun eigen plaats. Overzien wij zo deze gehele stroming dan is het duidelijk, dat zij haar ontstaan niet te danken kan hebben aan de Moderne devotie. Iets anders wordt het echter, wanneer wij Nederland en een deel van Duitsland alleen beschouwen. Dan kan men moeilijk elk verband met de Moderne devotie categorisch ontkennen. Onder de uiterst heterogene groep van personen, die tezamen bijbelse humanisten zijn genoemd, bevinden zich ook

¹⁷⁾ Verg. b.v. A. Auger: „Etude sur les mystiques des Pays-Bas au moyen âge” (Brux. 1892) p. 331—332; H. Hermelink: „Die religiösen Reformbestrebungen des deutschen Humanismus” (Tübingen 1907) S. 10; J. Lindeboom: „Het Bijbelsch Humanisme in Nederland” (Leiden 1913) bl. 121; het bijbelse van het bijbels humanisme is te danken aan de fraters en de Windesheimers, die van Christusnavolging... „droomden”! In onze tijd vindt men dezelfde voorstelling o.a. bij E. Neustein: „Der Einfluss der Niederlande auf den deutschen Kulturkreis” in ZDG (1935) Jg. 1. Heft 2 S. 79; het Nederrijns en Nederlandse humanisme is door de Broeders des gemenen levens voorbereid.

¹⁸⁾ a.w.S. 6, 11—12: de „via antiqua” leidde tot de „via antiquissima”!

¹⁹⁾ „Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert” (Tübingen und Leipzig 1904), S. 7, 8, 11; Ficino—Colet—Erasmus. Ook door H. J. Hak: „Marsilio Ficino” (diss. Utrecht 1934) wordt aan Ficino grote betekenis toegekend voor de Renaissance des Christendoms.

²⁰⁾ a.w. bl. 20.

²¹⁾ Ficino en Pico. Zie over den eerste het reeds genoemde proefschrift van Hak, over Pico „Giovanni Pico della Mirandola. Ausgewählte Schriften übersetzt und eingeleitet von Arthur Liebert (Jena und Leipzig 1905).

²²⁾ Men kan hen leren kennen uit A. Renaudet: „Pré-réforme et Humanisme à Paris” (Paris 1916).

²³⁾ Zie F. Seebohm: „The Oxford-Reformers of 1498: John Colet, Erasmus and Thomas More”, 3rd. ed. (London 1887). De invloed van Colet op Erasmus heeft Hyma uitvoerig bestreden, zie A. Hyma: „Erasmus and the Oxford-Reformers” in NAKG. NS. XXV (1932), bl. 69 v.v., 97 v.v.

moderne devoten. Ik denk hier aan Alexander Hegius en zijn leerlingen en verder aan Corn. Aurelius en Willem Hermansz. Wat hebben deze met de overige, waaronder een Latomus zo goed als een Buschius, gemeen? De liefde voor de letteren, niet de humanistische levensopvatting. Men heeft gezegd, dat Alexander Hegius van de Moderne devotie tot het Humanisme is overgegaan²⁴), op welke grond is niet duidelijk. Hegius' leven en werken bewijzen juist het tegendeel. Johannes Butzbach, tijdgenoot van Erasmus en medeleerling van Hegius, heeft in zijn *Auctarium*²⁵) zijn leermeester getekend als een „*verus Christi philosophus*”, beminnaar der armen, een weldoener, „*magis doctor virtutum quam literarum*”, een uitroeier der ondeugden, eenwoudig, ootmoedig, sober gekleed, een vijand van ijdele taal en ijdele roem²⁶), waarom hij ook zelf zijn eigen werken niet heeft uitgegeven²⁷), kortom een „*adhortator ad Christi famulatum*”. Bij zijn dood vond men slechts boeken en kleren, hij stierf als een arme Christi, door de armen beweend. Dat is niet het leven van een humanist, maar van een modern devoot²⁸). Dezelfde geest van Christelijke moraliteit vindt men bij zijn leerlingen als een Johannes Murellius en Ortuinus Gratius terug.

En nu Aurelius. Niets is zo leerzaam als zijn verblijf in Frankrijk. Zoals men weet, was hij een van hen, die met Willem Hermansz naar Frankrijk werden gezonden om St. Victor te reformeren. Het merkwaardige is nu, dat hij er welkom was als humanist, maar onwelkom als modern devoot. De gehele onderneming moest overigens mislukken, omdat hier de morele levenshouding met alle nadruk op het innerlijke botste tegen de legale van uiterlijke plichtsvervulling²⁹). Corn. Aurelius ontmoet hier Erasmus, hij maakt hem mee in het werkelijke leven en nu scheiden de wegen.

²⁴) D. Reichling: „Beiträge zur Charakteristik der Humanisten Alexander Hegius, Joseph Horlenius, Jacob Montanus und Johannes Murellius” in *PM.* 3. Jg. (1877) S. 299; Paul Mestwerdt: „Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und *Devotio Moderna*” (Leipzig 1917) S. 57.

²⁵) „*Auctarium Joanni Boutzbachii de scriptoribus ecclesiasticis*”, uitg. door K. Krafft und Dr. W. Crecelius in *ZBG.* Bd. 7 (1871) S. 238 ff.

²⁶) Verg. in dit verband zijn gedicht over de menselijke zorgen (reeds uitgegeven door Molhuysen in de Overijsselse Almanak voor oudheid en letteren (1852) bl. 57 vv.). „*Hic versus scribit, redimitis tempora lauro, ut populo placeat*”.

²⁷) ze werden uitgegeven door zijn leerling Jacob Fabri: „*Alex Hegii... dialogi*”, „*Alex. Hegii... carmina et elegantissima*” (Daventriae R. Pafraet 1503).

²⁸) Zie verder over Hegius: J. Wiese „*Der Pädagoge Alexander Hegius und seine Schüler*” (diss. Erlangen 1892) die o.a. wijst op de diep-godsdienstige toon van zijn gedichten (S. 18) en K. Krafft und W. Crecelius „*Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Rheinland und Westfalen*” in *ZBG.* n. F. Bd. 11 (1876) S. 1. ff., waar o.a. de brief van Hegius aan Wessel Gansfort is uitgegeven met de bekende uitspraak „*perniciosa enim litteratura est quae cum jactura probitatis discitur*” (S. 9).

²⁹) Zie P. Debongnie „*Corneille Gérard à Saint-Victor*” in *NAKG.* (1924) bl. 161 vv., vooral bl. 169.

Erasmus tracht Aurelius te vergeefs voor het humanisme te winnen, Aurelius op zijn beurt beseft dat van bekering bij Erasmus geen sprake kan zijn: hij zwijgt. Het triumviraat is verbroken. De devoten hebben den humanist nu niet alleen door brieven, maar in het leven zelf leren kennen³⁰). Moderne devotie en humanisme zijn onverzoenlijke tegenstellingen. Neen, de humanistische levens- en wereldbeschouwing hebben de humanistische devoten niet aanvaard. En Erasmus zelf dan? Erasmus heeft de humanistische levensbeschouwing, althans in de aanvang, wel aanvaard, maar Erasmus was geen modern devoot. Hyma heeft ons ervan trachten te overtuigen, dat de invloed van de Moderne devotie voor Erasmus' persoonlijke vroomheid beslissend zou zijn geweest³¹). Hij heeft de diepe kloof tussen Erasmus en de devoten willen overbruggen door de laatsten een beetje humanistisch en Erasmus zelf in zijn jeugd een beetje vroom te maken en een beslissende invloed van de Moderne devotie op Erasmus tijdens zijn verblijf te Deventer en 's-Hertogenbosch te ... suggereren. Toen Erasmus op zesjarige leeftijd naar Deventer ging, kwam hij daar in aanraking met moderne devoten, die naar Hyma's eigen getuigenis nog even eenvoudig van geest waren als de volgelingen van Florens Radewijns³²) en op een school, de St. Lebuinusschool, die nog slechts schaars beïnvloed was door het humanisme³³). Van dit milieu, dat Erasmus later zo zwart heeft getekend, waarop hij als het ware zijn gal heeft uitgespuwd, kan onmogelijk blijvende invloed op hem zijn uitgegaan. Maar nu zouden er drie mannen zijn geweest, niet zo exclusief modern devoot, maar ook humanist³⁴), aan wie Erasmus veel verschuldigd zou zijn: Gansfort, Hegius en Agricola³⁵). Laten wij met den laatste beginnen. We kunnen volstaan met de opmerking, dat Agricola geen modern devoot is geweest³⁶). Al was er dus invloed van hem op Erasmus uitgegaan, wat wij hier niet nader hebben te onderzoeken, dan heeft dit met Moderne devotie niets te maken. Ook van Wessel Gansfort behoeven wij hier niet veel te zeggen, ook hij was geen modern devoot. Wel is hij in fraterkringen opgevoed³⁷) en is hij de samen-

³⁰) t.a.p. 177.

³¹) „The youth of Erasmus” (1932). Blijkbaar onder invloed van Paul Mestwerdt a.w., die Erasmus' persoonlijkheid gevormd ziet door Moderne devotie en Humanisme. A. Schröder „Der moderne Mensch in Erasmus” (Leipzig, Erlangen 1919) heeft Mestwerdt's stelling overgenomen (S. 71).

³²) Youth p. 103.

³³) t.a.p., p. 87.

³⁴) t.a.p., p. 36.

³⁵) t.a.p., 87.

³⁶) Hyma zegt dit trouwens zelf ook (t.a.p., p. 116). Mestwerdt heeft hem (a.w. 157 f.) met de Moderne devotie willen verbinden, maar op gronden, die wij aanstonds uitvoerig zullen bestrijden. Zie over Agricola H. E. J. M. Van der Velden: „Rodolphus Agricola (Roelof Huusman). Een Nederlandsch humanist der 15de eeuw” (diss. Leiden 1911).

³⁷) M. van Rhijn: „Wessel Gansfort” (1917), bl. 32 vv.

steller van een „Scala meditationis”, die invloed verraadt van Mauburnus³⁸⁾, zoals deze op zijn beurt invloed heeft ondergaan van Wessel Gansfort³⁹⁾, maar dit neemt niet weg, dat hij als zelfstandig theoloog is vervreemd van de geest der Moderne devotie. Bovendien is Gansfort's feitelijke invloed op Erasmus heel moeilijk aan te wijzen⁴⁰⁾. Tenslotte Hegius. Erasmus heeft hem nog één jaar als rector meegemaakt⁴¹⁾. Hyma betreurt deze korte duur. Ten onrechte, want weliswaar had Erasmus misschien iets beter Latijn geleerd, maar hij had het in Deventer even vervelend gevonden. Erasmus had immers later niets dan minachting voor Hegius! Was Erasmus vroom in zijn jeugd? Hyma zegt van wel: hij was eerst vroom, kwam vervolgens onder de bekoring van het Italiaanse humanisme en keerde tenslotte als een verloren zoon weer terug tot de wezenlijke vroomheid der Moderne devotie⁴²⁾. Erasmus' jeugd-vroomheid moet uit zijn jeugdwerken blijken. En daaruit blijkt nu juist het tegendeel. Zij ademen veeleer een heidense dan een christelijke geest, zijn „De contemptu mundi” en „Antibarbari” zo goed als zijn gedichten en oraties⁴³⁾. Is Erasmus' latere vroomheid (zo men daar al van kan spreken⁴⁴⁾) verwant aan de Moderne devotie? Neen, er is niets, dat in die richting wijst. In Erasmus' gehele oeuvre kan men niet de minste echo van het onder-richt der broeders des gemenen levens met zekerheid vinden⁴⁵⁾.

Al hebben de humanistische devoten de Christelijk-devote levensovertuiging niet verloochend, hun belangstelling voor wetenschap en letteren is toch eigenlijk een nieuw, een wezensvreemd element in de Moderne devotie. Hoe weinig waardering had Geert Groote voor elke wereldse wetenschap⁴⁶⁾! Hebben de jongeren zich aangepast? Hebben zij vreemde invloed ondergaan? Er zijn niet veel sporen te vinden, maar wij zouden in verband met Hegius b.v. kunnen wijzen op Agricola, die uit Italië teruggekeerd, van 1480

³⁸⁾ P. Debongnie C.S.S.R. „Jean Mombaer de Bruxelles, abbé de Livry. Ses écrits et ses réformes” (Louvain—Toulouse 1928), p. 14; M. van Rhijn: „Studiën over Wessel Gansfort en zijn tijd” (Utrecht, 1933), bl. 65.

³⁹⁾ Van Rhijn a.w. 65 vv.; Debongnie a.w. 203ss.; verg. ook H. Watrigant S.J. „La méditation méthodique etc.” in RAM. 1922, p. 148ss. en vooral t.a.p. 1923, p. 23.

⁴⁰⁾ Hyma: Youth, p. 127 seq.

⁴¹⁾ H. is in 1483 in Deventer gekomen. (verg. H. Kronenberg: „Wanneer is A. Hegius te Deventer gekomen?” in VMVOR, 29ste stuk (1913) bl. 1. vv.

⁴²⁾ Youth, p. 182.

⁴³⁾ Verg. Hyma zelf in NAKG. 1932, bl. 72: De „Antibarbari” ademt een geest, die harmonieert met de opvattingen van Lor. Valla en andere typische Italiaanse humanisten. Hier spreekt geen echte monnik, geen echt Middeleeuws Christen, geen leerling van de Broeders des gemenen levens.

⁴⁴⁾ Lindeboom ontzegt aan Erasmus een „zelfstandig godsdienstig gemoedsbestaan” (J. Lindeboom: „Erasmus, onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan”, bl. 164); verg. ook a.w. bl. 152.

⁴⁵⁾ A. Renaudet: „Erasmé. Sa pensée religieuse” (Paris 1926) p. 11.

⁴⁶⁾ Ik verwijs naar zijn brieven, sinds de voortreffelijke uitgave van Prof. Mulder („Gerardi Magni Epistolae” 1933) onder ieders bereik.

tot 1484 zijn humanistische wetenschap „kwistig en vrijgevig aan zijn Friezen uitdeelde”⁴⁷⁾. Of is die „humanistische tendens afkomstig van de Parijse universiteit⁴⁸⁾ en heeft de Moderne devotie het latent bewaard en zo misschien onbewust gelegenheid gegeven tot een latere humanistische ontwikkeling? Hoe het zij, in elk geval is er geen reden om een rechtstreekse samenhang aan te nemen tussen het godsdienstig-zedelijke streven der broeders des gemenen levens en het ontwakende humanisme van de 15de eeuw. Wel vindt er een verbinding plaats van de morele „Gesinnung” der fraters met de humanistische studie. Die verbinding wordt juist tot het probleem van de Nederlandse Renaissance. De Christen-humanisten hebben dan tot taak het Humanisme in dienst te stellen van de moraal⁴⁹⁾.

Men heeft de Moderne devotie niet alleen met het oudere, Duitse of Noordse humanisme verbonden, maar mirabile dictu ook met het jongere, Italiaanse, het Humanisme. De sympathieke, in de wereldoorlog gesneuvelde Paul Mestwerdt heeft in zijn postuum uitgegeven, als dissertatie bedoelde „Anfänge des Erasmus”⁵⁰⁾, zoals de ondertitel reeds aangeeft, „Humanismus und Devotio Moderna” met elkaar vergeleken⁵¹⁾. Wij zullen dit hier ook doen en Mestwerdt bestrijdend, trachten aan te tonen, dat Moderne Devotie en Humanisme in de grond niets met elkaar gemeen hebben⁵²⁾. Daartoe zullen wij achtereenvolgens nagaan wat de humanisten denken van de godsdienst in het algemeen en van theologie, Bijbel, godsdienstwijsbegeerte en kerk in het bijzonder.

---

⁴⁷⁾ Van der Velden a.w. bl. 120. Aan vreemde invloed denkt ook Scheel: „Der Genius des Orts und des Augenblicks, nicht die Initiative der Brüder erklärt diese Erscheinung. Dem Anstoss von aussen her haben die Brüder nachgegeben. Die Genossenschaften selbst waren nicht Führer und Träger einer humanistischen Schulreform.” (O. Scheel: „Martin Luther” I., S. 83).

⁴⁸⁾ Een vermoeden van Prof. Mulder, zie W. Mulder S.J. „Guillaume de Salvarvilla” in OGE. 1931, bl. 196.

⁴⁹⁾ Men verg. hiermee wat Walter Sohm zegt „Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straszburgs” (München und Berlin, 1912), S. 26.

⁵⁰⁾ „Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und Devotio Moderna” (Leipzig 1917).

⁵¹⁾ De betekenis van dit werk moge een uitvoerige bestrijding rechtvaardigen. Veel latere schrijvers toch staan onder Mestwerdt's invloed; verg. b.v. Stadelmann a.w., S. 110—111.

⁵²⁾ Aan mijn schema, dat ik later hoop uit te werken, ligt voornamelijk ten grondslag een analyse van de bekendste werken van Lorenzo Valla en Erasmus' eerste geschriften. De waardering van het Humanisme is overigens afhankelijk van het persoonlijk standpunt. Met de opvattingen van Ernst Walser b.v. („Christentum und Antike in der Auffassung der italienischen Frührenaissance” in Archiv für Kulturgeschichte Bd. 11 (1914), S. 273 ff.) kan ik het in 't geheel niet eens zijn. Zie voor de verschillende waarderingen en verklaringen in verband met de Renaissance in het algemeen: J. Huizinga: „Het probleem der Renaissance” in Tien Studiën (Haarlem, 1926), bl. 289 vv. en vooral Konrad Burdach: „Die seelischen und geistigen Quellen der Renaissancebewegung” in HZ. 149 (1934), S. 477 ff.

De godsdienst is voor de humanisten een soort aethetica⁵³⁾ of een soort filosofie. Zij belijden een universeel theïsme⁵⁴⁾. De filosofie moet volgens Valla op de werkelijkheid betrekking hebben en praktisch bruikbaar zijn. Ook de Christelijke godsdienst behoort tot het gebied van het praktische handelen. De praktisch-ethische houding t.o.v. levensgeluk of -ongeluk karakteriseert vóór alles den aanhanger van de „philosophia christiana”. Hoogstens als aanvulling van het menselijk streven naar deugd, komt de goddelijke genade⁵⁵⁾. Maar de goddelijke genade komt niet van bovenaf, er is geen sprake van vrije wil plus goddelijke genade, maar beide zijn één: de vrije wil is genade⁵⁶⁾. De natuurlijke godsdienstige aanleg in den mens is genade en daarop vertrouwend tracht de „miles christianus” deugdzaam te leven. Het moralisme der humanisten is naturalistisch⁵⁷⁾, het is semi-pelagiaans, zo niet volstrekt perfectionistisch. Het religieuze wordt in het zedelijke opgelost en het zedelijk leven is niet religieus geschematiseerd. Dit laatste is wel het geval bij de moderne devoten. Ook zij zijn moralisten, maar geheel anders. Zij beoefenen de deugd, wetend dat als ze alles gedaan hebben, ze niettemin onnutte knechten zijn⁵⁸⁾. Het is jammer dat Mestwerdt niet dieper is doorgedrongen in de geest der Moderne devotie. Hij kent eigenlijk alleen de Imitatio en daaruit trekt hij al zijn zwaarwichtige conclusies met betrekking tot de gehele Moderne devotie. Zo b.v. dat de volmaakte devoot tegelijk het beeld is van den volmaakten stoïschen wijze⁵⁹⁾. Maar de moderne devoot is irrationeel, religieus, de Stoïcijn rationeel, naturalistisch-moralistisch. De ootmoed der devoten is volgens Mestwerdt⁶⁰⁾ door een egoïstisch motief bepaald, maar s. 134 haalt Mestwerdt zelf uit de Zwolse consuetudines een zinsnede aan, die dit weerlegt: „non solum de sua bona conversatione, sed etiam de aliorum con-

⁵³⁾ „Kultus der Schönheit als einer Offenbarung des Göttlichen”: Wernle: „Renaissance und Reformation” (Tübingen, 1912), S. 43. Zie verder aldaar S. 43 en v.v., over de aethetische „Stimmungsreligion” der humanisten, „die Ueberordnung der Aesthetik über die Religion und die Verlegung der Religion in eine feine erhabene Stimmung” (S. 45).

⁵⁴⁾ Men denke aan de Platonische Academie te Florence. Ook bij Erasmus is de „philosophia Christi” in overeenstemming met de wijsheid van Seneca, Cicero en Plato.

⁵⁵⁾ Verg. Mestwerdt a.w. S. 54 ff. Voor het volgende, vooral E. Cassirer: „Individuum und Kosmos”, S. 69 ff.

⁵⁶⁾ Van Gods kant, religieus, irrationeel beschouwd, is de vrije wil genade. Erasmus houdt in de „Antibarbari” altijd de achterdeur van deze beschouwing open, al ziet hij de genade doorgaans alleen van de menselijke kant als vrije wil.

⁵⁷⁾ In Valla's „De Voluptate” is lust het moraalprincipe. Ook de hemelse lust is lust, indien men per se in Niccoli Valla's persoonlijke mening vertolkt wil zien. (Verg. Max von Wolff: „Lorenzo Valla. Sein Leben und seine Werke. Eine Studie zur Litteraturgeschichte Italiens im XV. Jahrhundert” (Leipzig 1893) S. 33.

⁵⁸⁾ Verg. Im. Chr. II. 8. 66; II. 9. 35; III. 50. 9.

⁵⁹⁾ a.w., S. 93.

⁶⁰⁾ a.w., S. 94.

versione et salute". Zielenijver is overigens juist een bijzondere karaktertrek van de moderne devoten. Ook affecteloosheid ⁶¹⁾ behoort niet tot hun idealen ⁶²⁾. Evenmin mag men in de Moderne devotie uitsluitend Christusnavolging zien, zoals Mestwerdt ⁶³⁾ doet. Op blz. 99 gaat Mestwerdt fantaseren: „je mehr" dit, „je mehr" dat, maar de voorwaarde is niet vervuld. Neen, er is m.i. geen afdoend bewijs, dat de moderne devoten de weg hebben geëffend voor het binnenstromen van antiek-filosofische gedachten ⁶⁴⁾. De moderne devoten zijn toch niet de enigen, die in de Middeleeuwen Christelijke wijsheid puren uit de klassieken! Mestwerdt zegt zelf, dat zijn betoog niet op feiten berust ⁶⁵⁾, het is slechts een „Konstruktion". En wij kunnen het niet anders zien: deze Konstruktion ist falsch! Om de devoten tot wegbereiders van het humanisme te maken, stelt Mestwerdt de devoten een beetje heidens en de humanisten een beetje te christelijk voor ⁶⁶⁾. Laat ons voortgaan met aan te tonen, dat Mestwerdt dit ten onrechte heeft gedaan.

Het einddoel van de Christelijke godsdienst, als van elke ware filosofie, is voor de humanisten het heil (salus). Het is duidelijk, dat er van waarachtige godsdienst geen sprake meer is: het irrationele is verdwenen, er is geen kwestie van schematiseren, men blijft in het rationele. De rede vervangt naar binnen het irrationele godsbesef en naar buiten het gezag der kerk. In zijn houding t.a.v. de godsdienst laat de humanist zich door de rede leiden: religie is een geschiedkundig zich ontwikkelend fenomeen. Zo wordt de religie gerationaliseerd, terwijl ze wezenlijk van een andere orde is. Waar het gezag der kerk als draagster van de godsdienst, welke op zijn beurt het gehele geestes- en natuurleven beheerst en doordringt, wordt losgelaten, is de weg open voor een natuurlijk zich uitleven ⁶⁷⁾, vrijheid van denken, emancipatie van wetenschap en ethiek.

⁶¹⁾ a.w., S. 94.

⁶²⁾ Verg. b.v. Geert Groote's „Conclusa et Proposita etc.": „Maxima temptatio hominis est non temptari" in AKG. VIII (1937), bl. 383, AAU. 10, bl. 466. M. J. Pohl: „Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia VII (Friburgi Brisigavorum 1922), p. 108; en Th. à Kempis Im. Chr. II. 12. 8: „Et nonnunquam... se sine dolore et tribulatione esse non vellet" (Pohl. a.w. II (1904), p. 85.

⁶³⁾ a.w., S. 95—96.

⁶⁴⁾ a.w., S. 97.

⁶⁵⁾ a.w., S. 148.

⁶⁶⁾ Zo zouden de Moderne devoten en de humanisten elkaar naderen in de z.g. „simplex fides", maar deze is bij de humanisten een vervlakkings in rationalistische zin, een soort natuurlijke godsdienst.

⁶⁷⁾ Men denke aan Erasmus' „Encomium Matrimonii" (verg. Hyma in NAKG. 1932 bl. 113) en Valla's „De Voluptate", een bestrijding, weerlegging van de Stoa en haar ethiek. De Stoïcijnen willen het natuurlijke levensgenot doden. Hun leer wordt verworpen, Epicurus ten troon verheven. De epicureïsche ethiek bevredigt de eisen, die het leven stelt. De lust is het hoogste goed, lust is het beginsel der moraal. Maar een zedelijk handelen terwille van aards of hemels loon (de hemelse zaligheid is bij Valla de hoogste lust) is geen zedelijk handelen. (Verg. J. Freudenthal: „Lorenzo Valla als Philosoph" in „Neue Jahrbücher für

Allereerst vrijheid van denken. Het recht en de plicht van een persoonlijke overtuiging wordt steeds nadrukkelijker uitgesproken. Dit leidt tot zelfkennis, zelfbewustzijn en dit wordt vaak zelfgenoegzaamheid, zelfzucht. Men ontdekt de waardigheid van den mens, d.w.z. van zijn fysisch en psychisch bestaan, zijn waarde is zijn vrijheid⁶⁸). De zelfkennis is ook de psychologische introspectie en zo wordt de moderne godsdienstpsychologie geboren: het religieuze is bewustzijnsverschijnsel, een psychisch feit, berustend op een oorspronkelijke aanleg van de menselijke geest. Godsdienst is de vrije ontplooiing der innerlijke noodwendigheid van persoonlijk geestelijk leven. Godsdienst is een immanent levensverschijnsel.

De wetenschap wordt geëmancipeerd. In zijn „Antibarbari” wil Erasmus godsdienst en wetenschap scheiden, ja er is zelfs een neiging de godsdienst afhankelijk te maken van de wetenschap: Christus, Paulus, Hieronymus zijn geloofsautoriteiten omdat ze de rijkste eruditie hebben. Hoe anders bij de moderne devoten, waar de invloed van het Humanisme zich slechts bepaalde tot het formele, maar geen plaats was voor de humanistische gedachtenwereld. Het doel van de „wetenschappelijke” arbeid der fraters en Windesheimers was stichting, de wetenschap der humanisten vindt haar doel in zichzelf. Mestwerdt erkent zelf, dat er humanistische persoonlijkheden nodig waren om de „Ansätze” der devoten tot „Entfaltung” te brengen⁶⁹). Door middel van Hegius wil Mestwerdt devoten en humanisten verbinden in onderwijs- en wetenschapsidealen⁷⁰), maar Hegius is modern devoot pur sang⁷¹).

Ook de ethiek wordt geëmancipeerd. De „deiformis humana natura” is een zelfstandige bron van godsdienst en zedelijkheid. Goed- of slechtheid der heidense schrijvers wordt in Erasmus’ „Antibarbari” niet door het Christelijk-godsdienstig besef bepaald, maar door het individueel natuurlijk besef.

Onder de humanisten duiken voorts allerlei moderne begrippen op, als gelijkheid van alle standen, tolerantie⁷²), pacifisme⁷³). De geestelijke stand is niet meer dan die der leken. Kloosterleven, monnikenstaat worden door Lor. Valla afgekeurd. De vrije Christen

---

das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur”, 12. Jg. (1909), S. 727 ff.).

⁶⁸) Verg. Mestwerdt a.w., S. 60—61.

⁶⁹) S. 143.

⁷⁰) S. 144.

⁷¹) Zie boven.

⁷²) Een zuiver 18de eeuws probleem, in de z.g. Socratische oorlog uitgevochten, wordt in Erasmus’ „Antibarbari” opgelost: de grote heidenen zijn zalig of niemand is het, hun werken zijn goddelijk.

⁷³) Men denke aan Erasmus’ „Querimonia pacis”, Thomas Morus’ „Utopia”. Mestwerdt heeft een naïeve voorstelling van het pacifisme der Utopiërs. Hij had de voordracht van Prof. Oncken eens moeten horen: „Die Utopia des Thomas Morus und das Machtproblem in der Staatslehre” in SHA. 1922 (2. Abh.), S. 1 ff.

staat zelfs hoger dan de door geloften gebondene („tu timore dei, ego amore . . etc.“). Kerk of geestelijke stand zijn niet nodig, er zijn geen graden van heiligheid, individuele zedelijkheid komt in de plaats van ascese⁷⁴). Hoe is dit nu bij de Moderne devotie? Vindt men in haar kring een principiële wijziging van de idee der monnikenstaat?⁷⁵) Absoluut niet⁷⁶). De moderne devoten deden hetzelfde als alle nieuwe ordestichters. Aanvankelijk zijn ze schuw van de legale kerkelijke rompslomp. Ze hebben geen vast omlinnde organisatorische plannen. Maar al heel gauw beseffen ze, dat ze nu eenmaal in de wereld zijn, dat ze zich moeten aanpassen. Men laat zich dan de legale organisatie maar welgevallen, om zodoende de beweging te redden. Die organisatie is dan voor den Protestant Rooms-Middeleeuwse duisternis en de aanvankelijke schuwheid het glore van de nieuwe dageraad.

Ook het ontbreken van geloften brengt de fraters niet dichter bij de humanisten⁷⁷). Immers praktisch was er al heel weinig verschil tussen „vota“ en „proposita“. De intrede in het fraterhuis verschilt niet veel van die in het klooster. De eis van arbeid en naastenliefde scheidt de moderne devoten overigens meer van de humanisten dan dat ze hen met dezen verbindt. En wat Windesheim betreft: als een monnik er de ware ootmoed der heiligen heeft, de volmaaktheid alleen van Gods genade verwacht, beseft dat hij met het dienen van God slechts dat doet, waartoe alle creaturen verplicht zijn, is daarmee dan de objectieve waarde van de monnikenstaat tenietgedaan⁷⁸)? Al is het aandoen van het ordekleed genade, de geordende is niettemin meer, hoger dan een ander. Hij heeft een soort apostolaat aanvaard en dit heeft zeer zeker objectieve waarde, al zal de apostel er zich niet op verhoovaardigen⁷⁹). Bij Van Gogh vindt men de verwerping van het instituut. Nu zegt Mestwerdt: zie eens hoe licht een hervorming, die het bestaande wilde verinnerlijken, kon omslaan in kritiek, die de bestaande vormen verwierp⁸⁰). Geheel ten onrechte; immers in dit punt is Van Gogh

---

⁷⁴) Lor. Valla „De professione religiosorum“ (verg. Von Wolff a.w., S. 43 ff.).

⁷⁵) S. 130.

⁷⁶) Geert Groote zelf is geen tegenstander van het kloosterleven geweest, integendeel: hij was een bewonderaar van het observantisme (verg. W. Mulder S.J. „De brieven van Geert Groote als spiegel van den tijd“ in Verslag Historisch Genootschap Utrecht, 1930, bl. 16—17).

⁷⁷) S. 132.

⁷⁸) S. 136.

⁷⁹) Men zou kunnen opmerken, dat ook de humanisten de verachting der wereld hebben geleerd en de monnikenstaat verheerlijkt. Petrarca en Erasmus schreven beiden een „De contemptu mundi“. In beiden is de verachting der wereld evenwel slechts middel, de persoonlijke gelukzaligheid doel. Er is geen kwestie van een imperatief, de relatieve wereldverzaking bedoelt slechts 's mensen „diesseitig“ heil. Ze zijn door en door humanistisch.

⁸⁰) S. 138.

afgeweken van de beginselen der Moderne devotie⁸¹), maar overigens is er om van het een tot het ander te komen een andere mentaliteit nodig, welke nu juist de devoten van de humanisten scheidt. De Moderne devotie bedoelde een verinniging der vroomheid, niet een „beseitigen von Schranken“. Dit laatste mag men haar niet ten laste leggen.

Het komt bij de humanisten vooreerst nog niet zozeer tot positief-redelijke doordenking van God en wereld, ziel en lichaam, voor eigen houvast. Het blijft meer bij een verdediging van eigen standpunt tegenover de buitenwereld. Vooral uit die verdediging van eigen opvattingen leert men, voor zover mogelijk, hun positief geestelijk bezit kennen. De humanisten trachten het Christendom in overeenstemming te brengen met hun aardserichtheid en wel op twee manieren, vanuit het wezenlijk Christelijke zelf en vanuit de eigen humanistische ethiek. Zo b.v. in Erasmus' *Antibarbari*. De oplossing wordt gevonden op ongeveer gelijke wijze als in de 18de eeuw: vóór Christus bestond er reeds een gedeeltelijk Christendom, het Christendom is „as old as the world“! Het Christendom wordt een proces, in de tijdelijkheid begrepen, voor de eeuwige idee komt in de plaats de veranderlijkheid naar de gelegenheid der tijden. Alle stadia in de ontwikkeling van het Christendom hebben een relatief recht. Alle meningen hebben slechts een relatieve juistheid⁸²). Tot openlijke aanval op de kerk komt het weliswaar niet, men blijft om den brode van de kerk af en een martelaarsrol speelt men niet graag, maar uit hun z.g. verdediging blijkt toch dat ze de grootste kettters zijn geweest. Het Humanisme heeft het Christendom ontegenzeggelijk het grootste kwaad gedaan. Geleid door de rede komen de humanisten principieel tot afbraak van de Middeleeuws-christelijke kerk. Daar is b.v. de theologie. Zij wordt niet meer in haar gezag erkend. Zij heeft de resultaten van de filologie te aanvaarden, niet te bepalen. Lorenzo Valla wil terug tot het Christendom van apostelen en kerkvaders door toepassing der rationele methode van wetenschappelijk onderzoek op het Christendom in oorsprong en geschiedenis. De rollen zijn omgekeerd: het irrationele bepaalt niet meer het rationele, maar het rationele het irrationele. In de voortgang der religie werkt Gods geest met den mens samen, de mens moet medewerken: zo wordt reeds in de „*Antibarbari*“ het probleem: godsdienstige of rationele beschouwingwijze gesteld. Ook in de ontwikkeling van de Christelijke godsdienst wordt de activiteit van de menselijke factor erkend. Zo

---

⁸¹) En misschien in zijn Schriftbeschouwing, zie beneden bl. 23 n. 86 (O. Clemen: „Johann Pupper von Gogh“ (Leipziger Studien aus dem Gebiete der Geschichte II. Band, III. Heft 1896) S. 203 ff. Overigens stemt hij vrijwel met de Moderne devoten overeen. Dat zijn geloofsbegrip afwijkt (Clemen a.w. S. 200) kan ik niet inzien.

⁸²) Verg. Mestwerdt S. 273—276 en zie vooral E. Cassirer: „Individuum und Kosmos“, S. 114. Reeds Nic. Cusanus (S. 32).

wordt de supra-naturele, religieuze opvatting vervangen door een rationele. Men wil terug tot apostelen en kerkvaders. Dat hadden de Middeleeuwen ook gewild. Elke nieuwe hervormingsbeweging had er zich op beroepen; ook de moderne devoten waren er door beziel. Maar het onderscheid met de humanisten is principieel. Bij dezen niets van het apostolisch-sociale. De apostelen en kerkvaders, die zij ten voorbeeld stellen, zijn de geleerden: Paulus, Hieronymus, en dat juist om hun geleerdheid⁸³). De liefde voor Paulus is echt humanistisch, maar het is niet de Paulus der Middeleeuwen of der Reformatoren. Zij vereren Paulus als filosoof of liever als rhetor. Is Christus bij de moderne devoten God en Mens, Verlosser en Voorbeeld, bij de humanisten is Hij uitsluitend de „doctor caelestis”. In Erasmus' „Antibarbari” is Christus de vader der filosofie, de „optimus doctor”.

De H.S. is voor de humanisten niet meer een canon met volstreekte en uitsluitende autoriteit. Men zoekt parallellen in de profane literatuur. Noch de kerk, noch de Bijbel bezit autoriteit, maar alleen de rede. Zo wordt het Christendom een redelijke religiositeit en de bijbelstudie historisch-kritisch, tekstkritisch. Hoe onbegrijpelijk het ook is, Mestwerdt heeft ook in zake bijbelwaardering overeenkomst tussen devoten en humanisten trachten aan te tonen. Hun bijbelwaardering zou spiritualistisch zijn en hun exegese allegorisch⁸⁴). Wat het spiritualiseren betreft, daarover zo aanstonds in verband met de kerk, meer. Alleen wil ik hier reeds opmerken, dat, al valt de nadruk bij de bijbelstudie der moderne devoten op het nut voor de praktische vroomheid⁸⁵), het dogma nog geenszins wordt losgelaten en de in de H. S. geopenbaarde objectieve heilswaarheden nog niet vervluchtigen tot subjectief uit- en inlegbare diepzinnigheden. Een overeenstemming op grond van een allegorische exegese doet bepaald raadselachtig aan. Allegorische exegese is toch niet iets bijzonders van de Moderne devotie, ze is toch algemeen Middeleeuws, ja juist Middeleeuws. In de vroege Middeleeuwen b.v. was theologie zo ongeveer hetzelfde als exegese en wel allegorische exegese. Maar wij behoeven hier eigenlijk niet eens bij stil te staan, want de getuigen die Mestwerdt hier laat optreden zijn Wessel Gansfort en Pupper van Gogh⁸⁶). Biblicisme zou een

⁸³) Geleerdheid wil hier zeggen kennis der klassieken of het schrijven van zilver latijn.

⁸⁴) S. 118 ff. N. Th. J. Greitemann: „De studiis exegeticis devotionis modernae” noemt Groot's exegese: „letterlijk” (De Tijd 7. 11. 35).

⁸⁵) Verg. W. Preger: „Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts” (München 1894), S. 11.

⁸⁶) Wessel Gansfort is geen modern devoot en Pupper Van Gogh is het niet in zijn Schriftbeschouwing (verg. Clemen. a.w., S. 18—19 en S. 75 ff.: „Gogh's Lehre von der Schrift” en S. 190 ff. Gogh maakt een scherpe scheiding tussen „Scriptura canonica” en de „antiqui patres”: „Sola Scriptura canonica fidem indubiam et irrefragabilem habet auctoritatem. Antiquorum patrum scripta tantum habent auctoritatis, quantum canonicae veritati sunt conformia.”

gemeenschappelijk kenmerk zijn van de theologie der devoten en der humanisten⁸⁷). Op de eerste plaats echter berust de bijbel-liefde op geheel andere gronden. De moderne devoten hebben de Bijbel lief om den Christus, vooral het Nieuwe Testament, het Evangelie „quia ibi est vita Christi”⁸⁸). Voorts mag men onder blicisme hier niet verstaan het „sola scriptura”-beginsel en tenslotte wordt de exegese niet toevertrouwd aan het subjectieve menselijke verstand, maar zij is in overeenstemming met de opvatting der heiligen⁸⁹) en de leer der kerk.

Mestwerdt heeft ook het standpunt der Moderne devotie ten opzichte van de wijsgerige schoolrichtingen trachten te bepalen⁹⁰). Verwonderen kan dit niet, als men bedenkt, dat bijna alle schrijvers over de Moderne devotie zich met deze vraag hebben beziggehouden. Vóór Gerretsen noemden de Protestanten Geert Groote een nominalist⁹¹). Men wees op zijn occamistische leermeesters en op het feit dat hij⁹²) en anderen: Vos van Heusden en Godfried Toorn waarschuwden voor de werken van Thomas van Aquino. Gerretsen was de eerste, die pleitte voor Geert Groote's thomisme⁹³). De Katholieken zijn hem hierin gevolgd⁹⁴), terwijl de Protestanten tegen het thomisme bleven sputteren⁹⁵). Dom J. Huyben O. S. B. heeft ook hier voor het eerst een ander geluid laten horen door zich te verklaren voor het nominalisme⁹⁶). De nominalistisch georiënteerde wereldbeschouwing van de 14de eeuw heeft ongetwijfeld grote invloed gehad op de Moderne devotie, maar laten wij op de eerste plaats bedenken, dat de laatste met de wijsgerige schoolstrijd zelf (via antiqua-via moderna) niets te

⁸⁷) S. 118.

⁸⁸) „Radix studii tui et speculum vitae sint primo evangelium Christi, quia ibi est vita Christi”, aldus Geert Groote: „De sacris libris studendis” in AKG. VIII (1837), bl. 376; M. J. Pohl a.w. VII (1922), p. 97. VIII (1837), bl. 376; M. J. Pohl a.w. XII (192), p. 97.

⁸⁹) „Tunc conscientia est bona et ratio tua recta, quando nihil facis nisi secundum sacram scripturam et intelligis eam sicut sancti exposuerunt eam, et non credas proprio capiti” (AAU. 10, bl. 428).

⁹⁰) S. 99 ff.

⁹¹) Verg. b.v. Delprat, 2de dr., bl. 276, Altmeyer a.w. I, p. 128.

⁹²) Delprat 1ste dr., bl. 204 vv., 2de dr., 270 vv. Verg. ook E. Moebius: „Beiträge zur Charakteristik der Brüder des gemeinsamen Lebens” (Leipzig 1888), S. 33 en Hyma: Youth, p. 88.

⁹³) J. H. Gerretsen: „Florentius Radewijns” (Nijmegen, 1891), bl. 21 vv., waar ook op de tegenstellingen bij Geert Groote wordt gewezen, waardoor hij geen consequent thomist kan worden genoemd. Verg. daarmee Mestwerdt's slotsom (t.a.p.) van een „naïef realisme”.

⁹⁴) b.v. M. Schoengen: „Die Schule von Zwolle” (Freiburg i.d. Schweiz, 1898), S. 97; A. Renaudet noemt de Moderne devotie zelfs een reactie op het Occamisme (a.w., p. 70 en „La fin du Moyen-Age (Paris 1931), p. 504. Blijkbaar onder invloed van Renaudet staat J. de Jong in NKSt. 1928, bl. 138. Verg. ook Greitemann, t.a.p.

⁹⁵) Hyma: „The Christian Renaissance etc.”, p. 19, 24.

⁹⁶) „Jan van Schoonhoven” in OGE 1932, bl. 303; verg. ook: „Jan van Ruusbroec. Leven Werken”, bl. 136—137.

maken heeft. Uit Geert Groote's Parijse tijd mag men al zo niet te veel concluderen, hij heeft immers volgens Petrus Horn⁹⁷⁾ ook in het realistische Praag gestudeerd. Bovendien stond hij, ongetwijfeld een uitvloeisel van zijn rigoreus-morele levenshouding, onverschillig tegenover de filosofie⁹⁸⁾, en zijn volgelingen hebben in zijn wantrouwen in de filosofie als wereldse wetenschap⁹⁹⁾ gedeeld. Neen, alleen het psychologische en morele der Occamisten komt hier in aanmerking en dan is het de vraag, of de Moderne devotie rechtstreeks afhankelijk is van het nominalisme, of dat veeleer beide de veranderde geestesgesteldheid weerspiegelen, die zich van het metaphysische in de richting van het psychologische voltrok. Men zou in die veranderde geestesgesteldheid het begin kunnen zien van de nieuwe tijd. Dan zouden Moderne devotie, Humanisme en Reformatie aan deze kant van de scheidingslijn vallen. Maar men kan ook de grens trekken tussen rationeel en irrationeel en dan zijn Moderne devotie en Humanisme scherp gescheiden. De moderne devoten mogen onverschillig zijn geweest voor de scholastische filosofie, omdat ze principieel niet geïnteresseerd waren bij theologische twistvragen, zij hebben haar in elk geval niet verworpen om in haar plaats nieuwe godsdienstwijzgerige theorieën te ontwikkelen, zoals de humanisten hebben gewild. Voor dezen is het ideaal een wijsbegeerte, niet meer in dienst van de theologie, niet meer dogmatisch, maar vrij. Geleid door de rede, komen ze vanzelf tot allerlei 19de-eeuwse theorieën. De wetenschap kan zich niet tot de godsdienst uitstrekken; scheiding wordt bepleit van religie en wetenschap (Kant). Erasmus gaat in zijn „Antibarbari” nog verder in moderne richting; hier is zelfs een neiging om de een afhankelijk te maken van de ander: een goed theoloog moet niet minder rhetor als theoloog zijn! Wanneer men religie stelt naast of tegenover iets anders, zal men haar gaan zien in verband met het overige geestesleven, zoals Natorp, Höfding en Eucken doen. Wanneer de humanisten de godsdienst zien als een proces, een ontwikkeling door de volheid der geestelijke bestaanskrachten heen tot een eigen „weltüberlegen” van de wereld afgewend wezen, denkt men onwillekeurig aan Hegel, ook wanneer zij leren, dat het Christendom zich vervolmaakt door dwaling en ketterij heen, maar de idee blijft bij hen in de natuur verhuld, van zelfverabsolutering is geen sprake. En het Christendom te zien als fenomeen in de tijd, met de tijd veranderend, een tijdelijk verschijnsel, is veeleer positivistisch. De oplossing van religie in moraal,

⁹⁷⁾ Vita Gerardi Magni uitg. W. J. Kühler in NAKG. NS. VI (1909), bl. 325 vv. Over Petrus Horn en zijn Vita zie men W. J. Kühler in NAKG. 25 (1932), bl. 49 vv. en in „Studiën 1933 (dl. 119), bl. 66 vv.

⁹⁸⁾ Verg. W. Mulder S.J. „De brieven van Geert Groote etc.”, t.a.p., bl. 6 vv.

⁹⁹⁾ „Oporet nos valde videre ne afficiamini circa doctrinas scolasticas, quia scientia saecularis est valde allectiva” in AAU. 10, blz. 436. Verg. voor de argwaan der broeders tegen de wereldse wetenschap O. Scheel: „Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation” I. 2. Aufl. (Tübingen 1917), S. 82 ff.

(wellicht onder invloed der klassieken), het 19de-eeuwse religieuze universalisme en het pragmatisme kan men in beginsel reeds bij de humanisten vinden. Tenslotte: de „Gesinnung” van Eucken is echt humanistisch. Mestwerdt noemt het een „wezenlijke grondtrek van het humanistische vroomheidsideaal¹⁰⁰).

Spiritualisme en moreel individualisme werken in de richting van de oplossing der kerk. Trouwens, oplossing van elk instituut is principieel het gevolg. Zo is het bij de humanisten, niet bij de moderne devoten, zoals Mestwerdt suggereert¹⁰¹). Het is onjuist het Middeleeuwse Christendom kerkelijk-sacramenteel te noemen en de moderne devoten daar tegenover te stellen¹⁰²). In principe waren de moderne devoten ook kerkelijk-sacramenteel en wanneer ze b.v. Christus' geboorte of de communie spiritualiseren, d.w.z. spreken van een geestelijke geboorte of geestelijk communiseren, vervalt daarmee niet het geloof in Christus' geboorte in Bethlehems stal of de noodzakelijkheid van de sacramentele communie. Er was hier geen „Gleichgültigkeit”¹⁰³). Trouwens, het spiritualiseren in de zin der moderne devoten is algemeen Middeleeuws¹⁰⁴). Door hun sterk morele levenshouding schijnen sommige uitspraken weliswaar in heterodoxe richting te gaan¹⁰⁵), maar zij treffen doorgaans het kerkelijk-verlegaliseerde misbruik en laten de objectieve waarde onaangetast¹⁰⁶).

Evenals het spiritualisme en moreel individualisme werkt ook de kritiek in de richting van oplossing der kerk. De humanisten verzetten zich vóór alles tegen de wereldlijke heerschappij der kerk, de wereldlijke macht der priesters. De priester der humanisten is als Christus Zelf, de leraar van de Christelijke moraal. De objectieve betekenis van het priesterschap is zeer gering. Hoe anders bij de moderne devoten, waar de diepste eerbied is voor het priesterschap¹⁰⁷). Is de Moderne devotie een lekenbeweging geweest¹⁰⁸)? Neen, men kan hoogstens spreken van sterkere aanpassing aan de behoeften van de lekenwereld, maar hierin waren de moderne devoten niet de eersten.

¹⁰⁰) S. 64.

¹⁰¹) S. 86.

¹⁰²) S. 91.

¹⁰³) Verg. O. Scheel a.w., S. 88: „Nicht einmal eine innere Gleichgültigkeit gegen den Sakralapparat der Kirche kann nachgewiesen werden”.

¹⁰⁴) Verg. de degelijke, maar voor de Moderne devotie helaas alleen op Thomas à Kempis steunende studie van Karl Boeckl: „Die Eucharistie-lehre der deutschen Mystiker des Mittelalters” (Freiburg i. Br. 1924); register i.v. Kommunion, geistliche S. 136 en de daar vermelde plaatsen.

¹⁰⁵) Zoals die van Geert Groote over de Kerk: blijkbare geringschatting van de hierarchie. (Zie L. Smit in St. Cath. X., bl. 262 en elders.).

¹⁰⁶) Verg. Scheel a.w., S. 85: „Auch gelegentlich auftauchende kritische Bemerkungen verlassen nirgends die Voraussetzungen des Katholizismus”.

¹⁰⁷) Men denke slechts aan Geert Groote's „Sermo contra focaristas”!

¹⁰⁸) Mestwerdt, S. 128.

In de bisschoppen zoeken de humanisten bondgenoten om hun ideeën te verwezenlijken. Ook de paus wordt geidealiseerd als geestelijke autoriteit van hoogste instantie, symbool van de macht van de geest. Men wilde een rationeel pausdom, een rationeel priesterschap: humanisten moesten ze zijn, geestelijke leiders van het profane vulgus. Zo worden pausdom en priesterschap principieel vernietigd ¹⁰⁹).

Men mag de moderne devoten nominalistisch, overdreven moralistisch ¹¹⁰), of te individualistisch ¹¹¹) noemen, het besef van de tegenstelling tussen het rijk van de geest en van de natuur hebben ze niet, zoals de humanisten, verloren. Deze mogen zich van de consequenties van hun eigen beginselen niet bewust geweest zijn, gemeend hebben dat tenslotte de uit het denken en handelen „volgens de natuur” voortvloeiende kennis en zedelijkheid, in overeenstemming moest zijn met de geopenbaarde waarheid en wetgeving in het kerkelijk Christendom, zoals een Coluccio Salutati ¹¹²), het beginsel moest onvermijdelijk leiden tot een rationaliseren van de godsdienst, tot een begrepen-zijn van de geest in de natuur. Daarom kan men de Moderne devotie niet scherp genoeg van het Humanisme scheiden.

* * *

Ook van de Reformatie en de Contra-Reformatie zou de Moderne devotie voorloopster, althans wegbereidster zijn geweest. Wat de Hervorming betreft, de belangstelling der Protestanten voor de Moderne devotie alleen reeds geeft te denken, wanneer wij ons herinneren dat de eerste die zich ernstig met de beweging bezighield, Clarisse, een leerling was van Van Heusde, de eerste „die aan onze hogescholen de geschiedenis der Middeleeuwen voordroeg niet als de donkere nacht der barbaarsheid, maar als de dageraad van latere verlichting” ¹¹³). En hoeveel Protestanten hebben zich niet na Clarisse met de Moderne devotie beziggehouden! In de vorige eeuw waren zij zelfs bijna uitsluitend aan het woord. En blijkbaar geen tegenspraak verwachtend, deden zij niet eens veel moeite hun stellingen te bewijzen ¹¹⁴). Het spreekt wel vanzelf, dat

¹⁰⁹) Verg. Mestw., S. 74 ff.

¹¹⁰) F. Sassen in HT. 1933, bl. 306.

¹¹¹) Karl Thieme „Das alte Wahre. Eine Bildungsgeschichte des Abendlandes” (Leipzig 2. Aufl. (1935), S. 122.

¹¹²) Verg. Alfred von Martin: „Die Populärphilosophie des Florentiner Humanisten Coluccio Salutati. Ein Beitrag zur Kenntnis der Weltanschauung des ausgehenden Mittelalters”, in Archiv für Kulturgeschichte XI. Bd. (1914), S. 411 ff. aldaar S. 414.

¹¹³) J. Huizinga: „De Groninger Richtiging” in Academia Groningana (NAKG. NS. 22 (1929), bl. 206.

¹¹⁴) In overgrote ijver heeft men zelfs de eerste hervormingsgezinde monniken (Augustijnen) met de Windesheimers (Reguliere kanunniken) verward. (A. Drost in „Geloof en Vrijheid” 1890, bl. 267).

de R.Katholieken, die na hun emancipatie snel een belangrijke plaats innamen in het culturele leven van Nederland, toen zij zich gingen bezinnen op hun geestelijk erf, alleen reeds door de titels van boeken als: „Reformatoren vor der Reformation“, „Les précurseurs de la Réforme au Pays-Bas“, „Gerard de Grootte, un précurseur de la Réforme“¹¹⁵⁾ schichtig werden. Zo roept Schmedding¹¹⁶⁾ vol verontwaardiging uit: zouden zij ketterij hebben voorbereid, ketterij bevorderd? Zij hebben haar juist tegengewerkt. Het is aan Geert Grootte c.s. te danken, dat er in dertig jaar tijds geen uitbreiding van de ketterij is geweest. Categorisch heeft men elk verband tussen Devotie en Hervorming¹¹⁷⁾ ontkend. Mocht ook de geleerde Schoengen¹¹⁸⁾ er op wijzen, dat de Hervorming in fraterkringen, bepaaldelijk te Doesburg, Amersfoort en Utrecht¹¹⁹⁾ ijverige aanhangers vond, de overgrote meerderheid heeft in die tijd geen smet of smetje willen zien, ja is zelfs in een ander uiterste vervallen door de Moderne devotie heel eenvoudig tot voorloopster of wegbereidster van de Contra-Reformatie te verklaren¹²⁰⁾. Slechts in de allerlaatste tijd is hierin verandering gekomen. Enerzijds kwamen sommige Protestanten terug van de *idée fixe* der Reformatie vóór de Reformatie, waarschuwden voor overdrijving of erkenden de katholiciteit der Moderne devotie¹²¹⁾, terwijl anderen, voortgaande het verband tussen Devotie en Hervorming te verdedigen, nu met klem van argumenten kwamen, ja zelfs zoals Barnikol met een zeer oorspronkelijke kijk op de gehele beweging¹²²⁾; anderzijds werden de Katholieken minder apologetisch. Men ging inzien dat het toch zó eenvoudig met de Moderne

¹¹⁵⁾ C. Ullmann: „Reformatoren vor der Reformation vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden“. 2 Bde. 2. Aufl. (Gotha 1866).

J. J. Altmeyer: „Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas“, 2 vol. (La Haye 1886).

G. Bonet-Maury: „Gerard de Grootte. Un précurseur de la Réforme au quatorzième siècle“ (Paris 1878).

¹¹⁶⁾ L. Schmedding S.J. „De Regeering van Frederik van Blankenheim“, bl. 254.

¹¹⁷⁾ Reeds Hirsche in RE. 2. Aufl. II, S. 685. A. Auger lost het probleem zeer eenvoudig op: er is tweeërlei humanisme. De Moderne devotie heeft met het jongere humanisme niets te maken en dit laatste is het juist, dat de Reformatie zal hebben voorbereid. (a.w. p. 332).

¹¹⁸⁾ M. Schoengen: „Jac. Trajecti, alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis“ (1908). Inl. bl. CLXIV.

¹¹⁹⁾ Voor Duitsland komen hier nog bij: Maagdenburg, Hildesheim, Marburg, Kassel en Herford. (Barnikol: Luther, S. 50).

¹²⁰⁾ Nog een paar jaar geleden wilde Mej. Wilbrink in de devoten voorlopers zien van de Contra-Reformatie en het Trentse concilie. (G. G. Wilbrink: „Das geistige Lied der Devotio Moderna“ (Utrecht, Nijmegen 1930), S. 162).

¹²¹⁾ b.v. J. Huizinga: „Erasmus“, 2de dr. (1925), bl. 4 en „Herfsttij der Middeleeuwen“, 3de dr. (1928), bl. 274. Na zijn vele andere uitspraken (o.a. Kerkgesch. II. 2. bl. 228) waarschuwde reeds Moll in zijn postuum uitgegeven: „Geert Grootte's Dietsche Vertalingen“ (1880), bl. 44, voor overdrijving.

¹²²⁾ E. Barnikol: „Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben“ (Ergänzungsheft zur Zeitschrift für Theologie und Kirche 1917 (Tübingen 1917)). Zie ook zijn interessante studie: „Luther in Magdeburg und die dortige Brüder-

devotie niet was. Het verband met de Contra-Reformatie werd problematisch gesteld¹²³) en al dacht men nog niet dadelijk aan de Hervorming, men werd in elk geval veel minder enthousiast¹²⁴). Ik denk hier aan een artikel van Dom. J. Huyben O.S.B. in „Ons geestelijk erf“¹²⁵), waarop ik zo aanstonds nog terugkom, maar nog meer aan Karl Thieme, die in zijn „Das alte Wahre“¹²⁶) zelfs de gehele Moderne devotie als verderfelijik verwerpt: „Aller Abfall von der katholischen Kirche, ebensowohl der gläubige der Reformation, wie der ungläubig-gnostische des Idealismus, ist aus der Devotio Moderna entsprungen; nicht das ihre wahrhaft fromme Vertreter Schuld an ihn trügen; wohl aber dasz der Weg auf den sie sich von der Not ihrer Zeit hatten drängen lassen, fast unvermerkt dahin weiterführte, führen musste, wohin sie selbst um keinen Preis der Welt gelangen wollten“¹²⁷).

Niet alleen met de Hervorming als zodanig, ook met bepaalde personen en bepaalde Protestantse richtingen heeft men de Moderne devotie willen verbinden. Persoonlijke invloed op Luther heeft men gemeend te mogen aannemen op grond enerzijds van zijn verblijf te Maagdenburg, anderzijds van zijn latere sympathie met de geschriften der moderne devoten, als van Zerbolt en Wessel Gansfort. Luther zal van Pasen 1496 tot Pasen 1497, in elk geval in 1496 in zijn 14de levensjaar in Maagdenburg zijn geweest¹²⁸). Hij ging er op school bij de Nollbroeders. Schulze heeft aanneme-

---

schule“ in Theologische Arbeiten N.F. Heft 17 (Tübingen 1917), S. 1 ff. De Moderne devotie, een soort Middeleeuws piëtisme, is een overgangsverschijnsel en tussenvorm. Ze trad op met Katholieke en Protestantse voortekenen en sterft af, wanneer haar eigen wasdom is geëindigd en haar eigen kracht uitgeput, om de bodem voor een nieuw geloof te bereiden. De broeders hebben het onkruid geverd, de akker geploegd en de bodem voor een nieuw zaad toebereid (S. 47). Ook Barnikol beschouwt iemand als Petrus Dieburg tot de „onbewusst vorreformatorischen Persönlichkeiten“ (S. 48). Hij kan hem (en hem niet alleen) niet voor een goeden, normalen katholieken christen van die tijd houden (S. 49).

¹²³) E. De Schaepdrijver S.J. „La Dévotion Moderne“ in NRT, tome 54 (1927), p. 770.

¹²⁴) Verg. de opmerking van Luc. Verschuieren in St. Cath. 10, bl. 124: „de katholieke geleerden worden kritisch en de begeestering gereserveerd.“

¹²⁵) Dom. J. Huyben O.S.B. „Jan van Schoonhoven“ in OGE (1932), bl. 282 vv.; zie ook dez. „Barth. Anglius en zijn invloed“ in OGE. I., bl. 170 vv.

¹²⁶) Eine Bildungsgeschichte des Abendlandes. 2. Aufl. (Leipzig 1935).

¹²⁷) S. 122. Bij dit oordeel van Thieme moet men niet vergeten, dat de schrijver eerst kort geleden tot het Rooms-Katholicisme is bekeerd en met het vuur van den bekeerling ijvert voor de „katholieke actie“, wat reeds een losmaking van de „individualistische Gnosis“ betekende. (Zie Karl Thieme: „Deutsche evangelische Christen auf dem Wege zur katholischen Kirche“ (Schlieren-Zürich z.j. 1934?), S. 19). Voorts bedenke men, dat Thieme als nationaal-socialist (men leze het slothoofdstuk van „Dat alte Wahre“, S. 167 ff.) tegen elk individualisme gekant is. Zo is het te begrijpen, dat hij de Moderne devotie evengoed als het latere piëtisme (ook bij hem als bij Ritschl de erfgenaam van de Mod. devotie: S. 160) om haar individualisme verwerpt.

¹²⁸) Barnikol: Luther, S. 4.

lijk gemaakt dat deze „Nollbroeders” broeders des gemenen levens zijn geweest ¹²⁹). Barnikol gaat nog iets verder: op grond van Luthers eigen uitspraak (in een brief van 15 Juni 1522 aan Claus Storm, burgemeester van Maagdenburg) neemt hij aan dat de Nollbroeders, dat zijn de broeders des gemenen levens, een eigen school hebben gehad en dat de jonge Luther deze school heeft bezocht ¹³⁰). Barnikol's betoog is niet overtuigend. Luthers uitspraak bevat waarlijk niet zoveel als Barnikol er in wil lezen. Wij mogen niet verder gaan dan met Scheel ¹³¹) aan te nemen, dat Luther les heeft gehad van de broeders des gemenen levens. Of deze wezenlijke invloed op den jongen Luther hebben geoeffend, weten wij niet ¹³²). Later is Luther nog driemaal met de broeders in aanraking gekomen: 1. door bemiddeling van Hinne Rode (zie beneden), 2. met de broeders in Herford, die intussen tot het Protestantisme waren overgegaan, en 3. met de Rostocker fraterheren, maar in deze latere tijd was alleen de houding der fraters t.o.v. het Evangelie maatgevend voor hem ¹³³). Luther sympathiseerde met de geschriften van Zerbolt; hij noemde Zerbolt een gezond theoloog ¹³⁴); volgens Van Rooy ¹³⁵) leert Zerbolt echter met betrekking tot de erfzonde „juist het tegenovergestelde van wat Luther hem toedicht”. De invloed van Wessel Gansfort op Luther ¹³⁶) kan hier gevoegelijk buiten beschouwing blijven, om de eenvoudige reden dat Gansfort geen modern devoot is geweest. Hetzelfde geldt voor Wessels invloed op Zwingli ¹³⁷). Calvijn tenslotte leerde de geest der Moderne devotie kennen tijdens zijn verblijf aan het college Montaigu ¹³⁸) en later ook de school-

¹²⁹) L. Schulze: „Luther und die Brüder vom gemeinsamen Leben” in Evangelische Kirchenzeitung 1881, S. 441 ff.

¹³⁰) a.w. S. 18, 55. H. Boehmer: „Der junge Luther”, 2. Aufl. (Gotha 1929), S. 33 is hem hierin gevolgd.

¹³¹) a.w. S. 70, 77.

¹³²) Luther heeft van de Maagdenburger Broeders niet de minste levendige herinnering bewaard (Barnikol: Luther, S. 61; Schulze a.w. 450; Boehmer a.w. S. 33). Scheel gelooft aan wezenlijke invloed van het piëtisme der broeders; „Denn grade zu einer Verinnerlichung des Aeusserlichen wurde er hier angeleitet”, a.w. S. 95.

¹³³) Schulze a.w. S. 472.

¹³⁴) Hyma: Chr. Ren. p. 310. Verg. ook Hyma in NAKG (1926), bl. 277: Luther was influenced directly by Zerbolt”.

¹³⁵) Th. M. M. van Rooy (Pater Joannes O. Carm.) „Gerard Zerbolt van Zutphen” I. Leven en geschriften. (Diss. Nijmegen 1936) bl. 253.

¹³⁶) M. van Rhijn: „Wessel Gansfort”, bl. 233; „Wessels invloed”, ald. bl. 247 vv.; Schulze a.w. S. 451 en vv.; A. Eekhof: „De avondmaalsbrief van Cornelis Hoen (1525)” (’s-Gravenhage 1917), bl. XIV—XV.

¹³⁷) d.w.z. op zijn avondmaalsleer en dat nog via Hoen. Verg. A. Eekhof a.w. bl. V.; Van Rhijn a.w. bl. 149 vv.; Schulze a.w. 451 ff.

¹³⁸) Over Montaigu zie men Godet: „La congrégation de Montaigu” (1912), over Standonck: A. Renaudet: „Jean Standonck” (Bull. de la société de l’histoire du Prot. français LVII année (1908). Wat E. Doumergue: „Calvijn’s jeugd”, bl. 58 vv. over Montaigu en Standonck schrijft, vormt een aanklacht tegen den schrijver als mens en geleerde.

organisatie der broeders als leraar aan de school van Johannes Storm te Straatsburg¹³⁹), naar welk voorbeeld hij zelf zijn beroemde school te Genève zou hebben gesticht¹⁴⁰). Wat Montaignu betreft, ik weet niet of er ooit wezenlijke invloed van dit verblijf op Calvijn is aangetoond. De invloed van de broeders des gemenen levens op de schoolstichting van Calvijn bepaalt zich tot de inrichting en het leerplan¹⁴¹). Het is echter zeer de vraag, of de broeders des gemenen levens zelf hierin oorspronkelijk zijn geweest. Bovendien verschilt Calvijn's schoolreglement feitelijk van alle voorgaande¹⁴²).

Van de vele Protestantse groepen, richtingen en stromingen zijn de Doopsgezinden en de Piëtisten meer in het bijzonder met de Moderne devotie in verband gebracht. In zijn „Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de 16de eeuw”¹⁴³) heeft Prof. Kühler gemeend in de Moderne devotie de voedingsbodem van het Anabaptisme te moeten zien. Zo althans luidt de titel van het 2de hoofdstuk¹⁴⁴). Had Kühler het daarbij gelaten, wij zouden er vrede mee kunnen hebben. De moderne devoten en de Anabaptisten hebben inderdaad veel met elkaar gemeen: een zekere gedruktheid, een sombere, pessimistische wereldbeschouwing, maar vóór alles een morele levenshouding. Wanneer Kühler echter zegt¹⁴⁵), dat de levensbeschouwing der Anabaptisten een rechtstreekse voortzetting is van die der Devoten, en verder¹⁴⁶) dat zonder onmiddellijke afhankelijkheid, toch beider geestesrichting gelijk is, dat ze uit de Bijbel hetzelfde concluderen, dan moeten wij hiertegen ernstig bezwaar maken. Laten wij slechts dit

¹³⁹) Storm had de school van de Broeders des gemenen levens te Luik bezocht en deze school, wat haar organisatie en leerplan betreft, tot voorbeeld genomen voor zijn eigen school te Straatsburg. (Ch. Schmidt: „La vie et les travaux de Jean Sturm premier recteur du Gymnase et de l'académie de Strasbourg (Strasbourg, Paris, Leipzig 1855), p. 5, 36; Walter Sohm: „Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strassburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530—1581. Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Renaissance. (München und Berlin 1912), S. 27; Ch. Borgeaud: „Histoire de l'Université de Genève.” L'académie de Calvin 1559—1798 (Genève 1900), p. 27. Calvijn heeft van 1539 tot 1541 aan de school van Storm te Straatsburg gedoceerd (Schmidt a.w., p. 48; Borgeaud a.w. p. 28).

¹⁴⁰) Calvijn's plannen voor een school te Genève schijnen na een bezoek aan Straatsburg in 1556 definitief gevormd te zijn (Borgeaud a.w. p. 33).

¹⁴¹) F. Pijper: „De invloed van de Broeders des gemenen levens op de schoolstichting van Calvijn” (Kerkhistorische opstellen van het gezelschap S.S.S. Nieuwe bundel ('s-Gravenhage 1914), bl. 115—116. Calvijn heeft evenals Storm aan de Luikse Hieronymusschool de verdeling in klassen, de onderverdeling, jaarlijkse verhogingen, prijzen enz. ontleend. (Borgeaud a.w. p. 45).

¹⁴²) Borgeaud, t.a.p.

¹⁴³) W. J. Kühler: „Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de 16de eeuw” (1932).

¹⁴⁴) bl. 23 vv.

¹⁴⁵) bl. 251.

¹⁴⁶) bl. 252.

laatste nader bezien, want daarop is Kühler's gehele betoog gebouwd¹⁴⁷): de gelijke geestesrichting vloeit hieruit voort, dat zij uit de Bijbel hetzelfde concluderen. Nu, de moderne devoten concludeerden zelf niets en de Anabaptisten alles uit de Bijbel. De Moderne devotie heeft niets nieuws geleerd, zij was geheel in overeenstemming met de de Middeleeuws R.Katholieke kerk. Wat de leer betreft was de kerk voor haar de Magistra. Geloofsleer was haar geen zaak des harten, zij concludeert uit de Bijbel geen nieuwe geloofswaarheden: „tunc conscientia est bona et ratio tua recta, quando nihil facis nisi secundum sacram scripturam et intelligis eam sicut sancti exposuerunt eam, et non credas proprio capiti”¹⁴⁸). En de Doopsgezinden? Leerden zij uit de Bijbel slechts beleving van en leven naar de geloofswaarheden die de kerk leerde? Zij waren geen Protestanten geweest, geen martelaarsbloed ware onder hen gevloeid, wanneer ze dat alleen hadden gedaan¹⁴⁹). Maar neen, ook al beleden zij in overeenstemming met de Katholieke kerk de „fides formata”¹⁵⁰), zij waren Protestanten in de volle zin des woords. Dan moet ook hun bijbelbeschouwing reformatorisch zijn en niet Middeleeuws¹⁵¹).

Terwijl Heinrich Hepe in zijn „Geschichte des Pietismus und der Mystik”^{151a}) het Piëtisme „eine spezifisch protestantische Erscheinung” noemt en Eugen Sachsse in zijn „Ursprung und Wesen des Pietismus”¹⁵²) slechts heel in het algemeen spreekt van een wederopbloei der mystiek, n.l. van de Areopagitische¹⁵³), heeft Ritschl de Piëtisten bepaaldelijk met de Moderne devotie verbon-

¹⁴⁷) Verg. bl. 24—26, 29, 32.

¹⁴⁸) AAU. 10, bl. 428.

¹⁴⁹) Dezelfde kritiek bij John Horsch: „Is Dr. Kuehler's conception of early Dutch Anabaptism historically sound?” (Mennonite Press, Scottdale, Pennsylvania (1936?), p. 16-17.

¹⁵⁰) Iets wat ook door Horsch (a.w. p. 27) fel wordt bestreden.

¹⁵¹) M. van Rhijn: „Middeleeuwse en reformatorische Bijbelbeschouwing” in TT. 1919, bl. 319 vv.) maakt de volgende onderscheiding: in de M.E. had het gezag der Schrift een wettelijk karakter, voor Luther was de Bijbel inwendig ervaren autoriteit. In de M.E. was de H.S.: wet, voor Luther: religieuze inhoud (ald. bl. 330). Van Rhijn stelt hier in werkelijkheid den middeleeuwsen geleerde tegenover Luther als gelovige. De Bijbel was toch niet voor den M.E. een vrome, den moralist, den asceet of den mysticus een wetboek, dat diende om de kerkleer te bewijzen (bl. 335) en anderzijds voor alle Protestantse theologen: „was Christum treibet?” Een juistere onderscheiding lijkt mij deze: in de Middeleeuwen stond de H.S. plus traditie boven den mens, bij de Reformatoren staat de mens boven de H.S. (verg. Van Rhijn zelf t.a.p. 338: het geloof oordeelt bij Luther over de H.S.) Zo onderscheiden, is ook de bijbelbeschouwing der Doopsgezinden reformatorisch, die van de Moderne devotie echter middeleeuws.

^{151a}) Dr. Heinrich Hepe: „Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande” (Leiden 1879) S. 6.

¹⁵²) Eugen Sachsse: „Ursprung und Wesen des Piëtismus”. (Wiesbaden 1884).

¹⁵³) a.w. S. 196.

den ¹⁵⁴). Het zal den lezer, die Ritschl enigszins kent, bevreemden, dat hij hier genoemd wordt in gezelschap van hen, die in de Moderne devotie de voorloopster willen zien van reformatorische stromingen. Het is bekend, dat Ritschl de eerste en misschien felste Protestantse bestrijder is geweest van de opvatting der voorloperij. De man, die Ullmann is te lijf gegaan ¹⁵⁵), zal bezwaarlijk de Moderne devotie reformatorisch kunnen noemen. Dit heeft hij dan ook niet gedaan, integendeel: de Moderne devotie is door en door katholiek ¹⁵⁶). De beweging is een der vele katholieke reformaties van de Middeleeuwen. Bij Ritschl zijn de rollen omgekeerd: de Moderne devotie is niet Protestants, maar het Protestantse Piëtisme is katholiek. Het piëtisme in de Protestantse kerken leeft van motieven, die aan het Katholicisme zijn ontleend. Het Piëtisme is volgens Ritschl een telkens weer hernieuwde poging om het Christendom op zuiver Roomse wijze te reformeren ¹⁵⁷). In het bijzonder heeft Ritschl het Piëtisme in de Nederlandse Gereformeerde kerk met de Moderne devotie vergeleken. Hij wijst op de liefde voor den gekruisigden Christus als den Bruidegom, de conventikels, de terminologie (devotie, oefenen, testamenten der stervenden) en hij concludeert: „es sieht fast so aus, als wenn jene Erscheinungen des mittelaltigen Katholizismus in der reformirten Kirche wieder aus dem Nebel auftauchen, in welchem sie dereinst verschwunden waren" ¹⁵⁸). Wat Ritschl hier zegt, heb ik zelf ook vaak gedacht, wanneer ik de 17de- en 18de-eeuwse piëtisten las. Vooral de Teellincks doen aan de geschriften der devoten denken ¹⁵⁹); verscheiden bladzijden uit „Het Nieuwe Jerusalem" van Willem Teellinck ¹⁶⁰) zouden door Thomas à Kempis geschreven kunnen zijn. Trouwens, in deze kring was Thomas à Kempis bijzonder geliefd. Voetius noemde de *Imitatio* het eenvoudigste, krachtigste, goddelijkste boek op ascetisch en mystiek gebied, dat hij na de H.S. ooit had gezien ¹⁶¹). Jean De Labadie beveelt in zijn „La Reformation de l'Eglise par le pastorat" II naast Bernardus (p. 121), Tauler, Lansberg en Richardus, vóór allen Thomas à Kempis aan als nuttige

¹⁵⁴) A. Ritschl: „Geschichte des Piëtismus in der reformirten Kirche" (Bonn 1880).

¹⁵⁵) „Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung" I. S. 112—120 (verg. Piëtismus S. 8) en „Ueber die Reformatoren im Mittelalter (Göttingen 1887), S. 5 ff.

¹⁵⁶) Piëtismus, S. 20.

¹⁵⁷) „Ueber die Reformatoren im Mittelalter", S. 8.

¹⁵⁸) Piëtismus, S. 344—345.

¹⁵⁹) Ik denk hier in 't bijzonder aan Joh. Teellinck: „Den vrugtbaar makenden Wijnstok Christus" (1666/67).

¹⁶⁰) „Het nieuwe Jerusalem vertoont in een tsamensprekinghe tusschen Christum ende Mariam sittende aan sijn voeten" (Middelburg 1635).

¹⁶¹) W. J. Aalders: „Mystiek, haar wezen, vormen, waarde", bl. 32. Verg. voor Voetius' waardering van de *Imitatio* tegenover een Maresius: D. Nauta: „Samuel Maresius" (1935), bl. 261, 280.

lectuur ¹⁶²). Jodocus van Lodenstein heeft zelfs een bepaalde voorliefde voor middeleeuwse toestanden en instellingen; hij zou een heel goed frater of Windesheimer zijn geweest, indien hij een paar honderd jaar eerder geleefd had ¹⁶³). En zo zijn er wel meer, niet slechts onder de piëtisten van de gereformeerde en andere kerken, maar evengoed onder de buitenkerkelijke vromen, die Hylkema „Reformateurs” heeft genoemd ¹⁶⁴).

Bij de onderscheiden Contra-reformatorische personen en kringen behoeven wij niet zo lang stil te staan. Het enthousiasme om deze met de Moderne devotie in verband te brengen, is niet zo groot. Men heeft zich hoofdzakelijk beperkt tot Spanje. Wel heeft Oehl in zijn „Deutsche Mystikerbriefe” ¹⁶⁵) Duitse Contra-reformatoren in één adem genoemd met de Moderne devotie en ziet ook Tesser de Keulse Karthuizers niet los van de Nederlandse beweging ¹⁶⁶), een meer direct verband is toch alleen gelegd met de Spaanse mystici en wel in de eerste plaats met den Spaansen Contra-Reformator bij uitstek, Loyola. Hyma doet dit ¹⁶⁷) en Groult ¹⁶⁸), op veel hechtere grondslag ook Watrigant in zijn studiën over de methodische meditatie ¹⁶⁹). Invloed van de Moderne devotie op Loyola

---

¹⁶²) p. 128. Verg. W. Goeters: „Die Vorbereitung des Piëtismus in der reformierten Kirche der Niederlande (Leipzig, 1911) S. 167.

¹⁶³) Goeters a.w. S. 116/117.

¹⁶⁴) C. B. Hylkema: „Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw”. (Eerste stuk, Haarlem, 1900, Tweede stuk 1902). Reformateurs is een verzamelnaam voor onderling zeer uiteenlopende personen en groepen. Hylkema geeft deze naam zowel aan Collegianten als aan Kwakers en Labadisten. Bij de collegianten moet men natuurlijk de bedoelde verwantschap niet zoeken. Al heeft ook Pierre Poirret, de uitgever van Gerlach Peters' „Soliloquium” te Rijnsbrug gewoond, met de Collegianten kwam hij hoogstzelden in aanraking (J. C. van Slee: „De Rijnsburger Collegianten” (Haarlem, 1895), bl. 411); de mystieke godgeleerde en de voorstanders van een redelijke godsdienst waren geen kinderen van één geest. De Rijnsburgers waren rationalisten (Van Slee, t.a.p. 385), terwijl Poirret volgens zijn levensbeschrijver door God van de afgodendienst der bedorven rede was teruggebracht voornamelijk door de lectuur van Tauler, Thomas à Kempis en de Theologia Deutsch (Van Slee, t.a.p. 409).

¹⁶⁵) W. Oehl: „Deutsche Mystikerbriefe des Mittelalters”.

¹⁶⁶) J. Tesser S.J.: „Petrus Canisius als humanistisch geleerde.”

¹⁶⁷) A. Hyma: Chr. Ren. Hyma ziet de geest der Moderne devotie voortleven in Reformatie en Contra-reformatie beide. De opvatting van Moebius is precies tegenovergesteld: hij wil van 't een noch 't ander iets weten: de Moderne devoten waren de Hervormers te pauselijk, de Roomsens te reformatorisch. (E. Moebius: „Beiträge zur Charakteristik der Brüder des gemeinsamen Lebens” (Leipzig, 1888), S. 8).

¹⁶⁸) P. Groult: „Les mystiques des Pays-Bas et la littérature Espagnole du 16. siècle”.

¹⁶⁹) H. Watrigant S.J.: „La genèse des Exercices spirituels de S. Ignace” (Amiens 1897)”. „La méditation fondamentale avant S. Ignace” (Enghien 1907). „Quelques promoteurs de la méditation méthodique au quinzième siècle” (1919). „La méditation méthodique et l'école des Frères de la vie commune” in RAM. 1922, p. 134 ss. „La méditation méthodique et Jean Mauburnus” in RAM. 1923, p. 13 ss.

tracht Boehmer aannemelijk te maken in zijn interessante studie „Loyola und die deutsche Mystik”¹⁷⁰): het eigene van de Duitse mystiek (bedoeld is: van de Mod. devotie, want schr's zegslieden zijn Thomas à Kempis en Zerbolt) is volgens Boehmer de methodische meditatie en de „imitatio morum Christi” en dit vinden wij bij Loyola terug. Boehmer's min of meer geforceerde tegenstelling van Franciscaans-Italiaans litteralisme en de Duits-mystieke imitatio morum heeft intussen ook weer haar bestrijding gevonden¹⁷¹). Of men de Moderne devotie ook als voorloopster of wegbereidster van latere stromingen in de Rooms-Katholieke kerk heeft willen zien, is mij onbekend. Watrigant zegt alleen dat de Moderne devotie met haar methodiek de moderne spiritualiteit aankondigt. Is die spiritualiteit, die humanistische vroomheid intussen niet meer georiënteerd naar Franciscus de Sales¹⁷²) dan naar Thomas à Kempis? De meeste verwantschap zal men ongetwijfeld bij de Katholieken evenals bij de Protestanten, in piëtistische kringen aantreffen. Zo is er tussen de zusters des gemenen levens en de latere klopjes en kwezels treffende overeenstemming¹⁷³): beiden hadden geen geloften, maar vota¹⁷⁴), hun huis heette „vergadering”¹⁷⁵), doel was de navolging van Christus¹⁷⁶), ze beschreven elkaars leven tot stichting¹⁷⁷). Meer in het bijzonder wijs ik op het ascetisch rigorisme van beiden: 1. te grote gehoorzaamheid¹⁷⁸), 2. zelfversterving¹⁷⁹) door b.v. opzettelijk de communie te derven¹⁸⁰) of kleren te bederven¹⁸¹); dan ook op hun methodisme¹⁸²) en zielenijver¹⁸³). De klopjes lazen de Imitatio¹⁸⁴) en Zerbolt's „De reformatione virium animae” en „De spiritualibus ascensionibus

---

¹⁷⁰) H. Boehmer: „Loyola und die deutsche Mystik” (Leipzig, 1921), S. 11—12, 22.

¹⁷¹) b.v. door Fidentius van de Borne in OGE. 1933, bl. 201 vv. Van de Borne noemt Boehmer zelf niet.

¹⁷²) Al waardeerde Franciscus (bij zekere kritiek overigens) de Imitatio ook nog zo zeer (A. L. J. Daniëls S.J. „Les rapports entre Saint-François de Sales et les Pays-Bas” 1550—1700 (Nijmegen, 1932), p. 35) en al werd zijn geest mede door de Imitatio gevormd (t.a.p. 177), bij hem geen spoor van het typisch modern devote piëtisme.

¹⁷³) E. E. A. J. M. Theissing: „Over klopjes en kwezels” (diss. Utrecht 1935).

¹⁷⁴) Theissing, bl. 1.

¹⁷⁵) t.a.p. bl. 35.

¹⁷⁶) t.a.p. bl. 30.

¹⁷⁷) Uitg. J. J. Graaf in Bijdr. tot de Gesch. v. h. Bisdom Haarlem 17—20, 36.

¹⁷⁸) t.a.p. bl. 84.

¹⁷⁹) t.a.p. bl. 114.

¹⁸⁰) t.a.p. bl. 103.

¹⁸¹) t.a.p. bl. 119.

¹⁸²) t.a.p. bl. 106/107.

¹⁸³) t.a.p. bl. 114.

¹⁸⁴) t.a.p. bl. 110.

bus" ¹⁸⁵). Maar er was ook verschil: de klopjes hadden meer ontspanning ¹⁸⁶), betere voeding ¹⁸⁷) en andere werkzaamheden ¹⁸⁸).

* * *

Voor de studie der Moderne devotie heeft de controvers: Reformatie of Contra-reformatie zijn voordelen en zijn nadelen gehad. Men heeft oog gekregen voor de problemen en men is in verband daarmee gekomen tot bronnenkritiek. Wanneer men in de vrije vereniging van de Broeders des gemenen levens iets vrijzinnigs, vooruitstrevends, prae-reformatorisch zag en Geert Groote als den stichter, moest men wel in conflict komen met den kroniekschrijver Busch, waar deze zegt dat het Geert Groote's laatste uitdrukkelijke wens is geweest, dat zijn jongeren een klooster zouden stichten van de orde der reguliere kanunniken ¹⁸⁹). Reeds Acquoy heeft dit „zeer lastig critisch" punt ter sprake gebracht ¹⁹⁰). Voorzichtig en gematigd heeft hij Busch gecritiseerd. Een bevel van Geert Groote tot kloosterbouw aanvaardt hij niet, maar wel heeft men met de stichting van Windesheim in zijn *geest* gehandeld ¹⁹¹). Veel positiever was de kritiek van Gerretsen ¹⁹²) en bepaald fel is Barnikol tegen den ijdel „Reformierer", die zichzelf voor een groot Reformator hield ¹⁹³). De Katholieken zwoeren vanzelfsprekend bij Busch. „Busch ist im Grossen und Ganzen ein treuer Gewährsmann", schreef Karl Grube in 1886 in de inleiding tot zijn uitgave van het „Chronicon Windeshemense" ¹⁹⁴) en daar bleef het bij. De Protestanten verwierpen de traditie van Busch en de gematigden volgden aanvankelijk Willem Vornken. In zijn: „Epistola de prima institutione monasterii in Windeshem" ¹⁹⁵) geeft deze een geheel eigen, persoonlijke voorstelling van de zaak; er is bij hem geen sprake van een bevel tot kloosterbouw, maar van een noodzaak na Geert Groote's dood, ter bescherming van de door dezen geïnnoveerde beweging, die reeds een belangrijke aanhang en uitbreiding had gevonden. Deze voorstelling zou voor de Protestanten zeer aannemelijk zijn geweest ¹⁹⁶), ware het niet dat Vornken, zelf

¹⁸⁵) t.a.p. bl. 221.

¹⁸⁶) t.a.p. bl. 95, 123.

¹⁸⁷) t.a.p. bl. 111.

¹⁸⁸) t.a.p. bl. 137 vv.

¹⁸⁹) Liber de origine modernae devotionis cap. V. (ed. Grube, S. 262 ff., ald., S. 264).

¹⁹⁰) J. G. R. Acquoy: „Het klooster te Windesheim en zijn invloed" I (Utrecht 1875) bl. 46 vv.

¹⁹¹) t.a.p. bl. 49.

¹⁹²) J. H. Gerretsen: „Florentius Radewijns" (Nijmegen, 1891).

¹⁹³) „Studien etc.", S. 13 ff., 83—84.

¹⁹⁴) S. XXXXVI.

¹⁹⁵) Cap. XV, uitg. Acquoy a.w. III (Utrecht 1880), bl. 244—245.

¹⁹⁶) en voor de gematigden als Acquoy was het dit ook, zie Wind. I. bl. 49. Verg. ook Preger, S. 12/13.

een Windesheimer¹⁹⁷), opmerkt, dat Geert Groote toch ook zelf reeds het plan had gehad een klooster te stichten, maar dat de dood hem had verhinderd zijn voornemen ten uitvoer te brengen¹⁹⁸). Een beter berichtgever was dan nog Thomas à Kempis. In zijn „Vita Gerardi Magni“¹⁹⁹) vertelt hij niets van een bevel en ook niet van een wens of bedoeling. Hij laat slechts Florens Radewijns door den stervenden Geert Groote als zijn opvolger, vader en „rector“ aanwijzen. Toch vindt ook Thomas niet ten volle geloof. Voor Barnikol staat hij te ver van de Nederlandse broederbeweging af om betrouwbaar te kunnen zijn²⁰⁰). Prof. Kühler's waardering is nog veel geringer²⁰¹): Thomas siert zijn berichten gaarne op met stichtelijke toevoegselen²⁰²), hij schraapt en verschikt om ongewenste dingen te doen vergeten²⁰³), hij is tendentius²⁰⁴). De verhalen van Busch en van Thomas over het uiteinde van Geert Groote vindt men verenigd terug bij Petrus Horn in zijn „Vita Gerardi Magni“²⁰⁵), dat van Thomas à Kempis bijna letterlijk, dat van Busch verkort. De tradities van twee kloosterlingen bij een broeder des gemeenen levens. Tenslotte was er nog een frater-geschiedschrijver, die niets van dit alles heeft, Rudolf Dier²⁰⁶). Hij zou bovendien de oudste biograaf van Geert Groote zijn geweest. Het spreekt vanzelf, dat hij werd uitverkoren²⁰⁷). Intussen is gebleken, dat hij niet de oudste biograaf is²⁰⁸) en dat zijn aantekeningen misschien niet anders zijn dan de vrucht van een „nalezing“²⁰⁹). In de laatste jaren is er trouwens een hele verandering

¹⁹⁷) Zie over hem Acquoy: Wind. II, bl. 107 vv.

¹⁹⁸) „...hec eadem magistrum Gherardum Groet in proposito semper habuisse, quamvis, morte preventus, huiusmodi affectum producere non poterat ad effectum“ (t.a.p.).

¹⁹⁹) Cap. XVI (Pohl VII, p. 79 seq.). Nauw verwant aan Th. à K. is het dietse leven van Geert Groote uitgegeven door D. A. Brinkerink („Biographieën van beroemde mannen uit de Deventer-kring“) in AAU. 27: omtrent Geert Groote's uiteinde vermeldt de schrijver slechts de aanwijzing van Fl. Radewijns als „pater omnium devotorum“ (AAU. 28, bl. 6). Deze biografieën zijn volgens Kühler navolgingen van Thomas, aangevuld uit het Scriptum van Dier de Muden en de continuatio daarvan (NAKG. 1932, bl. 66).

²⁰⁰) Studien etc., S. 13.

²⁰¹) W. J. Kühler: „De betrouwbaarheid der geschiedschrijving van Thomas à Kempis“ in NAKG. 1932, bl. 49 vv. en dez. „De oorspronkelijke Vita Gerardi Magni en haar schrijver“ in St. 1933, bl. 66 vv.

²⁰²) St. 1933, bl. 81.

²⁰³) t.a.p. bl. 74.

²⁰⁴) t.a.p. bl. 85 en NAKG. 1932, bl. 64.

²⁰⁵) Cap. XIV—XV. (uitg. W. J. Kühler in NAKG. NS. VI (1909), bl. 325 vv.)

²⁰⁶) Scriptum ed. Gerh. Dumber „Reipublicae Dav. ab actis Analecta“ tomus primus Daventriae 1719, p. 1 seq.

²⁰⁷) Barnikol: Studien etc., S. 13—14.

²⁰⁸) J. Tesser S.J. „Is Dier de Muden de oudste biograaf van G. Groote?“ in HT. 1932, bl. 29 vv., ald. bl. 36.

²⁰⁹) Kühler in St. 1933, bl. 86.

gekomen in de waardering der verschillende vitae, doordat men ze is gaan zien in onderling verband, als be- en omwerking van een oorspronkelijke, verloren, „Vita Gerardi Magni”. De studie staat ook niet meer in het teken van de strijd over Geert Groote's laatste woorden, maar wordt gestimuleerd door de hernieuwde strijd om het auteurschap van de Imitatio.

Niet alleen de stichting van het klooster te Windesheim, ook het ontstaan van de fraterbeweging bleek een „critisch punt” te zijn. Acquoy heeft dit nog niet vermoed, althans in zijn „Klooster te Windesheim” niets daarvan doen blijken; hij volgt hier Johannes Busch²¹⁰). Geheel nieuwe gezichtspunten opende Barnikol in zijn „Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben”²¹¹). Geert Groote heeft geen klooster, geen fraterhuis of zusterhuis gesticht of willen stichten, alleen een huis beschikbaar gesteld voor arme vrouwen²¹²). Ook Florens Radewijns heeft geen fraterhuis gesticht of willen stichten. De huisgemeenschap (oorspronkelijk boekengemeenschap?)²¹³) der broeders is geen bewuste schepping of stichting, maar de langzame, geleidelijke vorming en best-mogelijke praktische verwezenlijking van het nieuwe levens-ideaal²¹⁴). Ziedaar een frissche, oorspronkelijke kijk op het ontstaan der beweging, die wij dan toch aan het Protestantisme van Barnikol te danken hebben.

Maar het nut van de controverses weegt niet op tegen de nadelen. Daar is in de eerste plaats de vertraging in de nodige voorarbeid. Om alleen bij Geert Groote te blijven, wij staan nu na 100 jaar nog slechts aan het begin van een ernstige Geert Groote-studie. Het is pas drie jaar geleden, dat Prof. Mulder zijn brieven tezamen uitgaf²¹⁵) en daaruit de chronologische gegevens verzamelde²¹⁶). Nog steeds zijn wij niet in het bezit van zijn „opera omnia” (al weten we dan dat er aan een uitgave gewerkt wordt), zodat verschillende van zijn werken slechts handschriftelijk bekend zijn.

Een ander groot nadeel is geweest, dat men door zich blind te staren op wat later komen zou, weinig of geen aandacht heeft geschonken aan haar betrekking tot of samenhang met vroegere en gelijktijdige stromingen. Tot voor kort vond men het voldoende de naam van Ruusbroec te noemen en de moderne devoten voor te stellen als zijn epigonen. Hoe men precies aan Ruusbroec gekomen

²¹⁰) „Liber de origine modernae devotionis”, cap. II (ed. Grube, S. 254) en verg. Acquoy: Wind. I., bl. 44/45.

²¹¹) Tübingen, 1917.

²¹²) t.a.p. S. 14. Zie voor deze bijdrage van Groote „tot de oplossing van het vrouwenvraagstuk in de 14de eeuw”: Schoengen in „Overijssel”, bl. 538.

²¹³) t.a.p. S. 34.

²¹⁴) t.a.p. S. 15.

²¹⁵) „Gerardi Magni Epistolae quas ad fidem codicum recognovit annotavit edidit Willelmus Mulder S.J. (Antwerpiae MCMXXXIII).

²¹⁶) W. Mulder S.J.: „Ter chronologie van het leven van Geert Groote” in HT. 1933, bl. 141 vv.; bl. 271 vv.; 329 vv.

is, weet ik niet. Zijn naam heeft misschien fascinerend gewerkt. Aan wien zou men ook eerder denken, wanneer men zijn gedachten liet gaan over het onmiddellijk voorafgaande verleden. Daar was bovendien het bezoek van Geert Groote aan Ruusbroec, Eemstein als schakel tussen Groenendaal en Windesheim, de bekendheid met de Brulocht in devotenkringen en zo meer. Ruusbroec zelf kende men helemaal niet of slecht. Hoe anders is het mogelijk, dat men in hem ook al een voorloper van de Hervorming heeft kunnen zien? Daarbij komt dat men de werkelijke epigonen van Ruusbroec niet kende²¹⁷) en de grote Godschouwer moest toch leerlingen en volgelingen hebben gehad! Zo is dan die legende ontstaan, die door den een van den ander overgenomen, tot nu toe is blijven bestaan²¹⁸). De eerste, die zoveel ik weet, blijk gaf van een ander en beter inzicht was Dom. J. Huyben²¹⁹): Ruusbroec's mystiek wortelt nog in de hoogscholastiek, Geert Groote daarentegen staat onder de invloed van de nominalistisch georiënteerde levens- en wereldbeschouwing van de 14de eeuw.

Behalve aan Ruusbroec heeft men, afgezien van Renaudet's Augustinianisme²²⁰) en O'Sheridan's Joachimisme²²¹), de Mo-

²¹⁷) Dit zijn Hendrik Herp, Blossius, Pseudo-Tauler en de schrijfster van de „Evangelische Peerle. (L. Reypens: „Ruusbroec's mystiek als bekroning der inkerings-theorie" in OGE. 1932, bl. 257 vv. ald. bl. 272). Zie over Herp de studien van p. Luc. Verschuere O.F.M. in de Ruusbroec-bundel en CFN. II (1931) 345 vv.; over de „Evangelische Peerle en haar schrijfster L. Reypens in OGE. 1928, bl. 52 vv., 189 vv., 304 vv.

²¹⁸) Jostes heeft zich van alle schrijvers uit de vorige eeuw het voorzichtigst uitgedrukt: „Nicht mehr der Stil des Ganzen, sondern nur das einzelne Material noch an den Ursprung erinnert" (F. Jostes „Beiträge zur Kenntnis der niederdeutschen Mystik" in „Germania" 1886, S. 2); verg. ook Preger S. 18 ff. De grootste stoutmoedigheid toont Paul O'Sheridan: is Ruusbroec een joachimiet, na Geert Groote's bezoek aan Groenendaals prior was het Joachimisme een aanhang rijk. Geert Groote werd Ruusbroec's geestelijke zoon en uitverkoren discipel (RHE. 1925, p. 237).

²¹⁹) „Jan van Schoonhoven, leerling van den Zaligen Jan van Ruysbroeck" in OGE. 1932, bl. 282 vv., vooral bl. 303 en dez. in „Jan van Ruusbroec Leven Werken" (Antwerpen, 1932), bl. 136—137. Verg. ook reeds Hyma: „The De libris teutonicalibus by Gerard Zerbolt of Zutphen" in NAKG. N.S. 17 (1924), bl. 44: Zerbolt zowel als Geert Groote zelf „far less under the influence of Ruysbroeck than some authors imagine". Welk een juiste opmerking, wanneer we bedenken, dat elders in dezelfde jaargang van dit tijdschrift wordt gezegd, dat R. veel invloed op hen oefende, dat er een innige „geestesgemeenschap" bestond tussen R. en G. Groote (bl. 151—152). Ook Debongnie (Jean Mombaer, p. 257 ss.), zij hier met ere genoemd.

²²⁰) A. Renaudet: „Préréforme et Humanisme à Paris" (Parijs, 1916), p. 70: Moderne devotie een triomf van Augustinus' geest op die van Ockam.

²²¹) In de loop der geheime samensprekingen tussen R. en G. Groote tijdens diens bezoeken aan Groenendaal werd besloten tot de definitieve stichting van de 2de orde der Joachimieten (RHE. 1925, p. 343). Geert Groote heeft de poging van R. die deze 30 jaar tevoren had moeten opgeven, weer opgenomen, toen hij overging tot de stichting van de broederschap van het gemene leven, vrucht van hun geheime samensprekingen en het gemeenschappelijke werk van R. en Geert Groote (t.a.p. p. 244—245).

derne devotie schatplichtig gemaakt aan Bonaventura en de Franciscaanse school. Pater Symphorien de Mons O.M.C. heeft in heilige ordenijver getracht de invloed van Bonaventura op Florens Radewijns, Zerbolt en Mauburnus aan te tonen. Invloed betekent hier evenwel het gelezen of benut hebben van Bonaventura's geschriften²²²). Groter misschien nog dan die van Bonaventura is de invloed geweest van David van Augsburg, den schrijver van de „*Profectus religiosorum*” zoals we het maar zullen noemen²²³), vóór de *Imitatio* het meest verspreide ascetische geschrift in noordelijk Europa²²⁴). De invloed van deze *Profectus* op de moderne devoten, waarmee zij via de Karthuizers bekend zouden zijn geworden²²⁵), heeft reeds de aandacht gehad van de uitgevers van David van Augsburg²²⁶). In de Praefatio p. XVII wijzen zij op Gerard Zerbolt van Zutphen, die in zijn „*De reformatione virium animae*” zelfs bijna woordelijk aan David heeft ontleend. In het bijzonder vergelijken ze David II.9 met Zerbolt c.18. In deze eeuw hebben Watrigant, Viller²²⁷), en Smits²²⁸) het vraagstuk onder de ogen gezien. Een wezenlijke beïnvloeding van de Moderne devotie door de Franciscaanse geest is door deze schrijvers evenwel niet aangetoond. De *Profectus* werd hooggeschat, algemeen gelezen, in mindere of meerdere mate geplunderd: door Florens Radewijns in

²²²) „L'influence spirituelle de St. Bonaventure et l'imitation de Jesu-Christ de Thomas à Kempis” in *Etudes franciscaines* XXXIII (1921)—XXXV (1923). Ook afzonderlijk (Paris, 1923). De schrijver releveert slechts bekende feiten en zijn opmerkingen zijn overigens van geringe betekenis (vr. mededeling van p. Dr. Bon. Kruitwagen O.F.M.). Hoe Florens Radewijns en Mombaer Bonaventura's „*De triplici via*” gebruikt hebben, vertelt J. FR. Bonnefoy O.F.M. „Une somme bonaventurienne de théologie mystique le „*De triplici via*” in *La France Franciscaine* 16 (1933), p. 302 ss. Verg. nog H. Gleumes: „*Die Imitatio und Bonaventura*” in *Franziskanische Studien*, 1928, S. 294 ff.

²²³) Zie de eigenlijke titel bij Smits (CFN. I. bl. 172); onder deze titel is het werk uitgegeven door de paters van Quaracchi in 1899. De naam „*Profectus*” is afkomstig van het 3de boek, dat begint „*Profectus religiosi etc.*” (Smits t.a.p., bl. 180/181).

²²⁴) Smits t.a.p. 182.

²²⁵) t.a.p. 201.

²²⁶) Fr. David ab Augusta O.F.M. „*De exterioris et interioris hominis compositione secundum triplicem statum incipientium, proficientium et perfectorum libri tres*” (Quaracchi, 1899).

²²⁷) M. Viller: „*Le speculum monachorum et la „dévotion moderne*” in *RAM.* 3 (1922) 45 ss..

²²⁸) Fr. Crispinus Smits: „*David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de Moderne devotie*” in *CFN.* I. (1927), 171 vv. Deze studie is nog de meest uitvoerige, al merkt de schr. terecht op, dat hij slechts een begin en dan nog een zeer onvolledig begin heeft gemaakt met David's invloed op de M.D. (bl. 200/201). Aan zijn artikel kunnen nog de opmerkingen van Watrigant en een artikel van D. de Man: „Een vermeend tractaat van Salome Sticken „in *NAKG.* NS. 20 (1927), bl. 275 vv.) en P. Debongnie: „*Jean Mombaer*” (zie register i.v. D. v. Augsburg en de daar vermelde plaatsen, in 't byz. 244, 258; verg. ook 261²: „*la piété de Mauburne avait une saveur franciscaine*”) worden toegevoegd. Ik wijs nog op de volgende merkwaardige overeenstemming tussen

zijn „Tractatulus”²²⁹), Zerbolt in zijn „De reformatione” (zie boven en Smits tap. bl. 195) en nog meer in „De spiritualibus ascensionibus”²³⁰), door den onbekenden auteur van de „Epistola de vita et passione Domini nostri Jesu Christi”²³¹) en van de „Formula spiritualium exercitiorum etc.”²³²) en tenslotte door Mombaer: het profectorium van zijn „Rosetum” is een resumé van de Profectus²³³), maar het typisch modern devote pessimisme is niet afkomstig van David van Augsburg of van de Franciscanen in ’t algemeen. Smits haast zich te zeggen, dat David van Augsburg daaraan geen schuld heeft²³⁴).

Men heeft de 15de eeuw ook wel eens de eeuw van Bernardus genoemd. Bernard van Clairvaux moet voor de moderne devoten grote betekenis hebben gehad. De „via regia” is de feitelijke inhoud van geheel hun leven en streven geweest, het „Verbum caro factum” stond in het middelpunt van hun overwegingen en was de norm voor hun handelingen. Tot dusver is de feitelijke invloed van Bernardus op de Moderne devotie nog niet opzettelijk bestudeerd²³⁵). Evenzo is het gesteld met die van Gerson en van de Duitse mystiek. Eind 15de eeuw was de kanselier van Parijs het voornaamste orakel van de moderne devoten²³⁶). Zijn invloed op Mombaer is groot. Mombaer vindt den Areopagiet, Thomas van Vercelli en Ruusbroec te hoog; hij kiest Gerson: die is te volgen²³⁷). Ook Veghe moet volgens Rademacher²³⁸) sterk onder invloed staan van Gerson. De onderzoekers zijn hier steeds uitgegaan van de gedachte, dat Gerson uitsluitend de gever en de Moderne devotie de ontvanger is geweest. Connolly zegt met grote beslistheid, dat Gerson, die ten volle met de broeders sympathi-

---

David en Florens Radewijns: beiden raden aan te mediteren of te bidden, voordat men gaat slapen.

David van Augsburg.

„tunc... puriora somnia somniabis... sic surges alacrior et facilius redibis ad eandem devotionem, in qua ante somnum fuisti” (ed. Quaracchi p. 12)
 „et cogitationes vanas, quae tunc maxime infestant mentem, a te abicias”.
 (t.a.p. p. 7.)

Fl. Radewijns: „Tractatulus”.

„ut... puriora habet sompnia. Surgenti etiam vel expergescenti idem de quo vespere cogitavit, occurrat ut alienas et vagas cogitationes, quae cor hominis tunc magis infestant, facilius abiciat” (ed. Nolte, p. 21).

²²⁹) Smits t.a.p. bl. 193.

²³⁰) Viller in RAM. 1922, p. 56; Smits t.a.p. 197.

²³¹) Viller, t.a.p. p. 55.

²³²) Watrigant in RAM. 1922, p. 147¹.

²³³) Viller, t.a.p. 56¹; zie ook Smits, 198 vv.

²³⁴) t.a.p. 186

²³⁵) H. Gleumes: „Gerhard Groot und die Windesheimer als Verehrer des hl. Bernhard von Clairvaux” in Zeitschrift für Ascese und Mystik”, 10. Jg. (1935) S. 35 ff. brengt ons niet veel verder.

²³⁶) Debongnie: „Jean Mombaer”, p. 255.

²³⁷) Deb., t.a.p. p. 205, 257.

²³⁸) „Mystik und Humanismus etc.”, pass.

derne devotie schatplichtig gemaakt aan Bonaventura en de Franciscaanse school. Pater Symphorien de Mons O.M.C. heeft in heilige ordenijver getracht de invloed van Bonaventura op Florens Radewijns, Zerbolt en Mauburnus aan te tonen. Invloed betekent hier evenwel het gelezen of benut hebben van Bonaventura's geschriften²²²). Groter misschien nog dan die van Bonaventura is de invloed geweest van David van Augsburg, den schrijver van de „*Profectus religiosorum*” zoals we het maar zullen noemen²²³), vóór de Imitatio het meest verspreide ascetische geschrift in noordelijk Europa²²⁴). De invloed van deze *Profectus* op de moderne devoten, waarmee zij via de Karthuizers bekend zouden zijn geworden²²⁵), heeft reeds de aandacht gehad van de uitgevers van David van Augsburg²²⁶). In de Praefatio p. XVII wijzen zij op Gerard Zerbolt van Zutphen, die in zijn „*De reformatione virium animae*” zelfs bijna woordelijk aan David heeft ontleend. In het bijzonder vergelijken ze David II.9 met Zerbolt c.18. In deze eeuw hebben Watrigant, Viller²²⁷), en Smits²²⁸) het vraagstuk onder de ogen gezien. Een wezenlijke beïnvloeding van de Moderne devotie door de Franciscaanse geest is door deze schrijvers evenwel niet aangetoond. De *Profectus* werd hooggeschat, algemeen gelezen, in mindere of meerdere mate geplunderd: door Florens Radewijns in

²²²) „L'influence spirituelle de St. Bonaventure et l'imitation de Jesu-Christ de Thomas à Kempis” in *Etudes franciscaines* XXXIII (1921)—XXXV (1923). Ook afzonderlijk (Paris, 1923). De schrijver releveert slechts bekende feiten en zijn opmerkingen zijn overigens van geringe betekenis (vr. mededeling van p. Dr. Bon. Kruitwagen O.F.M.). Hoe Florens Radewijns en Mombaer Bonaventura's „*De triplici via*” gebruikt hebben, vertelt J. FR. Bonnefoy O.F.M. „Une somme bonaventurienne de théologie mystique le „*De triplici via*” in *La France Franciscaine* 16 (1933), p. 302 ss. Verg. nog H. Gleumes: „Die Imitatio und Bonaventura” in *Franziskanische Studien*, 1928, S. 294 ff.

²²³) Zie de eigenlijke titel bij Smits (CFN. I. bl. 172); onder deze titel is het werk uitgegeven door de paters van Quaracchi in 1899. De naam „*Profectus*” is afkomstig van het 3de boek, dat begint „*Profectus religiosi etc.*” (Smits t.a.p., bl. 180/181).

²²⁴) Smits t.a.p. 182.

²²⁵) t.a.p. 201.

²²⁶) Fr. David ab Augusta O.F.M. „*De exterioris et interioris hominis compositione secundum triplicem statum incipientium, proficientium et perfectorum libri tres*” (Quaracchi, 1899).

²²⁷) M. Viller: „*Le speculum monachorum et la „dévotion moderne”* in *RAM*. 3 (1922) 45 ss..

²²⁸) Fr. Crispinus Smits: „*David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de Moderne devotie*” in *CFN*. I. (1927), 171 vv. Deze studie is nog de meest uitvoerige, al merkt de schr. terecht op, dat hij slechts een begin en dan nog een zeer onvolledig begin heeft gemaakt met David's invloed op de M.D. (bl. 200/201). Aan zijn artikel kunnen nog de opmerkingen van Watrigant en een artikel van D. de Man: „Een vermeend tractaat van Salome Sticken „in *NAKG*. NS. 20 (1927), bl. 275 vv.) en P. Debongnie: „*Jean Mombaer*” (zie register i.v. D. v. Augsburg en de daar vermelde plaatsen, in 't byz. 244, 258; verg. ook 261²: „*la piété de Mauburne avait une saveur franciscaine*”) worden toegevoegd. Ik wijs nog op de volgende merkwaardige overeenstemming tussen

zijn „Tractatulus”²²⁹), Zerbolt in zijn „De reformatione” (zie boven en Smits tap. bl. 195) en nog meer in „De spiritualibus ascensionibus”²³⁰), door den onbekenden auteur van de „Epistola de vita et passione Domini nostri Jesu Christi”²³¹) en van de „Formula spiritualium exercitiorum etc.”²³²) en tenslotte door Mombaer: het profectorium van zijn „Rosetum” is een resumé van de Profectus²³³), maar het typisch modern devote pessimisme is niet afkomstig van David van Augsburg of van de Franciscanen in 't algemeen. Smits haast zich te zeggen, dat David van Augsburg daaraan geen schuld heeft²³⁴).

Men heeft de 15de eeuw ook wel eens de eeuw van Bernardus genoemd. Bernard van Clairvaux moet voor de moderne devoten grote betekenis hebben gehad. De „via regia” is de feitelijke inhoud van geheel hun leven en streven geweest, het „Verbum caro factum” stond in het middelpunt van hun overwegingen en was de norm voor hun handelingen. Tot dusver is de feitelijke invloed van Bernardus op de Moderne devotie nog niet opzettelijk bestudeerd²³⁵). Evenzo is het gesteld met die van Gerson en van de Duitse mystiek. Eind 15de eeuw was de kanselier van Parijs het voornaamste orakel van de moderne devoten²³⁶). Zijn invloed op Mombaer is groot. Mombaer vindt den Areopagiet, Thomas van Vercelli en Ruusbroec te hoog; hij kiest Gerson: die is te volgen²³⁷). Ook Veghe moet volgens Rademacher²³⁸) sterk onder invloed staan van Gerson. De onderzoekers zijn hier steeds uitgegaan van de gedachte, dat Gerson uitsluitend de gever en de Moderne devotie de ontvanger is geweest. Connolly zegt met grote beslistheid, dat Gerson, die ten volle met de broeders sympathi-

David en Florens Radewijns: beiden raden aan te mediteren of te bidden, voordat men gaat slapen.

David van Augsburg.

„tunc... puriora somnia somniabis. . . sic surges alacrior et facilius redibis ad eandem devotionem, in qua ante somnum fuisti” (ed. Quaracchi p. 12)
„et cogitationes vanas, quae tunc maxime infestant mentem, a te abicias”.
(t.a.p. p. 7.)

Fl. Radewijns: „Tractatulus”.

„ut... puriora habet sompnia. Surgenti etiam vel expergescenti idem de quo vespere cogitavit, occurrat ut alienas et vagas cogitationes, quae cor hominis tunc magis infestant, facilius abiciat” (ed. Nolte, p. 21).

²²⁹) Smits t.a.p. bl. 193.

²³⁰) Viller in RAM. 1922, p. 56; Smits t.a.p. 197.

²³¹) Viller, t.a.p. p. 55.

²³²) Watrigant in RAM. 1922, p. 147¹.

²³³) Viller, t.a.p. 56¹; zie ook Smits, 198 vv.

²³⁴) t.a.p. 186

²³⁵) H. Gleumes: „Gerhard Groot und die Windesheimer als Verehrer des hl. Bernhard von Clairvaux” in Zeitschrift für Ascese und Mystik”, 10. Jg. (1935) S. 35 ff. brengt ons niet veel verder.

²³⁶) Debongnie: „Jean Mombaer”, p. 255.

²³⁷) Deb., t.a.p. p. 205, 257.

²³⁸) „Mystik und Humanismus etc.”, pass.

seerde, zelf niet van hen afhankelijk is: zijn ideeën waren reeds gevormd, vóórdat hij Parijs verliet²³⁹). Maar Gersons onafhankelijkheid is nog niet zo zeker en Connolly's kennis van de Moderne devotie is niet van dien aard, dat wij zijn uitspraken zonder meer moeten aanvaarden. Van de invloed der Duitse mystieken op de Moderne devotie weten wij ook nog niet veel. Van hun invloed in ons land in het algemeen, is wel het een en ander bekend geworden²⁴⁰), maar bepaald op de Moderne devotie is die nog niet opzettelijk bestudeerd. De Man heeft er in verschillende artikelen op gewezen, dat er vertalingen van hun werken voorkomen in stichtingen, die met de moderne devoten betrekkingen onderhielden, dat men hun werken vindt in hss., die ook geschriften van Ruusbroec en moderne devoten bevatten, dat deze de Duitsers, althans Suso lazen en vereerden²⁴¹), maar wat weten wij daarmee van hun feitelijke invloed?

Wanneer wij de publicaties van Gleumes met betrekking tot de Cisterciensers buiten beschouwing laten²⁴²) is er m.w. zelfs niet het eerste begin gemaakt met het onderzoek naar de verhouding der Moderne devotie tot andere gelijktijdige hervormingsbewegingen of kringen, kloosterorden, van verwante vroomheid. Vier kloosterorden komen hier vooral in aanmerking, Karthuizers, Cisterciensers, Dominicanen en Observanten en de vraag kan gesteld worden of en in hoever zij verwant zijn aan de Moderne devotie en vervolgens in welk opzicht zij invloed hebben geoeffend of zelf invloed hebben ondergaan.

De Karthuizers vormden een uitzondering op de algemene ver-

---

²³⁹) James L. Connolly: „John Gerson. Reformer and Mystic“ (1928) p. 75.

²⁴⁰) Fr. Jostes a. art. in „Germania“ (1866), S. 1 ff.; R. Langenberg: „Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Mystik“ (Bonn, 1902); A. C. J. van der Kemp: „De Duitse Gottesfreunde en de Nederlandsche Devoten“ in St. & B. I (1870), bl. 258 vv.; C. G. N. de Vooys: „Twee Christendemocraten uit de 14de eeuw in Tm. T. IX N.R. „De XXste Eeuw“ (1903), bl. 156 vv.; 280 vv.; dez.: Meister Eckart en de Nederlandsche mystiek“ in NAKG. NS. 3 (1905), bl. 50 vv.; 176 vv.; 265 vv.; dez.: „De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek“ in NAKG. NS. VII (1910), bl. 166 vv.; W. Dolch: „Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen“ (diss. Leipzig, 1909); D. de Man: „Heinrich Suso en de Moderne devoten“ in NAKG. NS. (1926), bl. 279 vv.; dez.: „Een onbekende Middelned. vertaling van Johann Tauler's preeken“ in NAKG. NS. 20 (1927) 35 vv. dez.: „Meister Eckehart in Weesper handschriften“ in NAKG. NS. 20 (1927), bl. 281 vv.“ St. Axters O.P. „Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsch Dominicaansche vroomheid“ bl. 39 vv. J. H. A. Beuken: „Rondom een Middelnederlandsche Eckehart-tekst“ in OGE. 1934, bl. 310 vv.; G. I. Lieftinck: „De Middelnederlandsche Tauler-Handschriften“ (diss. Amsterdam, 1936).

²⁴¹) NAKG. 1927 (zie noot 240).

²⁴²) H. Gleumes: „Welche Mystiker haben den Verfasser der Imitatio Christi beeinflusst?“ (Inaugural-Dissertation Münster, 1926), 3. Kap. „Die Beziehungen der Jünger Groot's zu den Orden, ihre Freundschaft mit den Cisterciensern“, S. 28 ff.; dez.: „Die Stellung Gerhard Groot's und der Windesheimer zum Zisterzienserorden“ in Zeitschr. f. Ascese und Mystik, 19. Jg. (1935), S. 35 ff.

wereldlijking. Zij alleen en de besloten nonnen waren hun beginselen trouw gebleven²⁴³). Tot de Karthuizers zullen de mensen van goede wil zich dan ook aangetrokken hebben gevoeld en toenadering hebben gezocht²⁴⁴). Geert Groote zelf werd door een karthuizer bekeerd²⁴⁵) en verbleef twee jaar als gast in een karthuizerklooster²⁴⁶). Geert Groote stelt de Karthuizers ten voorbeeld, met de Cisterciensers, Praemonstratensers en reguliere kanunniken, omdat ze geen „proprietarii” zijn²⁴⁷). Een bewijs van geestelijke verwantschap kan men ook hierin zien, dat men H. E. van Calcar voor den auteur van de *Imitatio* heeft kunnen houden²⁴⁸) en omgekeerd Van Calcar's „*Exercitatorium*” („*Volens purgari*”), vaak tussen boek I en II der *Imitatio* ingelast²⁴⁹), aan Thomas à Kempis heeft kunnen toeschrijven²⁵⁰). Bepaalde invloed van de Karthuizers op de Moderne devotie zoekt De Schaepdrijver in de organisatie en het bestuur van de congregatie van Windesheim²⁵¹). Acquoy heeft zelfs vermoed, dat de gehele zedelijk-godsdienstige beweging van de Karthuizers zou zijn uitgegaan²⁵²). Omgekeerd kunnen sommige Karthuizers onder de invloed van de Moderne devotie zijn gekomen, wanneer zij, zoals Dionysius van Rickel²⁵³), in hun jeugd in fraterkringen hebben verkeerdt.

Ook bij de Cisterciensers was de zedelijke en godsdienstige toestand in het algemeen goed. Zij hadden hun strenge levenswijze gehandhaafd. Verscheidene cistercienserkloosters worden door Geert Groote als voorbeeldig aanbevolen²⁵⁴). De Windesheimers hebben overigens zelf bijgedragen tot de hervorming der cistercienserkloosters. Deze ging immers uit van *Sibculo* (oorspronkelijk

²⁴³) Moll: Brugman I., bl. 62; Acquoy: Wind. II., bl. 335; K. Grube: „Gerhard Groot und seine Stiftungen” (Köln, 1883), S. 7; H. B. C. W. Vermeer: „Het tractaat” *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*” (Wageningen, 1929), bl. 8 (in de noot ald. nog verschillende andere getuigenissen); Ruusbroec *Leven Werken*, bl. 33.

²⁴⁴) Tesser: *Canisius*, bl. 79.

²⁴⁵) H. E. van Calcar.

²⁴⁶) Monnikhuizen bij Arnhem, niet tijdens Calcar's prioraat!

²⁴⁷) „*Ad abbatem campensem*” (ed. Mulder, p. 166); ook bij Grube; Gerhard Groot etc., S. 64 en verg. *Im. Chr.* I. 25.

²⁴⁸) Vermeer, bl. 30. Niemand minder dan Dr. Kruitwagen heeft den auteur der *Imitatio* in karthuizerkringen gezocht (*Maasbode* 7-7-29; ver. *De Kath.* (dl. 139), bl. 73—76.

²⁴⁹) *St. dl.* 112, bl. 147 vv.

²⁵⁰) Vermeer, bl. 29.

²⁵¹) NRT. 1927, p. 755/756. Ook Watrigant neemt karthuizerinvloed aan (*RAM.* 1922, p. 136), terwijl Gleumes in dit verband op de Cisterciensers wijst („*Welche Mystiker etc.*”, S. 30.).

²⁵²) *Wind.* I., 6, noot 3.

²⁵³) *Oehl.* S. 570.

²⁵⁴) Grube a.w., S. 6.

een fraterhuis), waarmee de monniken van Frenswegen in nauwe betrekking stonden ²⁵⁵).

Mocht het waar zijn dat de stichter van de Congregatie van hervormde Benedictijnen van St. Justinus van Padua door de Windesheimers is beïnvloed ²⁵⁶), dan opende dit zeker nieuwe perspectieven. Thans weten we alleen, dat de Windesheimers aandeel hebben gehad in de hervormingen van Benedictijnerkloosters in Duitsland en Oostenrijk ²⁵⁷). In hoeverre de Dominicaner congregatie van Holland en in het bijzonder Jan Uittenhove in betrekking stond tot de Moderne devotie blijft evenzo een interessant punt van onderzoek ²⁵⁸).

De Observantie ²⁵⁹) is nauw verwant aan de Moderne devotie. In ons land was Johannes Brugman de apostel van deze hervormingsbeweging. Brugman, zelf veel menselijker, realistischer, volkser als men wil, dan de moderne devoten, meer verwant aan de makers en genietters van legenden en exempelen ²⁶⁰), heeft toch veel met deze gemeen ²⁶¹). Hij had een bijzondere sympathie voor de fraterbeweging, had zelf broeder des gemenen levens willen zijn en was persoonlijk bevriend met Egbert ter Beek, rector van het fraterhuis te Deventer van 1450—1483 ²⁶²). Wanneer wij verder denken aan mannen als Hendrik Herp, die rector is geweest van het fraterhuis te Delft, daarna te Gouda, vóórdat hij in 1550 plotseling naar Rome vertrekt om als minderbroeder terug te keren ²⁶³), een man, die in zijn werken zijn afkomst duidelijk verraadt ²⁶⁴), voorts aan de veelvuldige overgang van zusterhuizen tot kloosters van de derde regel ²⁶⁵) en aan het

---

²⁵⁵) Langenberg: Quellen und Forschungen, S. 40, n. 4; Gleumes: „Welche Mystiker etc.“, S. 33.

²⁵⁶) Verg. J. de Jong in NKSt. 1928, bl. 144/145.

²⁵⁷) M. Heimbucher: „Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche“, 1. Lief. 3. Aufl. (Paderborn, 1931), S. 221; Joh. Dederoth bij de Windesheimers in de leer. Joh. v. Hagen, zijn opvolger in Bursfeld door Busch beïnvloed.

²⁵⁸) Over hem: R. M. Martin O.P. „Jean Uyt den Hove“ (Louv. 1914).

²⁵⁹) Over de Observantie in ons land zie men Fid. Van de Borne: „De observantiebeweging en het ontstaan der provincie Germania Inferior (1529)“ in CFN. II (1931), bl. 133 vv.

²⁶⁰) Zijn sermoenen achter Moll: Brugman I en D. J. M. Wüstenhoff: „Collaties van Joh. Brugman“ in ANKG. IV (1893), bl. 85 vv.; Poukens „Preken van Jan Brugman O.F.M.“ in OGE. 8 (1934), bl. 253 vv.

²⁶¹) Een zo scherpe scheiding te maken tussen hem en de „deftige“ fraters als Knuttel doet (Het geestelijk lied etc. bl. 16) is onjuist.

²⁶²) W. Moll: „Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaders in de 15de eeuw“ I (Amsterdam, 1854), bl. 85; NAKG. I. bl. 212—213. Hyma: Chr. Ren. p. 102.

²⁶³) Verschueren in CFN. II. bl. 346—349.

²⁶⁴) Denk aan de meditatie van Christus' lijden en het inwendig gebed in 't algemeen.

²⁶⁵) Al gingen er ook wel zusterhuizen over tot de Windesheimer regulieren (Wilbrink a.w., bl. 161). Fraterhuizen gingen zo goed als nooit tot de Franciscaner orde; slechts Amersfoort is mij bekend (Acquoy: Wind. III, bl. 75).

leven en de arbeid in deze van Wermbold van Buscop²⁶⁶), dan zou de vraag naar de prioriteit van devotie of observantie kunnen rijzen, temeer wanneer men bedenkt, dat bevoegde schrijvers als Watrigant het inwendig gebed typisch modern devoot hebben genoemd en dat Johannes à Capistrano juist heeft geijverd voor de invoering van het inwendig gebed. Maar dit was rond 1452, zodat hier eerder aan invloed van de Moderne devotie op de observantie gedacht kan worden dan omgekeerd²⁶⁷). Het is jammer, dat de geschiedenis der vroomheid in de observanten-kringen nog niet nauwkeuriger is onderzocht. Nu zijn wij uitsluitend op uitwendige aanrakingspunten aangewezen tussen devoten en observanten. De prachtige studie van Fid. van de Borne over de Observantiebeweging²⁶⁸) schetst uitsluitend het historisch verloop en houdt zich niet met de vroomheid bezig.

* * *

Aan de beantwoording van al deze vragen is men tot dusver niet of nauwelijks begonnen. Dit is voor een goed deel te wijten aan de rampzalige controversen der voorloperij. Het verleden en de eigen tijd werd verwaarloosd, men had slechts oog voor wat op de beweging volgde. Het wordt tijd dat wij daarvan terugkomen. Het Humanisme, de Reformatie en de Contra-reformatie zijn stromingen van latere tijd; die moet men niet reeds zien beginnen, waar ze nog niet zijn. Indien men per se het Humanisme in de Middeleeuwen wil zien geboren worden, laat men dan elders rondzien, maar niet blijven staren op een kring van zuiver middeleeuwse godsvrucht²⁶⁹). Natuurlijk, de aardgerichtheid van de Renaissance werpt haar donkere schaduwen vooruit, tot zelfs in de kring der fraters en Windesheimers, maar dit wil niet zeggen, dat deze zelf op enigerlei wijze actief hebben meegewerkt aan deze bestaansvergoding. Ze hebben er zich integendeel met hand en tand tegen verzet.

Wat de Hervorming en de Tegenhervorming betreft, zou ik onderscheid willen maken tussen leer en leven. De Reformatie zo goed als de Contra-reformatie hebben in deze even grote

---

²⁶⁶) Wermbold van Buscop, „de apostel van Holland” (Thomas à Kempis) was in zijn jeugd te Deventer (Moll: „De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft in de 2de helft van de 15de eeuw” in KHA. IV (1866), bl. 215. Hij was de voornaamste opbouwer van het kapittel van Tertiariissen te Utrecht (Moll, t.a.p.).

²⁶⁷) P. J. Goyens O.F.M. „De Franciscaansche wetgeving nopens de overweging” in OGE. 1931, bl. 14 en vv.).

²⁶⁸) In CFN. II, bl. 133 vv.

²⁶⁹) Zie vooral Fidentius van de Borne O.F.M. „Renaissance-probleem en geschiedenis der spiritualiteit” in HT. (1932), bl. 354 vv., die een ongeveer gelijke mening is toegedaan („Renaissance en Moderne Devotie” ald., bl. 371—373).

Gerlach Peters

..... *nusquam enim timor nisi ubi non
est veritas*".

Sol. c. XII.

HOOFDSTUK I.

GERLACH PETERS' LEVEN. 1)

De enige bron voor het leven van Gerlach Peters is het „Chronicon Windeshemense” van Johannes Busch ²⁾. Enige aanvullende gegevens biedt G. ³⁾ en één maal wordt Gerlach Peters ook genoemd door Johannes Brinckerinck in een van zijn collaties ⁴⁾. Alle oudere schrijvers ontleenden hun gegevens aan Busch en andere niet meer te achterhalen bronnen. Zo Valerius Andreas ⁵⁾, Sweertius ⁶⁾, Sanderus ⁷⁾, Revius ⁸⁾, Poiret ⁹⁾, Oudinus ¹⁰⁾, Fabricius ¹¹⁾, Foppens ¹²⁾, Paquot ¹³⁾. Moll heeft in „Gerlach Peters en zijne schriften” ¹⁴⁾ het eerst gebruik gemaakt van G. Hij heeft

1) *Literatuur*: W. Moll „Gerlach Peters en zijne Schriften” in: KHA II (1859) 145 vv.; dez. „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming”, II, 2, 363 vv., II, 3, 27 vv.; J. C. van Slee „De kloostervereeniging van Windesheim” (1874) 50—51, 313, 324; J. G. R. Acquoy „Het klooster te Windesheim en zijn invloed” I, 271 vv.; K. Hirsche in R.E.² II 729 ff.; dez. „Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der *Imitatio Christi*” III (Berlin, 1894), S. 176; A. Auger, „Etude sur les mystiques des Pays-Bas au Moyen-Age”, Mémoires Couronnés de L'Académie royale, collection in 80 tome XLVI (Bruxelles, 1892) 298 s.; O. Clemen „Gerlach Petersen, ein zweiter Thomas à Kempis” (Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung No. 35, Sonnabend, den 21. März 1896); J. D. de Stoppelaar „Gerlacus Petersz.” (Leiden 1901); „De Volksmissionaris” XXII (1901), blz. 1—10, 49—58; L. Schulze in R.E.³ VI, 604 ff.; D. A. Brinkerink in NNBW V. (1921), 493—494; E. Barnikol in R.G.G. II (1928), 1058—1059; F. Rütten in „Lexikon für Theologie und Kirche” IV (1932) 429—430.

2) Des Augustiner propstes Johaunes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum. Herausgegeben von der Historischen Commission der Provinz Sachsen. Bearbeitet von Dr. Karl Grube (Halle, 1887) [geciteerd: Busch C. W.], S. 156 ff. en passim. Gerlach's eigen werken bevatten geen gegevens voor zijn uitwendige levensloop. Behalve de datum van zijn inkleiding te Windesheim (in de lijst van koorbroeders bij Acquoy: Wind. III 268), is voorts geen enkel feit van buitenaf gegeven.

3) Blz. 16—18.

4) W. Moll „Acht collatiën van Johannes Brinckerinck”, in KHA IV (1866), 97 vv., t.a.p. 130.

5) Bibliotheca Belgica p. 287 (1623; 2e druk. 1643).

6) Athenae Belgicae p. 288 (Antv. 1628). Over zijn verhouding tot Valerius. Andreas Kruitwagen in TBB VI (1908) 280⁷⁾.

7) Bibliotheca Belgica manuscripta (Insulis 1641; Pars II (1644), p. 191.

8) Daventria Illustrata (1651) p. 63.

9) De auctoribus mysticis ² (1708) p. 295.

10) Scriptores ecclesiastici III (1722) p. 2229.

11) Bibliotheca Medii Aevi V (1736) 770.

12) Bibliotheca Belgica I (1739) p. 364.

13) Hist. litt. Pays-Bas XVIII 35—36. Mémoires III 565 (Louv. 1770).

14) KHA II (1859) 145—246.

bovendien Busch' mededelingen op juiste wijze geïnterpreteerd, voornamelijk wat betreft het vermeende „zweven" van Gerlach Peters, zijn „volle-maag-theorie" of verbazingwekkende eetlust, die men bij de meeste schrijvers vóór Moll¹⁵⁾ en helaas ook nog wel ná hem¹⁶⁾ kan vinden. Zo heeft Moll a.h.w. het gras voor de voeten van allen die na hem kwamen, weggemaaid. Moll heeft de ogen geopend voor de ware grootheid van Gerlach Peters; door de publicatie van zijn „Breviloquium" en brieven, door de aanwijzing van zijn plaats onder de Windesheimers, heeft hij den schrijver van het „Soliloquium" weer voor ons doen leven als modern devoot, als heilige en als mysticus.

In tweeërlei opzicht zijn wij sinds Moll belangrijk vooruitgegaan. Ten eerste in het opsporen van handschriften, drukken en vertalingen van Gerlach Peters' geschriften (terwijl Moll b.v. in zijn genoemde studie nog geen enkel handschrift van het Soliloquium kende, zijn er thans meer dan veertig bekend) en ten tweede door een juister begrip van die geschriften, bepaaldelijk van het Soliloquium.

Zo is dan Gerlach Peters geen volstrekt onbekende persoonlijkheid meer. Zeker, ook thans komt hij er in de handboeken der Nederlandse literatuur-, kerk-, en vaderlandse geschiedenis over 't algemeen slecht af. Vooral in de laatste; alleen Post heeft in de „Geschiedenis van Nederland" ¹⁷⁾ een paar regels aan hem gewijd. Iets beter is het gesteld met de handboeken der literatuurgeschiedenis, Te Winkel en Van Mierlo geven hem een gehele bladzijde ¹⁸⁾. Daarentegen hebben onze kerkhistorici het goede voorbeeld van Moll ¹⁹⁾ niet nagevolgd; meer dan zijn naam, geboorte- en sterfjaar geven zij niet ²⁰⁾. Maar toch, het is wel iets beter geworden, sinds Hirsche in 1878 moest verzuchten dat zelfs de naam van Gerlach Peters in de grote kerk-historische

¹⁵⁾ b.v. G. H. M. Delprat „Verhandeling over de broederschap van Geert Groote" (1830) 37, 2e druk (1856) 45; B. Glasius „Godgeleerd Nederland" III (1856) 92; Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland II (1857) 527—528. Een gunstige uitzondering maakt het artikel in de „Nouvelle Biographie Générale" in hetzelfde jaar (1857) verschenen (Tome 20 p. 229).

¹⁶⁾ b.v. in Van der Aa „Biographisch Woordenboek der Nederlanden" 15 (1872) 237—238.

¹⁷⁾ Uitg. onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans. Deel II, door R. R. Post (Amsterdam 1935) blz. 123.

¹⁸⁾ J. te Winkel „Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde" II 220—221; J. v. Mierlo Jr. „Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde", blz. 269.

¹⁹⁾ Kerkgesch. II (2) 208, 236, 363 vv., II (3) 27 vv., 41.

²⁰⁾ Verg. b.v. H. J. A. Coppens „Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland van de vroegste tijden tot het jaar 1581", 2e uitgaaf (1902) 331; L. A. Langeraad in J. Reitsma „Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden" (3e druk bezorgd door Dr. J. Lindeboom; Utrecht 1916) 51; J. de Jong noemt in zijn „Handboek der kerkgeschiedenis" II (1931) 81—82, bovendien het Breviloquium en Soliloquium.

werken, als van Gieseler, Hase enz., ja zelfs in monografieën als van Böhringer en Ullmann was verdwenen²¹⁾.

Gerlach Peters²²⁾ werd in 1378²³⁾ te Deventer geboren. Zijn moeder heette Gese (Gijze) of Geesje, een vrome en welgestelde vrouw²⁴⁾. Gerlach had een broer Andries en een zuster Lubbe. Andries geleek, behalve misschien in nederigheid en gehoorzaamheid, in niets op zijn broer Gerlach; hij had blijkbaar geringe geestesgaven²⁵⁾ en bezat geen opgewekt karakter²⁶⁾. Zijn zuster Lubbe was later procuratersche in het Meester-Geertshuis te Deventer²⁷⁾.

Gerlach zal waarschijnlijk de St. Lebuinusschool te Deventer bezocht hebben, onder het rectoraat van Joh. Boom „qui scholas strenue regebat“²⁸⁾. De bronnen zeggen dit weliswaar niet en de gronden, waarop Moll tot dezelfde uitspraak komt²⁹⁾, zijn niet houdbaar. Moll maakt Gerlach Peters bovendien tot leerling van Florens Radewijns³⁰⁾, uitgaande van de sindsdien onjuist gebleken veronderstelling, dat Florens Radewijns schoolrector is geweest³¹⁾.

Florens Radewijns is Geert Groote's opvolger als „pater omnium devotorum“³²⁾, misschien zelfs de eigenlijke vader van de

²¹⁾ R.E.² II 736—737.

²²⁾ of Gerlacus, Gherlacus Petri. Busch CW: Gerlacus Petri; slechts éénmaal (S. 92): Gherlacus. Zó in de lijst van Windesheimse koorbroeders (Acquoy III 268). Latere schrijvers hebben ook Petersz, Peterse (Van Slee 41), Petersen. Zijn naam is Gerlach Peters: diets (G. 15: Lubbe Peters), Petri: latijn.

²³⁾ opgemaakt uit sterfjaar en leeftijd bij Valerius Andreas in verband met de gegevens van Busch (1403 ingekleed: C.W. 158, acht jaar later gestorven: C.W. 164). Verg. Acquoy Wind. I 272 noot.

²⁴⁾ Men kan dit opmaken uit het feit, dat zij bij de vergroting van het klooster te Windesheim 200 rinse guldens schonk (Busch: C.W. 324; Verg. Moll 152, Acquoy I 272).

²⁵⁾ Als convers — een kloosterling, die voornamelijk handarbeid verricht (Acquoy I 111 vv.) — was hij vele jaren kleermaker in Windesheim (Busch, C.W. 317.).

²⁶⁾ Busch zelf wijst op deze tegenstelling: C.W., p. 317.

²⁷⁾ G. 15 vv.; zie voor „procuratersche“: Inl. XLI.

²⁸⁾ Thomas à Kempis „Vita domini Florentii“ (Pohl VII, p. 142). Joh. Boom was Fl. Radewijns vriendschappelijk gezind, hij hoorde hem graag (t.a.p. 177).

²⁹⁾ Kerkgesch. 2 (II) 236.

³⁰⁾ KHA II 155—157, overgenomen o.a. door O. Clemen t.a.p.

³¹⁾ Verg. b.v. Delprat² 255 „Fl. Radewijns, schoolhoofd te Deventer“. De eerste, die aan deze onjuiste voorstelling een eind heeft gemaakt, is Karl Hirsche. Verg. R.E.² II 686: de door Dumber (K.W.D. I 360) genoemde Fl. Rodoginus wordt door Delprat met verwijzing naar Hamelmann: Opera Genealogico-historica § 321 met Fl. Radewijns geïdentificeerd. Zie vooral t.a.p. 700/701, waar Hirsche de gegevens op juiste wijze interpreteert. Meer opzettelijk heeft na Hirsche Ernst Leitsmann deze zaak rechtgezet in zijn „Ueberblick ueber die Geschichte und Darstellung der paedagogischen Wirksamkeit der Brüder des gemeinsamen Lebens“. (Inaugural-Dissertation, Leipzig 1886).

³²⁾ Deze naam bij Th. à Kempis „Vita Florentii, t.a.p. 191. Verg. verder Gerretsen 78, Moebius 5, Röring 84.

moderne devotie³³⁾, maar schoolrector is hij niet geweest³⁴⁾, in elk geval niet van de St. Lebuinusschool³⁵⁾. Wel onderhielden de leiders der devotie betrekkingen met de schoolrectoren. Een goede verstandhouding was er vooral in Deventer en Zwolle. Overbekend is de betrekking van Geert Groote tot Vroede in Deventer³⁶⁾ en zijn vriendschap met Cele in Zwolle³⁷⁾, maar eigenlijke paedagogische belangstelling hadden de fraters niet³⁸⁾, ze waren „opvoedend werkzaam buiten de school, niet onderwijzend in de school. Zij doceerden in goede zeden”³⁹⁾. Het huis van Florens Radewijns was een „schola coelestis exercitii”⁴⁰⁾. De devoten en hun navolgers: de broeders des gemenen levens hebben niet in de school, noch voor de school, maar aan de school, aan de leerlingen op hun wijze gearbeid⁴¹⁾. Zo heeft Geert Groote en vervolgens Florens Radewijns gewerkt onder de leerlingen van de St. Lebuinusschool⁴²⁾. Zo kwam de laatste in aanraking met Gerlach Peters, of liever omgekeerd Gerlach Peters met Florens Radewijns. Want dat Gerlach Peters, zoals we zeiden, op de St. Lebuinusschool heeft gegaan, mogen we wel op goede gronden aannemen. Immers in de „Leges scholarum Daventriensium” is sprake van een „ludus purificationis”⁴³⁾, en van twee verschillende zijden wordt bericht, dat Gerlach Peters eens in

33) Narratio Inl. XVI.

34) Leitsmann 10, Gerretsen 69.

35) Dit was Florens Rodoginus, met wien men Florens Radewijns ten onrechte heeft vereenzelvigd: Zie nooit 31 en verg. G. Bonet-Maury „De opera scholastica”, p. 45. „Florentii Radewinii vel Rodogini . . . regebat capitularem ludum Daventriae” en p. 50/51: Rodoginus enim non alius quam Radewijnius esse mihi videtur”. Dat Florens Radewijns rector van een tweede school in Deventer zou zijn geweest, daarvan is geen bewijs (Schoengen: Schule 18).

36) Geert Groote's brieven aan Vroede bij Mulder: G.M.E. 14 seq., 58 seq.

37) Zie nu vooral Mulder „Ter chronologie van het leven van Geert Groote” in HT (1933) 157 vv.

38) E. Barnikol „Luther in Magdeburg” S. 40.

39) Acquoy. „Het dagelijksch leven van de fraters in VMKAW (1880) 36.

40) Th. à Kempis „Vita Florentii” t.a.p. 123.

41) Barnikol: Luther 34. Zie voor deze „Schülermission” t.a.p. 34 ff. „Sie wollten in unruhiger Seelsorge die Frömmigkeit des einzelnen, wie des Volkes, besonders die der Jugend, heben und beleben, nein, wirklich neu machen. Darum kämpften, litten und wirkten sie für die moderna devotio (S. 37). Zie ook O. Scheel „Martin Luther” S. 73 ff. „de fraters te Hildesheim werken onder de schoolieren van de Domschool, zij hadden een „charitative und seelsorgerische”, geen „unterrichtliche Aufgabe”, hun doel was „beking”. „Die Schule der Brüder war eine Erbauungsstunde” (S. 76).

42) Verg. Leitsmann S. 6, 47.

43) G. Dumbiar „Het kerkelijk en wereltlijk Deventer” I (Arnhem 1752) 305. Mijn pogingen, nadere gegevens omtrent het lichtmisspel op te sporen hebben gefaald. De cameraersrekeningen van Deventer zwijgen er over. Alles wat daarin voorkomt met betrekking tot spelen en vertoningen is bijeengebracht door Van Doorninck. Zie v. D. (= J. I. van Doorninck) „Bouwstoffen voor eene geschiedenis van het onderwijs in Overijssel in „Bijdragen tot de geschiedenis van Over-

een dramatische vertoning op O.L.V. Lichtmis de hoofdrol heeft vervuld⁴⁴). Hij moest, waarschijnlijk mede om zijn uiterlijk⁴⁵), „onse lieve Vrouwe wesen ende sijn kindekijn offeren”⁴⁶). Florens Radewijns had met hem afgesproken, dat wanneer hij het Kindje offerde, hij zichzelf inwendig aan God zou offeren en de gelofte van zuiverheid zou afleggen. Het knielen bij deze handeling was voor Florens Radewijns een teken, dat hij zich aan de afspraak hield. Zoals afgesproken was, geschiedde. Toen Florens Radewijns hem zag knielen was hij „alsoe blide, dat hi in sijnen herten sanck: „Te Deum laudamus”⁴⁷). Toen dit gebeurde was Gerlach volgens Busch nog als „jongeling van goede anleg in de wereld”⁴⁸), volgens G. „een clerck”⁴⁹). Wat kan dit „clerck” hier anders betekenen, dan leerling van de kapittelschool? Goed, wij nemen aan, dat Gerlach de St. Lebuinusschool heeft bezocht

---

ijssel” V (Zwolle 1879) 50 vv. IX: „Spelen” 53 vv. Een „ludus purificationis” wordt hier niet genoemd. De processie te Deventer op O.L.V. Lichtmis (Dumbar a.w. 280) zal waarschijnlijk bij het spel hebben behoord (Eenzelfde vermoeden bij E. K. Chambers: „The Mediaeval Stage” vol. II (Oxford 1903) p. 163 m. betr. t. een M.E.'s lichtmisspel en processie te Aberdeen).

44) Busch: C.W. 156, G. 16—17. Het ontbreekt weliswaar in de oorspronkelijke kroniek van het klooster Windesheim, door V. Becker in een Nijmeegs hs. teruggevonden, een „Frühfassung” van het latere Chronicon Windeshemense, de kroniek van het kapittel. Zie V. Becker „De twee verschillende redactien der Windesheimsche kronyk” (in Kath. 87 (1885) 388 vv. en dez. „Een onbekende kronyk van het klooster te Windesheim” in B.M.H.G. 10 (1887) 282/283. Over de twee redacties ook P. Lehmann: „Reste einer Frühfassung von Johann Buschs Windesheimer Chronik” in Hist. Jahrbuch d. Görres Gesellschaft 54 (1934) 230 ff.

45) hij was „pulcher facie et decorus aspectu” (C.W. 156) „een recht suverlick persoen” (G. 17).

46) G. 17.

47) t.a.p. Verg. Moll: KHA. II 153—154 en Clemen's zeer plastische schildering. Zie ook Wijbrands in KP (1861) 153 en dez. in St. en B. III 208—209. Wijbrands vergelijkt t.a.p. twee buitenlandse lichtmisspelen, een „ludus honestus de purificatione b. Virginis” (H. Duitse tekst, afgewisseld door latijnse kerkliederen) en een Engels „miracle-play on candlemasday” (2082). Zie verder J. A. F. Kronenburg C.ss.R. „Maria's heerlijkheid in Nederland” IV (Amsterdam z.j.) 271—272; te Arnhem werd sedert 1419 op Maria-Lichtmis „ons vrouwen spel” opgevoerd, ter ere van de nieuw benoemde overheid (t.a.p. IV 271 en V 322; zie aldaar voor mogelijke andere lichtmisspelen). Over het feest der zuivering van Maria zelf: a.w. II 194 vv. en voor de eigenaardige processie te Deventer op die dag, in 't bijzonder 199—200. Over „Het feest van 2 Februari” handelt ook een artikeltje van T.S. (= Th. Sinnige) in „Ons Liturgisch tijdschrift” XIX (1933/34) 29 vv. Voor het geestelijk drama in 't algemeen verg. men: M. Sepet „Le drame religieux au Moyen-Age” (Paris 1908) en in ons land: Aem W. Wijbrands „Het kerkelijk drama der Middeleeuwen in KP (1861) 100 vv. en dez. „Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de Middeleeuwen” in St. en B. III (1876) 193 vv.; J. A. Worp „Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland”. Eerste deel (Groningen 1904) 9 vv.; G. Kalff, Geschiedenis etc. II 300 vv. en dez. „Westeuropesche letterkunde” I (1923) 140 vv.

48) C.W. 156.

49) G. 16.

en zo in aanraking is gekomen met Florens Radewijns⁵⁰). De broeders des gemenen levens werken immers, zoals we boven reeds zeiden, onder de scholieren om hen voor de moderne devotie te winnen⁵¹). Zo begrijpen we G.: Florens Radewijns „plach hem dicke wat guets te seggen, ende hadden alte geerne bekiert”⁵²). Hij heeft hem bekeerd: met het offeren van het Kindje geeft Gerlach zich gewonnen voor de moderne devotie. Als modern devoot kwam Gerlach Peters rechtstreeks onder de leiding van Florens Radewijns en de zijnen⁵³). Wij kunnen ons enige voorstelling maken van dit contact met Florens Radewijns c.s. uit hetgeen Thomas à Kempis in zijn „Vita Florentii” mededeelt omtrent zijn eigen verblijf te Deventer. Ook Thomas à Kempis was leerling van de kapittelschool onder het rectoraat van Joh. Boom⁵⁴). Zegt Busch dat Gerlach de collaties der broeders bijwoonde en door hen werd onderricht in de eerste beginselen van het geestelijk leven, dan vinden wij bij Thomas à Kempis a.h.w. de toelichting, wanneer hij zegt, dat Florens Radewijns de jongelieden van goede wil noopte het Woord Gods te horen, hen aanspoorde tot gebed, lectuur en arbeid⁵⁵).

Fl. Radewijns zelf heeft Gerlach naar Windesheim gezonden. Dit zal in elk geval na 1396⁵⁶) en waarschijnlijk vòòr 1398 gebeurd zijn. In dit jaar immers brak de pest uit in Deventer en vluchtten de fraters naar Amersfoort, waar ze een half jaar bleven⁵⁷). Korte tijd na de terugkeer in Deventer stierf Florens

---

⁵⁰) Hij heeft wel even eerbiedig als Th. à Kempis naar Fl. Radewijns opgezien, wanneer hij hem met de scholieren zag staan in het koor („Vita Florentii t.a.p. 142).

⁵¹) Busch wekt de indruk, dat G. P. eerst na het lichtmisspel met de fraters in aanraking is gekomen, maar Busch is over hetgeen buiten de kloostermuren gebeurt doorgaans slecht ingelicht.

⁵²) G. 17. Verg. Th. à Kempis „Vita Florentii” p. 153: „Parvulis et iuvenibus naturali innocentia et puritate nitentibus insignis castitatis amator suam benevolentiam non abscondit; sed piis verbis ad amandum Jesum et Mariam eos instruxit suadens eos innocentiam servare”. Op deze wijze wordt Thomas en zijn „socii devotarii” — waaronder Gerlach Peters — „eius consilio eruditi et in schola Christi optimis collationibus informati” (t.a.p. 154).

⁵³) Volgens Joseph Dedieu (The Catholic Encyclopaedia 11, p. 775) zou Gerlach Peters in het fraterhuis zijn tijd hebben besteed met bidden, opvoeden en afschrijven van handschriften.

⁵⁴) Vita Florentii t.a.p. 116 seq.

⁵⁵) aldaar p. 134; zie voor een dergelijke collatie aldaar p. 173.

⁵⁶) Althans volgens de constitutie van 1502 moest men het 18de levensjaar bereikt hebben, om in Windesheim opgenomen te kunnen worden (Acquoy: Wind. I 148).

⁵⁷) Behalve Gerretsen en diens bron (89—91) ook J. Lindeborn „Historia sive Notitia episcopatus Daventriensis” (Col. Agr. 1670) p. 107. Over de pest ook Arnold Moonen „Korte Chronyke der stadt Deventer” (De tweede druk: Deventer 1714) blz. 38: „In dit zelve jaar (=1398) woedde de pest zeer geweldig in de steden Deventer, Kampen en Zwolle; zoo dat dagelijks twintigh of dertigh dooden begraeven wierden”. Over de Amersfoortse ballingschap, op grond van Dier's mededelingen, Van Rooy: Gerard Zerbolt, blz. 37 vv.

Radewijns. Daar Gerlach Peters nu volgens Busch door Florens Radewijns zelf naar Windesheim is gezonden — „per eundem dominum Florencium in Windesem pro religione assumenda fuit transmissus” — moet dit of in 1399 of vóór 1398 zijn gebeurd ⁵⁸). In het eerste geval zou Gerlach's vorming zeer kort hebben geduurd en zou hij eerst op 21 jarige leeftijd met de fraters in aanraking zijn gekomen, een leeftijd, waarop hij wel geen scholier meer zal zijn geweest. Laten wij de mogelijkheid buiten beschouwing, dat hij tot de devote scholieren heeft behoord, die Fl. Radewijns c.s. vergezelden naar Amersfoort ⁵⁹), dan is de „terminus ante quem” hoogstwaarschijnlijk 1398.

Toen Gerlach Peters in Windesheim kwam, ging het klooster zijn gouden tijd tegemoet onder het prioraat van Johannes Vos van Heusden ⁶⁰). Als een verborgen heilige heeft Gerlach hier de betrekkelijk weinige jaren, die hem nog restten vóór zijn smartelijk einde, geleefd ⁶¹). Al dadelijk na zijn intrede, gaf hij, toen hij eens de paarden uit de weide moest halen, de hem aanblaffende honden een beschamend bewijs van zijn gehoorzaamheid ⁶²). Gehoorzaamheid was één van zijn deugden en deze deugd stond bij alle moderne devoten in hoog aanzien, vooral bij Brinckerinck ⁶³). Brinckerinck stelt Gerlach Peters in een van zijn collaties dan ook om zijn gehoorzaamheid ten voorbeeld ⁶⁴). Naast zijn gehoorzaamheid mogen wij Gerlach's lijdzaamheid stellen. Het woord zelf, komt in het Breviloquium en Soliloquium herhaaldelijk voor en metterdaad is hij er het puurste voorbeeld van geweest. Geduldig, neen, met blijdschap heeft hij op het einde van zijn leven ontzettende pijnen verdragen, lijdzaam droeg hij ook de beproevingen, die hem reeds onmiddellijk bij zijn intrede wachtten. Hoewel hij het vurig begeerde, heeft hij jaren moeten wachten, al eer hij tot

⁵⁸) O. Clemen zegt t.a.p. „Bald nach dem Tode des Florentius (im Jahre 1400) trat Gerlach ins Kloster Windesheim ein”, op welke grond is mij niet bekend.

⁵⁹) G. Dumbar: *Analecta etc.* p. 41—42.

⁶⁰) Zie over hem Busch: *C.W.* 27 vv., *Acquoy I* 229 vv.

⁶¹) Wat het dagelijks leven in het klooster ook voor hem is geweest, kan men lezen bij *Acquoy* en bij *Clemen*.

⁶²) *G.* 17—18.

⁶³) Hij noemde gehoorzaamheid „tutissima via perveniendi ad Christum” (*OGE* 1935, 122) Verg. ook *Th. à Kempis* „*Libellus*” (*Pohl II* 354) „securissima via ad caelum est stare in obedientia”. Zoals gehoorzaamheid voor Brinckerinck, was ootmoedigheid de geliefkoosde deugd van *Claus van Euskerken* en *caritas* van *Florens Radewijns*: *caritas* is voor hem „excellantissima et verissima via ad deum” („*Tractatus*”, ed. *Nolte* 9; verg. ook aldaar p. 40: *nihil proponendum est caritati*) zoals de ootmoed voor *Veghe*: „de alre lichteste unde alre korteste wech dar wij mede komen moghen to Gode” (*Rademacher S.* 49), maar ook gehoorzaamheid is *Fl. Radewijns* lief: „non est morbus tam gravis, a quo verus obediens non curatur” („*Verba Notabilia*” in *AAU* 10, blz. 441).

⁶⁴) „Broeder Gherlacus, die tot soe groten bekennen ghecomen was gheestliker dingen, die stont alsoe had hi syns oversten wille connen bekennen mit enen weyncken, hi souden vlitelic volbracht hebben” („*Van der ghehoersamheit*” in: *KHA IV.* 130).

inkleding en gelofte kon worden toegelaten. Hij was n.l. sterk bijziende; gewoon schrift en noten kon hij op enige afstand niet lezen ⁶⁵). Volgens Busch schreef hij in deze tijd zijn „Breviloquium”, en zo zal hij geleefd hebben; zoals hij het zichzelf in dit propositum voorschreef, gezond ascetisch en daarbij innig vroom.

Nadat de geur van zijn innigheid zich reeds buiten de kloostermuren was gaan verspreiden ⁶⁶), heeft tenslotte Johannes Scutken, Gerlach's consiliarius en intieme vriend, met Vos van Heusden, in zijn vrije uren twee antiphonariën en een graduale voor hem geschreven en een zekere Bartholomeus ⁶⁷) bovendien nog een psalterium, die hij bij de kerkdienst in de hand kon houden. Nu kon hij, nadat hij de priesterwijding had ontvangen, op St. Andries (30 November) 1403 tegelijk met Johannes ten Waater ⁶⁸) de gelofte afleggen ⁶⁹).

Een tijdlang bekleedde hij het ambt van sacrista ⁷⁰), belast met het bewaren en verzorgen van het altaargereedschap, koorboeken enz. Hij heeft dit ambt vervuld naar de eis van zijn meester Florens Radewijns: „Quidquid est pro communi bono sollicite custodire debemus, sicut vasa altaris, et libri sacrae scripturae, qui utique custodiendi sunt sicut verissimus ecclesiae thesaurus” ⁷¹).

In deze jaren van 1403 tot aan zijn dood in 1411 neemt zijn godsvrucht zo mogelijk nog toe aan innigheid. De ascetische vroomheid van zijn Breviloquium groeit tot de mystiek van zijn Soliloquium, in deze jaren door hem samengesteld ⁷²). Als priester celebreert hij zeer devoot. Brinckerinck was voor een gehele week gesticht, wanneer hij hem mis hoorde lezen ⁷³). Hij kent extatische toe-

⁶⁵) Busch, C.W. 158.

⁶⁶) t.a.p. 157.

⁶⁷) Over dezen Bartholomeus Herbolt: Busch C.W. 317, waar hij genoemd wordt als ijverig in de orde en een goed schrijver, o.a. van het „Catholicon”. (d.i. het woordenboek van Johannes Balbus de Janua † 1298: Kruitwagen in „Het Boek” dl 23, blz. 13).

⁶⁸) Een bijna afvallig geworden leerling van Geert Grootte. Zie zijn brief aan ten Water bij Mulder: G.M.E. 124).

⁶⁹) Busch C.W. 158.

⁷⁰) t.a.p. 159. Voor het ambt van koster of sacristein, zie men Acquoy I 139 vv. Nog twee andere belangrijke Windesheimers hebben dit ambt bekleed, n.l. Hendrik Loeder en Johannes Busch. Over den eerste: Fr. Jostes „Heinrich Loeder” (Münster, 1893), over Busch de monografie van Karl Grube „Johannes Busch. Augustiner propst zu Hildesheim. Ein katholischer Reformator des 15. Jahrhunderts” (Freiburg i. Br. 1881).

⁷¹) „Admonitiones” ed. Malou in „Recherches historiques et critiques etc.” (Louvain, 1848) 222 seq., aldaar p. 227.

⁷²) De moderne devoten schreven niet alleen hun zondige, maar ook hun verheven gedachten op. Zulke inspiraties had Gerlach Peters ook wanneer hij met de anderen in de tuin wandelde. Hij keerde zich dan soms plotseling om en ging naar zijn cel, zeggend dat hem daar iemand wachtte (Busch: C.W. 160). Zo kunnen wij ons enigszins voorstellen, hoe het Soliloquium zal zijn ontstaan.

⁷³) G. 18. Voor het celebreren en mis horen der moderne devoten, verg. men ook OGE (1935) 154 vv.

standen; dan schijnt zijn lichaam zich met de geestelijke verheffing mede op te richten ⁷⁴). Soms zag men hem met de tenen nauwelijks de grond raken ⁷⁵). In extatische toestand blijft hij vaak door het koor rondlopen, nadat de anderen vertrokken zijn ⁷⁶).

In zijn laatste levensjaren heeft Gerlach Peters hevig geleden aan de steen, „de groote kwaal van dien tijd” ⁷⁷). Hij heeft de smartelijkste folteringën, die men bij Busch niet zonder ontroering kan lezen ⁷⁸), geduldig gedragen, ja zelfs de wens uitgesproken ter ere Gods en het heil der naasten gaarne nog meer te willen lijden ⁷⁹). Op zijn sterfbed vraagt hij Vos van Heusden zijn papieren te vernietigen. Prior Vos weigert aan dit verzoek te voldoen en verlangt dat hij de beschikking hierover aan hem zal overlaten, waarin Gerlach berust ⁸⁰). Wanneer hij dan het einde voelt naderen, verzoekt hij de omstanders „de tafel te slaan”, opdat zijn medebroeders bijeen mogen komen om voor hem te bidden. De anderen dachten evenwel, dat het einde er nog niet was. Gerlach, gehoorzaam tot de dood, sterft. Het was 18 November, de octaaf van St. Maarten ⁸¹). Hij werd begraven vóór de ingang van het koor ⁸²), waar hij zou komen te rusten naast Henricus Balveren ⁸³). Wat hij steeds tot zichzelf placht te zeggen ⁸⁴) werd vervuld: „In korte tijd zult gij geroepen worden”, maar in die korte tijd heeft hij vele tijden vervuld ⁸⁵). „En al is hij voor onze menselijke ogen naar het lichaam thans gestorven”, zo eindigt Busch, „door zijn levend voorbeeld en devote oefeningen, door hem in zijn boekjes beschreven, leeft hij nog dagelijks voor ons, die hem in geest en waarheid wensen na te volgen” ⁸⁶).

* * *

---

⁷⁴) Busch: C.W. 159/160.

⁷⁵) t.a.p. 159. Hetzelfde wordt van Th. à Kempis verteld (Hirsche: „Prolegomena” II 76—77 en in R.E.² II. 731).

⁷⁶) Busch: C.W. 159.

⁷⁷) Acquoy I 274.

⁷⁸) C.W. 162—163. Verg. ook aldaar 92 en V. Becker „Een onbekende kronijk van het klooster te Windesheim” in: BMHG. 10 (1887) 427, waar de folteringën bij het urineren concreter zijn beschreven.

⁷⁹) C.W. 163.

⁸⁰) t.a.p. 163/164.

⁸¹) Hij was de tweede koorbroeder, die te Windesheim stierf (C.W. 156).

⁸²) C.W. 164. Hij was de eerste, die daar begraven werd (C.W. 156).

⁸³) C.W. 111.

⁸⁴) t.a.p. 161.

⁸⁵) Sap. 4, 13.

⁸⁶) C.W. 164. Verg. G. 18, waar gezegd wordt „dat mennich jaer na sijne doot sine voetstappen in Wijndsom lughteden.”

Persoonlijkheid.

Wij hadden bij de beschrijving van Gerlach's leven reeds gelegenheid op zijn deugden te wijzen, zijn gehoorzaamheid en zijn gelatenheid, waarbij nog gevoegd kan worden een grote nederigheid⁸⁷⁾, kloosterdeugden, die algemeen zijn in de kring der moderne devotie en ons dus omtrent de persoonlijkheid van Gerlach Peters niet veel leren. Gerlach's biograaf, Johannes Busch, brengt ons hier ook niet veel verder. Hij is bijzonder breed-sprakig, maar wat hij zegt, zijn meerendeels algemeenheden. Hij bezingt bovendien Gerlach's lof bijna uitsluitend in bewoordingen, aan G. Peters' werken zelf — in 't bijzonder aan het Soliloquium — ontleend. Het zijn dan ook uitsluitend deze laatste, G. Peters' eigen geschriften, die ons zijn persoonlijkheid doen kennen. Op grond daarvan, vooral van het Soliloquium, is hij „alter Thomas à Kempis" genoemd⁸⁸⁾, een m.i. minder gelukkige bijnaam, hoe eervol ook van bedoeling. Gerlach Peters is een geheel ander mens dan Thomas. Het getuigt niet van ernstige lectuur, wanneer men meent dat het Soliloquium aan de Imitatio verwant is⁸⁹⁾. Wij zullen hier geen opsomming beproeven van alle verschillpunten tussen Gerlach en Thomas, want wij zouden waarlijk niet weten, waar te beginnen of te eindigen. Ik wil alleen hierop wijzen, dat Stadelmann's karakteristiek van de moderne devotie⁹⁰⁾ gebaseerd is op de Imitatio en dat die karakteristiek in geen enkel opzicht van toepassing is op Gerlach Peters. Thomas komt nooit verder dan tot een smartelijk verlangen naar hetgeen Gerlach bezit, het is bij hem een „quaerere", geen „possidere" van het hoogste goed⁹¹⁾. In het meest verheven gedeelte van de Imitatio, het 3de boek, is er weliswaar een zekere innigheid van toon, maar het blijft bij een hevig verlangen naar datgene, wat het verstand als hoogst begerenswaardig erkent, maar het hart nog niet bezit. En zo is het tenslotte ook in het minst ascetische geschrift: „De elevatione mentis in deum" met de veelzeggende ondertitel: „ad *inquirendum* summum bonum" ⁹²⁾.

⁸⁷⁾ Op deze deugden wordt in het Breviloquium ook de nadruk gelegd: „gehoorzaamheid in caput 36 (uitg. Moll in KHA. II 193), gelatenheid in caput 32, 33 (Moll 187 vv.) nederigheid in caput 30 (Moll 186) en 34, 35 (Moll 191 vv.).

⁸⁸⁾ Moll in KHA. II 171 en Kerkgesch. 2 (II) 364.

⁸⁹⁾ Auger 293, Puyol 474, RAM (1922) 90, P. Pourrat: „La Spiritualité Chrétienne" Tome II Le Moyen-Age 5e ed. (Paris, 1924) p. 387. Wat Karl Richstätter S.J.: „Die Herz-Jesu-Verehrung des deutschen Mittelalters" 2. Aufl. Regensburg 1924, S. 159—160 van G. P. zegt, is foutief en onbeduidend.

⁹⁰⁾ „Vom Geist des ausgehenden Mittelalters" (Halle Saale 1929) 111 ff.

⁹¹⁾ Verg. „Soliloquium animae" C. 12; „De unico et summo bono quaerendo" ed. F. X. Kraus „Thomae a Kempis Opera Omnia". Vol. primum: Opuscula (Augustae Treverorum 1868) p. 31 seq.

⁹²⁾ Kraus a.w. p. 389 seq.

Als mysticus heeft men Gerlach Peters ook met Hendrik Mande⁹³⁾ vergeleken. Karl Hirsche heeft dit gedaan⁹⁴⁾ en met treffender typering Acquoy. Acquoy noemt beiden mystici, maar stelt Gerlach Peters overigens als contemplator tegenover den visionaris Mande⁹⁵⁾. Wij zouden het ook zo kunnen zeggen: Mande is met zijn zinnelijke beelden (hij was ook een knap illuminator), zijn volkse, exempel-achtige⁹⁶⁾ devotionaliteit een man van dichterlijke, Gerlach Peters daarentegen van wijsgerige aanleg. Maar laten we voorzichtig zijn met ons spreken over Mande's persoonlijkheid, want wat weten wij daar eigenlijk van, nu de meest betrouwbare bron: Mande's eigen geschriften door hun vergaande onoorspronkelijkheid, onbetrouwbaar blijkt te zijn⁹⁷⁾.

Gerlach Peters staat als zelfstandige persoonlijkheid temidden van de overige moderne devoten alleen, door zijn gezond, schier na-M.E.'s ascetisme en zijn optimistische mystiek-wijsgerige levensbeschouwing. De analyse van zijn werken in de beide volgende hoofdstukken zal ons hiervan overtuigen.

---

⁹³⁾ Zie over hem G. Visser „Hendrik Mande” ('s-Gravenhage, 1889), O. A. Spitz: „De Dorthenaar—Windesheimer Hendrik Mande in Kath. (1886) 91 vv. en (1887) 289 vv. Zijn werken zijn uitgegeven door Moll „Johannes Brugman” I 263 vv. (verg. Van Iterson „Stemmen uit den Voortijd” 188 vv.) en in KP (1860) 113 vv., door Visser achter zijn genoemde dissertatie en in NAKG. NS. I (1902) 125 vv., 249 vv., door de Vooys in NAKG. NS. II (1903) 78 vv. (het latijn van de Apocalipsis bij Busch C.W. 125 vv.). Zie nog G. H. van Borssum Waalkes „Een tractaat misschien door H. Mande opgesteld” in ANKG VI (1897).

⁹⁴⁾ in R.E.² II 729—730, 737—738.

⁹⁵⁾ Wind. I 275.

⁹⁶⁾ Al hebben zijn exempelen ook een eigen karakter (verg. C. G. N. de Vooys „Middelnederlandse Legenden en Exempelen”² (Gron.—Den Haag, 1926, bl. 328).

⁹⁷⁾ Zie voor deze onoorspronkelijkheid: J. van Mierlo „Een parafrase van de brieven van Hadewych door Hendrik Mande” in Dietsche Warande (1909) II 293 vv. en dez. Hadewych Visioenen II. Inl. blz. 35, L. Reypens „Nieuwe onoorspronkelijkheid bij Hendrik Mande” in Dietsche Warande (1921) II 79 vv., Joha. Snellen „Hadewych-Hendrik Mande in Ts. 38 blz. 307 vv., G. I. Lieftinck „Hendrik Mande als bewerker en compiler” in Ts. 51 blz. 201 vv.

HOOFDSTUK II.

GERLACH PETERS' WERKEN.

Vier werkjes staan op naam van Gerlach Peters: het Breviloquium, de z.g. eerste en tweede brief aan Lubbe en het Soliloquium; een vijfde „De libertate spiritus”¹⁾, waarvan alleen de titel bekend is, wordt door sommigen voor een verloren gegaan geschrift van Gerlach Peters gehouden²⁾, door anderen met het Breviloquium geïdentificeerd³⁾. Dit laatste is m.i. onjuist. Wil men „De libertate spiritus” met een der bekende werkjes van Gerlach Peters identificeren, dan heeft het Soliloquium daarop het meeste recht⁴⁾.

Het Breviloquium is in zijn soort verwant aan andere geschriften uit de Windesheimse kring. Het behoort tot het genre der rapiaria of liever proposita. Men zou een reeks geschriften kunnen noemen, die in opzet en bedoeling naast het Brev. gesteld kunnen worden. Meer echter dan deze algemene overeenstemming is er niet, tenminste voorzover ik heb kunnen nagaan. Wanneer wij de enkele overeenstemmende plaatsen uit Florens Radewijns' „Admonitiones”, die Moll in zijn uitgave van het Breviloquium meedeelt, niet meetellen, heeft niemand tot dusver het Brev. opzettelijk met andere verwante geschriften vergeleken. Auger⁵⁾ en Connolly⁶⁾ wekken de indruk, alsof Malou en Spitzen ook Gerlach's werkjes in hun Imita-

¹⁾ Valerius Andreas noemt het met verwijzing naar een hs. te Tongeren (Bibl. Belg. p. 287; verg. ook Sanderus II p. 191). Uit Valerius Andreas wordt dit hs. ook vermeld o.a. bij J. G. Jöcher „Allgemeines Gelehrten-Lexikon III p. 1442 en Van der Aa 15 (1875) 238.

²⁾ Moll en Acquoy.

³⁾ Hirsche in R.E.² II 737 en Schulze in R.E.³ VI 606. „De libertate spiritus” zou de gewijzigde ondertitel zijn van het Breviloquium, verg.: „De libertate spiritus cum exercitiis eo spectantibus” met „pro danda occasione spiritualis exercitii.”

⁴⁾ Hs. II 650 K. B. Brussel (J. v. d. Gheyn „Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique” III p. 320) bevat een tekst van het Soliloquium met de titel: „Soliloquium fratris Gerlaci canonici regularis in Wyndesem de libertate spiritus”. De vrijheid des geestes is bovendien het thema van het Soliloquium. Zie ook L. Reypens in R.A.M. (1924) 36—37; Reypens identificeert eveneens „De libertate spiritus” met het Soliloquium, (t.a.p. 37^a).

⁵⁾ Etude p. 300: „on remarque de grandes analogies entre cet écrit (= Brev.), L'imitation et les Admonitiones divi (=domini) Florentii; ces analogies ont été relevées surtout par Spitzen et Malou.”

⁶⁾ J. L. Connolly: „John Gerson, Reformer and mystic” (1928) p. 220 zegt, dat Malou en Spitzen de overeenkomstige gedachten in de Imitatio en de werken van Schoonhoven, Vos van Heusden, Hendrik Mandé en Gerlach Peters „in den brede” hebben gesignaleerd. Heeft C. dit aan Auger ontleend? Hij vermeldt Auger in de bronnenlijst.

tio-studien zouden hebben betrokken. Malou vergelijkt echter alleen de *Imitatio* met Radewijns' *Admonitiones*, d.w.z. hij geeft in zijn uitgave van de laatste in de noot overeenkomstige *Imitatio*-teksten ⁷⁾. Over het Brev. spreekt Malou in 't geheel niet. Wat Spitzzen betreft, alleen in zijn „*Nouvelle Défense*” ⁸⁾ heeft hij in totaal drie plaatsen uit het Brev. naast *Imitatio*-teksten gelegd, die bovendien zo verschillend zijn, dat rechtstreekse ontleening van Thomas aan het Brev. daarmee geenszins bewezen is ⁹⁾. Maar ook andere schrijvers als Becker en Puyol hebben Gerlach Peters in 't geheel niet ¹⁰⁾ of niet serieus ¹¹⁾ in hun onderzoekingen betrokken ¹²⁾. Eventuele invloed van schrijvers buiten de kring der Moderne devotie is evenmin ooit nagegaan ¹³⁾.

7) J. B. Malou „*Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre L'imitation de Jesus Christ*” (Louvain 1848) p. 222 s.

8) O. A. Spitzzen „*Nouvelle défense de Thomas à Kempis*” (Utrecht 1884), p. 92—93. In zijn andere werken („*Thomas à Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*” (Utrecht, 1880), „*Nalezing op mijn Thomas à Kempis etc.*” (Utrecht, 1881), „*Les Hollandismes de l'imitation de Jesus-Christ*” (Utrecht, 1884)), wordt het Brev. in het geheel niet genoemd.

9) Brev. c. 1. — Im. 3.31.2: een gemeenplaats; Brev. c. 11—Im. 3.17, 3.16: de accentuering van Gods eer boven alles, kenmerkend voor Gerlach Peters, vindt men bij Thomas niet terug; Brev. 14 — Im. 2.1.7: Th. à Kempis heeft hier niet aan Gerlach Peters, maar aan Bernardus ontleend, „*Sermo ad diversos XVIII: „Est enim sapiens, cui quaeque res sapiunt prout sunt*” (Verg. Eduard Arens: „*Zitate und Anspielungen in der Imitatio Christi des Thomas von Kempen*” in „*Theologische Quartalschrift*” 112 (1931) S. 155; volgens Arens heeft ook Gerlach uit Bernardus geput (S. 155¹⁾).

Spitzzen's vergelijking (a.w. 93—94) van *Soliloquium* c. 15 (Strange 59 r. 1-11) met Im. 2.11 mist elke grond: van Gerlach's mystieke kruisopvatting is bij Thomas niets te vinden.

10) b.v. V. Becker S.J. „*L'auteur de l'Imitation et les documents néerlandais*” (La Haye, 1882) wanneer hij p. 160 s. *Imitatio*-parallellelen aanwijst in de werken van Groote, Radewijns, Vos van Heusden en Schoonhoven.

11) Mgr. P. E. Puyol „*L'auteur du livre De imitatione Christi*”. Première section. La contestation (Paris 1899) wijst heel in 't algemeen op overeenstemming tussen de *Imitatio* en het *Soliloquium* (het *Breviloquium* noemt hij niet). Welke waarde men aan Puyol's opmerkingen moet hechten, blijkt o.a. hieruit, dat volgens hem Pierre Gerlac (sic p. 473) het *Soliloquium* in het diets heeft geschreven en Scutken de aantekeningen heeft geordend en in het latijn vertaald. En natuurlijk heeft het genie van de *Imitatio* de heilige ziel van Gerlach geïnspireerd (p. 474). Puyol zegt in dit verband (p. 475), dat hij naast elk fragment van Gerlach Peters een *Imitatio*-tekst kan plaatsen als „de inspirerende idee in zijn oorspronkelijke zuiverheid.” Hij geeft die overeenstemmende plaatsen intussen niet.

12) Mgr. F. J. van Vree heeft in zijn afschrift van de „*Eerste brief aan Lubbe*” (terwijl hij niet wist, dat hij hier met een werkje van Gerlach Peters te doen had) de z.i. overeenstemmende *Imitatio*-teksten in margine bijgeschreven of aangewezen, die zo ook door Mgr. J. F. Vrege in AAU. 10, blz. 368 vv. zijn uitgegeven. Vergelijkt men de aangehaalde plaatsen nauwkeurig, dan blijkt de overeenstemming in verreweg de meeste gevallen slechts in het thema te bestaan. Hoogstens zou men een enkele keer van een toespeling kunnen spreken.

13) Van de boven in de Inleiding (zie blz. 40—41) genoemde schrijvers, die Franciscaanse invloed, van Bonaventura of David van Augsburg, bij de moderne devoten hebben nagespeurd, heeft niet één de naam van Gerlach Peters genoemd.

Toch leek het mij gewenst, tot beter begrip van het werk en den schrijver, het Brev. met andere verwante geschriften te vergelijken. Ik koos daarvoor Geert Groote's „*Conclusa et proposita*” met de daarbij behorende „*De sacris libris studentis*”¹⁴), Florens Radewijns' „*Admonitiones*”¹⁵), „*Tractatulus*”^{15a}) en „*Verba Notabilia*”^{15b}), de „*Epistola de vita et passione Domini nostri Jesu Christi*”¹⁶), het „*Propositum cuiusdam canonici*”¹⁷), het „*Parvum et simplex exercitium*” of „*Exercitium quotidianum*”¹⁸), Thomas à Kempis' „*Libellus spiritualis exercitii* en „*Brevis admonitio spiritualis exercitii*”¹⁹), de exercitia van Lubbert ten Bussche of Berneri en Johannes Ketel²⁰) en buiten de kring der Moderne devotie, den destijds meest gelezen ascetischen schrijver, David van Augsburg²¹).

¹⁴) „*Conclusa et proposita non vota, in nomine domini a magistro Gerardo edita*” uitg. Clarisse in AKG VIII (1837) 371 vv. en Pohl VII 87 seq.

¹⁵) „*Incipiunt quaedam admonitiones valde utiles divi (= domini) Florentii, quondam prioris (= patris) domus clericorum in Daventria*”, uitg. J. B. Malou a.w. p. 222 s.

^{15a}) *Magistri ac domini Florentii Radewijns primi patris necnon institutoris congregationis in Daventria Tractatulus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum et maxime caritatis dei et proximi et verae unionis cum deo et proximo, seu Tractatulus de spiritualibus exercitiis nunc primum editus ab Henrico Nolte (Friburgi Brisgoviae MDCCCLXII).*

^{15b}) „*Incipiunt aliqua verba notabilia domini Florentii et magistri Gherardi Magni*” uitg. in AAU. 10 (1882) 427 vv., „*Quaedam notabilia verba domini Florentii presbyteri*”, uitg. Pohl VII 198 seq.

¹⁶) uitg. Busch C.W. 226 ff. De Epistola is niet van Vos van Heusden, zoals de bovengenoemde schrijvers menen. Sweertius, Val. Andreas en Moll (Kerkgesch. II. 2. 366) noemen Vos als den auteur. Acquoy heeft (Wind. I 161) Vos' auteurschap terecht bestreden. Karl Grube bleef intussen doorgaan het werk aan Vos toe te schrijven, in zijn „*Die literarische Tätigkeit der Windesheimer Congregation*” in „*Der Katholik*” 61 (1881) S. 50 en in zijn uitgave van de Epistola (C.W. 226). Opnieuw heeft toen Acquoy (in HML (1892) 95 vv.) de onjuistheid van deze toeschrijving aangetoond: de passage bij Busch is verkeerd gelezen (zie die passage C.W. 32). Vos schreef zijn oefeningen niet in, maar richtte ze in volgens het boekje. Niettemin vindt men de Epistola nog o.a. bij Debongnie op naam van Vos van Heusden (verg. P. Debongnie C.ss.R. „*Jean Mombaer de Bruxelles*” (1928) p. 334).

¹⁷) uitg. Mgr. Waffelaert in „*Collationes Brugenses*” XIV (Brugis Flandrorum 1909) 8 seq.

¹⁸) uitg. D. J. M. Wüstenhoff in ANKG V (1895) 95 vv.

¹⁹) uitg. Pohl II 329 seq. en 419 seq.

²⁰) uitg. Pohl VII resp. 260 seq. en 306 seq. (verg. het Middelnederlands in AAU 29 bl. 16 vv.).

²¹) Fr. David ab Augusta O.F.M. „*De exterioris et interioris hominis Compositione secundum triplicem statum incipientium, proficientium et perfectorum libri tres*” castigati et denuo editi a pp. collegii S. Bonaventurae (Ad claras Aquas (Quaracchi) 1899). Het eerste deel van de „*Formula*”, in de vorm, waarin de moderne devoten het kenden, is uitg. door Mgr. Waffelaert in „*Collationes Brugenses*” XI (1906) 6 seq., 65 seq., 137 seq. en 221 seq. Ik citeer naar de uitgave van de paters van Quaracchi.

Het resultaat van mijn vergelijkingen is, dat er inderdaad verscheiden op elkaar gelijkende uitspraken zijn. Verg. b.v.:

Brev. C. 18 (Moll 182).

„Tempore, quo surgendum fuerit ... omnes vanas imaginationes illusiones diaboli et sompnia abiice.”

Brev. C. 23 (Moll 184).

„In scriptura et quocunque opere exteriori temperate et districte (var.: discrete) te habe nec ... sic importune labores, ut alia die oportet quiescere”.

Brev. C. 25 (Moll 185).

„Omne opus et laborem principaliter et immediate ad amorem dei trahe”.

Brev. C. 26 (Moll 185).

„Longa colloquia et inutilia devita sed si necesse fuerit ad interrogata brevibus responde verbis.”

Brev. c. 40 (Moll 194).

„Cum fantasiis vitiosis ... quamlibet vitiosae et irrationabiles apparuerint ... nullo modo litiges, ... sed ... simpliciter cor averte nec eas aliquatenus cures”. Zie N.B. beneden.

Fl. Rad. „Verba Notabilia”
(AAU 10, 460).

„Sola causa turbationis est quod non resistis cogitationibus primis, quae turbationem inducunt et tantum eas curas et cum eas litigas”.

Epistola (Grube C.W. 236).

„Et caveas super omnia, ne irrationabilem tibi facias violentiam, qua frangas caput tuum. Imagines, quas non vis habere et quibus cupis exonerari, venire et ire sine violentia permittas”. N.B. De vier volgende teksten konden om technische reden niet naast elkaar geplaatst worden.

Epistola (Grube C.W. 229).

„Primum desidero et exoro ... cum primum surrexeris, omnes inutiles cogitationes et sompnia tua seponas”.

Fl. Rad. „Tractatulus” (Nolte 28).

„Unde debet moderate et discrete laborare, ut ita possit in labore perseverare”.

Parvum et simplex exercitium
(t.a.p. 100).

„Tempore scripturae seu laboris fideliter scribas seu labores, non tamen importune exhauriendo vires, sed cum modestia”.

Fl. Rad. „Tractatulus” (Nolte 28).

„externum laborem semper debet ad ... caritatis dei referre”.

Fl. Rad. „Verba Notabilia”
(AAU 10, blz. 454).

„Semper niti debet servus Christi breviter loqui ... sed si coegerit necessitas eum, loquatur quanto citius et brevius poterit”.

G. Groote „*Epistola ad quendam fr. Carth.*” (Mulder 283 seq.).

„nihil melius ... facere potestis, quam omnes huiusmodi fantasias, quamquam fedissimas ... non curare ... (p. 289). Non curare summum remedium est ... Qui tangit picem, coinquinabitur ab ea (p. 291) (Verg. AAU 10, 469: Omnino cavaet litigare cum eis”. „Omnino non debet curare etc.”).

Fl. Rad. „Admonitiones” (Malou 223) en „*Verba Notabilia*” (AAU 10, 429).

„Estimo quod motus et cogitationes quae incidunt cordi nostro, non sunt in potestate nostro; sed tamen nostrum est aliquid boni in corde nostro plantare, legendo, orando, vel aliquid de sacra scriptura ruminando” (Moll verwijst naar deze plaats (1949); men ziet echter, hoe gering de overeenstemming is”).

Er zijn zelfs woordelijke overeenstemmingen, vooral met Florens Radewijns, Gerlach's leermeester, wiens invloed men duidelijk kan bespeuren. Verg. b.v.:

Brev. c. 18 (Moll 181).

„Tempore, quo surgendum fuerit nitere semper impigre et velociter surgere . . . Signando (182) quoque te signo sanctae crucis . . .”

Brev. c. 21 (Moll 183).

„Nunquam nimis diu una vice legas, sed ex lectione affectum elice ac orationem forma, sicque interim saepius breviter orando lectionem interrumpere”. Zie N.B. beneden.

Fl. Rad. „Verba Notabilia”
(AAU 10, 456).

„Servus dei debet niti lectionem interrumpere oratiuncula sic scilicet quod hauriat affectum ex lectione et ex illo affectu formet orationem”.

Brev. c. 41 (Moll 195).

„pulchrorum quippe verborum et cogitationum magnificarum levis ubique est emptio, operum autem bonorum . . . valde difficilis. Melius proinde est modicum spiritus, quam multa literatura sine sapore et scientia”.

Th. à Kempis „Libellus”
(Pohl II 340).

„Cum fuerit hora surgendi ne tardes in lecto; sed assuesce surgere cito; et signa te sanctae crucis signaculo trino”.

Fl. Rad. „Tractatulus” (Nolte 15).

„Etiam debet homo ad haec niti secundum Bernardum, aliquando de lectione facere affectum, de affectu orationem, ut oret infra laborem et studium”.

David v. Augsburg
(Quaracchi p. 42)

„lectio dat materiam et quasi semen bonae cogitationis”.

Fl. Rad. „Admonitiones” (Malou 229), „*Verba Notabilia*” (AAU 10, 456, Pohl VII 207).

„Nam pulchrorum verborum valde levis est emptio, sed operum bonorum difficilis inventio”.

„Melius est modicum spiritus quam multa scientia sine devotione”.

Toch moet het Breviloquium een oorspronkelijk werk heten met een eigen toon. Die eigen toon is er een van gezond ascetisme. Waar de moderne devoten wel eens beschuldigd worden van ongezondheid, van ascetisch rigorisme, te recht overigens, is het goed hier eens opzettelijk op Gerlach Peters te wijzen. Gaat men na, wat de andere devoten over eenzelfde onderwerp zeggen, dan blijkt — welke overeenstemming er overigens moge zijn — het eigene van Gerlach Peters: zijn verstandige, gezonde opvatting der deugd-beoefening. Zelfs David van Augsburg moet hier voor hem onderdoen. Ter illustratie wijs ik op de volgende punten:

1. *Het naar bed gaan en opstaan.* Allen raden aan vóór het naar bed gaan iets goeds te lezen of te mediteren en vooral, vóórdat men inslaapt, zijn geest op het goede te richten. Fl. Radewijns wil iets lezen of mediteren over de dood, Christus' Lijden of de hel en zich daarin oefenen „ut talibus se occupans puriora habet sompnia”²²⁾ en opdat die gedachten 's morgens weer dadelijk de geest

N.B. De drie volgende teksten konden om technische reden niet naast elkaar geplaatst worden.

²²⁾ Tractatulus ed. Nolte 20.

zullen bezighouden ²³⁾). Ook de „Epistola” waarschuwt voor onzuivere gedachten en raadt aan iets goeds te overdenken of, als dit niet gaat, een psalm of hymne te lezen ²⁴⁾). Overdenking van Oordeel en Lijden wordt aangeraden in het „Propositum cuiusdam canonici” ²⁵⁾ en in het „Libellus spiritualis exercitii van Thomas à Kempis” ²⁶⁾. Gerlach Peters daarentegen vindt het raadzaam niet alleen de kwade, maar soms ook de goede gedachten uit te bannen en doodeenvoudig te gaan slapen, omdat het tijd is te slapen ²⁷⁾).

2. *Eten en drinken.* Dringen de andere schrijvers vooral aan op soberheid en matigheid in eten en drinken ²⁸⁾), geeft de verstandige David van Augsburg de raad: „niet te veel, maar ook niet te weinig” ²⁹⁾), Gerlach waarschuwt alleen voor een „te weinig” ³⁰⁾), hij raadt zelfs aan te eten, al heeft men geen trek; hij heeft daarvoor alweer een wijze spreuk: „date, quae sunt caesaris caesari et quae sunt dei deo” ³¹⁾).

Verder wijs ik op zijn raad niet te veel te werken ³²⁾ en dan nog rustig en kalm ³³⁾; zich niet geestelijk te overladen ³⁴⁾; niet te vechten tegen ijdele gedachten ³⁵⁾, te leven in opgewektheid en geestelijke blijdschap ³⁶⁾.

* *

*

Algemeen wordt het Breviloquium voor Gerlach's eerste werk gehouden. Busch zegt, dat het geschreven is „in ipso clericatu suo” ³⁷⁾. Dan moet het vóór 30 November 1403 vervaardigd zijn. Moll neemt

²³⁾ t.a.p. 21 en verg. Geert Groote: Conclusa etc. AKG VIII 383: „Cum qualibus cogitationibus vadit homo dormitum, cum talibus surgit”, ook AAL. 10, blz. 469. Verg. ook D. v. Augsburg boven Inleiding blz. 41.

²⁴⁾ C.W. 241.

²⁵⁾ Coll. Brug. XIV p. 10—11.

²⁶⁾ Pohl II 352. In verband met de Epistola ook hier psalmen en hymnen tot dat men inslaapt. In verband met het Tractatulus verg. men „Quae enim vigilando exercentur horum imagines in somnis libenter apparent”. Verg. nog het „Devotum exercitium” van Ketel (Pohl VII 312) „et niti cum sanctis meditationibus obdormire. Et dum experrectus fueris cogita statim de materia devota cum quibus iterum dormire queas”. Luitvoerige „exercitia vespertina” in het „Parvum et simplex exercitium” (ANKG. V 102—103).

²⁷⁾ Brev. c. 19 (Moll 182): „Tempore, quo dormiendum fuerit, nitere dormire et omnia fantasmata imaginationum et interdum etiam bonas cogitationes ex sancta discretionem seponere et abicere. Illud quoque repetere: omnia tempus habent; est tempus dormiendi et tempus vigilandi est tempus quiescendi et tempus laborandi.”

²⁸⁾ verg. b.v. Epistola in C.W. 239, Th. à K. „Libellus” (Pohl II 343—344).

²⁹⁾ ed. Quaracchi p. 10—11.

³⁰⁾ „Semper tamen nimiam repletionem cave” (Brev. c. 20 (Moll 182)).

³¹⁾ t.a.p. en verg. Marc. 12, 17: „Reddite igitur quae etc.”

³²⁾ Brev. c. 23 (Moll 184).

³³⁾ c. 6 (Moll 176).

³⁴⁾ c. 38 (Moll 194).

³⁵⁾ c. 40 (Moll 194).

³⁶⁾ c. 31 (Moll 186—187).

³⁷⁾ C.W. 157.

daarom aan, dat het boekje reeds bestond, vóórdat de auteur zijn 25ste levensjaar had bereikt.³⁸⁾

Is een nadere bepaling mogelijk? Het werkje zelf zal hierop alleen het antwoord moeten geven. De vraag kan b.v. gesteld worden of de inhoud van het Brev. het onmogelijk maakt, dat het nog in Deventer is vervaardigd³⁹⁾; Busch zegt, dat Gerlach het schreef „pro danda occasione spiritualis exercitii cuidam bonae voluntatis clerico”. Zo luidt ook de ondertitel van het werk. Moll vermoedt, dat het deze titel later heeft gekregen en dat het Brev. oorspronkelijk niets anders zal geweest zijn dan een rapiarium „een allengs uitgebreide verzameling van gedachten en leeringen”, welke haar ontstaan te danken had aan Gerlach Peters’ „zucht tot eigen vorming”⁴⁰⁾. Moll heeft hier de grote moeilijkheid aangeraakt voor de beantwoording van de boven gestelde vraag. We weten n.l. niet, wat Scutken, dien Vos van Heusden met de zorg voor de schriftelijke nalatenschap van Gerlach Peters belastte, precies heeft gedaan. Wat Busch hiervan zegt, is onvoldoende om uit te maken, of wij in Gerlach’s geschriften, zoals ze nu voor ons liggen, geheel en al zijn eigen werk mogen zien, niet zozeer wat de inhoud als wel wat de vorm betreft. Heeft Scutken slechts losse zinnen gevonden, slechts stukjes lei en perkament, waarop Gerlach gewoon was zijn gedachten neer te schrijven? Had het geschrevene reeds een zeker onderling verband? Waren het Brev. en Sol. reeds afgeronde gehelen? Ziedaar vragen, waarop geen onmiddellijk antwoord is te geven. Heeft Scutken uitgelicht, toegevoegd, gewijzigd of heeft hij slechts geordend en de capita getituleerd?⁴¹⁾

³⁸⁾ KHA. II 169. Zo ook Hirsche in R.E.² II 732 (i.p.v. 1405 leze men hier 1403).

³⁹⁾ Acquoy vermoedt, dat het in Windesheim is geschreven, omdat het 1. een propositum is, 2. woorden als „prior”, „consiliarius” en derg. aan Windesheim doen denken en 3. c. 21, 23, 24, 26, 27, 30, en 37 in de Windesheimse kring thuis horen. (Zie Wind. I bl. 278 en noot 6).

⁴⁰⁾ KHA II 171.

⁴¹⁾ Moll stelt zich (in KHA. II 217 en 229—230) de zaak zó voor: Gerlach heeft zijn invallende gedachten, opwellingen en ervaringen van het gemoedsleven losweg op stukjes perkament of lei geschreven. Scutken heeft bij het verzamelen en onderzoeken van de fragmenten wellicht een en ander, misschien veel, uitgestoten en de rest in de vorm van een tractaat gebracht in 39 hoofdstukken, die hij van een opschrift voorzag en aan het geheel de algemene titel gegeven: „Soliloquium cuiusdam regularis etc.”

Hirsche houdt zich (in R.E.² II 734 ff.) eveneens met deze vraag bezig. Zijn conclusie is, uitgaande van de vaste overtuiging, dat het Sol. een geheel is met een vaste, regelmatige gedachtengang, dat het G.P.’ eigen werk is en Scutken geen aandeel heeft in de dispositie. Laat hij de hoofdstukken titels hebben gegeven, aan de volgorde der capita heeft hij niets veranderd. Eén grondgedachte gaat door het gehele werk en deze is ook in de titel uitgedrukt. (hierover nader in het volgende hoofdstuk). Acquoy kent in deze meer betekenis aan Scutken toe: „Hij zelf (= G. P.) heeft het niet als werk vervaardigd, ja, er misschien nooit aan gedacht, dat er een geheel uit groeien kon. Hij schreef slechts zijn vrome gedachten op stukjes lei... (Wind. I 276).

Reypens acht de vele verzwakkende uitdrukkingen als „quantum fieri potest”,

Wanneer men het Brev. zoals Moll het naar twee Brusselse hss. heeft uitgegeven ⁴²⁾, nauwkeurig leest, dan treft het, dat de eerste 17 hoofdstukken innerlijk geheel verschillend zijn van de rest. Te beginnen met caput 18 is de inhoud zuiver ascetisch, practisch-moralistisch, hoofdstuk 1 tot en met 16 daarentegen mystisch. Bovendien ontbreekt in dit eerste gedeelte elk verband tussen de hoofdstukken onderling, terwijl een dergelijk verband vanaf caput 18 reeds bij oppervlakkige lezing dadelijk opvalt. Nadat in c. 17 bij wijze van inleiding is gezegd, dat men al zijn uitwendige en inwendige oefeningen zal richten naar de leer en het voorbeeld van Jezus, wordt in c. 18 aangewezen, hoe men zich 's morgens zal gedragen bij het opstaan en in c. 19 bij het naar bed gaan. Vervolgens wordt in c. 20 aangeraden regelmatig te eten en te drinken en c. 21 de lectuur met gebed af te wisselen en vooral te waken tegen ijdele gedachten; c. 22 geeft de raad tegen elk gebrek een afzonderlijk geneesmiddel toe te passen ⁴³⁾, c. 23 zich niet te overwerken, met Jezus te rusten en in alles God's eer te zoeken. In de volgende hoofdstukken wordt men vermaand, zich niet met een anders werk te bemoeien (c. 24), in alles de liefde voor God en den naaste te zoeken (c. 25), geen lange (c. 26) of ijdele gesprekken te voeren (c. 27), den naaste lief te hebben (c. 29), Jezus gelijk te worden door nederig en geduldig anderen te verdragen (c. 30), geestelijk blij te zijn (door te bedenken, hoe men door God uit het niets is geschapen en geschapen tot Zijn beeld en gelijkenis enz., de genade des Verlossers deelachtig geworden, geroepen tot het licht des geloofs, door Christus' dood en bloed, indien men wil, verlost, om Hem in eeuwigheid te genieten, Die Zijn vlees en bloed hier op aarde als spijs en drank heeft achtergelaten (c. 31) ⁴⁴⁾, zwaarigheden vrolijk te dragen als door God gegeven om zich te oefenen (c. 32). Caput 33 bevat een lof op de lichaamsgebreken: ze zijn een bewijs van bijzondere begenadiging. Cap. 34 tot 37 prijst achtereenvolgens de nederigheid (op eigen niets-zijn letten, een ander uitnemender achten dan zichzelf, eigen goede werken niets achten, nederigheid van buiten tonen), de gehoorzaamheid en het zwijgen (met een lof van de cel). C. 38 waarschuwt voor geestelijke overlading, c. 39 stelt God als doel van alle oefeningen, c. 40

„secundum quendam modum” enz. (in de uitgave van 1616 en door Strange tussen haakjes geplaatst) bijna zeker het werk van Scutken, daar zij in aantekeningen voor persoonlijk gebruik niet passen. Reypens stelt ook de vraag: „Heeft Scutken nog meer veranderd?” Meer dan een hoofdstuk maakt op hem niet de indruk van een aantekening voor persoonlijk gebruik (RAM 1924, A. 5, p. 379).

⁴²⁾ KHA. II 174 vv.

⁴³⁾ Daarvoor kon Gerlach Peters terecht bij David v. Augsburg: zie zijn *Profectus* II 2 (ed. Quaracchi, 144 seq.).

⁴⁴⁾ De overweging van deze weldaden vindt men overal terug; bij de Moderne devoten o.a. in de *Epistola* (C.W. 230) en daar buiten o.a. bij D. v. Augsburg. Verg. ook de „*Evangelische Peerle*” in OGE. (1928) 205.

raadt aan niet opzettelijk te vechten tegen ijdele fantasiën; cap. 41 prijst de daad: het gaat niet om mooie woorden of gedachten, maar om daden⁴⁵); c. 42 legt de nadruk op het „fiat voluntas tua”, c. 43 geeft de raad van korte gebeden, met voorbeelden⁴⁶), c. 44 wil God danken voor Zijn weldaden en deze tot Zijn eer aanwenden. C. 45 bevat een opwekking zich van het geschapene tot Den Ongechapene te verheffen en c. 46 ten slotte „a multiplicitate cordis se colligere ad unum summum bonum”. Het besef van eigen doemwaardigheid, dat alles Gods genade is, drijve tot liefde voor God.

Ofschoon in woordenkeus en gedachtengang (men lette b.v. op telkens terugkerende grondgedachten als „omnis est Dei”) veelvuldig met het Soliloquium overeenstemmend en voor wie het Soliloquium kent, onmiddellijk herkenbaar als het werk van Gerlach Peters — het slothoofdstuk vormt a.h.w. een overgang en inleiding tot het Sol. — is het toch duidelijk, dat de schrijver hier op een ander, lager geestelijk standpunt staat, dan in het Sol. De inhoud van het Brev. bestaat grotendeels uit een reeks meest uiterst concrete voorschriften of voornemens. C. 17 tot 27 geeft een gedragslijn in bepaalde uitwendige omstandigheden, de volgende capita de inwendige habitus in 't algemeen. Het Brev. is een handleiding der Christusnavolging in het leven van alle dag. De schrijver is ver van alle piëtisme en mysticisme. Martha, niet Maria is aan het woord. Er wordt aangeraden zich niet te overwerken (c. 23), gewaarschuwd voor geestelijke overlading (c. 38), het opzettelijk strijden tegen ijdele gedachten (c. 40). Geen gedruktheid: men moet geestelijk blijde zijn (c. 31), God voor Zijn weldaden danken (c. 44). Geen quiëtisme; c. 41 prijst de daad, geen mooie woorden of gedachten. Ook geen overdreven ascese: op regelmatig eten en drinken wordt aangedrongen (c. 20). Er heerst hier een geest van gezonde practische vroomheid. In c. 1 tot 17 daarentegen is de geest

⁴⁵) Verg. Fl. Radewijns' Tractatulus (ed. Nolte 17) „Inutiliter meditatur legem dei, qui laborat, ut memoria teneat, quod actione non implet.”

⁴⁶) Die korte gebeden zijn ongetwijfeld van zijn leermeester Florens Radewijns. Herhaaldelijk spoort deze in zijn Tractatulus aan zich te oefenen in korte gebeden (verg. Nolte 16, 19, 28) vooral onder het werk en ten minste één of twee maal per uur: „semper in hora semel vel bis orare breviter” (t.a.p. 19). Men verg. ook zijn „Verba Notabilia” (AAU 428): „melius est breviter et vivaciter orare” en (t.a.p. 470) „mentem mundum facit... breves et iteratae orationes” en zijn „Epistola ad quendam regularem in Windesem” (Pohl VII p. 197) „Item omnes actus tuos praevieni prae meditatione et oratione brevi.” Van andere leerlingen en volgelingen van Fl. Radewijns noem ik Th. à Kempis, verg. „Libellus spir. exercitii” (Pohl II 339): „Tempore laboris vel scripturae ad breves orationes recurre” en „Brevis admonitio spir. exercitii” (Pohl II 422): „debes aliquid utile exterius operari. In qua operatione oratio praeratur, oratio intercurrat, oratio totum finiat” en Pohl II 426: „brevem habeas orationem”, „disce manibus operari et corde orare”, Johannes Ketel, verg. „Devotum exercitium”: „et modicum breviter cum attentione oram” (Pohl VII 309) „infra laborem et opus tuum debes saepe breviter orare” (t.a.p. 311), het „Parvum et simplex exercitium: „Sic etiam valde necesse est ut discas saepe et breviter orare” (ANKG. V (1895) 101).

een geheel andere. Het is de geest van het Soliloquium. En niet alleen dat, want ook de terminologie is geheel dezelfde als van het Soliloquium ^{46a)}, ja zelfs — iets wat tot dusver, zoveel ik weet, nog niemand heeft opgemerkt — gehele stukken uit het Soliloquium kan men hier letterlijk of bijna letterlijk terugvinden. Zonder aanspraak te willen maken op volledigheid, laat ik hier de overeenstemmende plaatsen volgen:

Brev. c. 2 (Moll 175).

„Dominus, qui ab aeterno tam vehementer nos dilexit et tam magna indicia amoris ostendit nobis, insuper et se ipsum totum dat nobis, continuo custodit, nunquam nos derelinquit et hucusque adiuvit, quomodo posset amodo non sollicitari pro nobis vel aliquid permittere super nos, nisi propter profectum nostrum et amorem suum?”

Brev. c. 3 (Moll 175).

„quid stas, crebrius respiciens in terram, occupatus vanitatibus, quas non detestamur? Quare vox casti turturis, cuius vox dulcis in auribus Domini et nostris, non auditur frequentius a te in terra nostra viventium? Forsitan ideo quia castus turtur non es, et habes adhuc socium in terra moerentium!”

Brev. c. 4 (Moll 175).

„Venerare et vide omnem hominem tanquam thronum gloriae sanctae Trinitatis, sicut templum in quo Deus habitat et unumquemque cum inclinatione cordis adspice tanquam qui erit in futuro in infinitum te sublimior, in futura beatitudine; quamvis te ipsum non iudicabis, dignum ibidem vel novissimum esse, nec aliquid tale de te praesumes.”

Brev. c. 4 (Moll 175—176).

„Neque multum attendas exteriorum hominis statum, videlicet pulchritudinem, deformitatem, habitum, sta-

Sol. c. 25 (Str. 26 p. 88).

„Dominus, qui tam vehementer ab aeterno dilexit nos et tam magna indicia amoris ostendit nobis, insuper et se ipsum totum dat nobis, quomodo posset aliquid permittere super nos, nisi propter profectum nostrum et amorem suum?”

Sol. c. 13 (Str. 14 p. 50) en 20 (Str. 21 p. 71).

„Quid stas crebrius aspiciens in coelum?”

„Quid putas causae est, quod vox turturis non auditur iam crebrius in terra nostra viventium? Forsitan quia verus et desolatus turtur non es, et habes adhuc socium et amatorem in terra moerentium.”

Sol. c. 24 (Str. 25 p. 81).

„Omnes homines ex corde veneror tanquam thronum gloriae sanctae Trinitatis, et unumquemque habeo sicut qui erit in infinitum sublimior me in futura beatitudine; quamvis et ego non sim dignus vel minimus esse, nec tale aliquid de me praesumere.”

Sol. c. 24 (Str. c. 25 p. 82).

„In hac enim parte nec attendo habitum nec staturam, nec statum, nec gradum, nec bonam valetudinem cor-

^{46a)} Verg. b.v. „accidentia”, „aliena” (c. 1.; verg. ook de laatste zin van c. 1 met Sol. c. 24 (Str. c. 25 p. 80 r. 8—10), „angustiae”, „tenebrae” (c. 2 en c. 11), „in conspectu Dei” (c. 3), „introversio”, „recursum ad Dominum ab intra” (c. 7), „in latitudine charitatis ambulare (c. 8), „uniti et conformes Domino” (c. 12), „simus totaliter sui” (c. 13), „Sponsus” (c. 2 en c. 13) „acutus interior intuitus” (c. 14).

turam, gradum aut valetudinem corporis, quia haec proprie non respicit Dominus, neque pro magno habenda sunt."

poris, [nec pompam externam, sive] ⁴⁷⁾ exteriora quantumlibet magna apparentia, quia haec praecipue [hs. Keulen fol. 38v. „proprie"] non respicit Dominus, quae et pro magno habenda non sunt".

Brev. c. 5 is ongeveer gelijk aan het begin van Sol. c. 29, maar de zinnen staan niet in dezelfde volgorde. De tekst van het Brev. is hier bedorven. Van de eerste zin is bovendien Moll's variant beter dan zijn tekst:

Brev. c. 5 (Moll 176).

„O suave iugum Christil Tu, qui te voluntario corde eius iugo subdidisti, cuncta tibi levia." ⁴⁸⁾

... „gravia, crucem, labores, incommoda, aspera non mollia, et quae alii abhorrent, amplectere, et sic conversare ac si omnes motus, mores et opera tua clamarent, regnum tuum non esse de hoc mundo."

Brev. c. 6 (Moll 176).

... „et semper simplicificare in corde omnia exteriora et tumultuosa".

Brev. c. 9 (Moll 177).

„Multum mansuete cum aliis sustine in omnibus, quae minus bene et perfecte ab extra vel ab intra fiunt; unicuique enim sua calamitas, quam patitur, satis molesta est".

„Uniuscuiusque etiam morositatem, difficultatem, seriositatem et importunitatem humili ac demisso corde excusando declina et morum aequalitate, ubi causa poscit, mitigare."

Brev. c. 11 (Moll 178).

„ut intelligant, qui tribulant me, quod non ex toto dereliquisti me; sed ut fidelis invenirer ad tempus probasti me".

Brev. c. 12 (Moll 178).

„Sed adhuc alia restat via, plena angustiis et tribulationibus, quia multa debentur nobis adhuc certamina derelictionis et probationis".

Sol. c. 29 (Str. 30 p. 98).

„O quam suave est iugum Christil Tu, qui te voluntario corde eius iugo subdidisti, cuncta tibi levia."

p. 97: „crucem, gravia, labores et quae alii abhorrent amplecti, et sic conversari ac si omnes motus, mores et opera nostra clamarent: regnum nostrum non est [Keulen fol. 45: „esse"] de hoc mundo".

Sol. c. 30 (Str. 31 p. 102).

... „et omnia, quae ab extra aguntur, simplicificare".

Sol. c. 5 (Str. 6 p. 19—20).

„Multum tamen mansuete et patienter debemus alterutrum sufferre in omnibus, quae minus perfecte et ordinate ab extra vel ab intra fiunt. Unicuique enim sua calamitas, quam patitur, satis molesta est". Keulen fol. 5 r: ... „aliorum importunitates seu commotiones non tam verbis quam modestia ac morum aequalitate, ubi causa poscit, mitigare".

Sol. c. 13 (Str. 14 p. 49).

„quousque videant et sentiant, qui tribulant me... quod non ex toto dereliquisti me, sed abscondendo faciem tuam, utrum fidelis, invenirer probasti me."

Sol. c. 12 (Str. 13 p. 45).

„Multa quidem adhuc restant certamina, multae derelictiones et tribulationes".

⁴⁷⁾ Ontbreekt in hs. Keulen en in de dietse vertaling.

⁴⁸⁾ Aldus te lezen naar var. A (zie Moll 176⁴) en vervolgens nieuwe zin: „Viliora indumenta et utensilia semper elige".

... (Moll 179) „in reformatione omnium interiorum suorum ad imaginem Dei, et exteriorum suorum ad conformitatem vitae Jesu... ut quam diu velit nos hic esse, fortiter et viriliter agamus et operemur vitalia opera intus et extra, nec permittamus taedium aliquo modo dominari nobis”.

Brev. c. 15 (Moll 180).

„Nunquam obliviscaris quod in peregrinatione, exilio et certamine continuo positus es, nec es ubi deberes esse. Ideo soo hulpet alte licht unde, ubi et quomodo sustenteris hoc parvo incolatus tempore. Si enim ad hoc potueris pervenire, ut sis unitus Domino, ut non subiaceas passibilitati ex animo, sed multa pace fruaris cum Domino, quid quod hic ultra possis appetere? Et quicquid de aliis tibi acciderit exterioribus, etiam quae videntur magna esse et sancta et quod sis reputatus, si non fuerit tibi bene cum Domino, quid prodest?”

Brev. c. 16 (Moll 181).

„Frequenter te discute in omnibus, quae te movent et inquietant, et respice ad finem, quasi iam in instanti vocandus esses a Domino, quomodo tunc sentiret vel staret in illa causa, quae te movet”. „Saepe recole quod vincenti passiones et defectus et fortiter sustinent adversa et incommoda, non fugienti aut vitiose declinanti, dabitur a Domino manna absconditum et nomen novum, quod nemo novit, nisi qui accipit.”

„...cuius conversatio est ab extra, qui ea quae foris sunt, de deorsum et non de sursum respicit”.

Sol. c. 26 (Str. 27 p. 93).

... „conformitatem omnium interiorum meorum ad imaginem suam, et exteriorum quoad conversationem quam in carne exhibuit”.

Sol. c. 12 (Str. 13 p. 45).

„viriliter age et consumma cursum tuum, brevis enim erit, nec permittas aliquo modo taedium in faciendis, quandocunque fuerit, tibi dominari”. (Keulen fol. 21. Str. heeft de tekst niet begrepen!).

Sol. c. 2 (Str. p. 14).

„Nunquam obliviscar, quod in peregrinatione, exilio, agone, acie et certamine continuo positus sum, quamdiu anhelitus in me fuerit. Et ideo facile erit, ubi, unde et quomodo sustenter hoc parvo tempore incolatus mei. Et si ad hoc valerem pervenire, ut semper stare possim in conspectu Domini, secum habens omnia communia, puro corde, ab omnibus alienis expeditus, nullae passibilitati ex animo subiectus: quid est quod ultra possim appetere? Sed etsi omnia adsint et nomen meum laudetur a multis, et non fuerit mihi bene cum Domino, quid est quod possit prodesse?”

Sol. c. 1 (Str. p. 12).

„In omnibus quae occurrunt, quae me movent vel movere possunt, semper habeo respectum ad finem, scilicet, si iam in instanti a Domino vocandus essem, quomodo sentirem vel starem in illa causa, quae me movet”. *Sol. c. 31 (Str. 32 p. 112):* „Vincenti enim fortiter, et non declinanti seu dissimulanti, dabitur manna absconditum, et nomen novum quod nemo novit nisi qui accipit”.

Sol. c. 25 (Str. 26 p. 87): „quod ab extra est conversatio nostra, et quod de infra et non de sursum inspicimus, quae deorsum sunt”.

In die gedeelten van c. 1 tot 17, die niet precies zo in het Sol. teruggevonden worden, spreekt evenzeer de mysticus, niet de ascet: c. 1 en c. 14 hebben het schouwen der Waarheid tot onderwerp, c. 2 Godsvertrouwen, c. 7 inkeer tot God, c. 11 Gods eer, c. 12 Gods wil als norm, c. 13 zuivere liefde tot God en tot den

naaste als innerlijke habitus. Daartegenover zijn alleen de aanvang van c. 3, c. 6 en in zekere zin c. 10 meer in de geest van de rest van het Brev.

Ik geloof dat uit het bovenstaande duidelijk zal zijn geworden, dat wij het Breviloquium en het Soliloquium niet als twee gescheiden, op zichzelf staande werkjes van Gerlach Peters moeten beschouwen, maar dat wij beiden in onderling verband tekstcritisch moeten bestuderen. Ik geloof, dat wij dan goed zullen doen c. 1 tot en met 16 (behalve c. 3, 6 en 10) van het Brev. uit te lichten en wat daarvan niet gelijk is aan het Sol. eventueel bij dit laatste te voegen op de daarvoor passende plaatsen. Ja misschien zouden wij zelfs enige gedeelten uit het Sol. naar het Brev. kunnen overbrengen, want omgekeerd vallen ook daar sommige passages, die betrekking hebben op de typisch devoot-ascetische deugdbeoefening, uit de toon.⁴⁹⁾

* *
*

Maar met een onderzoek naar de onderlinge verhouding van Brev. en Sol. alléén, zijn we er nog niet. Er zijn nog twee andere pennevruchten van Gerlach Peters, die in dit verband besproken moeten worden, de z.g. „Eerste” en „Tweede Brief” aan Lubbe⁵⁰⁾. Moll heeft reeds gezien, dat het Brev. en de Eerste Brief met elkaar in verband staan, doordat er gelijke stukken in beide geschriften voorkomen: de Eerste Brief is „voor een gedeelte een vertaling van het Breviloquium, of liever veel van dit boekje is in den brief overgenomen”⁵¹⁾.

In zijn uitgave van de Eerste Brief heeft Moll in de noot reeds de overeenkomstige plaatsen van het Brev. aangegeven. Hebben deze plaatsen betrekking op c. 1 tot 17 van het Brev., dan vindt men ze meestal óók in het Sol. terug, of ze zijn aan 't Sol. verwant. Wij zullen hier de gelijke hoofdstukken en pericopen niet opnieuw opsommen of naast elkaar plaatsen, maar volstaan met te verwijzen naar Moll's uitgave van de Eerste Brief. Niet alleen aan het Brev. (en via dit laatste aan het Sol.) is de „Eerste Brief op vele plaatsen gelijk. Er zijn ook passages, die rechtstreeks overeenstemmen met het Sol. en die in het Brev. ontbreken. Bovendien zijn sommige hoofdstukken van de Eerste Brief en de Tweede Brief letterlijk gelijk. Ik laat hier eerst enige gelijke plaatsen volgen uit het Sol. en de Eerste Brief:

---

⁴⁹⁾ Zie hoofdstuk 3.

⁵⁰⁾ Beide zijn uitgegeven door Moll in KHA. II 202 vv. en 218 vv., de Eerste Brief naar een ander hs., bovendien door Mgr. J. F. Vregt in AAU. 10 blz. 368 vv.

⁵¹⁾ KHA. II 201.

Eerste Brief c. 10

(Moll 208, AAU 10, 373).

„Oc en settet u op gheen dinck dat u ontvallen mach; want sunte Gregorius secht: die leent of rustet op een dinck dat hem ontvallet, het is noet dat hi mede valle mit den dinghe, daer hi op rustet“.

Eerste Brief c. 13

(Moll 210, AAU 10, 375).

„Mochte een mensche daer toe comen, dat hi mit sinen Heren God van binnen verenighet werde, alsoe dat hie in sinen ghemode niet ondergheworpen en ware sinen passien, meer gebruken mochte vele vredes mit synen Heren in inwendigher rusten sijns herten, wat mochte een mensche hijr vorder begheren? Ende en is hem niet wal mit sinen Heren, wat mach hem van anderen uutwendighen toevallle verleent weerden, dat hem baten mach?“

Dat wij de geschriften van Gerlach Peters, zoals ze thans voor ons liggen, niet voor diens oorspronkelijk werk mogen houden, dat beter gezegd, Gerlach Peters zijn geschriften nooit in deze vorm kan hebben vervaardigd, is nu reeds duidelijk. Het Breviloquium (en ten dele ook het Soliloquium) zijn niet homogeen. Wij vonden vervolgens in het Brev. en Sol. woordelijk gelijke stukken, waarvan 't toch zeer waarschijnlijk is, dat ze van het één in het ander zijn overgegaan. De „Eerste Brief“ ten slotte is voor een groot deel gelijk aan het Brev. en ten dele ook aan het Sol.⁵²⁾ De „Eerste Brief“ is evenals het Brev. ongelijk van toon, maar het ascetische domineert, het mystieke is uitzondering. Toch blijft het vreemd, dat Gerlach aan een „procuratersche“ van een zusterhuis in mystieke geest⁵³⁾ zou geschreven hebben. Maar laat ons eerst de z.g. „Tweede Brief aan Lubbe“ bezien. Vast staat, dat dit tractaat niet gelijk is aan de oorspronkelijke brief, zoals Gerlach die aan zijn zuster schreef. Reeds Moll geeft daarvoor als argumenten: het ontbreken van de namen en de briefvorm als zodanig en het feit, dat men niet minder dan 3 van de 9 hoofdstukjes in de „Eerste Brief“

⁵²⁾ Het verdient in dit verband de aandacht, dat in de uitgave van Vregt (AAU. 10, 368 vv.) 7 hoofdstukken van Moll geheel of grotendeels ontbreken nl. c. 6, 7, 13, 14, 16, 19, 20, waarvan wij er althans 3 in andere werkjes van Gerlach Peters terugvinden: c. 6 = „Tweede Brief“ c. 2; c. 13 = Brev. c. 15 en c. 2; c. 14 = Brev. c. 11, terwijl het rigoreus ascetisme van c. 16 strijdt met de geest van Gerlach Peters en c. 19 en het fragmentarische c. 20 niet noodzakelijk van Gerlach Peters behoeven te zijn.

⁵³⁾ Verg. b.v. c. 18.

Sol. c. 1 (Str. 13—14).

„Nullo etiam modo ponam me super quodcunque seu quemcunque viventium... Si enim labenti innixus fuero, necesse est cum labente et me pariter labi.“

Sol. c. 2 (Str. p. 14).

Brev. c. 15 (Moll 180).

„Et si ad hoc valerem pervenire, ut semper stare possim in conspectu Domini, secum habens omnia communia, puro corde, ab omnibus alienis expeditus, nullae passibilitati ex animo subiectus: quid est quod ultra possim appetere? Sed etsi omnia adsint... et non fuerit mihi bene cum Domino, quid est quod possit prodesset?“ (De tekst van Brev. c. 15, waarmee de Eerste Brief meer overeenkomst, boven blz. 72).

terug kan vinden⁵⁴). Het ontbreken der namen is niet in overeenstemming met de mededeling van Busch, dat de namen verwisseld zijn: „nomen sororis et nomen fratris, propter laicos [epistolam] habentes, noscitur commutatum”⁵⁵). Het ontbreken van de briefvorm weegt zwaarder. Overtuigend is alleen het voorkomen van gelijke stukken in beide brieven. Niet alleen in de „Eerste Brief”, maar ook in het Sol. vindt men echter fragmenten uit de „Tweede Brief” terug. Alleen deze laatste laat ik hier volgen:

Tweede Brief c. 6 (Moll 225).

„ic bin die hillich make mijn sanctuarie ende en laetet niet verformet werden noch verbeldet, ende gheve hillighe ende hoechtidelicke ledicheit in middes der ghedalschen; die oec niet en verhenghe, dat vreemde formen in mijn hellighe tempel ingaen.”

Tweede Brief c. 7 (Moll 225—226).

„Daer om mach ic horen, sien ende merken alle dinghe, ende van allen onghehendert bliven.”

Sol. c. 7 (Str. c. 8 p. 22—23).

„Ego sum, inquit, qui sanctifico sanctuarium meum, nec sino illud transformari, sed do otium sanctum et solemne in medijs tumultibus, qui non permitto ingredi vel saltem quiescere alienas formas in templo meo sancto.”

Sol. c. 31 (Str. 32 p. 112).

„Scit videre, audire, perpendere et considerare omnia... et nihilominus stabilis et constans permanere”.

C. 6 zou men een parafrase kunnen noemen van Sol. c. 7. Verg. verder c. 5 met Sol. c. 7 en het voorbeeld der engelen met c. 14; c. 7 met Sol. c. 35 (Str. c. 36 p. 125—126). Voor de terminologie wijs ik op *eenvoldich ghesichte* = simplex aspectus, intuitus van het Sol., *anderheit* (= alietas), *benauwinghe* (= angustia), *onghelycheit* (= inaequalitas).

Behalve c. 2, 3 en 8, dat zijn juist de hoofdstukken, die wij in de „Eerste Brief” terugvinden, is de inhoud van de Tweede Brief zuiver mystiek. De hoofdstukjes 2, 3 en 8 uit de ascetische Eerste Brief vallen uit de toon. De Eerste Brief is verwant aan het Brev., de Tweede aan het Sol.

Moll ziet in de tegenwoordige vorm van beide brieven eveneens het werk van Scutken. Scutken zal beide brieven „en welligt nog andere” voor zich hebben gelegd, doorgelezen en wat hem het belangrijkste scheen, afgeschreven. Hij heeft alles wat aan de briefvorm herinnerde verwijderd, de stof in 9 hoofdstukjes verdeeld, waaraan hij een eigen opschrift gaf. „Zoo ontstond een kleine bloemlezing, waarvoor hij geen algemeene titel noodzakelijk dacht of wist te vinden”⁵⁶). Er rijzen hier echter onmiddellijk tal van vragen. Hoe is het mogelijk, dat Scutken zulke ongelijke stukken (ascese plus

⁵⁴) KHA. II 216. Hirsche veronderstelt (R.E.² II 734) dat de Eerste en de Tweede Brief fragmenten zijn van één en dezelfde brief. Onmogelijk, want de toon is geheel verschillend.

⁵⁵) C.W. 157.

⁵⁶) KHA II 217.

mystiek in de Eerste, mystiek plus ascese in de Tweede Brief) tot een geheel bijeen heeft kunnen voegen? Hoe kon hij in beide brieven gelijke stukken opnemen? Moeten wij wel Scutken's werk in deze brieven zien? Vos van Heusden heeft hem toch niet belast met de bewerking der brieven, die Gerlach aan zijn zuster Lubbe heeft geschreven! Afgezien daarvan blijft het nog een raadsel, hoe Gerlach aan zijn zuster twee brieven kan geschreven hebben, die zo geheel verschillend zijn van toon? Hoe kan hij aan een nuchter practisch mens, als een procuratersche moet zijn, aan Lubbe, van wier mystieke aanleg niets bekend is⁵⁷), aan een bewoonster van een zusterhuis, waar mystiek ongewoon en de bruid en bruidegombeeldspraak als gevaarlijk werd beschouwd⁵⁸), een zo door en door mystieke brief als de „Tweede Brief“, mystieker nog dan het Sol. zelf, geschreven hebben? Ziedaar vragen, die zich bij de lectuur van Gerlach Peters' werkjes in de bestaande uitgaven voordoen. Een juister inzicht in de onderlinge verhouding van het Brev., Sol. en de beide brieven, misschien ook een antwoord op de gestelde vragen, zal eerst mogelijk zijn, wanneer het Brev., de Eerste Brief en het Sol. voor ons zullen liggen in een nieuwe uitgave naar alle thans bekende handschriften met vergelijking van oude drukken en vertalingen. Dan zal er niet alleen op de wordingsgeschiedenis, maar ook op de verspreiding van het Soliloquium een beter licht kunnen vallen. Allereerst op de wordingsgeschiedenis. De mededelingen van Busch zijn onvoldoende om ons een duidelijk inzicht hiervan te geven. Hij zegt alleen, dat Gerlach Peters het schreef, bij ingeving van den H. Geest, voor eigen devotie, „in ipsa religione“, op verschillende stukjes perkament („in diversis membranis quaternulis) of lei⁵⁹). Scutken zou het na zijn dood in hoofdstukken hebben ingedeeld en deze van een opschrift hebben voorzien en aldus in de vorm hebben gebracht, waarin wij het nu bezitten⁶⁰). Het is duidelijk, dat daarmede de vragen, die wij boven stelden, geenszins zijn beantwoord. Sinds Moll in 1856 de aandacht op Gerlach Peters heeft gevestigd, zijn er door verschillende schrijvers, zowel op grond van handschriftelijke gegevens als van inwendige kritiek opmerkingen gemaakt en vermoedens uitgesproken met betrekking tot het aandeel, dat Scutken in de redactie van het Soliloquium moet hebben gehad, maar zoveel ik weet, heeft geen dezer schrijvers er op gewezen, dat men bij een dergelijk onderzoek ook Gerlach's andere werkjes, in de eerste

57) Zie over haar G. 15 vv.

58) Ik denk hier aan het verbod op het Colloquium van Munster in 1431. Verg. Barnikol S. 137.

59) „petris“. Hirsche wil „petis“ lezen (R.E.² II 732). Grube verzet zich hiertegen: alle hss. hebben „petris“ (C.W. 158c).

60) C.W. 158/159. Verg. ook S. 163: Gerlach vraagt Vos van Heusden zijn „exercitia“, uitsluitend voor eigen devotie op perkament, lei en verschillende stukjes papier geschreven (membranis et petris diversisque foliis) en hier en daar in zijn cel verspreid, te verbranden.

plaats het Breviloquium moet betrekken. De wenselijkheid daarvan zal uit het bovenstaande duidelijk zijn geworden. Wij weten dat Prof. Barnikol een uitgave van het Soliloquium naar meer dan veertig handschriften heeft voorbereid. Zelf stel ik mij voor binnenkort het Breviloquium en de Eerste Brief uit te geven. Eerst dan zal het mogelijk zijn tot beantwoording van de zich hier voordoende vragen over te gaan.

Ook op de verspreiding zal dan het gewenste licht vallen. Het Soliloquium vooral is een verbazend veel gelezen en geliefd boekje geweest. Daarvan getuigen de meer dan 40 handschriften, de drukken⁶¹⁾ en de vertalingen. De eerste Nederlandse vertaling, waarvan Moll een paar fragmenten publiceerde⁶²⁾, wordt hier door mij voor het eerst volledig uitgegeven. Deze vertaling is blijkbaar spoedig in vergetelheid geraakt; ze werd tenminste, voorzover bekend, nimmer gedrukt⁶³⁾. Er kan ook aan opzet gedacht worden. De vertaling moet immers in elk geval begin 16e eeuw nog bekend zijn geweest, dat bewijzen de fragmenten in hs. Gaesdonck No. 16⁶⁴⁾. Dan komt de storm van de Reformatie: de Katholieken krijgen de schrik van mystieke schrijvers en geen wonder, want hun spirituele opvatting met name van de sacramenten kon wel eens door de leken in protestantse zin worden uitgelegd. Ook het Soliloquium was in dit opzicht gevaarlijke lectuur. Het moest met oordeel des onderscheids gelezen worden en waar was het oordeel des onderscheids bij de grote massa in die tijd? Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat Jan van Gorcum heeft gemeend goed werk te doen, met die plaatsen, waar de nadruk z.i. wat al te veel van het sacramentele op het spirituele en van de „beelden en vormen” op het „quid rei” werd gelegd, „neerstelick te corrigeren”. Hiermede zijn wij op de tweede Nederlandse vertaling gekomen, de vertaling van Nicasius van Heeze, die juist in de tijd der Reformatie en Contra Reformatie is ontstaan. Wanneer men bedenkt, dat Nic. van Heeze in 1572 de marteldood stierf, is het zeer goed mogelijk, dat de eerste uitgave nog vóór 1572 het licht heeft gezien⁶⁵⁾. De oudste, thans be-

---

⁶¹⁾ Afgezien van een mogelijke druk vóór 1597 (Moll: KHA. II 233¹) is de oudste Keulen 1616, waarvan 10 exemplaren bekend zijn (o.a. K. B., Den Haag); daarop volgen Keulen en Napels 1634, Parijs 1659, Amsterdam 1711 (ed. Poret, letterlijk weergave van Parijs 1659, verg. M. Wieser „Peter Poret” (München 1932) S. 310; volledige titel aldaar S. 339), Keulen 1849 (ed. Strange), Averbodii 1901.

⁶²⁾ KHA II 234 vv.

⁶³⁾ De opgave in de auctie-catalogus Moll (Fred. Muller & Co., A'dam (1880) onder No. 647 (blz. 43): „Leiden, Jan Seversoten” (!), begin 16e eeuw, is foutief. Dit boekje in het bezit van Moll, was begin 16e eeuw „gheprint tot Leyden, bi Jan Seversoen”. De titel is verloren. Een fragment er van werd gepubliceerd door Moll in KHA IV (1866) blz. 186 en door Paul Fredericq „De Nederlanden onder Keizer Karel” I, „De dertig eerste jaren der 16e eeuw” (Gent, 1885) blz. 70.

⁶⁴⁾ Zie beneden hoofdstuk IV „De Handschriften”.

⁶⁵⁾ Verg. Acquoy I 277⁴.

kende druk is van 1580 en in totaal zijn er van deze vertaling niet minder dan 9 drukken bekend ⁶⁶). Daarbij komen nog de vertalingen in het Frans ⁶⁷), Duits ⁶⁸), Engels ⁶⁹), Italiaans ⁷⁰) en Spaans ⁷¹). Het Soliloquium heeft dus in de loop der eeuwen heel wat meer belangstelling gehad dan de schrijver zelf. De lezers en lezeressen moet men voornamelijk zoeken in piëtistisch-mystieke kringen; ik wijs slechts op de Port-Royalisten, op Poiret en Gerhard Tersteegen. De Port-Royalisten noemden het Soliloquium „een meesterstuk der mystieke theologie” ⁷²), het was een van hun meest geliefde boeken ⁷³), de Franse vertaling van 1667 is mogelijk aan hen te danken ⁷⁴). Pierre Poiret, de „Herold der quiëtistischen Mystik” ⁷⁵), aanhanger van Ant. Bourignon, heeft het Soliloquium naar de Parijse druk van 1659, waarvan hij na veel zoeken eindelijk een exemplaar heeft kunnen bemachtigen, in 1711 opnieuw uitgegeven. Merkwaardig zijn de korte karakteristieken in zijn *bibliotheca*; zo noemt hij in zijn „*Théologie réelle*” (1700) en „*Bibliotheca mysticorum selecta* (1708) Gerlach Peters: „*illuminatus, alter Kempesius, tranquillus*” ⁷⁶). Het leven en de werken van Poiret verspreiden een belangrijk licht op de geschiedenis van mystiek en piëtisme. Te weinig is tot dusver de aandacht gevestigd op het belangrijke feit, dat het Protestantse mysticisme en piëtisme der 17e en 18e eeuw

⁶⁶) 1580 Utrecht, 1613 's-Hertogenbosch, 1620 Utrecht, 1621 's-Hertogenbosch (Anth. Scheffer en Adr. Claesz van Vrijenbergh tot Delft), 1624 Antwerpen, 1633 Ghendt, 1644 Antwerpen, 1700 Ghendt.

⁶⁷) Parijs 1667, vertaald uit Parijs 1659, beschreven door Acquoy in HML (1892) 93 vv.

Dom E. Assemaine: „Le Soliloque enflammé de Gerlac Peters” (Librairie de St. Thomas d'Aquin, St. Maximin (Var.) 1921).

⁶⁸) van Gerhard Tersteegen (1730, -40, -66, 1845), N. Casseder (1829, 1849; verg. RLW 348), Pass. 1849 (12° Heberlé, verg. Acquoy I 278²).

⁶⁹) „The Fiery Soliloquy with God of the reverend Master Gerlac Petersen of Deventer, canon regular, and contemporary with Thomas à Kempis in which are printed out the solid and clear paths of the whole spiritual Life”, translated from the original Latin by a secular priest etc. (London, New-York 1872).

„The Divine Soliloquies of Gerlac Petersen, canon regular of Deventer.” Translated from the latin by Monialis (Longmans, Green & Co., London etc. 1920).

⁷⁰) „L'infocato Soliloquio con Dio del R. D. Gerlaco di Pietro tradotto dalla lingua latina nella volgare dal R.P. F. Giovan Battista (Seconda Impressione Napoli 1653).

⁷¹) „Otro Thomas à Kempis Encendido Soliloquio con Dios del R.P. D. Gerlaco de Pedro de Ventria canonigo regular en el qual se enseña el claro, y solida camino de toda la vida espiritual (Barcelona 1685).

⁷²) Moll Kerkgesch. 2 (III) 41¹.

⁷³) uit Neale „A history of the so called Jansenist church of Holland” bij Acquoy I 277.

⁷⁴) HML 1892, blz. 94.

⁷⁵) W. Goeters „Vorbereitung etc.” S. 45.

⁷⁶) M. Wieser „Peter Poiret. Der Vater der romanischen Mystik in Deutschland” (München 1932) S. 230.

in Nederland en Duitsland is beïnvloed door het 17e-eeuwse Frankrijk, al is dit laatste dan ook op zijn beurt weer voor een groot deel schatplichtig aan Nederland (Herp, Evangelische Peerle!). Tenslotte noem ik nog de Duitse vertaler van het Soliloquium, de overbekende Gerhard Tersteegen, die in 1727 debuteerde met een nieuwe vertaling van Jean de Labadie's „Manuel de piété” ⁷⁷⁾.

---

⁷⁷⁾ W. Goeters „Vorbereitung” S. 173². Zie over Tersteegen vooral de artikelen in „Monatshefte für rheinische Kirchengeschichte” 1918—1920, '26, '28.

HOOFDSTUK III.

DE MYSTIEK VAN HET SOLILOQUIUM.

Inleiding.

*„Ut quid vultis beati esse de infimis? Sola
Veritas facit beatos.”*

Augustinus: En. in ps. 4.

Moll's studie „Gerlach Peters en zijne schriften”¹⁾ bestaat uit twee delen: Gerlach's leven en werken. Een derde deel, gewijd aan „de grondideeën van Gerlach's theologisch-mystieke leeringen en de samenhang dier ideeën met die van Ruysbroeck, Tauler en andere mannen van algemeenen invloed, die vóór en tijdens hem schreven” heeft Moll achterwege gelaten. Hij meende zich aan voorbarigheid schuldig te maken, zo hij „in een systematische ontwikkeling trad van Gerlach's begrippen van God en den mensch, en des menschen vereeniging met God en wat er van dien aard meer zij, zoolang de schriften, waarin hij die begrippen uitdrukte, niet vollediger en in beteren staat voor ons liggen.” Toch waagt Moll later in zijn „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming”²⁾ een uiteenzetting van Gerlach Peters' denkbeelden, voornamelijk op grond van zijn Soliloquium, nadat hij vooraf heeft gezegd³⁾ Gerlach Peters en Zerbolt naar voren te willen brengen als mannen „die krachten van geest en gemoed bezaten, die hen in staat stelden om het overgeleverde met zekere mate van zelfstandigheid in ontvangst te nemen en het op meer of min oorspronkelijke wijze te bewerken.” Het overzicht nu dat Moll hier geeft is allerminst een samenvatting van wat ik meen dat Gerlach's theologische en ethische grondgedachten zijn geweest. Moll heeft m.i. het Soliloquium niet begrepen. Laat mij er slechts op mogen wijzen, dat Moll Gerlach's ideeën geen persoonlijk eigendom acht, dat hij meent zijn anthropologische en soteriologische grondgedachten o.a. bij Zerbolt terug te vinden, dat hij spreekt van Gerlach's „poëtisch-religieuze” aanleg en dat hij in Gerlach's ideeën geen systeem kan ontdekken.

Na Moll heeft J. D. de Stoppelaar in zijn proefschrift: „Gerlacus Petersz”⁴⁾ een weergave van de inhoud van het Sol. trachten te geven. Deze schrijver kent aan Gerlach Peters een rijke verbeelding

¹⁾ Een bijdrage tot de kennis van de letter-arbeid der school van Geert Grootte en Florens Radewijns in KHA II (1859) 145 v.v.

²⁾ 2e deel, 3e stuk (1869) 30 v.v.

³⁾ t.a.p., blz. 27.

⁴⁾ Een kloosterling uit den bloeitijd van het Monasterium Windesemense (1378—1411) (Leiden, 1900) 65 v.v.

toe ⁵⁾ (n.b. als G. P. iets niet heeft gehad, dan is het juist dit; G. P. was allermintst een dichterlijke geest, maar een wijsgerige), hij kenschetst zijn dogmatiek als „de vage dogmatiek der mystici” en meent dat zijn geschriften dezelfde geest ademen als alle geschriften uit die kring ⁶⁾, hij vindt zijn denkbeelden vaag en constateert in vele gedeelten een grote overheersing van het gevoel over de rede ⁷⁾, hij meent Gerlach Peters op tegenstrijdigheden te kunnen betrappen ⁸⁾ en begrijpt tenslotte niet goed wat Christus voor Gerlach's geloofsleven heeft betekend ⁹⁾. Het is duidelijk dat deze schrijver, wiens z.g. uiteenzetting bovendien niets anders is dan citaat, afwisselend in het Latijn of vertaald, ons niet nader heeft gebracht tot begrip van het Soliloquium.

Beter dan Moll of De Stoppelaar heeft Karl Hirsche de zin van het Sol. begrepen. Hij vindt daarin één bepaalde kerngedachte, die reeds in de titel is uitgedrukt. „Was wir im S. von Beginn bis zum Schluss immer wider vernehmen, das ist die Stimme eines Mannes, der es vor dem Angesicht Gottes seine tägliche Uebung sein lässt, das mit den mannigfaltigen Fasern seiner Gedanken, Empfindungen, Neigungen noch mit der Welt und dem eigenen Ich verstrickte Herz aus dieser Verstrickung und Zerstreung zu sammeln und zu erheben zur Betrachtung und immer innigeren Umfassung dessen, der das einige höchste Gut ist”. Die „Umfassung”, die ten slotte tot de vaste en zaligste Vereniging moet worden, is het hoogste doel en het Sol. doet ons zien wat aan deze Vereniging in de weg staat en wat haar bevordert. In dit verband is de titel bij uitstek juist en Hirsche gelooft dan ook, dat deze van Gerlach zelf is. Hier begeeft Hirsche zich opnieuw op het gebied der wordingsgeschiedenis en hij concludeert nogmaals dat het S. een „von dem Vf. von vornherein nach bestimmten Gesichtspunkten angelegte und ausgeführte Schrift ist” ¹⁰⁾ In een vorig hoofdstuk hebben wij Hirsche's mening over de wordingsgeschiedenis van het Sol. reeds signaleerd; wij zullen ons hier dus uitsluitend bezighouden met zijn karakteristiek en dan stellen wij de vraag: Heeft Hirsche hier het laatste woord gesproken; zit er in het Sol. niet meer dan hij t.a.p. zegt? Wij menen van wel. Vergissen wij ons niet, dan beschouwt Hirsche het Sol. als „innig”, niet als mystiek; zijn karakteristiek is Kempniaans en het Sol. is niet Kempniaans, het is mystiek, in elk geval mystieker dan welk ander geschrift ook uit de kring der moderne devotie. In dit opzicht heeft Poiret het Sol. reeds goed begrepen. In de inleiding tot de uitgave van het Sol. in zijn: „Sacra orationis theologia” (1711) rekent hij Gerlach Peters tot de gebedsmystici en hij noemt zijn mystiek „een gericht zijn van de geest op de Goddelijke Wijsheid. „Zo verlicht door de stralen van Goddelijk Licht en Wijsheid, verkrijgt hij de

⁵⁾ t.a.p. 38. ⁶⁾ t.a.p. 41. ⁷⁾ t.a.p. 69. ⁸⁾ t.a.p. 74/75. ⁹⁾ t.a.p. 80.

¹⁰⁾ R.E.² II 735.

ware vrijheid weer, waarin geen uitwendige omstandigheden hem beroeren" ¹¹⁾).

In de inleiding op zijn Franse vertaling van het Sol. ¹²⁾ maakt Dom Assemaine ook enige opmerkingen over de mystiek van het Sol. Zijn terminologie, zegt de vertaler, herinnert aan Ruusbroec, Tauler en Suso ¹³⁾. In het bijzonder blijkt de vertaler getroffen te zijn door de overeenstemming met Ruusbroec. Hij heeft gemeend goed te doen met den lezer voortdurend naar de overeenstemmende plaatsen bij R. te verwijzen, wiens invloed op Gerlach Peters zich duidelijk doet gevoelen ¹⁴⁾. Ik kan mij over deze uitsluitende verwijzing naar Ruusbroec onmogelijk verheugen. Dat Gerlach Ruusbroec gelezen kan hebben, dat er gedachten van dezen bij hem kunnen zijn blijven hangen, wie zal het ontkennen? Maar dat wil nog niet zeggen, dat Gerlach Peters een leerling is geweest van Ruusbroec en die indruk wordt toch gewekt, wanneer men op een enkele uitzondering na, alleen naar Ruusbroec verwijst. Het staat voor mij vast, dat men op een dwaalweg is, wanneer men van R. uit, de moderne devotie wil leren verstaan. Maar buitendien: wanneer wij Assemaine's verwijzingen naar R. nagaan, dan blijken de meeste slechts „Anklänge" te zijn, die ons van een onmiddellijke invloed of inspiratie geenszins overtuigen ¹⁵⁾.

Sol. c. 3. (Str. 16) — R: Brulocht (Werken II, 212). Volgens Assemaine is Gerlach Peters hier door R. geïnspireerd ¹⁶⁾. Bij R. zijn de uitwendige werken echter niet zonder betekenis; hij die ze beoefent, bezit een „werkend leven": („Nochtan blivet hi altoes na dese maniere in eenen werkenden levене" ... „ende in sinen werken met eenvuldigher meyninghen blivet hi behouden". Dit zijn juist de twee zinnen, die Assemaine in zijn citaat heeft overgeslagen!). Voor Gerlach Peters hebben de uitwendige werken geen betekenis; ze zijn zelfs gevaarlijk, want hij die ze beoefent loopt gevaar, zich te vergenoegen met de bladeren en zich niet te bekommeren om de vrucht. ¹⁷⁾ De Imitatio-tekst, die Assemaine hier nog vergelijkt (Boek III c. 31, Pohl II 202 seq.), kan in 't algemeen op G. P. geïnspireerd zijn, maar heeft met deze plaats in het bijzonder niets te maken.

---

¹¹⁾ Verg. M. Wieser „Peter Poirer" S. 309.

¹²⁾ Dom E. Assemaine „Le Soliloque enflammé de Gerlac Peters" (Librairie de St. Thomas d'Aquin, St. Maximin (Var) 1921).

¹³⁾ t.a.p. 12.

¹⁴⁾ t.a.p. 21.

¹⁵⁾ Assemaine verwijst naar de Franse vertaling, ik citeer en verwijs naar de uitgave van David („Dat boec der hoechster waerheit") en de nieuwe uitgave van het Ruusbroec-Genootschap (Brulocht, Blinkenden Steen, Spieghele der eeuwighe salicheit, VII Trappen). Plaatsen, die op een bepaalde handschriftelijke lezing berusten en o.a. in de Mnl. vertaling afwijken (b.v. Ass. 146²⁾) laat ik hier rusten, evenzo de beide opmerkingen (p. 71 en 83), waar R. slechts ter vergelijking van overigens algemeen voorkomende passages, wordt aangehaald.

¹⁶⁾ p. 30¹.

¹⁷⁾ Str. p. 16. Hetzelfde geldt voor Ass.'s verwijzing p. 104¹.

Sol. c. 18 (Str. c. 19 p. 67) — R: *Spiegel* (*Werken III* 167—168). R. raakt hier het hart van zijn mystiek: Drieënigheidsmystiek. De Soliloquium-tekst heeft niets van dit echt Ruusbroekiaans-mystische, zoals trouwens van R's Drieënigheidsmystiek in 't algemeen, bij Gerlach Peters niets te vinden is.

Sol. c. 21 (Str. c. 22, p. 73) — R: „*Dat boec der hoechster waerheit*”. (*David 3, No. 12 (Gent, 1869) 253—254*). Deze passage zou bijna letterlijk aan R. zijn ontleend¹⁸). R. gebruikt hier de beelden van ijzer en vuur, de lucht en de zon, beelden zo algemeen, dat men ze bij bijna alle M.E. mystieke schrijvers terugvindt. Gerlach Peters heeft de beelden van ijzer, lantaarn en instrument. Hij kan deze heel goed aan iemand hebben ontleend, want beeldspraak is hem persoonlijk vreemd, maar zoals duidelijk is, niet aan R.

Sol. c. 25 (Str. c. 26, p. 87) — R: *Brulocht*. Volgens Assemaine een toespeling op R. Inderdaad geeft de aangehaalde Sol.-tekst het thema van de Brulocht weer. Zelf dacht ik bij eerste lezing ook onmiddellijk aan R. Meer dan een toespeling op het thema van de Brulocht, bevat deze plaats intussen niet, want wanneer wij de hoofdstukken lezen, waarnaar Assemaine in het bijzonder verwijst, dan zien we dat R. spreekt van de drie komsten in 't algemeen (I c. 2), de tweede komst in het hart (I c. 6), in het sacrament (I c. 7), de drie komsten van Christus in de innige mens (II c. 5) en deze komsten vindt men in het Sol. zo niet terug.

Sol. c. 25 (Str. c. 26, p. 88). Waarom deze tekst bepaald R's theorie der twee verenigingen moet bevatten¹⁹), is niet duidelijk.

Sol. c. 29 (Str. c. 30, p. 99) — R: *Brulocht (Werken I, 200)* R. beschrijft hier in II c. 54 de liefdeworsteling tussen God's geest en 's mensen geest, de Sol.-tekst heeft betrekking op de verlichting door het Woord.

Sol. c. 30 (Str. c. 31, p. 103-104) — R: *Brulocht (Werken I 209)*. Het Sol. vertoont hier inderdaad enige overeenkomst met b. II c. 62 van de Brulocht, maar ook niet meer. Bij R. is het thema de „een-vuldighe meyninghe”, identiek met „die simpele oghe” („die een-voldighe meyninghe *dat es* die simpele oghe”), Gerlach Peters daarentegen spreekt van „simplex oculus *et* pura intentio” en wat hij daarvan zegt, vindt men t.a.p. bij R. niet terug.

Sol. c. 30 (Str. 31, p. 101—102) — R: *Brulocht*. Van de plaatsen, die Assemaine aanhaalt, heeft alleen boek III c. 2 (*Werken I 241*) met het Sol. overeenstemmende uitdrukkingen. Het derde boek van de Brulocht is trouwens zeer verwant aan het Sol.; maar dit betekent natuurlijk niet, dat Gerlach Peters hier in alle gevallen van R. afhankelijk is. Daar is b.v. het baren van den Zoon (c. 33, Str. 34, p. 119) waarvoor Assemaine (p. 138¹) naar R. verwijst. Dit is immers niet zó iets eigens van R. dat Gerlach het bepaald aan hem moet hebben ontleend. Evenzo is het met de ziel als spiegel en als

¹⁸) p. 91¹. ¹⁹) p. 107¹.

beeld Gods (c. 27, Str. 28, p. 95) waarvoor Assemayne verwijst naar de „Spiegel der eeuwigher salicheit” c. 8 (Werken III 165—168): wat R. hier leert, is geheel geworteld in de Drieënhedenleer, waarvan bij Gerlach Peters geen spoor.

Sol. c. 36 (Str. c. 5, p. 17-18) — R: „Van den blinckenden steen” (Werken III 30). Mogelijk heeft Gerlach Peters de term „fruitio essentialis” (weselijk ghebruken) inderdaad aan R. ontleend.

Zoals men ziet blijven er bij kritische beschouwing niet veel citaten over. Men kan in bepaalde gevallen hoogstens van overeenstemming, niet eens van toespeling spreken.

Van Ruusbroec's invloed op Gerlach Peters wil ook Reypens ons overtuigen. In een interessante artikelenreeks, getiteld „Le sommet de la contemplation mystique”²⁰⁾ heeft deze schrijver ook aandacht geschonken aan Gerlach Peters en zijn Soliloquium. Gelukkig is ook volgens Reypens, Augustinus Gerlach's voornaamste leermeester geweest: zijn werken „accusent partout un contact direct avec la pensée de St. Augustin”; maar hij heeft ook zeer bepaald de invloed van Ruusbroec ondergaan²¹⁾. In mysticis, wanneer hij het toppunt der beschouwing raakt, ondergaat hij „pleinement” R.'s invloed: hij maakt zich R.'s leer van de onmiddellijke schouwing van het Woord door het Woord eigen²²⁾. Laat ons eerst opmerken, dat Reypens zijn betoog baseert op twee betwistbare stellingen: 1. Ruusbroec's invloed op de Moderne devotie²³⁾. Wij behoeven hierover niet opnieuw te spreken, maar verwijzen naar de Inleiding²⁴⁾; 2. Godschouwing als toppunt der beschouwing, mystieke schouwing van het Goddelijk wezen. Deze opvatting wordt niet door allen aanvaard. Niemand minder dan Dom J. Huyben O.S.B. heeft er zich met klem tegen verzet²⁵⁾. Wat nu R.'s verhouding in 't bijzonder tot Gerlach Peters betreft, het cardinale punt is hier hun overeenstemmende opvatting van de eenheid met het Woord als het schouwen van het Woord door het Woord²⁶⁾. Is voor Augustinus het Woord *id quod*, voor Thomas van Aquino^{26a)} de „divina essentia” *et quod videtur et quo videtur* („Summa contra gentiles”: „unde oportet, si Dei essentia videatur, quod per ipsammet essentiam divinam intellectus ipsam videat, ut sic in tali visione divina essentia sit et quod videtur et quo videtur”), bij Tauler²⁷⁾ en Ruusbroec

²⁰⁾ RAM III (1922) p. 250 s.; IV (1923), 256 s.; V. (1924), 33 s.

²¹⁾ t.a.p. V. 34. ²²⁾ t.a.p. 35. ²³⁾ t.a.p. 33.

²⁴⁾ blz. 38 vv.

²⁵⁾ Naar aanleiding van Reypens' artikelen in RAM, schreef Huyben in La Vie Spirituelle (verg. RAM. 1923, p. 257) en later tegen Reypens' „Ruusbroec en Juan de la Cruz” in OGE V (1931) 143 vv., in „Études Carmelitaines” 17, p. 232 s. „Ruusbroec et Saint Jean de la Croix”.

²⁶⁾ RAM. 1924 p. 38.

^{26a)} Verg. J. Bernhart „Die philosophische Mystik des Mittelalters” (München, 1922), S. 153.

²⁷⁾ Gottlob Siedel „Die Mystik Taulers” (Leipzig, 1911), S. 25 ff. Zie ook beneden noot 42!

vinden we, wellicht onder invloed van beiden, het Woord als *id quod* en *id quo videtur*. Inderdaad stemt Gerlach Peters in dezen met Tauler en Ruusbroec overeen. Onder wiens invloed stond hij? Mogelijk van Ruusbroec, maar wanneer men bedenkt dat Gerlach ook in andere punten Tauler zeer nabij komt, is er evenveel reden aan den laatste te denken.

Laat ons toch goed beseffen, dat Ruusbroec's mystiek Drieënhedsmystiek is en dat overal waar dit duidelijk blijkt, d.w.z. overal waar de leer der Drieënhed ten grond ligt aan R.'s beschouwingen, Gerlach Peters van hem afwijkt. Zo vindt men bij R. ook naast de verlichting van de rede door het Woord, de inbezitneming en omvorming van de wil door de H. Geest ²⁸⁾, de vervulling der memorie, leeg van alle geschapen beelden door de inwoning des Vaders; Gerlach Peters daarentegen spreekt alleen van de verlichting door het Woord.

In navolging van Assemaine en Reypens hebben ook E. De Schaepdrijver ²⁹⁾ en J. de Jong ³⁰⁾ op verwantschap met en invloed van Ruusbroec gewezen. Mystieke theorieën zoekt men bij Gerlach Peters tevergeefs: bij hem geen ontologie, geen speculatie over het drieëne Godsleven, geen ontwikkelingsgang der mystieke ervaring. Noemen wij R. speculatief, ontologisch en zijn mystiek met Reypens Drieënhedsmystiek ³¹⁾, G. P. is affectief, practisch, psychologisch en zijn mystiek is Christus (Verbum, Sponsus)-mystiek.

Als leerling van den H. Bernardus ziet H. Gleumes onze Gerlach ³²⁾. „Die Brautmystik des Hohenliedes durchglüht Gerlachs „feuriges Selbstgespräch mit Gott“ ³³⁾. Deze uitspraak is op zijn minst eenzijdig en overdreven en zeker geen bewijs van ernstige lectuur van het Soliloquium. Gleumes is er allerminst in geslaagd met zijn vergelijking van algemeenheden en een paar teksten die niets zeggen, ons van zijn stelling te overtuigen. Hij beroept zich niet eens op de „Tweede Brief aan Lubbe“, Gerlach's enige geschrift, waarin men werkelijk die „Brautmystik der Hohenliedes“ vindt. Wel vindt men ook in het Sol. de beeldspraak van het Hooglied, maar de Sponsus is hier *Verbum*, Christus is niet het *Verbum*

---

²⁸⁾ Het is zelfs veel vaker onder dit gezichtspunt dan onder het intellectuele, dat het toppunt der beschouwing bij R. wordt voorgesteld (RAM. (1922), p. 261).

²⁹⁾ NRT (1927), p. 757: „frappante overeenstemmingen“.

³⁰⁾ NKSt (1928) 138: „in den geest en onder den invloed van Ruusbroec“. Verg. ook A. Renaudet „La fin du Moyen Age“ (Paris, 1931), p. 504: „H. Mande. Gerlac Petersen, Jean de Schoonhoven connurent à leur tour les visions du docteur extatique“ en E. Neustein in „Zs. f. deutsche Geistesgeschichte“ (1935), S. 77: „Auch im Soliloquium Gerlach Petersen spiegelt sich die beschauliche Aszetik des flämischen Mystikers“.

³¹⁾ RLW 151.

³²⁾ H. Gleumes „Gerhard Groot und die Windesheimer als Verhrer des hl. Bernhard von Clairvaux in „Zeitschrift für Ascese und Mystik“ X (1935), S. 90 ff. „Bei Gerlach Petri“ aldaar, S. 100 ff.

³³⁾ t.a.p. S. 101.

Caro Factum, maar de *Logos* ³⁴⁾, de mystiek is au fond niet Bernardinisch, maar Eckhardtisch. Wanneer wij bij het lezen van het Sol. toch aan Bernardus moeten denken, dan zijn het niet de „Sermones in Cantica”, maar „De Consideratione”, waar b.v. in caput 5 geleerd wordt dat ons kennen is een deelhebben aan het alweten Gods, Die zich zo innig aan de ziel meedeelt, dat Hij één wordt met haar en haar Leven wordt; zoals de ziel in het oog ziet, in het oor hoort, is het eigenlijk God, Die Zich in onze ziel kennend toont. ³⁵⁾.

Eigenlijke citaten zijn in het Soliloquium, behalve bijbelpplaatsen, niet veel aan te wijzen. Wanneer wij vragen, welke boeken Gerlach gelezen kân hebben, dan kunnen wij uit de catalogi van de bibliotheek van het Heer Florenshuis ³⁶⁾ en die van het klooster te Windesheim ³⁷⁾ weliswaar iets leren, maar we weten dan natuurlijk nog niet, of hij die ook werkelijk heeft gelezen; en al ware dit zo, lezen en invloed ondergaan is nog niet hetzelfde. Alleen de onbevangen lectuur van het Sol. moet het antwoord geven op de vraag, wie zijn geest hebben gericht. Ik geloof, dat wij dan vòor allen Augustinus moeten noemen, vervolgens Thomas van Aquino (ook in het Sol. is *contemplatio veritatis divinae simplex intuitus* ³⁸⁾), maar ook Eckhardt, voor zover deze n.l. niet afwijkt van Thomas; het rigoreuze, het ketterse vooral in Eckhardt's leer, als b.v. de metaphysische noodwendigheid der incarnatie, de identiteit van generatio filii en wereldschepping, is bij Gerlach Peters verdwenen en de speculatie heeft plaats gemaakt voor de ervaring, maar dat neemt niet weg, dat de mystiek van het Sol. in de grond Eckhardtisch is en niet Bernardinisch ³⁹⁾. Men mene nu niet, dat ik Bernardus geheel wil uitsluiten; Gerlach heeft hem natuurlijk gelezen, wie zou hem ook niet hebben gelezen? Ik meen zelfs een zeer bijzondere invloed van Bernardus' De consideratione te mogen aannemen. Tenslotte toont het

---

³⁴⁾ Zie beneden blz. 97.

³⁵⁾ R. Linhardt „Die Mystik des hl. Bernhard von Clairvaux” (München, 1923), S. 47. De tekst bij Migne: Patr. Lat. s.c. 182. Verg. Sol. c. 9 (Str. c. 10, p. 27) „Et sic in veritate cognoscit, si sibi recte fuerit, quod Deus per oculos corporis ipsius videat, per os loquatur, per aures audiat... etc.”

³⁶⁾ H. Kronenberg „De bibliotheek van het Heer Florenshuis te Deventer” in NAKG. N.S. IX (1912); A. Hulshof, t.a.p.

³⁷⁾ K. O. Meinsma „Middeleeuwsche bibliotheken” (Zutphen, 1903), 284 vv.; Acquoy III, 273 vv.

³⁸⁾ S. Th. 2 II, qu. 180 a 3. Verg. M. Grabmann. „Wesen und Grundlagen der katholischen Mystik (München, 1922), S. 29: Die Beschauung ist... eine Betätigung geistiger Intuition d.h. der unmittelbaren einfachen Wahrheitserkenntnis ohne nachdenkendes und Schlussfolgerndes Suchen und Finden der Wahrheit”. Thomas, zegt Grabmann, t.a.p., S. 47, ziet het wezen der contemplatie „in der Tätigkeit des Intellekts, in dem lichten einfachen Blick des übernatürlich erleuchteten Intellekts auf die göttliche Wahrheit”.

³⁹⁾ Verg. J. Bernhart „Bernhardische und Eckhartische Mystik in ihren Beziehungen und Gegensätzen. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung” (Kempten und München, 1912).

Sol. ook verwantschap met (invloed van?) Ruusbroec, Tauler⁴⁰) en Suso⁴¹) en enige zeer treffende overeenstemmingen met een tractaatje „Over de ghelatenheit” naar een handschrift eind 15e eeuw — begin 16e eeuw door Fr. Jostes uitgegeven⁴²).

De kerngedachte van het Sol. is de vrijheid des geestes door de intuïtie der Waarheid. Gerlach Peters was een echte vrije geest, en wijsgerig mysticus, die de Waarheid schouwend, zich vrij van tijd en ruimte, dood en leven, van het existentiële als zodanig, vergoddelijkt voelt. Ik hoop den lezer door een uitvoerige analyse van het Sol. in de volgende blzz. hiervan te kunnen overtuigen.

* * *

Een treffende verklaring van de titel, tevens een kort begrip van de gehele inhoud van het Soliloquium, geeft caput 33. Daar wordt gezegd, dat wanneer de sluier der existentiële bekommernis is weggenomen, de ziel zich verheugt in het licht der onveranderlijke waarheid, zelfs te midden van alle aardse ellende. Het Soliloquium is een opwekking tot zelfbezinning, die hierin bestaat, dat men van de existentiële bekommernis uit, komt tot het besef van God's zijn in ons of ons zijn in Hem. Concentratie van de geest op God als het Hoogste Goed vormt het thema van dit stichtelijk tractaat. Deze concentratie is de bestemming, het doel, de taak, het wezen van de ziel. De ziel is door God en tot God (a quo et ad quem⁴³) geschapen, edel met aanleg en verstand⁴⁴), ontvankelijk voor het hoogste Goed⁴⁵), geschapen om Gode gelijkvormig te zijn⁴⁶), om God, het Hoogste Goed⁴⁷) het onbegrijpelijk Licht te genieten⁴⁸). Doel en ideaal is, dat de ziel zich richtend⁴⁹) en strevend⁵⁰) naar

⁴⁰) Voornamelijk wat betreft de geboorte van het Woord in de ziel (verg. Preger III (1893), S. 220. Op overeenstemmende uitspraken zal beneden in de tekst worden gewezen.

⁴¹) Ik denk hier in 't bijzonder aan het „Büchlein der Wahrheit” (K. Bihlmeyer: „Heinrich Seuse. Deutsche Schriften” (Stuttgart, 1907), 326 ff), maar ook uit het „Büchlein der Ewigen Weisheit” (Horologium) zijn citaten en toespelingen aan te wijzen. Zie beneden tekst.

⁴²) Germania 1886, S. 7 ff. Verg. S. 9 met Sol. c. 29 (Str. 30, p. 100 4-8):

„In die vereeninge gods siet die siele alle dinck doer godt ende godt selven, in welcke hy gebruyckt ende siet hem doer haer; hy is daer selven het gesicht, die men siet, hy, die siet”.

„In qua coniunctione per ipsum videmus omnia et ipsum, in qua et ipse fruitur ac videt se per nos, ubi est ipsemet ipse visus, ipse qui videtur, ipse qui videt.”

Een toespeling kan men zien in het volgende (S. 13 — Sol. 30 (Str. 31, p. 104):

„met dat simpel ooge in alle dinck op die waarheit leeren sien ende met die puer meyninge godt in alle dinck volgen.”

„simplex oculus, qui perspiciat mature quid unumquodque est secundum rectam veritatem . . . ; pura intentio, quae prosequatur simplicem oculum.”

⁴³) Str. p. 107 25. ⁴⁴) 74 2 vv. ⁴⁵) 83 2. ⁴⁶) 95 10. ⁴⁷) 62 10. ⁴⁸) 16 12. ⁴⁹) 16 9. ⁵⁰) 89 17.

haar Oorsprong, door de vrijheid van alle bestaansbekommernis ⁵¹⁾ wordt teruggebracht tot de oorspronkelijke gelijkvormigheid ⁵²⁾ en tot haar eerste oorsprong zelf ⁵³⁾, hersteld wordt in haar oorspronkelijke graad ⁵⁴⁾, zich uitstort in haar oorsprong ⁵⁵⁾ en de Oorsprong zelf van haar wezen ⁵⁶⁾, in haar Bron-Oorsprong haar adeldom geniet ⁵⁷⁾.

Dit is het ideaal. Tegenover dit ideaal staat de werkelijkheid der existentie. De existentie is oorzaak van, is zelf gelijk aan de duisternis (*tenebrae* ⁵⁸⁾), ze maakt een *myddel* (*velamen* ⁵⁹⁾), *velum* ⁶⁰⁾), *nubilum* ⁶¹⁾). Dit *medium* is aan de existentie inhaerent: de *angustia*, het existentiële immers houdt den mens af van de *latitudo* of *spatiositas*, die al het geschapene te boven gaat ⁶²⁾. Is men boven het existentiële (de *multiplicitas cordis*) uit, dan komt men in de *ruimte* ⁶³⁾. De objectieve tegenstelling van aarde en hemel, tijd en eeuwigheid, subjectief in den mens als besef van existentie en essentie, veroorzaakt daar een spanning tussen de *regio similitudinis* ⁶⁴⁾), *regio superior* ⁶⁵⁾), *pars superior* ⁶⁶⁾), *pars suprema* ⁶⁷⁾), *superior status mentis* ⁶⁸⁾) en de *regio dissimilitudinis* ⁶⁹⁾), *regio inferior* ⁷⁰⁾), *pars inferior* ⁷¹⁾). Ze staan tegenover elkaar als hemel en aarde ⁷²⁾. Caput 25 handelt over beide regiones, de eerste is die der hervormde geest, de andere die der zinnelijkheid. Hier zijn *tenebrae*, *angustiae* enz. onstandvastigheid, labiliteit, daar *virtus*, *aequitas*. De aardse werkelijkheid is die der *accidentia*, waarin men in dit leven noodwendig wordt gewikkeld ⁷³⁾. De aardse mens is vagus, profugus, *vacillans secundum ventum accidentium* ⁷⁴⁾), hij wordt bevangen door *inaequalitas* en *variabilitas* ⁷⁵⁾. De *accidentia* maken een sluier tussen de Waarheid, God en de ziel, het is alles wat buiten God is ⁷⁶⁾ en Jezus ⁷⁷⁾. Met de ware gelukzaligheid der Godsgenieting hebben ze niets te maken ⁷⁸⁾. Alles, wat teruggaat op iets, dat niet God Zelf is, behoort tot de *accidentia*. Ook zinnelijke devoties behoren er toe: ze hebben geen waarde, ze behoren tot datgene, wat van buiten heilig schijnt, tot de „*exteriora*” ⁷⁹⁾. Ook heiligschijnende aandoeningen maken een velamen tussen God en de ziel, ze zijn verderfelijk ⁸⁰⁾.

⁵¹⁾ 53 6. ⁵²⁾ 65 11—12. ⁵³⁾ 18 14. ⁵⁴⁾ 71 15.

⁵⁵⁾ 130. ⁵⁶⁾ 52 7. ⁵⁷⁾ 23 11. ⁵⁸⁾ 16 11, 49 1, 57 2 22, 85 7. 99 23, 118/119. ⁵⁹⁾ 32 1, 47 7, 70 17, 103 22, 105 25. ⁶⁰⁾ 22 11 ⁶¹⁾ 29 20. ⁶²⁾ c. 7. ⁶³⁾ 19 6 en verg. 119 24.

⁶⁴⁾ 40 10. De mystici plaatsen hun mystieke belevingen in een eigen zielecentrum (*regio*) b.v. „*ratio superior*”, „*pars superior*” (Augustinus), „*apex mentis*” (Bonaventura), „*summus et intimus mentis sinus*” (Richardus), „*acumen mentis*”, *scintilla animae*”, in de duitse mystiek: Seelengrund, Seelenfünklein. (Verg. o.a. Martin Grabmann „Wesen und Grundlagen, S. 49).

⁶⁵⁾ c. 25 en p. 61 5, 88 11. ⁶⁶⁾ 57 9, 68 19, 77 13. ⁶⁷⁾ 77/78. ⁶⁸⁾ 84 2. ⁶⁹⁾ 40 14; deze term ook bij Augustinus (Confess. VII, c. 10). ⁷⁰⁾ 83 16. ⁷¹⁾ 57 2, 10. 108 15. ⁷²⁾ 42, 2, 92 4. ⁷³⁾ 68 17; *accidentia*: 19 10, 29 7, 25 5, 61 23, 104 18, 108 27, 114 19, 115 15, 122 12, 127 8. ⁷⁴⁾ 29 6, 31 23, 60 2. ⁷⁵⁾ 19 10. ⁷⁶⁾ 65 9, 75 18. ⁷⁷⁾ 129 1. ⁷⁸⁾ 38 1, 3, 5—6. ⁷⁹⁾ 80 13. ⁸⁰⁾ 103 19 vv.

Wat is nu eigenlijk Gerlach Peters' verlossingsleer? Hoe wordt het ideaal, dat Gods eis en 's mensen bestemming is, daar wij „ad imaginem Dei” geschapen zijn, ⁸¹⁾ verwezenlijkt? Gerard Zerbolt heeft in zijn „De reformatione virium animae” de weg methodisch uitgestippeld. Bij Gerlach niets daarvan: bij hem geen weg, geen methode. Het komt slechts aan op een zienswijze, d.w.z. dat wij in plaats van onderaf *ab infra, deorsum* ⁸²⁾ het waarderen der inferiora accidentia en casus volgens de veranderlijkheid, relativiteit der zinnen ⁸³⁾, *de sursum* ⁸⁴⁾ zien, van God uit, dat dus de goddelijke beschouwing voor de menselijke in de plaats komt. Wij moeten slechts de laatste loslaten ⁸⁵⁾, maar hoe komen wij zo ver? Slechts één hoofdstuk geeft hierop een antwoord. Caput 29 leert ons, dat wanneer wij het vlees afzweren, Gods wijsheid de duisternis verdrijft, onze geest beheerst, het verstand verlicht en zó met Zich verenigt, dat de mens de goddelijke zienswijze deelachtig wordt ⁸⁶⁾. Het antwoord op de vraag: „Hoe wordt men zalig?” (de intuïtie der waarheid is een zaligheid: „Vos beatos, gloriosos appello” ⁸⁷⁾, hier gegeven, luidt dus: door het ascetische kruisdragen, m.a.w. door het beoefenen der deugden van nederigheid, eenvoud enz., deugden, waarin de moderne devoten zo hebben uitgemunt. Toch is het gespiritualiseerde kruisdragen bij Gerlach Peters niet uitsluitend, zelfs niet in de eerste plaats uitsluitend negatief: het uitroeien van alle onzuiverheid. Het kruisdragen identiek met Christus-navolging, is de levenslange strijd, ⁸⁸⁾ die wij met liefde aanvaarden ⁸⁹⁾ tegen al datgene, waartegen Christus zelf ook streed; maar de navolging is ook positief: door af te zien van alle eigenheid en eigenzoekelijkheid, zal men ten opzichte van het existentiële de „aequalitas animi” trachten te bewaren ⁹⁰⁾ en ten slotte God Zelf en Zijn eer in alles gaan zoeken. In cruce esse ⁹¹⁾, manere ⁹²⁾, conversari ⁹³⁾ perseverare wil dan zeggen: Gods eer zoeken te bevorderen, zelfs al moest men in de hel ⁹⁴⁾. Dit kruis is aanvanke-lijk zwaar en lastig, maar door te beseffen dat ons het kruis betaamt en dat wij niet anders mogen begeren ⁹⁵⁾, door ons oog af te wenden van ijdele dingen ⁹⁶⁾, ten slotte door uitbanning van elke verwachting ook van geestelijk heil als loon voor het kruisdragen (want juist door een onzuivere liefde valt men van 't kruis af ⁹⁷⁾, door zich geheel aan God te onderwerpen, geheel de Zijne te zijn, zal men het kruis lief gaan krijgen, met geheel het hart er naar verlangen en het dragen, het kruis verheerlijken en er in jubelen ⁹⁸⁾. Door het kruis des Heren lief te hebben, Zijn voetstappen te volgen, komt men tot het hoogste Goed, tot zijn eerste Oorsprong, tot de goddelijke vrede. ⁹⁹⁾.

⁸¹⁾ 93 3. ⁸²⁾ 87 6. ⁸³⁾ 78 10. ⁸⁴⁾ 78 12. ⁸⁵⁾ 79 20. ⁸⁶⁾ 99/100. ⁸⁷⁾ 82 2, 77 3—4. ⁸⁸⁾ 33 6, „propositum certamen” (33 5). ⁸⁹⁾ 33 5. ⁹⁰⁾ 34 7 vv. ⁹¹⁾ 59 1. ⁹²⁾ c. 15 titel. ⁹³⁾ 37 9. ⁹⁴⁾ 59 7—8. ⁹⁵⁾ 36 13. ⁹⁶⁾ 34 1 vv. ⁹⁷⁾ 36 1. ⁹⁸⁾ 98 4 vv. Het kruis is zoet. (98 11), aangenaam, vrij, veilig, er is lengte, breedte, hoogte en diepte in. Er buiten is benauwdheid en bitterheid (50 18), maar die in 't kruis blijft, vindt ruimte (34 1 vv.). ⁹⁹⁾ 84 16.

Het is, zoals gezegd, slecht in één hoofdstuk dat deugdbeoefening wordt aangeprezen, als de weg tot het hoogste goed. Overigens leert het Sol. ons niets van de weg, maar van de zaligheden van hem, die reeds bezit. Ascese, deugdbeoefening is in het Sol. niet meer centraal. Zeker, we vinden ook hier de deugden, die de moderne devoten lief waren, aangeprezen. In de eerste plaats de ootmoed, de nederigheid. De woorden *humilitas* en *humilis* komen in het Sol. veel voor¹⁰⁰), zowel in de zin van verootmoediging voor God als van vernedering onder andere mensen. Dit laatste is typisch modern-devoot: men beschouwt zich als een „*vas perditum*”¹⁰¹) „*pulvis pedum*”¹⁰²), „*purgamentum mundi*”¹⁰³), „*ab omnibus creaturis contemnendum et conculcandum*”¹⁰⁴), „*peripsema omnium*”¹⁰⁵), „*abiectus, novissimus, despicibilis, nullius momenti*”¹⁰⁶), men wil „*subtus omnia creata se inclinare, deprimere, humiliare et abicere*”¹⁰⁷). De verootmoediging voor God is dieper en in het Sol. persoonlijk gekleurd en verhevigd. Immers het *omnis est Dei*, Gerlach's lievelingsgedachte, praegneert het „op zich zelf en uit zich zelf is de mens niets”. Deze ootmoed vormt het thema van caput 6: „*nihil ego, sed Dominus totum est*”¹⁰⁸), „*Tu omnia, ego prorsus nihil*”¹⁰⁹). De mens is „*unum purum nihil*”¹¹⁰), God alles in allen¹¹¹). De mens heeft zijn „*nihileitas*” te beseffen, niet opzettelijk te bewerken. Zo krijgt de verootmoediging een diepere zin, niet t.o.v. andere mensen opzettelijk te beoefenen (dat deed Gerlach Peters op de trap van zijn *Breviloquium*), maar tegenover God te beseffen¹¹²). De mens is een „*pauper, errans et perdita ovicula*.”¹¹³). Dit besef is „*annihilatio*” „*abiectio*”¹¹⁴), het is „*se resignare Domino*”¹¹⁵), „*se ipsum abnegare et ex toto perdidere*”¹¹⁶), „*deficere a se ipso*”¹¹⁷). Er is slechts roem in eigen zwakheid, in eigen niets-zijn, roem in 't kruis¹¹⁸) en roem in God: „*in Te sit mihi plena gloriatio*”¹¹⁹). Dat God het Leven van ons leven en de mens zonder Hem dood is, door Gerlach bedoeld met zijn beeldspraak van het ijzer, de lantaarn en het instrument¹²⁰), dat geeft de diepe, de eigen zin aan de *humilitas* van het *Soliloquium*.

Vervolgens de armoede: caput 29 bevat een lof der armoede, in de eerste plaats Jezus' armoede, die ten voorbeeld wordt gesteld. Typerend voor het daadelement in de mystiek der moderne devotie is wel, dat ons niets kan baten, indien wij niet Jezus' armoede liefhebben en navolgen, want wat van binnen leeft, wordt dan niet gezien, sticht niet¹²¹).

¹⁰⁰) 11 1. 97 13 vv., 117 13, 23.

¹⁰¹) 12 18, 81 17, (verg. Ps. 30, 13). ¹⁰²) 11 2, 63 4.

¹⁰³) 13 1, (verg. Cor. I. 4, 13). ¹⁰⁴) 69/70 (verg. AAU 36, blz. 50; Im. Chr. III 13 3). ¹⁰⁵) 91 7. ¹⁰⁶) c. 28. ¹⁰⁷) 79 11. ¹⁰⁸) 20 7. ¹⁰⁹) 73 9. ¹¹⁰) 69 14—15. ¹¹¹) 39 15, 52 9, 124 21. ¹¹²) „*ego nihil sum ex me ipso*” (72 8). Verg. Bernardus „*De gradibus humilitatis*” I 30/31: „*Humilitas est virtus qua homo verissima sui cognitione sibi ipse vilescit*”. ¹¹³) 72 17 v.v. ¹¹⁴) 64 25—26. ¹¹⁵) 35 21, 64 8. ¹¹⁶) 31 6, 46 8. ¹¹⁷) 28 8, 40 9, 64 22. ¹¹⁸) 46 7. ¹¹⁹) 72 15—16. ¹²⁰) 73. ¹²¹) 97.

Ja, ook in het Sol. is sprake van zich oefenen in deugden¹²²), voortgaan in deugden¹²³), zich oefenen en vrucht zoeken te verkrijgen in „passies”¹²⁴), zich oefenen van binnen en tonen van buiten¹²⁵), in alles zijn winst, zijn baat doen¹²⁶), begeren ge-oefend te worden door tegenheden en ongemakken¹²⁷), het minste begeren in kleding en voedsel¹²⁸), nauwelijks het nodige nemen van tijdelijke dingen¹²⁹), omhelzen van 't kruis, zwarigheid en moeite¹³⁰), het „swighen, wiken ende duken”¹³¹).

De mogelijkheid bestaat, dat veel van het bovenstaande uit het Breviloquium in het Soliloquium is terechtgekomen (zoals omgekeerd veel van het Brev. (cap. 1—17) letterlijk of bijna letterlijk in 't Sol. wordt teruggevonden, waarop wij boven hebben gewezen), daar het t.a.v. de centrale gedachte van het Sol. uit de toon valt. Het zal den aandachtigen lezer van het Sol. onmiddellijk treffen, dat Gerlach Peters in het Sol. niet meer op de trap der ascese staat, neen de ascet is hier niet aan het woord, sterker: de ascese is voor hem een overwonnen zaak. Niet de exterior homo in de ruimste betekenis van het woord als de mens naar zijn uitwendig bestaan¹³²), maar de interior homo geeft hier zijn confessie. Op deze trap van het geestelijk leven, de hoogste, is de ascese van het „werkende leven” overwonnen, althans de ascese van den doorsnee-devoot: het opzettelijk zich te weer stellen tegen de drang van zinnen en buitenwereld. Ik denk hier niet zozeer aan Gerlach's raad behoorlijk te eten en te drinken, slaap en rust niet te verwaarlozen, maar vooral aan deze uitspraak: Alles is goed geschapen¹³³). „Het is niet nodig zich van iets af te wenden”¹³⁴). Er is geen strijd meer, er is overwinning: rampen en duisternis worden aanvaard als door God tot eigen heil verordineerd¹³⁵). Zo wordt de duisternis zelf tot licht¹³⁶). De grondtoon is die van overwinning na de strijd. Het loont de moeite ter adstruering van deze opvatting, de betekenis van het woord *virtus* in het Sol. na te gaan. Ik onderscheid drie betekenissen: 1. de gewone¹³⁷); 2. God¹³⁸); 3. besef van Gods werken of van de waarheid in ons¹³⁹). Deugdbeoefening is het volgen van Gods werking in ons naar Zichzelf toe¹⁴⁰). Wij moeten oppassen Gerlach's deugd niet spinozistisch te interpreteren, al moge de overeenstemming vaak nog zo treffend zijn. De ethiek van Gerlach Peters is niet als die van Spinoza humanistisch, rationeel, maar irrationeel. Deugdzaam zijn is eigenlijk de goddelijke zienswijze deelachtig zijn, de intuïtie der waarheid, waardoor de tijdelijke, geschapen mens, zijn eeuwig zijn in God beseft¹⁴¹), door de sluier heenziende het Zijnde leert kennen in zichzelf en allen, allen en alles doorziet¹⁴²), d.w.z. naar de attributen van het Zijnde als essentie der dingen,

122) 90 5 vv. 123) 19 16. 124) 90 6.
 125) 12 11. 126) 113 2, 122 25, 127 24—25). 127) 35 7, 90 6—8. 128) 97 15.
 129) 97 16. 130) 97 17. 131) 13 15, 96 9, 126 15. 132) 26 6, 29 5. 133) 56 20.
 134) 112 13. 135) 90 8. 136) 90 12. 137) 127 22. 138) 40 1, 65 14, 111 2—3.
 139) 19 15, 24 23—25 1, c. 33 titel, 119 5. 140) 19 15. 141) 102 20. 142) 103 6.

de verschijnselen op hun wezensgehalte toetst ¹⁴³). Deze intuïtie der waarheid, door Gerlach Peters genoemd een zienswijze *de sursum* ¹⁴⁴), *aspectus simplex* ¹⁴⁵), — *nudus* ¹⁴⁶), — *interior* ¹⁴⁷), *clarus* ¹⁴⁸), *maturus, spiritualis et corroboratus intuitus* ¹⁴⁹) en het schouwen zelf als *agere in sublimibus* beter *agi* (ondergaan van Gods werking ¹⁵⁰) en omschreven in tal van uitdrukkingen, is tegenover de existentiële (*ab infra*) alleen normatief. Slechts door haar wordt de waarheid gekend („*lumen cum lumine etc.*”, „*nudam veritatem in quo habere possim veritatem de omnibus*” ¹⁵¹). Het is de weg der uitverkorenen Gods, de weg van waarheid en wijsheid ¹⁵²). Vanuit dit licht is men zelf een niets ¹⁵³). De ware arme van geest (d.w.z. in zichzelf), zich in God voelend, leeft uit de geest der waarheid en spreekt in die geest der waarheid ¹⁵⁴). De hoogste, blote, vormeloze en onveranderlijke waarheid zetelt in het hoogste deel des geestes, de *regio similitudinis*. Met het oog „des weder-gemaakten geestes” (d.i. de Godvormige geest, waarin de waarheid, ongehinderd door „*accidentia exteriora*” ¹⁵⁵), zien wij alles bevat in de goddelijke Logos, wij zien het ware zijn (*verum esse*) van alle dingen en het zijn in zichzelf, het existen van de dingen en onszelf als niet-zijn ¹⁵⁶). Als wij de menselijke beschouwing maar los kunnen laten, als wij verlaten kunnen zijn en zelf laten alles wat buiten God is ¹⁵⁷), als wij maar „inghekiert” kunnen zijn ¹⁵⁸), leeg van alles, open voor God ¹⁵⁹), opdat God ons heil kan bewerken ¹⁶⁰), indien wij de inwendige trekking ¹⁶¹), de godvormige beweging ¹⁶²) volgen, luisteren naar wat God inwendig tot ons zegt ¹⁶³), als wij maar een willig en levend instrument zijn, waardoor God kan werken ¹⁶⁴), dan zal God zijn Woord in ons baren, waardoor wij al het gebeuren leren simplificeren: God ziet en geniet Zichzelf in ons ¹⁶⁵), Gods zien en het onze wordt één gelijke aanschouwing ¹⁶⁶), goddelijke en menselijke beschouwing worden één ¹⁶⁷), ofschoon overigens zeer verschillend ¹⁶⁸). Met God gaan wij uit tot alle dingen en tot Hem keren wij weer ¹⁶⁹). De waarheid maakt ons sterk tegen de wereld en ons zelf ¹⁷⁰), want ziet men ook het existentiële sub specie aeternitatis ¹⁷¹) dan is alles buiten God niets, zelfs niet wat heilig schijnt ¹⁷²). Alles verdwijnt als rook voor die sterke aanschouwing ¹⁷³). De geest verenigd, één met de enkelvoudige waarheid, wijsheid en rechtvaardigheid, doet alle kwaad met zijn sterke blik te niet, alle ongelijkheid, elk velamen tussen

¹⁴³) 66 vv. ¹⁴⁴) 78 12. ¹⁴⁵) 99 24. ¹⁴⁶) 81 3. ¹⁴⁷) 127 8. ¹⁴⁸) 79 19. ¹⁴⁹) 94 11. ¹⁵⁰) 81 21. ¹⁵¹) 26 6 vv. ¹⁵²) 77 6. ¹⁵³) „*nihil et non esse mei ipsius*” (78 6) en verg. 76 2 vv. ¹⁵⁴) c. 8 in 't bijz. 24 2, 77 13. ¹⁵⁵) 127 8. ¹⁵⁶) 78 1 vv.: „*omnia, quae non uniuntur in ea, nihil sunt*” (79 15). ¹⁵⁷) 13 6 vv., 50, 76 15. ¹⁵⁸) 11 2. ¹⁵⁹) 15 5. 93 13, 68 27, 95 18. ¹⁶⁰) 74 16. ¹⁶¹) 16 18. ¹⁶²) 27 6. ¹⁶³) 15 10; verg. „*colloquium iucundum* (105 4). ¹⁶⁴) 93/94. ¹⁶⁵) 100 6. ¹⁶⁶) 102 4; 102 14. ¹⁶⁷) „*ego in ea et cum ea* (79 20) ut *meus et eius sit unus clarus aspectus*” (79 19) en vooral 100 4—8. ¹⁶⁸) 102 17. ¹⁶⁹) „*in idipsum*” (83 12 vv.). ¹⁷⁰) 78/79. ¹⁷¹) 79 21. ¹⁷²) 80 12 vv. ¹⁷³) 126 11.

God en de ziel ¹⁷⁴) of liever het wordt door Gods blik teniet ge-
daan ¹⁷⁵).

De geest virtute roboratus, virtute praeditus ¹⁷⁶) is *vrij, god-
vormig, één met God*. Allereerst *vrij*. De vrijheid des geestes is:
het niets zoeken in en niet aangedaan worden door de wereld ¹⁷⁷).
De vrije geest is ab omnibus alienis liberatus ¹⁷⁸), ab omni pro-
prietate liber ¹⁷⁹). Het woord *alienus* tekende ik 28-maal op;
de betekenis kan zijn vleselijk ¹⁸⁰), maar is doorgaans: alles wat
niet de Waarheid is en in 't bijzonder: wereld, vlees en duivel ¹⁸¹).
Vrijheid is dan vrijheid van servitus aliena ¹⁸²) en proprie-
tas ¹⁸³), in beide opzichten negatief; positief is de geest vrij, in zo-
ver hij als waarheid de waarheid ziet. ¹⁸⁴).

De geest, die de deugd der goddelijke schouwing bezit, is *god-
vormig*. Tot godvormigheid is de mens geschapen ¹⁸⁵); wij moeten
volmaakt zijn als de Vader ¹⁸⁶), ongelijkheid mag er in ons niet
blijven ¹⁸⁷). De godvormigheid is negatief: vrijheid, n.l. van al het
existentiële, zelfs van alle beelden en vormen ¹⁸⁸). Positief is de
godvormigheid het zijn en werken Gods in ons „ut in anima tan-
quam in throno suo conspiciatur” ¹⁸⁹). De godvormige ziel is vrij
en ledig, haar aanschijn ziet Gods aanschijn, heeft Gods schoon-
heid en gelijkvormigheid, is sterk tegenover haar vijanden, ziet zich
één in het Ene Zelf, God ¹⁹⁰). Hoe wordt de mens godvormig?
Door Gods Zijn te beseffen ¹⁹¹). Beseft de mens Gods Zijn, dan
wordt hij innerlijk beroerd, zijn inwendige blik helder en klaar
en gelijk aan Hem, Dien hij ziet, hij wordt „idipsum, quod Deus
est”. God en mens worden „unum et idipsum conglutinatum” ¹⁹²).
Dan zal men ook met God in liefde uitvloeien tot al het gescha-
pene en alles meedelen ¹⁹³). Het besef van Gods Zijn doet den
mens soms de macht over zichzelf verliezen, hij wordt bewogen
en geschokt, kan de aanblik niet verdragen. Het „a se ipso defi-
cere” ¹⁹⁴), krijgt zo naast de ascetische betekenis (n.l. zichzelf te
niet doen ¹⁹⁵) de mystieke zin van een innerlijke beleving, die ge-
paard kan gaan met fysieke aandoeningen als tranendevotie ¹⁹⁶).
Gerlach heeft zelf deze aandoeningen gehad, maar op zichzelf heeft
hij er geen waarde aan gehecht ¹⁹⁷).

Tenslotte *één met God*. Dit is het hoogste doel, het zoetste, eer-
volste, Gode aangenaamste voor de ziel ¹⁹⁸). Zolang de mens be-
kommerd is als Martha om veel dingen, kan de ziel met het Woord
of de Bruidegom niet verenigd worden ¹⁹⁹). Slechts door innerlijke

¹⁷⁴) 105 17 vv. ¹⁷⁵) 106 1. ¹⁷⁶) 24 23—25 1.
¹⁷⁷) verg. 30 22. ¹⁷⁸) 53 5. ¹⁷⁹) c. 16 titel. ¹⁸⁰) 38 11. ¹⁸¹) 78 14. ¹⁸²) 60 18.
¹⁸³) niet = egoïsme (dat is „propria quaesito” (34 6, 13, 19 etc.), maar =
individualiteit (34 18, 35 19 etc.) ¹⁸⁴) 24 22. ¹⁸⁵) „ad imaginem et similitu-
dinem Dei” (38 20). ¹⁸⁶) 38 22. ¹⁸⁷) 39 13. ¹⁸⁸) c. 8 en 9. ¹⁸⁹) 51 8.
¹⁹⁰) c. 9. ¹⁹¹) c. 10. ¹⁹²) 56 12. ¹⁹³) 125 6. ¹⁹⁴) 29 18. ¹⁹⁵) 40 9. ¹⁹⁶) 71
7. ¹⁹⁷) verg. 84, 80 13 vv., 103 19 vv., ¹⁹⁸) 18 10—11, c. 18 pass. ¹⁹⁹) 121/122.

vrijheid en zuiverheid wordt men met den Heer verenigd ²⁰⁰). Men gaat dan de dingen zien sub specie aeternitatis ²⁰¹). Is men met den Heer verenigd, dan is men vrij, in de ruimte, deugdzaam, godvormig, tot zijn oorsprong teruggekeerd. Is men met den Heer verenigd, dan doet men alles met Hem ²⁰²), ook over zichzelf laat men komen, wat komt ²⁰³). Een teken en bewijs van eenheid met God is liefde voor God en den naaste. Liefde voor God wil zeggen: in alles Zijn eer trachten te verhogen („Die van binnen met den Heer verenigd is, zou geen weerzin gevoelen als hij in de diepten der hel viel i.p.v. het koor der engelen, indien dit tot vermeerdering van Gods eer zou zijn” ²⁰⁴). Anderzijds gaat hij met God in liefde uit tot de schepselen, deelt alles mede, geeft ieder het zijne, wandelt zonder engheid in inwendige ruimheid in gemeenschappelijke liefde ²⁰⁵). Gerlach Peters spreekt van unire ²⁰⁶), uniri ²⁰⁷), unum esse ²⁰⁸), transire in Deum ²⁰⁹), esse in Domino ²¹⁰), totus esse Domini ²¹¹), inventus esse in Domino ²¹²), manere in Domino ²¹³), unum in Christo ²¹⁴), manere in Christo ²¹⁵), unitus Jhesu ²¹⁶), unitus Verbo Sponso ²¹⁷), unitus Veritati ²¹⁸). Gerlach spreekt dus Johanneïsch van verenigen en verenigd worden, van God in ons en wij in Hem; vervolgens van God, de Heer, Jezus, Christus, het Woord, de Bruidegom, de Waarheid zonder blijkbaar onderscheid. De leer der Drieëenheid is in Gerlach niet tot sterke beleving gekomen. Zijn mystiek is geen Drieëenheidsmystiek. Het woord Trinitas heeft, waar het voorkomt ²¹⁹), de gewone beteekenis, maar overigens komt het onderscheid tussen de Personen niet tot zijn recht. De Godheid zelf wordt zeer verschillend benoemd en omschreven: God is het Hoogste Goed, Deugd, Waarheid, Rechtvaardigheid, Eeuwige Wijsheid, het Ene Zelf enz. ²²⁰). Sommige van deze benamingen gelden zowel voor de Tweede als voor de Eerste Persoon. Gerlach

²⁰⁰) 116 19. ²⁰¹) „secundum istam unionem oportet nos cuncta inspicere, non secundum nos” (90 22—23). ²⁰²) „habens omnia communia cum Domino, omnia mea tua sunt et tua mea” (120 2). ²⁰³) 89 18. ²⁰⁴) 115/116. ²⁰⁵) 125 8. ²⁰⁶) c. 18 pass. ²⁰⁷) 60 1. ²⁰⁸) 19 27. ²⁰⁹) 66 4. ²¹⁰) „tu es in me et ego in te, unum et idipsum conglutinatum (56 11). ²¹¹) 15 3, 55 8, 71 17. ²¹²) 45 14, 46 9. ²¹³) 15 7, 62 8. ²¹⁴) 18 10—11). ²¹⁵) t.a.p. ²¹⁶) 126 3. ²¹⁷) 120 17. ²¹⁸) 25 7. ²¹⁹) Verg. b.v. c. 18, waar geleerd wordt, dat de ziel gelijkvormig wordt aan de H. Drieëenheid door de drie zielekrachten: memoria, ratio en voluntas. De „reformatio virium animae” doet onmiddellijk aan Zerbolt denken. Toch zijn beiden grondverschillend: tegenover den asceet Zerbolt toont Gerlach Peters zich hier als de mysticus: Den Vader wordt de memoria gelijkvormig, mits „nuda ab omni alieno” (67 9), Den Zoon door de ratio, indien men „in conspectu veritatis ambulaverit” (67 17 en verg. 66 vv. en boven), Den H. Geest door de wil, indien gewild wordt, wat de memoria en de ratio voorschrijven te willen (68 1—2).

²²⁰) Hij blijft Die Hij is, heeft geen tijd of plaats, heeft geen deel aan de existentie (geen contingent Godsbegrip dus), geniet en bemint Zichzelf in alles (65). God is het Ene, Hoogste, Eeuwige, onveranderlijke Goed (75 17, 76 4), „summum, incommutabile et praestantissimum bonum” (62 9), „Summum bo-

Peters spreekt in het Soliloquium blijkbaar liever van God in 't algemeen, dan van God den Vader in 't bijzonder, te verklaren uit Gerlach's filosofisch Godsbegrip.

In dit verband verdient vooral zijn Christusconceptie de aandacht. Caput 35 geeft twee wijzen, waarop wij Jezus moeten zien. Allereerst naar zijn mensheid. Jezus heeft in het vlees getoond, welke weg men gaan moet, hoe de uitwendige mens moet zijn ²²¹). Bepaaldelijk Christus' armoede en Zijn kruis hebben Gerlach geboeid. Jezus' armoede is heerlijk ²²²); men moet getrokken worden tot de armoede en de eenvoud van Jezus, anders baat onze inwendige diepheid niet, sticht niet²²³). Zijn kruis heeft Jezus ons achtergelaten om te dragen ²²⁴), het kruis, d.w.z. tribulaties, passies, ongemakken, ellenden, afkeer van alle zinnelijkheid ²²⁵). Het juk des Heren is zoet ²²⁶); hem, die zich willig onder dit juk buigt, zijn alle dingen licht. Tracht men het kruis te ontvluchten, dan valt men in ellende. Wanneer het kruis ons smaakt, wordt armoede tot rijkdom en sterven tot leven ²²⁷). Het wezen van Jezus' leven en prediking heeft Gerlach juist beseft: de liefde. Door tegenheden te dragen, door niets te doen, te gevoelen, te zijn dan liefde, komt men in het gevoelen van Jezus, dat hij had in Zijn lijden en omgang ²²⁸). Blijven wij in de liefde, dan vertoeven en wandelen wij in interioribus Jesu ²²⁹). Wanneer wij onze geest neigen „in de binnensten Jesu" tussen Zijn Mensheid en Zijn Godheid, vinden we vrede boven vrede, zuivere liefde, waarmede wij allen trekken tussen ons en Jezus ²³⁰). Met dezelfde liefde jegens ons, waarmee Christus om onzentwil Mens is geworden, als de minste en armste in ontberingen, tranen, zuchten, arbeid, vervolging, dulden, Zijn gehele leven en Zich vervolgens als levend, heilig, vlekkeloos Offerdier den eeuwigen Vader heeft geofferd, offert Hij Zich nog dagelijks ²³¹). Zó moet Hij door ons dagelijks worden geofferd in de geest aan God den Vader ²³²). Zó offert Hij Zich elk moment in den Vader met de H. Geest ²³³). Zo moet het H. Sacrament door ons worden ontvangen, alsof het nu voor 't eerst gebeurde ²³⁴). Men moet het H. sacrament uitwendig de-voet en eerbiedig ontvangen en inwendig de vrucht genieten ²³⁵). Zonder dit laatste baat het communiceren niet: men gaat leeg en nuchter weg van een volle tafel ²³⁶). De vrucht genieten, dat is

num" (Titel 32 7, 53 18 etc.) „Ipsum bonum" (53 20) „Unicum Unum" (31 16), verg. Suso's „daz Einig Ein (Bihlm. S. 225), „Ipsum Unum" (26 19) „Idipsum" (29, 60 6) „Ipsum Esse" (53 21, 23), „Lumen Aeternum" (55 12, 87 9), „Identitas", „Virtus" (40 1, 111 3). „Veritas" (24 6, 40 2 etc.).

²²¹) 93 3-4. Christus heeft dus ook voor Gerlach Peters als zedelijk ideaal grote betekenis. Daardoor is zijn mystiek echt Germaanse, echt Christelijke mystiek. (Verg. Joseph Zahn: „Christus in der deutschen Mystik" (Würzburg, 1918) S. 5 ff.).

²²²) 97 1. ²²³) 97 8. ²²⁴) 98 4. ²²⁵) 98 7. ²²⁶) 98 11. ²²⁷) 98. ²²⁸) 127 17. ²²⁹) 123 13. ²³⁰) 126 1—2. ²³¹) 17 13. ²³²) 125 22 vv. ²³³) 47 17. ²³⁴) 17 20. ²³⁵) 18 7 vv. ²³⁶) 32 14.

letten op 't wezen²³⁷), „unicum unum intueri“²³⁸), „stare coram Domino“²³⁹). De vrucht der sacramenten genieten, dat is in Christus zijn en Hij in ons, teruggebracht worden tot den Oorsprong²⁴⁰). Fructus of fruitio is in het Sol. genieten der waarheid, besef van Gods werken in ons²⁴¹). H. Mis en Communie zijn geheel gespiritualiseerd.

Meer dan Christus-Homo leeft in G. Peters Christus-Deus. De Bruidegom Jezus vermaant ons Zijn wezen, macht en majesteit te zien als één met den Vader, in den beginne God bij God, door Wien alle dingen zijn gemaakt, buiten Wien niets begerenswaardig is²⁴²). Christus wil dat wij vóór Hem zullen staan en Hem aanschouwen²⁴³), dat wij één zullen zijn, zoals Hij met den Vader, dat ook wij niet langer van den Vader vervreemd zullen zijn²⁴⁴). Zien wij tegenover deze eis op onszelf, dan kan slechts droefenis het hart vervullen: wereldse waarden gelden niet; eer, aanzien zijn van geen waarde²⁴⁵); gebonden door banden en hindernissen, kunnen wij Jezus, de Eeuwige Wijsheid, niet volgen²⁴⁶) en dit alleen is het, dat baten kan²⁴⁷). Er is nergens uitkomst, dan bij Jezus Zelf alleen: men vluchte onder Zijn hoede en vleugelen²⁴⁸), men smeke om erbarming, bevrijding, om geheel de Zijne te zijn²⁴⁹). Jezus kan en wil helpen, het „middel“ tussen Hem en ons wegnemen, de banden en hindernissen verbreken²⁵⁰). Jezus bevredigt ons, verlicht ons van binnen, maakt de inwendige toegermogelijkheid²⁵¹). De deugd, sterkte en ware deugden van Christus kunnen dan in ons wonen²⁵²). Dan zijn wij godvormig, één met Christus. Dan kunnen wij passief alles dragen, lijden om Zijn naam²⁵³), beseffen, dat Hij, Die ons van eeuwigheid heeft liefgehad, ons Zijn liefde heeft getoond, door Zich geheel aan ons te geven, niets over ons laat komen, tenzij tot onze baat en Zijn liefde²⁵⁴). Actief zullen wij met Jezus in liefde uitvloeien tot de „creatura“ en alles meedelen²⁵⁵). Wij zullen allen genieten in God, ze trachten te verenigen met het hart van Jezus²⁵⁶). Wij zullen alles vervullen met Jezus²⁵⁷), zó overvloeiend worden, dat wij gestaag met Jezus uitvloeien tot alle geschapenheid, opdat God alles in allen zij²⁵⁸). De hemelen, zegt Gerlach Peters, zijn honingvloeiend geworden, door de wondervolle komst van het Woord Gods, de Bruidegom Jezus in het vlees, door Zijn tegenwoordigheid op het altaar, door de veelvuldige uitstorting van Zijn geest en geeste-

²³⁷) 12 3. ²³⁸) 31 16. ²³⁹) 632—3.

²⁴⁰) M.i. niet, zoals Moll wil, *status rectitudinis*, maar **God**.

²⁴¹) 18 9; verg. c. 4, p. 124 en 129 9. Verg. Eckhardt: „Ende wanneer dat hem got aldus vindt inder zielen, soe hevet die ziele haer hoehchste volcomenheit ende die vrucht der sacramenten“. (Langenberg, S. 203).

²⁴²) 124 1 vv. ²⁴³) 47 5. ²⁴⁴) 38/39. ²⁴⁵) 82 13. ²⁴⁶) 71 7. ²⁴⁷) 117 12. ²⁴⁸) 11, 63 7. ²⁴⁹) 71 7 vv. ²⁵⁰) 47 7. ²⁵¹) 22 17—20. ²⁵²) 72 9. ²⁵³) 129 12. ²⁵⁴) 88 15 vv. ²⁵⁵) 125 6. ²⁵⁶) 129 26. ²⁵⁷) 125 8. ²⁵⁸) 124 9.

lijke schoonheid ²⁵⁹). Zeker, maar voor onzen Gerlach persoonlijk wel allermeest door het laatste: Gerlach's Christusbeleving is Johanneïsch-mystisch. Johannes heeft hem van de evangelisten het meest geboeid. Christus leeft voor hem op de eerste plaats als het Woord (Logos). Gods Wijsheid, „Verbum simplex et unicum” ²⁶⁰), door den Vader zonder ophouden gebaard ²⁶¹). Christus is het Woord des Vaders „quod in ipso generatur” ²⁶²), dat ook in ons wordt gesproken of gebaard ²⁶³), de Wijsheid, die Zichzelf zonder onderlaat in ons moge baren ²⁶⁴). Hoe wordt de inwendige mens verenigd met het Woord, hoe zal hij de eenheid des Woords genieten? Door de bekommernis om het uitwendige van ons af te zetten ²⁶⁵) en ons naakt voor 't aangezicht des Woords te plaatsen ²⁶⁶) of liever door de verschijning van het aangezicht des Woords voor ons aangezicht (verlichting door het Woord) ²⁶⁷). Dan verdwijnt alles wat de geest bezwaart, de „aliena operatio” moet zwijgen ²⁶⁸), al wat niet het Woord Zelf is, wordt in ons te niet gedaan ²⁶⁹), het Woord eist overeenstemming, vereniging en deelgenootschap met Zichzelf ²⁷⁰).

Het Woord is de Eeuwige Wijsheid of Eeuwige Waarheid ²⁷¹). De mens, die Gods Zijn beseft, wenst deel te krijgen aan Zijn Wijsheid. Men verlangt en begeert, dat de Eeuwige Wijsheid zich in ons moge baren ²⁷²). Heeft men de Wijsheid tot gezellin, is men bekleed met het licht der Eeuwige Wijsheid ²⁷³), dan kan men alles ter zijde stellen ²⁷⁴), alles wordt geplaatst, gewaardeerd, zoals Zij het wil ²⁷⁵). Zij gaat ons voor, toont ons de weg, volgt ons, sterkt ons en voert ons gelukkig tot het einde.

Het Woord is de Bruidegom ²⁷⁶). De bruiloftsbeeldspraak van het Sol. is mystiek, maar niet uitsluitend. Wanneer de Bruidegom gelijk gesteld wordt aan de deugden, die de geest sieren en het genieten van den Bruidegom aan het bezit van een zuiver hart ²⁷⁷), dan zitten wij midden in het ascetisme van de moderne devotie. Dit is intussen uitzondering, de Bruidegom is bijna altijd gelijk aan het Woord of de Wijsheid ²⁷⁸). Er is sprake van het gelaat ²⁷⁹), de kus ²⁸⁰), van omhelzen ²⁸¹) en verenigen van de bruiden des Bruidegoms ²⁸²) met den Bruidegom het Woord ²⁸³), van het genieten van het enkelvoudige Woord des Vaders ²⁸⁴). Maar deze beeldspraak verhult een zin, die de grondtoon vormt van het Sol.: de intuïtie der Waarheid door de menselijke geest, die de goddelijke zienswijze deelachtig is en wiens levenswandel daardoor is

---

²⁵⁹) 130 10. ²⁶⁰) 87 14. ²⁶¹) 102 4. ²⁶²) 119 21. ²⁶³) 118 6. Verg. Eckhardt: „wanneer dat god sprict inder zielen, dat is dat hi sinen soen gebeurt inder zielen” (Langenberg, 197). ²⁶⁴) 116 9. ²⁶⁵) 122 1, 4. ²⁶⁶) 123 4 vv. ²⁶⁷) 117 17. ²⁶⁸) t.a.p. en 118. ²⁶⁹) 117 17 vv. ²⁷⁰) 118 1 vv. ²⁷¹) Aeterna Sapientia” soms = God (65 15, 70 9), gewoonlijk = Christus (67 15, 71 3, 76 7). ²⁷²) 116 9. ²⁷³) 66 5. ²⁷⁴) 118 14. ²⁷⁵) 114 1 vv. ²⁷⁶) 87 14. ²⁷⁷) 96 5. ²⁷⁸) 110 6. ²⁷⁹) 96 5, 116 8. ²⁸⁰) 96 21, 102 16. ²⁸¹) 106 23, 107 10, 119 18. ²⁸²) 122 1—4. ²⁸³) 107 14. ²⁸⁴) 122 1—4. ²⁸⁵) 119 18.

bepaald, „qui habet simplicem scientiam veritatis”²⁸⁵) en wiens „exterior conversatio est tanquam forma formata a virtutibus interioribus”²⁸⁶).

Is men met God of Christus als Woord en Brudegom verenigd, is men verlicht door het Woord als Gods eeuwige wijsheid, dan kan de levens- en wereldbeschouwing niet meer pessimistisch zijn, noch de *anthropologie*, noch de *ethiek*, noch de *eschatologie*.

Wel is de mens naar zijn existentie „unum purum nihil”, maar zijn essentie in zijn adeldom²⁸⁷). De mens ontvangt zijn existentie van God, met al wat daarbij komt, alle wedervaren is van God²⁸⁸), door goddelijke beschikking²⁸⁹), maar de mens heeft zijn essentie in God²⁹⁰). Naar zijn wezen is de mens een „thronum gloriae Sanctae Trinitatis”²⁹¹). Als Gerlach daarom alle mensen eert, beseft hij dus het goddelijk-wezenlijke in hen, als zag God in hem Zichzelf in anderen²⁹²). Neen, zijn mensbeschouwing is niet pessimistisch: de mens is ontvankelijk voor het goddelijke, is geschapen tot Zijn beeld²⁹³). Dat beeld is onverwoestbaar. God ziet Zijn beeld in ons, Hij geniet Zichzelf in ons en wij in Hem en in onszelf²⁹⁴).

Ook in de *ethiek* geldt de tweeheid van essentie en existentie (in uno eodemque homine ambae vitae²⁹⁵). Men moet Martha en Maria beide zijn, Martha moet bezorgd zijn om de *accidentia*, Maria open staan voor het Eeuwige Woord²⁹⁶). Voor de existentie geldt de eis met de *gratia data* mede de werken²⁹⁷); richtsnoer is Christus' leven op aarde²⁹⁸). Ook de meest ingekeerde, de *contemplator*, de *Godschouwer* „ab omnibus mortuus”, moet waar de uiterlijke omstandigheden en innerlijke drang het eisen, de handen uit de mouw steken en zich geheel geven²⁹⁹). De gehele existentie-ethiek is als het wezen van Christus' aardse leven, besloten in de liefde, maar liefde is ook eis voor onze essentie. God eist van ons de intuïtie der waarheid³⁰⁰) en wanneer wij naar die waarheid de liefde interpreteren, dan betekent de liefde voor zichzelf, voor alles en allen niet anders dan liefde voor God; immers God wil dat wij onszelf daartoe beminnen, waartoe Hij ons bemint, d.i. dat wij de Zijne zijn en in Hem getransformeerd, godvormig geworden. Met God verenigd, moeten wij onszelf en allen liefhebben „in ipso, per ipsum et propter ipsum”³⁰¹). God bemint

²⁸⁵) 107 18. ²⁸⁶) 107 24—25. ²⁸⁷): nobilitas (23 11, 67 13), ²⁸⁸) 75 2. ²⁸⁹) 75 10, 90 5. ²⁹⁰) 20 19. ²⁹¹) 81 5; verg.: thronum gloriae (93 8), templum et thronum gloriae (95 12), templum veritatis (93 12). Verg. Brev. c. 4 (Moll, 175/176).

²⁹²) 24 11—14. De nederigheid van Gerlach Peters om een ander uitnemender te achten dan zichzelf (81 6) is modern devoot. Opmerking verdient echter, dat Gerlach onmiddellijk weer tot eigen gedachtengang terugkeert; hij vreest geen verachting: wat kan hem deren als hij kan zeggen: „in sublimibus ago, agor” (81 21).

²⁹³) 93 3. ²⁹⁴) 100 15. ²⁹⁵) 69 1. ²⁹⁶) t.a.p. ²⁹⁷) 18 22. ²⁹⁸) 93 3. ²⁹⁹) 36 3. ³⁰⁰) 93 3. ³⁰¹) 55 5; 56 10.

Zichzelf, wanneer wij het goede en de deugden in elkander be-
 minnen ³⁰²). Is Christus' deugdenleven, Zijn leven in liefde het voor-
 beeld voor onze existentie, de engelen zijn het voor onze essen-
 tie ³⁰³). De engelen, overigens bij de moderne devoten voorbeelden
 van kuisheid, zijn in het Sol. de leermeesters in het staan voor
 Gods aangezicht. Ze zien Gods aanschijn „absque ulla aversione”,
 verkeren „in vestibulis trinitatis” ³⁰⁴). Zij zijn onveranderlijk,
 goed, één met God, „participes Eius essentiae” ³⁰⁵). Ze zijn in
 dezen ons voorbeeld. Ook wij moeten er naar streven te staan, te
 wandelen, te verkeren voor het aanschijn van den Heer ³⁰⁶) en
 dat niet uitsluitend of in de eerste plaats met de betekenis: alles
 zó doen, alsof God voor ons staat (zoals doorgaans bij de moderne
 devoten), maar in de zin van geestelijke concentratie van de „mul-
 tiplicitas cordis” tot „unum summum bonum” ³⁰⁷). Het staan voor
 Gods Aanschijn krijgt de betekenis van godvormig zijn, met God
 verenigd zijn. Dit eist God van onzen inwendigen mens. Kan de
 mens aan deze eis voldoen, de mens vol zwakheden en gebreken?
 Ik sprak boven van Gerlach's optimisme: 't antwoord is dan ook:
 „ja”. Niet uit onszelf. Als wij in onszelf blijven, zijn wij de prooi
 van vlees, wereld en duivel. Het komt slechts aan op godsvertrou-
 wen. Gerlach heeft (weliswaar niet aldoor ³⁰⁸) een bijzonder sterk
 godsvertrouwen. Hij zegt het in het kleine boekje telkens
 weer ³⁰⁹). God is, God kan niet te gronde gaan ³¹⁰), God, ons
 Leven, leeft³¹¹); maar dan ook wij, als wij de Zijne zijn. Men
 moet zijn; goed, zalig, eeuwig zijn, als men in God is of God in
 ons, immers God kan niet tegen Zichzelf zijn, het Eigene te niet
 doen, ook niet het godvormige in ons. God is, Hij kan niet „cum
 accidentibus defluere et vacillare” ³¹²). Wij kunnen God niet ver-
 liezen ³¹³), want God kan het Zijne niet verliezen ³¹⁴). God kan
 Zichzelf niet haten, dus ook niet het godvormige in den mens ³¹⁵).
 God kan Zichzelf niet verdoemen ³¹⁶). God zorgt voor Zichzelf,
 dus ook voor mij in Hem. Als wij maar in God zijn, kan 't geen
 kwaad: de duivel zoekt ons daar niet ³¹⁷). God zelf strijdt voor ons
 tegen den duivel en onze gebreken ³¹⁸). Als een streng en recht-
 vaardig Rechter zegt Hij tot al wat ons kan hinderen en veront-
 rusten: „Tot hiertoe en niet verder” ³¹⁹). Wat zullen de toeval-

³⁰²) 56 14. ³⁰³) c. 13. ³⁰⁴) 53 11 vv. ³⁰⁵) t.a.p. ³⁰⁶) „Stare coram Domino”
 (29 5, 57 10, 99 12, 129 8); „— in veritate” (45/46); „Stare ante faciem eius”
 (54 13, 105 2); „— ante conspectum Domini” (23 17); „— in conspectu Domini”
 (18, 51 14 17); „Ambulare coram Domino” (15 12, 86 9); „— in simplicitate
 cordis” (45/46); „— ante faciem eius” (105 2); „— in conspectu eius” (91 8);
 „— in lumine vultus eius” (54 13); „Conversari coram Domino” (131 3);
 „— ante faciem Domini” (63 9, 106 12); „assistere coram Domino” (63 2,
 26 15); „— in conspectu tuo” (71 6).

³⁰⁷) titel, 119 14—16, 131 5. ³⁰⁸) c. 11. ³⁰⁹) 22 13, 24 15, 39 9. ³¹⁰) 56
 18. ³¹¹) 62 4, 15. ³¹²) 62 5. ³¹³) 61 17. ³¹⁴) 30 24—25, 39 21—22.
³¹⁵) 39/40. ³¹⁶) 40 12. ³¹⁷) 46 11. ³¹⁸) 42 22; 45/46, 46 17, 57 13, 78 13.
³¹⁹) 106 6.

ligheden ons overigens nog bekommeren? De deugd der goddelijke zienswijze leert ons dat alles van eeuwigheid is bepaald, ge-preordineerd ³²⁰). God heeft Zichzelf van eeuwigheid liefgehad, dus ook mij. Hij is de mijne, als ik de Zijne wil zijn. Hij geniet Zichzelf in mij, ik uit genade Hem in mij en mij in Hem ³²¹). Zo-veel ik minder ben in mijzelf, ben ik meer in God ³²²). Ben ik van mij zelf en alles in God gestorven, uit God levend, dan zal ik alles door Hem doen ³²³), of beter God door mij. God maakt ons soms zelfs geheel machteloos (neemt bezit van onze zielekrachten, verenigt die met Zichzelf) om Zelf in ons, Zijn tempel en troon, te werken. Dat is de zaligste beleving ³²⁴): geheel en al ledig te zijn voor God en slechts Zijn werking te ondergaan ³²⁵).

Tenslotte de *eschatologie*. Hoe stond Gerlach Peters tegenover de „quattuor novissima“, de „vier utersten“? De lezer zal het zelf reeds kunnen raden. Allereerst de dood. Wat betekent het fysieke sterven voor hem, die de waarheid schouwt, die zich eeuwig voelt in God. Dood, waar is Uw prikkel? „Mori et vivere pro eodem habet“ ³²⁶). En het oordeel? De intuïtie der waarheid bepaalt ook hier eeuwig wel of wee. Is alles naar wens gegaan, is men nuttig geweest in alles, zonder God heeft men in het stervensuur toch geen vertrouwen of zekerheid ³²⁷). Heeft men daarentegen de via veritatis et sapientiae bewandeld, dan kan de boze geest „tempore exitus“ niets van het zijne in ons vinden ³²⁸). Niemand kan echter absoluut overtuigd zijn, dat hij die weg zonder enige afwijking heeft bewandeld: er kunnen altijd verborgen, zelfs nimmer ontdekte afdwalingen zijn geweest. Gerlach Peters' sterk zedelijk besef komt hierin duidelijk uit, dat hij de straffen in het vagevuur gaarne wil ondergaan, indien recht en waarheid 't zouden eisen ³²⁹).

De intuïtie der waarheid bevrijdt van de vrees voor hel en duivel ³³⁰). De duivel is in het Sol. nog niet tot object van spot en lach geworden. Toch, ofschoon hoge ernst, krijgt de duivel iets van het clowneske door eenzelfde besef als in het volkse drama: dat God toch overwinnaar is. God strijdt zelfs tegen den duivel voor en in den mens ³³¹).

De hemel, het „eeuwige leven“ is voor Gerlach Peters de voltooide, volle gelukzaligheid ³³²). Naarmate men hier meer gelijkvormig is geworden aan de H. Drieëenheid, in die mate zal men ook in de volle gelukzaligheid dichter bij God, en Hem aangenaamer zijn. Er is voor Gerlach geen absolute tegenstelling tussen het leven op aarde en in de hemel. Is men met den Heer verenigd, dan is men reeds hier in de hemel. Reeds hier heeft Gerlach Peters hemels geleefd, al zag hij het begeerde licht per medium en nog niet facies ante faciem.

³²⁰) 113 24—25. ³²¹) 55/56. ³²²) 66 2. ³²³) 65 1—2, 66 1 vv.

³²⁴) 96 1 vv. ³²⁵) 95 13. ³²⁶) 37 21, verg. 74 19. ³²⁷) 62 21 vv. ³²⁸) 77 10.

³²⁹) 37 18. ³³⁰) 104 17. ³³¹) 42 22—23. ³³²) 68 6.

De dietse vertaling van
het Soliloquium

HOOFDSTUK IV.

DE HANDSCHRIFTEN.

A. Beschrijving.

De dietse vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium is geheel of gedeeltelijk overgeleverd in drie handschriften, die wij D, G¹ en G² zullen noemen.

D = Handschrift Deventer Athenaeum-Bibliotheek 101 E 7 (Cat. No. 49) (1739)¹).

Het handschrift bevindt zich momenteel in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer. Oorspronkelijk was het in het bezit van het klooster der Reguliere Kanunnikessen te Diepenveen. Dat het daar ook werd geschreven, zoals Moll vragenderwijs veronderstelt (KHA II bl. 216), is zeer waarschijnlijk²). Het klooster te Diepenveen werd in 1578 verwoest³). De meeste boeken gingen toen verloren, ons hs. is een van de 14 of 16 die bewaard bleven en die alle op twee na, in de Athenaeum-Bibliotheek terecht zijn gekomen⁴), wanneer is onbekend, misschien reeds onmiddellijk bij de inrichting van de kerk van het fraterhuis tot stedelijke Liberie in 1598 of anders in elk geval in de eerstvolgende jaren⁵). Het hs. bestaat uit papier en perkament. In het papier komen drie verschillende watermerken voor:

1. ossekop met stang en kruis⁶): fragmenten van de kop in Fol.

¹) Het hs. wordt genoemd of summier beschreven door:

W. Moll: „Gerlach Peters en zijne schriften enz.” in KHA II (1856) bl. 216.

J. C. van Slee: „Catalogus der handschriften berustende op de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer” (Deventer 1892) bl. 22vv.

J. van Rooij O. Carm. „Gerard Zerbolt van Zutphen” (diss. Nijmegen 1936) bl. 319.

G. I. Lief tinck „De Middelnederlandsche Tauler-Handschriften” (diss. Amsterdam 1936) bl. 19, 112, 113, 135, 432.

²) Zie beneden over het schrift.

³) Kühler „Brinckerinck” bl. 126.

⁴) tap. 245/246.

⁵) J. C. van Slee: „Geschiedenis der Athenaeum-Bibliotheek te Deventer” in TBB V (1907) bl. 153 en over de bibliotheek ook dez. „De Illustre school te Deventer (1630—1878)” 's-Gravenhage 1916 bl. 48vv.

⁶) identiek met Briquet IV No. 14177 uit de verzameling Rijksarchief D 253: „Rekeningen van de kleine kamer des kapittels van S. Martin” 1423 (Briquet I p. 721). Zeer veel overeenstemming met De Stoppelaar Plaat VI afb. 7 tegenover bl. 54. Het wijst op de eerste helft van de 15e eeuw (De Stoppelaar bl. 53).

20, 28, 38, 47, 52, 61, 68 (alleen een oor), 70, 75 (alleen een oor), 79, 82, 85, 91, 95, 99, 108, 118, 127, 139, 153, 160, 161, 173, 181, 206, 215, 218, 226, 229; fragmenten van de horens met stang en kruis: in fol. 21, 29, 39, 40, 46, 50, 53, 62, 65, 73, 74, 83, 86, 90, 96, 109, 119, 128, 136, 150, 160, 172, 183, 201, 205, 214, 219, 227.

2. anker met bol en kruis ⁷⁾: fragmenten van het anker in fol. 121, 122, 142, 144, 191; bol en kruis alleen in fol. 192.
3. de bergen Horeb, Beraneck en Thabor(?) ⁸⁾: fragmenten alleen in fol. 224 en 225.

De fol.'s 5, 60, 69, 88, 97, 106, 115, 125, 135, 140, 145, 154, 155, 164, 165, 174, 175, 184, 193, 198, 203, 208, 213, 221 zijn van perkament.

Het hs. bestaat uit quaternen, quinternen en sexternen en een septern:

Fol.	1 t/m.	9	een quintern (een half blad perkament weggeknipt).
..	10	15	een quatern (perkament weggeknipt).
..	16	55	vijf quinternen (perkament weggeknipt).
..	56	73	twee quinternen (een half blad perkament weggeknipt).
..	74	83	een sextern (perkament weggeknipt).
..	84	119	vier quinternen (een half blad perk. weggekkn.).
..	120	130	een sextern (half blad perkament weggeknipt).
..	131	139	een quintern (half blad perkament weggeknipt).
..	140	149	een sextern (twee halve bladen perk. weggekkn.).
..	150	179	drie quinternen.
..	180	197	twee quinternen (van elk een half blad perk. weggeknipt).
..	198	217	twee sexternen (van elk twee halve bl. perk. weggeknipt).
..	218	221	een quatern (een half blad perk. en drie halve bladen papier weggeknipt).
..	222	233	een septern (een blad perkament weggeknipt).

Het hs. is gebonden in een bruinlederen band op hout; het leer op de platten, vooral het bovenste, is ver weggesleten, op sommige plaatsen is het hout van de borden zichtbaar geworden. Op de rug

⁷⁾ Zeer veel overeenkomst met Briquet I No. 403 uit: A. Eure „Plais des appels des bois et forêts de la Seigneurie Neubourg” 1466 (Briquet I p. 39). Verg. ook De Stoppelaar Plaat VII afb. 6 tegenover bl. 58 uit een plakkaat van Phil. de Goede van 9 Aug. 1429.

⁸⁾ Ongeveer hetzelfde als De Stoppelaar Plaat I afb. 10 tegenover bl. 28 uit de rekeningen van den rentmeester bewesten Schelde over het jaar 1410. Verg. ook Briquet III No. 11689 uit: A. de Stato „Consulte e Pratiche” Florence 1411—1421; var. ident. 1412 en 1416 Brunswick et Pise (Briquet I p. 591).

is het leer op de twee onderste ribben geheel of gedeeltelijk weggesleten. Het hs. wordt met een haak gesloten (nog intact). De platten meten $14\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}$ cM.; ze zijn gestempeld met een in ruiten verdeelde rechthoek van $10\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ cM.; op de rug zijn twee papiertjes geplakt, resp. met het No. 1739 (cat. no.) en 101 E 7 (no. waaronder het thans in de Athen. bibl. wordt bewaard). Het eerste schutblad, tegen de band geplakt, is beschreven met een latijnse tekst. (Men heeft dus voor het eerste en ook voor het laatste oud, reeds beschreven, perkament gebruikt). Daarop volgen twee losse schutbladen; het eerste van perkament heeft een rond gat en vele wormgaatjes. Onderaan is een reepje perkament van ong. $2\frac{1}{2}$ cM. breed opgeplakt en daarop een rechthoekig stukje van ong. 1×2 cM. In dit blad veel ronde, dunne plekken. Bovenaan bevindt zich het „ex-libris”: „Dit boec hoert int cloester to dyepenveen”. Daaronder in potlood met een moderne hand: „101 E 7”. Op de keerzijde van het tweede schutblad (van papier) vindt men de volgende inhoudsopgave:

*Item hier een eenlike sprake
Item sommige ewangelien*

hieronder met veel grotere letters en zwartere inkt:

*Item Hoe dat inwendige gesichte ds(!) menchen(mēchē)
claer wort
Item Van den waldaden gads cum seteris*

Daaronder met een 19de eeuwse hand:

Deze „eenlike sprake” is het „Ignitum cum Deo Soliloquium” van Gerlacus Petri.

Het volgende opstel hoe hem een regt ingekiert mensche van binnen te oefenen pleghet is mede van Gerlacus, en wel een brief aan zijne zuster in het dietsch oorspronkelijk geschreven. Zie J. Busch Chron. Windes. p. 522.

Het hs. is door een moderne hand met potlood in de rechterbenedenhoek gepagineerd van 1 t/m. 233. Daarvan zijn 5 fol. onbeschreven: volgens genoemde paginering (die ik ook verder volg) de fol. 139 en 218 t/m. 221. Het hs. bevat dus 233 plus 6 is 239 bl., waarvan, afgezien van de schutbladen, 228 beschreven. Twee van de drie achterste schutbladen, waarvan 1 papier en 1 perkament zijn onbeschreven; het derde en het fragment van het vierde (tegen de band geplakt) zijn evenals het voorste op de band geplakte schutblad, beschreven, resp. met een latijnse tekst (waarschijnlijk uit een gebedenboek) en een dietse tekst (blijkbaar poëzie, waarvan nog slechts enkele woorden te ontcijferen). Op fol. 1r en 233v bevindt zich onderaan een groen stempel: „Deventer Bibliotheek”. Fol. 1 heeft een grote dwarse scheur en vele wormgaatjes evenals de schutbladen.

Het hs. bevat:

- Fol. 1 t/m. 69v *Hier beghynt een eenlike sprake eens regeleers (de dietse vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium).*
- .. 69v .. 76r *Hoe hem een recht inghekiert mensche van binnen te oefenen pleghet (de z.g. „Tweede Brief” aan Lubbe, uitg. Moll in KHA II bl. 218vv.)*
- .. 76v .. 82r *Een sermoen van den heilghen sacramente Inc.*
Dit is dat broet dat van den hemel ghecomen is
Expl.
want ic alleweghe sundighe soe sal ic alleweghe medesine/nenē (?)
- .. 82r .. 83v *Een sermoen van den selven Inc.*
Myn vleesch is waerlike een spise ende myn bloet is waerlike een dranc
Expl.
Die dit doet wert deelachtich niet alliene dier myssen die hi hoert mer alle dier myssen die in alle der werlt
- .. 84r .. 92v *Middel Nederl. vertaling van hoofdstuk 25, 26 en 27 van Gerard Zerbolt's *De spiritualibus Ascensionibus* (Zie Van Rooij a.w. bl. 319/320, waar de titels der hoofdstukken met inc. en expl.).*
- .. 93r .. 197v *Ong. 80 uittreksels uit sermoenen op zonen feestdagen, o.a. van Jordanus van Quedlinburg (vg. Lieftinck a.w. bl. 19).*
- .. 198r .. 207v *Hoe guet ende vroulic het is te lesen te dencken Ihesum Christum ende den ghecruust Inc.*
Alrelieste also du sieste dattu natuerlic
Expl.
Ende dat ic temael droncken ghemaect werde van dinen bloede mach gheheel doer dine minne vlieten ende versmelten in di Amen
- .. 208r .. 209r *Sint bernaert in enen sermoen van der advent ons heren*
- .. 209r .. 210r *Maximus die biscop van der advent ons heren*
- .. 210r .. 211r *Sint Augus [tinus] in enen sermoen van kersdaghe*
- .. 211r .. 212v *Sint bernaert in enen sermoen van deser hoechtyt*
- .. 213r .. 213v *Sint bernaert in enen sermoen van dertyn-den van den worden des apostels Ons is gheopen [baert]*

- Fol. 214r .. 214v *Sint bernaerdus in enen sermoen van paeschen*
- .. 214v *Gregorius (!) in der omelien van paeschen*
- .. 214v .. 216v *Sint bernaerdus in enen sermoen van der hemelvaert Ihesu*
- .. 216v .. 217r *Wtten omelien gregorius van den heilighen gheest*
- .. 217v *Wt den pasciolaen (?) van den h.gh.*
- .. 218 .. 221v onbeschreven.
- .. 222r .. 225r tractaat over de serafijn met de zes vleugelen (uitg. door Lieftinck a.w. bl. 364vv.; zie ook bl. 135 en vooral 432).
Inc.
Johannes die godlike minnare die wart enen male gheopenbaert
Expl.
Dit hoert dan elken mensche te hebbene die daer wille wesen een Cheraphin ende volcommen te sine Alsoet hier moghenlic es in desen levene
- .. 225v .. 232r *Van den argumenten ofte onschult ieghen die ghelatenheit ende hoe wi ons gode overgheven sullen mit oetmoedighen ghebede dat vertiende capitel*
Inc.
Waer du moghes ende connes so ontvliestu ende scuwes aerbeit te lidene
Expl.
Die ewighe zoerghe vor ons draght Ende so wele te meer als wi meer ghelaten ghelaten (!) syn als dicwile vorseit es
- .. 222r .. 233v *Van fol. 222r t/m 231v onder de tekst van de genoemde tractaten en verder van fol. 232r. tot 233v een mij onbekend tractaatje zonder titel.*
Inc.
Die versclaerde (!) mensche sal gode merken in synre glorien
Expl.
item dat menschelike ghemoede dat mitten gotliken vuer ontsteken is dat dickewile in hemselven teghen hemselven vuerich grimmich verhettet hemselven tornich wesende hemselven versmadende hemselven crachtelike onder die voete te treden nae den oversten dinghen gapende

Het hs. is met verschillende handen geschreven. In het gedeelte, dat het Sol. bevat (fol. 1 t/m 69v) alleen reeds, kan men minstens 7 verschillende handen onderscheiden. Over het geheel is het schrift duidelijk leesbaar (zie afb. I), het is typisch fraterschrift, de vorm

en lian richthē i sine oerspronc noch dat
ombegripelike secht daert alleen om ghe-
snyde es te ghebruyke oimnds sijn o gheschyn-
en dichte dystermissē nae sine omoghē met
en mach aefstouwen hier o alle dighen
die te doe sijn sulle wi ons altoes weenen
aēte sijn die waerly en ghelich. hoe dat si
aēst alle dinc. En dese gheschree nae oser
manerē pme ons te ghelike sekerlic ist
dat wi mit de heer wille vemcht sijn soe
moete wi oetdancert sijn met alleē va allen
formē mer oec vā alle sijn d'formē Ende
also vhaecht volghē mit strepe gheschree
soud' mertlic dat wēdighe trecke al co dē
ouerste nijt hoe groet begheere mē sal
wese in de swadlic diest soodighe id' misse

Myt hoedamgher minne en begherten
Onse here als pijt om ons wolve mē.
sche werde en hier mit ons wādere in
deser dēndel. pelgrimage en kerker. Als
die alre leste die minne en armste in
armode i onghemake i crinne i stichte en
i arbede al die daghe sijn leues in vool
ghemighe i oermodigher vdmelich. der
houer digher d' wedvake en des valsthe

broders wt gheuede hem selue altemael
woer ons in hie en i siele en in me hoe ombe-
gripeliker begheerte tot ons luyke seken
heuet gheoffert de ewighe vnder woer oer
sen leuodighe heilighe en besumte offer
lyande ide cruce op dat hi dat vlore soup
bludeit mochte wedbrenghe op sine sou
dere nijt also dāmghe begheere en met
min offer hi hē selue dagheleis sonder
vpholde voer ons sond'inghe in dē alker
en al sijn dese dūghe eens gheschiet vā bute
Nochten gheschē sijn alle maner idē vnder
oimnds dē soe mit dē heilighe gheest. also
cluerlic als doe si vā bute worde gheuoer
en mit so groet begheere te soldē wi die
dagheleis onfanghē als of si nu gheschē
dē die onse heer tot onser salicheit heuet
ghetoent in sine tuit datme die dāghe oer
seue sal alle o' minne d' dāghe wat si alle
in gheerne manerē en sal ic wāngroet is
oermodich. nederbughighe emdicheit leua
righē d' sine en saemellicen alle i dat vefte
Als om dat ic licht werde ghemert of
o anwt der ons dat vol tribulacie is. wā
ist dat ic soe doe i maenodighe tude sal i

is de z.g. „rotunda”⁹⁾. De algemene indruk van het schrift van wat ik de derde en vijfde afschrijver(-ster) zal noemen, is gelijk aan die van het schrift van Griete des Vryen, een regulier kanunnikes van Diepenveen¹⁰⁾, van wie in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer een handschrift wordt bewaard (catal. Van Slee No. 50 bl. 24), waarin o.a. „Die ander ende die derde epistel van Eymsteyn”. Een facsimile van fol. 46r in de atlas van Brugmans en Oppermann¹¹⁾. Toch vindt men bij nadere beschouwing belangrijke verschillen tussen verschillende stukken van ons gedeelte, verschillen in spelling, interpunctie, wijze van afkorten en vorming der letters. Ik onderscheid de volgende handen:

1. fol. 1 tot 10: zeer regelmatig schrift, met een vaste, forse hand geschreven, geen fouten, eigen verbeteringen noch correcties. Geen paragraaftekens. Eenledige interpunctie, d.w.z. alleen hoofdletters (Greidanus 131). Weinig afkortingen en dan uitsluitend de gebruikelijke. Geen afbrekingstekens: de woorden op moderne wijze, volgens de lettergrepen afgebroken. De hoofdletters zijn eenvoudig van vorm en verticaal rood aangestreept, alleen de M horizontaal.

2. fol. 10 tot 16: minder regelmatig schrift, niet consequent, noch in lettervorm noch in interpunctie. Tamelijk veel fouten, vergissingen, verschrijvingen en weglatingen (in marginale toegevoegd). Paragraaftekens (in de vorm van een P in spiegelschrift (Greidanus 130) met punten. Tweeledige interpunctie, hoofdletters en punten (Greidanus 134/135), de laatste voor hoofdletters en voorts als pauzeteken. Punten en streepjes op de *i* en *y*, boogjes op de *u*. Veelvuldig gebruik van het afkortingsteken voor *er*. De woorden worden niet uitsluitend volgens de lettergrepen afgebroken, als tekens worden twee schuine streepjes gebruikt (niet consequent!). De hoofdletters zijn sierlijker dan van den vorigen schrijver. De *s* is de gesloten *s* met dwarsbalk (de eerste schr. gebruikt uitsluitend de open *s*), de dwarsbalk van de *t* heeft een neerhaal. De *o* wordt gespeld *oo*, *ei* en *ey* wisselen, evenzo *g* en *gh*. De hoofdletter M evenals de anderen, vert. rood aangestreept.

3. fol. 16 tot 32: regelmatig schrift. Minder fouten, weinig correcties van den corrector, foutieve woorden worden door den schr. doorgaans geëxpungeerd (door den tweeden schr. rood doorgestreept), zelden zwart doorgestreept. Para-

⁹⁾ verg. hiervoor Kruitwagen in „Het Boek” XXIII bl. 29, afb. tegenover bl. 54; zie ook de afb. op plaat A en B in deel XXII (bl. 209vv).

¹⁰⁾ Kühler „Brinckerinck” bl. 299 over haar als schrijfster te Diepenveen.

¹¹⁾ H. Brugmans en O. Oppermann „Atlas der Nederlandsche palaeographie” (s-Gravenhage 1910) Plaat XIIc.

graaftekens zonder punten. Eenledige interpunctie, alleen op 23v regel 17, en 27v regel 2 een paar punten. Zo nu en dan streepjes op de *i* en *y*, boogjes ook op de *v*. Geen afbrekingstekens. Voor de *i* heel vaak *y*. Gesloten *s*.

4. fol. 32 tot 40: gedrongen schrift, zeer regelmatig. De schr. is waarschijnlijk niet tevens rubricator: de opschriften minder gedrongen. Foutieve woorden worden zwart doorgestreept. Slechts enkele verbeteringen van den corrector op rasuur. Slechts één paragraafteken (zonder punten) op fol. 36v. De kleur rood is hier meer karmijn (overigens vermiljoen); ook enkele kleine letters zijn rood aangestreept. Tweeledige interpunctie, hoofdletter en punt als pauzeteken. Rechte dunne streepjes op de *i*, boogjes op de *u*. De *u* wordt vaak *w* gespeld. Als afbrekingsteken dienen één of twee schuine streepjes. De drie soorten *s* worden door elkaar gebruikt.

5. fol. 40—48: minder regelmatig schrift; de letters zijn iets kleiner. De schr. is waarschijnlijk tevens rubricator. De aanstreping met rood is anders dan in de voorgaande stukken: de streep komt niet naast, maar op het zwart. Tamelijk veel fouten, ook onverbeterde. Foutieve woorden worden zwart doorgestreept en geëxpungeerd. Enkele paragraaftekens met één punt. Tweeledige interpunctie, vrij regelmatig. Afbrekingsteken $\curvearrowright$ Gesloten *a* met dwarsbalk.

6. fol. 48—56: In 't algemeen zijn de letters kleiner, maar overigens zeer onregelmatig. Een bepaalde hand is er niet in te ontdekken.

7. fol. 56—69v(?). Het schrift is klein en gedrongen. Paragraaftekens zonder punten. Veel fouten, meest op rasuur verbeterd. Foutieve woorden met een schuine streep doorgestreept. De openblijvende ruimte bij de opschriften der capitula verscheiden malen gevuld met tintanellen. Vaak overbodig gebruik van afkortingstekens. Zeer opmerkelijke spelling van *ch* voor *ck*, b.v. *geestelich*, *schadelich* (fol 56); *hoechtidelich* (56v), *vrolich* (57v), *onbehoerlichkes* (58v), *ghemacht*, *trachtieren* (59v), *sterch* (62v), *volmaecht* (67), *volmaechtheit* (68v); *rr* voor *r waerre*, *duerbarre*; *y* voor *i*.

De bladen van het hs. meten 144×106, de bladspiegel 113×83 mm. De bladspiegel wordt t/m. fol. 221 door lijnen aangegeven en is zelf geliniëerd met inkt, maar het aantal regels is niet gelijk, het varieert in ons gedeelte van 23 tot 25 lijnen, daarbuiten komen zelfs wel 29 lijnen voor, er is blijkbaar niet zeer nauwkeurig gepuncteerd¹²). De afstand tussen de lijnen varieert van 4—5 mm.

¹²) vg. W. Wattenbach: „Das Schriftwesen im Mittelalter“ (Leipzig 1871) S. 135—136.

Fol. 150 t/m 188 zijn voor twee kolommen geliniëerd. Het aanhangende septern is ongeliniëerd. De grenslijn wordt niet in acht genomen. Rood zijn de titels der verschillende hoofdstukken, de initialen (dubbel zo groot als de gewone letters), paragraaftekens en tintanellen. Rood aangestreept zijn alle hoofdletters en sommige kleine letters bij vergissing. Rode onderstreping komt in ons gedeelte niet voor, daarbuiten veelvuldig. Geen signaturen, noch custoden.

Afkortingstekens: 1. horizontaal streepje voor *n, m, de* (ende); 2. komma voor *er*; 3. enkele latijnse (in ons gedeelte sporadisch) n.l. die voor *con, pro, pre, trans*. Over schrijvers, rubricators, correctors, zie boven, evenzo voor merkwaardige lettervormen. Opmerking verdient nog het gebruik van de „r”-rotunda na *u, o, d, v, b*.

G1. = Handschrift Gaesdonck Bibliothek des Hilfpriesterseminars Ms. 62¹³).

Het hs. bevindt zich momenteel in de bibliotheek van het Hilfpriesterseminar te Gaesdonck. Oorspronkelijk was het in het bezit van het St. Agnietenklooster te Arnhem. Van dit klooster is weinig bekend. Het was aanvankelijk een zusterhuis, door Hendrik van Gouda gesticht volgens Pontanus in 1404¹⁴). Hendrik Foppens van Gouda zal tusschen 1350 en '60 zijn geboren, volgens Thomas à Kempis in de buurt van Schoonhoven¹⁵). Als jong, devoot priester

¹³) Ik raadpleegde van dit hs. evenals van hs. G² de fotografieën in albums, die zich bevinden in het Instituut voor de Geschiedenis der Nederlandsche mystiek aan de R.K. Universiteit te Nijmegen. Gaarne betuig ik hier mijn nadrukkelijke dank voor de vriendelijke bereidwilligheid van den directeur Prof. Dr. Titus Brandsma O.Carm. en zijn assistente.

¹⁴) J. I. Pontanus „*Historiae Gelriae libri XIV*” (usque ad annum 1531) Harderv. 1639, Liber I p. 37; J. Lindeborn „*Historia sive Notitia Episcopatus Daventriensis*” (Col. Agr. 1670) p. 363, die zijn gegevens aan Pontanus ontleent, verwart het St. Agnietenklooster met Bethanië (zie over dit klooster Acquoy Wind. III 215vv) en deze fout van Lindeborn is weer overgenomen door H. V. R(hijn) „*Oudheden en Gestichten van het Bisdom Deventer etc.*” II (Leiden 1725) bl. 186. Zie verder A. van Slichtenhorst „*XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen etc.*” (Arnhem 1654) Boek I p. 96 2de kol. Hieruit H. T. v. H(eussen): „*Historia seu Notitia Episcopatus Ultrajectensis*” in „*Historia Episcopatum Foederatie Belgii etc.*” (Lugduni in Batavis Anno MDCCXIX) p. 276 en H. v. H(eussen) en H. v. R(hijn) „*Kerkelijke Historie en Oudheden der Zeven Vereenigde Provincien*” Tweede deel (Leiden 1726) bl. 418. Dit voor het jaar 1404. Voor Hendrik van Gouda het getuigenis van diens onbekenden biograaf in „*De domino Henrico Goude*” (waarover zo aanstonds meer): „*Ipse etiam fundavit congregationem sororum in Arnhem*” (Schoengen Narr. Inl. p. LXVIII) en daaruit in het „*Scriptum*” van R. Dier de Mudén: „*fundator sororum in Arnhem*” (in Gerhardi Dumber Reipublicae Daventriensis ab Actis Analesta seu Vetera aliquot scripta inedita etc.” tomus primus (Daventriae 1719) p. 14).

¹⁵) Chronica Montis Sanctae Agnetis (Pohl VII p. 505): „*de partibus Hollandiae prope Schoonhoven natus*”. Waaraan dit gegeven is ontleend, weet ik niet. Hendrik's biograaf spreekt niet van zijn afkomst. Jac. de Voecht noemt

hoorde hij van de bijzondere deugden van Geert Groote. Hij gaat naar Deventer om met den meester zelf over zijn zieleheil te spreken¹⁶). Deze eerste ontmoeting met Geert Groote is voor hem, als voor zoveel anderen, beslissend. Hij verlaat zijn geboorteplaats en sluit zich aan bij Fl. Radewijns en de zijnen. Dit moet in 1381 of 1382 zijn gebeurd¹⁷). In Deventer heeft Hendrik van Gouda het typi-

hem „de Gouda oriundus“ (Narr. p. 6). Het jaartal 1350—1360 op grond van het feit, dat hij reeds tot priester gewijd, in de eerste jaren na 1380 met Geert Groote in aanraking kwam. Dit laatste volgens de Vita tap. p. LXVI. Wie dit leven heeft geschreven is niet bekend. Wel weet ik dat zeer waarschijnlijk Gerard van Kalkar den schrijver gegevens heeft verstrekt (zie noot 27) en dat Thomas à Kempis, Jacobus de Voecht en R. Dier de Muden hun gegevens voor het grootste deel aan deze biografie hebben ontleend. Voor Thomas à Kempis heeft Schoengen in de Inleiding tot de uitgave van de Narratio dit reeds laten zien (p. LXVIII—LXIX) en voor Jac. de Voecht kan ieder dit gemakkelijk ald. vergelijken aan de hand van Schoengen's betoog. Alleen voor Dier de Muden wil ik dit met een paar parallelplaatsen illustreren:

DE DOMINO HENRICO GOULDE
(Schoengen Inl. LXVI):

„Cumque in illa domo moris esset ut unusquisque per unam ebdomadam cibos prepararet pro omnibus in communi, dominus Henricus non attendit se sacerdotem, nec duxit in vilipendio officii se hoc despicibili officio implicari, sed magis neutro deesse satagens, media nocte surrexit, dicens horas canonicas cum ceteris debitis, et reliquum tempus fideliter in coctura ciborum expendit“.

Schoengen LXIX-LXX:

„Hyemali etiam tempore incedebat humiliter in ligneis calceis, quos vulgus clompen appellat, quos exuens, quando predicaturus erat, locabat ante ambonem“.

„Vidit aliquando patrem quandam minus custodite cum femina ambulante et caritative ammonuit eum. Qui cum se excusaret et diceret, quia soror sua fuisset, ait ad illum:

„Quis hoc agnovit, quod soror vestra fuerit“.

Thomas à Kempis heeft uit de Vita geput, maar vertelt ook verschillende dingen, die niet in de Vita staan, zeer waarschijnlijk uit eigen ervaring. Hij zal Hendrik van Gouda wel persoonlijk hebben gekend. Het merkwaardige is nu, dat R. Dier de Muden die anecdotes uit de Vita overneemt, die men bij Th. à Kempis niet vindt. Heeft R. Dier Thomas' werk willen aanvullen?

¹⁶) Vita tap. LXVI.

¹⁷) tap. Hij werd door Geert Groote zelf naar Zwolle gezonden. Dit moet nog in 1383 zijn gebeurd. Nemen wij nu een jaar voor het Deventer-noviciaat, dan komen we tot 1382 als terminus ante quem. Terminus post quem is het besluit van Florens Radewijns om met de andere leerlingen van Geert Groote

R. DIER: „SCRIPTUM“
(Dumbar Analecta p. 14):

„Unusquisque eorum solebat more antiquorum patrum per unam ebdomadam preparare cibos; unde cum ordo tangeret dominum Henricum de Gouda, Hollandiae presbiterum, qui postea fuit rector sororum in Zwollis et fundator Sororum in Arnhem, ac egregius predicator verbi Dei, ut prepararet cibos, surrexit media nocte, dicens horas suas et consequenter preparans cibos“.

Dumbar Analecta p. 28-29:

„In Zwollis autem fuit dominus Henricus de Gouda... qui quandoque solebat incedere in clompen teutonice; et cum vellet ascendere ambonem ad predicandum... collocavit huiusmodi clompen in ferius iuxta ascensum ambonis“.

„Hic quodam tempore arguit unum de prioribus quod ambulasset in platea cum femina, qui excusavit se, dicens, soror mea est; respondit dominus Henricus quis scit hoc quod soror vestra est“.

het zusterhuis te Arnhem ²⁷). In Zwolle teruggekeerd, blijft hij met de Arnhemse zusters in contact ²⁸). Hij overleed 12 Maart 1410 en werd in de omgang voor de ingang van het koor van de kloosterkerk te Windesheim begraven ²⁹). Johannes Haarlem werd zijn opvolger als rector van de Zwolse zusters ³⁰). Hendrik van Gouda had bijzondere predikgaven ³¹), hij was een echte moderne devoot: geen hoogvlieger, geen druktemaker, maar een eenvoudige, stille werker aan eigen en anderer zieleheil ³²). Zijn onbekende biograaf roemt in het bijzonder zijn liefde voor armoede en nederigheid ³³), Hendrik Mande in zijn „Apocalypsis” zijn liefde voor God en den naaste ³⁴) en Johannes Busch zijn innigheid en heiligheid ³⁵). Het door hem gestichte zusterhuis te Arnhem werd later een besloten nonnenklooster, door Hertog Reinout IV geprivilegeerd ³⁶). Het klooster werd bewoond door aanzienlijke vrouwen van adel of uit

²⁷) v.g. noot 14. De voor den modernen devoot Hendrik van Gouda tekenende anecdote (Vita tap. LXVIII—LXIX en daaruit Chron. M. S. Agn. tap. 506) heeft ongetwijfeld betrekking op Arnhem: daarmee zal „longinquam civitatem” van de Vita en „cuiusdam remotae civitatis” van Th. à K. bedoeld zijn en de verhaalde gebeurtenis zal na aankomst of in de eerste dagen van zijn verblijf aldaar hebben plaatsgevonden, daarvoor pleit ook zijn opmerking „Hic me esse decet etc.” (Vita tap. LXIX), in het Chron. M. S. Agn. „Hic esse debemus: nam Zwollis dicunt ad nos” etc. (Pohl VII 506). Hendrik van Gouda was toen volgens de Vita niet alleen, hij had een metgezel bij zich. Wie anders zal dit zijn geweest dan Gerard Scadde van Kalkar, zijn trouwe helper in Zwolle? Het jaar waarin een en ander plaats vond, het jaar waarin Hendrik van Gouda zeer waarschijnlijk zijn arbeid in Arnhem begon, kan ik moeilijk bepalen. Het zusterhuis werd zoals gezegd in 1404 gesticht, maar reeds in 1398 is Hendrik van Gouda in Arnhem geweest of is hij in elk geval van plan geweest te gaan. Dit blijkt uit een brief van Florens Radewijns c.s. vanuit de ballingschap de 26ste Augustus 1398 aan de in Deventer achtergebleven broeders geschreven (Dumbar Analecta p. 107). Ik denk, dat hij, toen zijn arbeid onder de Zwolse zusters een zeker hoogtepunt had bereikt, in Arnhem een nieuw arbeidsveld heeft gezocht en gevonden.

²⁸) R. Dier „Scriptum”: „et dominus Henricus de Gouda, habitans in Zwollis, respexit sorores in Arnhem” (Dumbar Analecta p. 33).

²⁹) Vita tap. LXVI; Th. à K. Chron. M. S. Agn. tap. 505; Narr. p. 17.

³⁰) „De Domino Johanne Harlem” vita uitg. Schoengen Inl. Narr. p. LXIV.

³¹) Vita tap. LXVI; Chron. M. S. Agn. p. 505; R. Dier „Scriptum” tap. 28; v.g. ook Th. à K. Vita Flor. p. 187.

³²) Vita LXVI en Seq. Th. à K. „Chron. M. S. Agn. 505—507.

³³) Vita t.a.p., door Th. à K. en R. Dier t.a.p. overgenomen. Jac de Voecht noemt hem in het bijzonder een „imitator devotionis eiusdem” (= Geert Groote): Narr. p. 6.

³⁴) Apokalypsis sive revelatio fratri Henrico Mande etc. uitg. Busch C. W. ed Grube s. 128.

³⁵) Chron. Wind. ed. Grube s. 297.

³⁶) n.l. in 1417: J. I. Pontanus „Historiae Gelriae libri XIV usque ad annum 1531” (Harderv. 1639) Liber XI p. 618—619. Het zusterhuis („communibus in aedibus”) heette: „Over die Beecke” en was gelegen achter het huis van Aarnout van Gruithuizen. Latere schrijvers hebben dit niet meer begrepen: zij zien in „over die beecke” niet meer een eigennaam, maar vatten het op als een plaatsbepaling (Zo b.v. Van Heussen in zijn genoemd werk en Van Heussen en Van Rhijn in de vertaling daarvan). Dat het aanvankelijk een zusterhuis geweest is blijkt ook uit G (D. de Man: „Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren”, 's-Grav. 1919 bl. 54): Gese Tytes (1425) was een tijdlang

de rijke burgerstand³⁷). Van dit klooster is bitter weinig bekend³⁸). Omstreeks 1550 schijnt het met de tucht niet al te best gesteld te zijn geweest. Nic. van Diepenbroeck heeft toen de rust en de eendracht weer weten te herstellen³⁹). In 1572 was het convent blijkbaar nog tamelijk welgesteld: het moest anderhalf maal zoveel rogge of tarwe malen en ter beschikking van de stad houden als Bethanië⁴⁰). Tien jaar later zat het klooster evenwel onder de schulden. Het had zozeer door de oorlog geleden, dat het niet meer in staat was de ong. 100 personen levensonderhoud te verstrekken, zonder tot verpanding van zijn goederen over te gaan⁴¹). In 1606 staat het klooster reeds onder rentmeesters⁴²), en in 1636 is het uitgestorven⁴³). Het gebouw, gelegen tussen de Beek en de stadswal⁴⁴), werd toen afgestaan aan het St. Catharina Gasthuis, dat

„moder int zusterhuys tot sante Agnieten; mer het weren doe noch zusteren als wi syn”, maar de voornaamste bron, waaraan in mijn gegevens van overgang, clausuur en priviligering ontleen is Pontanus t.a.p.

³⁷) „virgines generosae ac viduae aliaque honestae faeminae” (Pontanus tap.); „gheestelicken jonfferen und religieusen van gueden und treffelicken adel soewoel als anderer gueder luyden kynder” AAU 48 (1922) bl. 238.

³⁸) In de kronieken van tijdgenoten als van Busch, is niets te vinden. Het wordt slechts éénmaal terloops genoemd in G. Van de latere schrijvers, voor zover ik die kon raadplegen, zijn alleen J. I. Pontanus „Hist. Gelr. libri XIV, liber I p. 37, liber XI p. 618—619, [G. van Hasselt] „Kronyk van Arnhem” (Arnhem 1790) bl. 91, 185, 199, 201—202, 224—225, 235, 252, 258, 276—277, 303 van betekenis. A. van Slichtenhorst „XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen etc.” (Arnhem 1654) Boek I bl. 96, J. Lindeborn „Historia sive Notitia Episcopatus Daventriensis” (Col. Agr. 1670) bl. 363, H. T. v. H(eussen) „Hist. Episc. Foederati Belgii etc.” (Lugduni in Batavis 1719) p. 276, H. v. H(eussen) en H. V. R(hijn) „Kerkelijke Historie en Outheden der Zeven Vereenigde Provinciën” II (Leiden 1726) bl. 418, H. V. R(hijn) „Oudheden en Gestichten van het Bisdom Deventer etc.” (Leiden 1725) bl. 186, [Wagenaar] „Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden” III Gelderland (Amsterdam 1741) bl. 451—452, A. J. van der Aa „Aardr. Woordenboek der Nederlanden” (Gorinchem 1839) bl. 332, 335 geven niets nieuws. In het geheel niet genoemd wordt het klooster door J. Knippenbergh „Historia Ecclesiastica Ducatus Gelriae etc.” (Bruxellis 1719), G. van Hasselt „Arnhemsche Oudheden” 4 dln. (Arnhem 1803—1804), W. A. v. Spaen „Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland” 4dln. (Utrecht 1801—1805), I. A. Nijhoff „Bijdragen voor Vaderlandsche Gesch. en Oudheidkunde”, P. Nijhoff „Registers op het Archief afk. v. h. voorm. Hof des vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen” (Arnhem 1856). Een brief van het Hof van Gelderland ten behoeve van het St. Agnietenklooster aan het kl. Bethlehem in Zwolle van het jaar 1559 publiceerde J. S. v. V(een) „Een los blaadje uit de geschiedenis van het St. Agnietenklooster te Arnhem” in AAU 48 (1922) bl. 237vv. Voor het latere gasthuis en de kerk van het klooster is van betekenis D. P. M. Graswinckel: „Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen” in „Arnhem zeven eeuwen stad” (Arnhem 1933) bl. 145vv.

³⁹) brief van het Hof uitg. in AAU 48 (1922) bl. 237—238.

⁴⁰) G. van Hasselt „Kronyk van Arnhem” (Arnhem 1790) bl. 202.

⁴¹) tap. bl. 224—225.

⁴²) tap. bl. 258.

⁴³) tap. bl. 276.

⁴⁴) vg. Plattegrond achter Arnhem gedenkboek No. 12.

uit de Bakkerstraat naar hier werd overgebracht⁴⁵⁾. Waar zijn toen de boeken gebleven? Ik weet het niet⁴⁶⁾. Enkele in elk geval zijn in het bezit gekomen van het klooster der reguliere kanunniken te Gaesdonck (misschien ook reeds eerder, door boekenruil)⁴⁷⁾. Het reguliere koorherenklooster, oorspronkelijk een broederhuis, werd in 1400 vanuit Frenswegen gesticht⁴⁸⁾, in 1406 definitief in Gaesdonck gevestigd⁴⁹⁾, aangesloten bij het latere kapittel van Neuss en daarna in 1430 met dit kapittel bij Windesheim ingelijfd⁵⁰⁾. Het klooster werd in 1802 opgeheven⁵¹⁾. De boeken kwamen blijkbaar in het bezit van het toen door den bisschop van Munster aldaar gestichte Hilfpriesterseminar.

Van ons hs. geeft C. Borchling in zijn „Mittelniederdeutsche Handschriften“⁵²⁾ de volgende beschrijving:

„Pap. (mit ein paar Bl. Perg.) in 4°.15. Jahrh. Buchschrift des anf. 15. Jahrhs. Rubr., rote Ueberschriften. In gepresztem braunem Lederband mit Holzdeckeln, beide Schlieszen fehlen. Bl. 1—3 leer. Bl. 4r Herkunftsnotiz (*Dit boeck hoert den susteren toe van sunte Agneten bynnen Arnhem*) Dann folgende Index: *Wt Effrems des dyaken vermany(n)gen. Ite(m) Een enyge sprake eens reguliers. — Item Dat derde boeck van der naevolgynghe xpi. — Item Guede leer hoe me(n) die becaring wederstaen sal. Ite(m) witten boeck der geestelicker graciën Dat Mechteldis geapenbaert wart. — Item wt sce Augustinus leven Van Monica syn lieve moeder.*”

De dietse vertaling van het Soliloquium begint fol. 35b: *Hier beghynt een eenlicke spraec eens reguliers die hem dagelics vergadert van menichvoldicheit des herten tot enen ende den oversten*

⁴⁵⁾ Kronyk bl. 276—277; Tegenwoordige Staat III bl. 452; [I. A. Nijhoff]: „Wandeligen in een gedeelte van Gelderland etc.” (Arnhem 1824) bl. 33 Van der Aa I bl. 335; Arnhem gedenkboek bl. 146.

⁴⁶⁾ in 1588 werden de boeken uit de kloosters naar de Grote Kerk overgebracht (Kronyk bl. 235), maar het St. Agnietenklooster wordt hierbij niet genoemd.

⁴⁷⁾ Gaesdonck ruilde hss. met andere kloosters (R. Scholten: „Gaesdonck. Geschichte des klostere der regulierten Chorherren, des Hilfpriesterseminars oder Priesterhauses und des Collegium Augustinianum bis 1873 (Münster i Westfalen 1906) s. 56).

⁴⁸⁾ Scholten a.w. s. 5; J. H. Richter: „Geschichte des Augustinerklosters Frenswegen in der Grafschaft Bentheim” (Hildesheim 1913) s. 16; Kroniek van Frenswegen uitg. Kl. Löffler: „Quellen zur Geschichte des Augustinerchorherrenstifts Frenswegen (Windesheimer Kongregation)” Soest 1930 s. 35. Over Gaesdonck ook Acquoy III bl. 42vv.

⁴⁹⁾ Scholten a.w. s. 7.

⁵⁰⁾ tap. s. 19; vg. ook Fritzen: „Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck. I Unter der Herrschaft der Herzöge von Geldern 1406—1473” (Programm Collegium Augustinianum zu Gaesdonck 1872) s. 23 en ff.

⁵¹⁾ Scholten a.w. s. 63.

⁵²⁾ „Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften” (Phil./Hist. Klasse) 1913, Beiheft s. 127/128 (vr. mededeling van Dr. A. F. Rütten te Gaesdonck).

guede Ende ten yersten overmids gebede en eindigt fol. 79Va: *Hier eyndet een enyge sprake een reguliers*. De interpunctie is tweeledig: hoofdletter (zonder punt) en punt (Greidanus bl. 134—135). De stof wordt verdeeld door zeer onregelmatig geplaatste paragraaftekens in de vorm van een P in spiegelschrift, nl. op fol. 35Vb, 38Vb, 39Va, 40Vb, 42Va, 43Vb, 56Va, 56Vb, 57a, 61b, 66Vb, 68Va, 71a, 71Vb, 72a, 73Vb, 74Vb (2 maal), 79Va. Aan het begin van een nieuw hoofdstuk, waar steeds een nieuwe alinea begint, een bijz. grote hoofdletter, gerubriceerd, evenals de titels der verschillende hoofdstukken (niet alle). Eigennamen zijn vaak onderstreept (bij vergissing ook „adam” = adem). Alleen de gewone afkortingstekens worden gebruikt: horizontaal streepje voor *n*, *m* en *de* in „ende”, komma voor *er* en de kleine, boven de regel geschreven *t* voor „eit” van het suffix „heit”. De spelling is vooral in het begin, eenparig afwijkend van hs. D. De meeste van deze afwijkingen komen beneden bij de behandeling van de taal van beide hss. ter sprake, zoals a-o; ue-oe, o; z-s; v-w enz. Hier wijs ik alleen op *ck* (D *c* of *k*); *g* (D *gh*); *y* (D *i*); *ye* (D *ie*); *ey* (D *ei*). Geheel consequent is G¹ in deze spellingen intussen niet, D trouwens ook niet. Opmerking verdient nog de veel talrijker voorkomende geïnclineerde vormen; de volgende zijn b.v. in G¹ gewoon, in D schaars: *myt-ter*, *totti*, *dattu*, *dattet*, in D gewoonlijk *myt der*, *toe dy*, *dat du* en *dat dat*.

G² = Handschrift Gaesdonck Bibliotheek des Hilfpriesterseminars Ms. 16.

Dit handschrift is beschreven door J. H. A. Beuken in OGE VIII (1934) bl. 318vv. Wij kond en de door Beuken (tap. bl. 322) onder no. 25 en 26 vermelde „geestelijke tractaatjes” met hoofdstuk 35 en 36 van het Soliloquium van Gerlach Peters identificeren. Achter hoofdstuk 36 volgt nog met andere, zwartere inkt: *mer geern derven . . .* enz. uit hoofdstuk 25 (D fol. 45). De inhoudsopgave van Beuken moet daarom aldus verbeterd worden:

No. 25. Fragment Gerl. Peters' Sol. fol. 249a (Sol. c. 35 en 36 plus citaat uit c. 25).

No. 26. Geestelijk tractaatje fol. 252b, inc.

Want alsoe als die man is alsoe verstaet hy die reden
expl. fol. 254b

Dat alle dit geschie dat begeer ick in Xpo ihu Amen

Wij behoeven hier verder geen bijzonderheden te noemen, daar wij de fragmenten als bijlage achter dit werk nauwkeurig naar het hs. laten afdrukken.

B. Verhouding.

De gehele vertaling van het Sol. is overgeleverd in D en G¹, in D alleen volledig. Belangrijke stukken ontbreken in G¹, b.v.:

CAP. IX „daer dat ghemoede siet hemselven volbracht" ... tot „mer hi siet dat god in allen dinghen syns macht hevet".

Cap. XI „Ende al is hi in dien hilighen ende godliken dienst van buten" ... tot „sunder aensien dies, dat si van binnen hebben ende daer si om gheschyen".

Van cap. XXV ontbreekt het laatste gedeelte en cap. XXVI ontbreekt geheel, behalve een stuk van de laatste zin, dus:

Cap. XXV „haren willen dat en hoert ons niet toe" (D fol. 48v) ... tot

Cap. XXVI „ende wi werden gheleert eens yghelikes wonderlicheit, neernsticheit, ydel" (D fol. 50v.)

Cap. XXIX „daer werken wi ende ons en blyft niet van ons eyghen" tot het einde.

Cap. XXX „Si hevet sekerlic waer verstandenisse der dinghe die syn" ... tot „Die oec wal gheordiniert is in wederspoet ende voerspoet ende in allen gheval".

Cap. XXXIV titel en begin tot „die vereninghe des woordes of dat causchen ende onverwandelike omhelsen des brudegoms".

Behalve deze grotere stukken, meestal aan het einde van een hoofdstuk, ontbreken in G¹ zeer vele woorden, zinsdelen en gehele zinnen, die wij hier niet alle zullen opsommen, daar wij in de uitgave aan de voet der bladzijden de voorkomende gevallen telkens hebben vermeld. Door deze weglatingen is de tekst soms volkomen onbegrijpelijk geworden. Hetzelfde geldt voor de omzetting van zinsdelen, waarop in het hoofdstuk over de vertaaltechniek zal worden gewezen. De tekst is echter niet alleen door de vele weglatingen en ten dele door de omzetting van zinsdelen, maar ook door de varianten en de vervormingen (misvormingen) van woorden, die voor een juist begrip van de tekst van belang zijn, zeer bedorven. Een paar voorbeelden:

„begeerlick om te gripen" 43b (D „begheerlic aen te gripen" 9v),

„in den henescheiden enichs vrients" 45Va (D „enighes vrenden dinghes" 13)

„natuerlicke passien" 42Va (D „onmateerliken passien" 17)

„myt vreemder becoringe" 47b (D „becommeringhe" 19)

„rouwe setten" 53b (D „rade setten" 29)

„staen ende macht crighen" 53b (D „stede ende macht crighen" 29)

„rycheit ende vercringhe" 54Va (D „r. ende versieringhe" 31)

„als in myselven temael geset" 57Vb (D „alse buten myselven etc." 36)

„mer myne ynnicheit" 58 (D „mer mine reynicheit" 36v)
 „si syn hem nutte of onnutte" 59Va (D „sie syn hem soe nutte" 38v)
 „hem wennen ende te vestigen" 59Va (D „wennen hem te vestighen" 38v)
 „of oec die synlicheit devotelick in rustet" 62Va (D „of oec sinlicke devocie, om daerin te rusten" 44)
 „of al onse beroeringen, seiden ende onse werken riepen" 66Va (D „oft alle onse beroeringhen, seden ende werken riepen" 52v)
 „want wi sorgen te vlyen" 66Vb (D „want wi zoeken te vlien" 52v)
 „wi en warden nergent van ghesterct" 68b (D „... nergent van ghecreket" 56)
 „in den voerseiden" 74a (D „in den woer" (in igne) 63)
 „waerlic ende weerdelicke" 74Vb (D „waerlic ende wercllic" 64v)
 „in die ongheeynde offerhande" 78a (D „in dat ongheende ende die o." 68)
 „ende om gheen salicheit" 79a (D „ende om ghemene salicheit" 69v)
 „tegen hem geschiet of gedaen syn" 79b (D „... gheseghet of ghedaen syn" 69v).
 „ende aentrecket hi" 79b (D „ende in eenre manieren overtrecket hi" 69v)

G¹ kenmerkt zich door verregaande slordigheid, de afschrijver heeft zeer veel fouten gemaakt, het aantal toevoegingen en correcties onder en boven, rechts en links in margine is bijzonder groot; hij heeft de tekst niet begrepen en gedachteloos op goed geluk maar raak geschreven; hij vergist zich herhaaldelijk in het juiste woord of de juiste regel. Hij heeft de volgorde der woorden wellicht veranderd, zinnen en zinsdelen omgezet. Zeker is dit laatste natuurlijk voor de meeste gevallen niet: het is mogelijk dat D niet of niet altijd de oorspronkelijke lezing heeft. In elk geval heeft hij, voorzover zijn voorganger het niet reeds had gedaan, woorden, zinsdelen, regels, zinnen en hele passages overgeslagen. Het spreekt van zelf dat G¹ niet veel kan bijdragen tot de reconstructie van de oorspronkelijke tekst; toch heb ik verschillende plaatsen in D met behulp van G¹ kunnen verbeteren. Deze kleine aanvullingen en correcties naar G¹ vindt men in de uitgave aan de voet der bladzijden verantwoord.

De tekst der fragmenten in hs. G² (cap. 35, 36 en één zin uit cap. 25) is rechtstreeks afhankelijk van G¹. Hier ongeveer dezelfde taal en spelling, dezelfde omzettingen, weglatingen en bedorven plaatsen, maar bovendien nog andere:

„Wanneer dat herte een luttel begynt te belasten" 249a
 (G¹ „Wat dattet herte enz." 75Va)

„ende te sluyten van voel dingen" 249b (G¹ „ende te besluten veel d." 75Va)

„Ende als roeck ganse te nietgaende" 251a (G¹ „... te nyet" 76Vb)

„den anderen den bewegynghen" 251b (G¹ „den bew. der ander" 76Vb)

Afwijkend van G¹ en trouwens ook van D zijn alleen de volgende plaatsen:

„daer en canse niet syn" 250b (G¹ en D „daer en mach (sie) se niet wesen")

„die keerne in gebruckynghe" 251b (G¹ en D „die korle in ghebr.")

„ende quade dingen dat hem avercoemt te verdragen" 252 (G¹ „dat quade dat ons overcoemt te verdragen" 77a, D

„quaet dat overcoemet te verdragen" 67)

„wackerlyck ende vuerichlyck te wercken" 252a (G¹ „leven-
delic" (D „levenlic") ende „vuerichlic" 77b)

De drie handschriften D, G¹ en G² bevatten geheel of gedeeltelijk dezelfde diëtse vertaling van het Soliloquium. Welke de Vorlage van deze vertaling is geweest of moet zijn geweest, kan niet meer met zekerheid gezegd worden; te weinig handschriften van de vertaling zelf zijn bewaard gebleven om de vertaling in haar oorspronkelijke vorm te reconstrueren. Daarbij kan de latijnse tekst allerlei vervormingen hebben ondergaan. Ik spreek daarom liever niet van bron of Vorlage, maar van overeenstemming. Nu dan: de diëtse tekst, zooals die in hs. D is overgeleverd en naar G¹ verbeterd, stemt bijna woordelijk overeen met de latijnse redactie van hs. Keulen G.B. 8°. 77 (voortaan geciteerd hs. K. voor die plaatsen, die afwijken van Strange). Het hs. berust in het Historisch Archief te Keulen (no. G.B. 8°. 77). Het hs. werd begin 15de eeuw⁵³) vervaardigd in het Kruissherenklooster te Keulen. Dit klooster werd in 1307 gesticht⁵⁴). De hervormingsbeweging in de orde der Kruisbroeders van de 15de eeuw⁵⁵) had ook een belangrijke uitbreiding van de bibliotheek tot gevolg. Een groot deel van de bewaarde handschriften werd in het Keulse convent zelf geschreven en gebonden⁵⁶). Ons handschrift is een van deze. Dat wij het Soliloquium van Gerlach Peters bij de Kruissheren vinden, behoeft niet te verwonderen. Er bestond een geestelijke verwantschap tussen Moderne devoten en Kruissheren. De titels der bewaard gebleven boeken bevatten de namen van schrijvers, die ook bij de Moderne

⁵³) de band dateert van ong. 1430 (J. Theele: „Einzeltypenstempel auf Kölner Einbänden" in Gutenberg-Jahrbuch 1926 (Meinz 1926) s. 13.

⁵⁴) R. Haasz: „Die Kreuzherren in den Rheinlanden" (Bonn 1932) s. 72.

⁵⁵) Haasz a.w. s. 78.

⁵⁶) tap. s. 79.

devoten bijzonder geliefd waren. Van de laatsten zelf waren in Keulen behalve Gerl. Peters' Soliloquium, werken aanwezig van Geert Groote, Thomas à Kempis en Gerard Zerbolt⁵⁷). Het Keulse klooster werd in 1802 bij decreet van Napoleon opgeheven⁵⁸). De handschriften gingen naar de Gymnasial-Bibliotheek (de meeste hss. (het onze niet) kregen daar het etiket „BIB des Croisiers"). In 1885 kwamen ze in het bezit van het Historisch Archiv⁵⁹).

Het hs. bestaat uit papier en perkament, en is gebonden in een witlederen band van 12×8 cM.⁶⁰). Sluithaak ontbreekt, slechts de resten van het slot bevinden zich nog op de beide platten. Het leer is op de rug ver afgesleten. Zijwaarts op de snede steken vier lipjes perkament uit, opgeplakt op de bladen waar een nieuw tractaat begint. De band munt uit door boekkunst, zoals alle in het Kruisherenklooster vervaardigde⁶¹). Met de losse „drukletter" is de volgende tekst op de platten aangebracht: „SOLILOQUI / UM CUIUSDAM / REGULARIS / ET EST FRA (achterste plat) TRUM SANC / TE CRUCIS IN / COLONIA / DEO LAUS" (voorste plat)⁶²). Deze tekst vormt de omlijsting van een in ruiten verdeelde rechthoek van 9×5 cM., die met het dubbele strijkijzer werd aangebracht⁶³). In het midden van deze rechthoek een rond stempel met gelijkarmig kruis, een symbool van de orde⁶⁴). Het hs. bevat 1 + 113 bladen. Fol. 1 t/m. 58 bestaat uit 5 sexternen van 2 bl. perkament en 4 bl. papier, van signaturen voorzien (a₁, a₂, a₃ enz.). Twee halve bl. perkament ontbreken. De signatuur is bij het afsnijden vaak geheel of gedeeltelijk verloren gegaan. Fol. 59 t/m. 113 zijn van papier. De fol. 79 t/m. 108 zijn door een M.E.se hand in rood gepagineerd met romeinse cijfers in de rechterbovenhoek. Het gehele hs. is door een moderne hand met potlood in de rechterbovenhoek gepagineerd. Het schutblad van papier is onbeschreven. Op het eerste perkamentblad bevindt zich rechts boven de volgende inhoudsopgave:

⁵⁷) tap. s. 80; J. Theele: „Aus der Bibliothek des Kölner Kreuzbrüderklosters" in „Mittelalterliche Handschriften" Festgabe Hermann Degering (Leipzig 1926) s. 255. Theele wist niet, dat „De Spiritualibus Ascensionibus" van Zerbolt is (s. 255³).

⁵⁸) Haasz a.w. s. 91.

⁵⁹) Theele in Festgabe Degering s. 261.

⁶⁰) Een fotografie van een ongeveer gelijke band als de onze bij Theele in Gutenberg-Jahrbuch Tafel I.

⁶¹) Theele in Gutenberg-Jahrbuch s. 10; vg. ook Haasz a.w. s. 79.

⁶²) Zie over deze stempels Theele in Festgabe Degering s. 263, waar ook ons hs. wordt genoemd, maar vooral dez. in Gutenberg-Jahrbuch 1926 („Einzeltypenstempel auf Kölner Einbänden. Ein weiterer Beitrag zum Stempeldruck vor Gutenberg") s. 9 ff. Het aanbrennen van een samenhangende tekst op de band met de losse drukletter vormt een voorstadium van de boekdrukkunst (s. 10)

⁶³) Theele in Gutenberg-Jahrbuch 1926 s. 11.

⁶⁴) Theele tap.

„Soliloquium cuiusdam regularis
 Et est fratrum sanctae crucis coloniae
 Item exercitatorium carthusiensis cuiusdam
 Item Glosula decem preceptorum
 Item De triplici via Syon
 idest de contemplatione etc”

Hieronder de signatuur L XXXIII met mooie, zwarte inkt. De L geeft het rek aan en XXXIII het lopende nummer ⁶⁵). Daaronder met veel blekere inkt en slecht leesbaar: „Iste libellus est fratrum sanctae crucis coloniae” ⁶⁶). Rechts van „Soliloquium cuiusdam regularis” een hoofdletter A en verder daaronder uitgestufte potloodaantekeningen van jongere datum, o.a. No. 77. In dit blad twee gaten (1 × 2 en ½ × 1 cm.). Op het eerste papieren blad begint het Soliloquium. Rechts onderaan is een groot stuk uit het papier gescheurd. Het hs. bevat:

Fol.	1 t/m.	58r	het Soliloquium van Gerlach Peters.
..	58v		onbeschreven.
..	59r ..	73r	het tractaat <i>Volens purgari</i> (het in de inhoudsopgave genoemde <i>exercitatorium carth. cuiusdam</i>) van Hendrik Egher van Calcar.
..	73v ..	78v	<i>De decem preceptis</i> .
..	79r ..	108v	<i>De triplici via</i> van Bonaventura.
..	109r ..	110v	een <i>tabula libri precedentis</i> (d.i. van <i>De triplici via</i>). De regels zijn genummerd op een omgevouwen randje perkament.
..	111r ..	112v	<i>Nota a religioso</i> .
..	113		onbeschreven. In het midden van dit blad een genaaide scheur ⁶⁷); verder weggestufte potloodaantekeningen.

Het achterste schutblad is geheel onbeschreven. De bladen meten 14 × 10 cm., de bladspiegel 8 × 6 cm. De bladspiegel wordt door lijnen aangegeven; de fol. 40r, 41, 46, 52 en 53 van perkament hebben dubbele lijnen rechts en bovendien een extra kantlijn, sommige ook een extra kantlijn links en boven. Het schrift (zie Afb. II) is voornamelijk door de vele, niet consequent gebruikte afkortingen, moeilijk leesbaar. Het schrift is onregelmatig. In ons gedeelte kunnen één sterk wijzigende of verschillende handen ge-

⁶⁵) Theele in Festgabe Degering s. 262.

⁶⁶) Bij de broeders des gemenen levens moest de naam van het gesticht vóór en achter in het boek worden ingeschreven (Kl. Löffler: „Das Schrift- und Buchwesen der Br. vom gemeinsamen Leben” in Zeitschrift für Bücherfreunde XI. Jg. (1907/1908) 2. Band s. 289 (een slechte vertaling in TBB VI (1908) bl. 142) en Kruidwagen in Het Boek XXIII bl. 42. De Kruissheren namen het zeker niet zo nauw, want achterin vinden we dit „ex-libris” niet terug (wel op de band).

⁶⁷) Voor het naaien van scheuren in perkament vg. Wattenbach a.w. s. 133.

werkt hebben. Het aantal regels bij gelijke bladspiegel varieert van 19 (b.v. fol. 2r) tot 41 (b.v. fol. 40v). De grenslijn wordt niet in acht genomen. De verbeteringen van den corrector (hij verbetert ook goed geschreven woorden, die niet afgekort zijn of z.i. verkeerde afkortingen) wijzen op een bepaalde methode van afkorten. De hoofdletters, uitsluitend aan het begin van een nieuwe zin, zijn rood aangestreept en de titels der hoofdstukken rood onderstreept. De initialen der verschillende hoofdstukken zijn geheel rood. De spelling is normaal⁶⁸): *c* voor de *t* van *tia*, *tium*, *ch* voor intervocalische *h*, *e* voor *ae*. De interpunctie is modern en consequent doorgevoerd: hoofdletter aan het begin van een nieuwe zin, punten met de betekenis van onze komma en punt, schuin streepje als pauzeteken, vooral bij een opsomming, en vraagteken. (?).

De afwijkingen van de diëtse tekst in D en G¹ met de latijnse tekst van dit hs. zijn gering en ondergeschikt. Wij zullen in het vervolg wanneer wij het diëts met het latijn vergelijken, steeds naar dit hs. verwijzen, wanneer het betreffende woord of de betreffende zin in de uitgave van Strange ontbreekt of varieert.

---

⁶⁸) Voor de orthografie in het middellatijn vg. K. Strecker: „Einführung in das Mittellatein“ zweite, erweiterte Auflage (Berlin 1929) s. 23.

et intelligamus. eadem dñi ad nos ac sup
custodia nra psona pta laudes cu Deus
qo veit ad nos p creatu media p gra
f creatu. p e sapia veritas nra d creatu
Et iam diligimus deū et sumus in pta oia
cooperant nra in bonū hinc accipit vniū
in altis. eā in illis cunctis q dēstru
tū vident et fr. Ipe eā pssiones et
tēnantes nanculēt et oia q vident nob
et ipedi mēta. si vigilantes sumus. nō
pim psona qferunt nobis. Dñi eā nra
tūlbus t pugnāt pnti faciūt cū rē
et dñi. et nra iōia sua et ad supiorē re
gionē suā ubi nō pē utimur ab ipis
Et ubi pdefiat dñi et fortitudo qū ubi q
rit vni fortitudine et hūilāt et pūcō p
pūm et firmiū. Dñi q tūm velle nra
ab etno dilexit nos et tūm magna nra
amorē ostēdit nobis in sup et tēpōre tōne
ant nos qū pōt ad pmitte sup nos n
p pfectū nra et amorē suū. Q si forte
p culpa nra pmitte ad et dēlinquit
nos. bene hoc sentiemus p i infimū
pū morum et libent vclimū sustine
q q sibi vniū fuit. Et tēpōre nra
et dñi pūm p ostēdit nob dñi
et in oibus hie qū et in q sibi tūlāt et
molesta sūt cum pūcta fenna. p lane

HOOFDSTUK V.

TAAL EN VERTAALTECHNIEK.

Taal.

De taal van de handschriften D en G¹ is een mengsel van West- en Oostmiddelnederlands, waarin het Westmnl. domineert wat de vormen, en het Oostmnl. wat de klanken betreft.

KLANKEN.

a. Korte vocalen.

1. W. G. ä.

Vóór *r + dent.*: **a**, uitgezonderd *herden* (adj.) D 57 (G 69b: *harden*); *verherden* D 65 (G 75b: *verharden*); *volherden* D 9v, 10v.

Vóór *r + lab/gutt.*: **e**, **a** (dus niet uitsluitend **a**.): *derf* G 44Vb; *darf* D 12; *derven* (carere) D 1v; *erm* (pauper) D 51; *arm* G 65Vb; *scherp* D 3v, 34, 44v, 61; *scarp* D 60, G 37Va, 63a; *scherpelic* D 3; *scherplic* D 66v; *scarpelic* G 76Vb; *sterc* D 40v, 60; *sterkelic* D 40v; *sterclic* D 65; *gesteerct* D 21; *starc* D 17, 64; *starker* D 19v; *starken* D 57; *starclie* D 62v.

G heeft uitsluitend e-vormen.

2. W. G. ě.

Vóór *r + dent.*: **e** uitgezonderd *warden* (fieri) G pass., D heeft *werden*, *weerden*, G heeft *werden*, *warden*; *opwart* G 75Vb (D 65v *opwert*); *werwart* G 58a (D 56 *werweert*); *aerde* (terra) D 53v (G 67b *eerde*); *ten darden* (e < i) D 34v.

Vóór *r + lab/gutt.*: **e** (dus niet gedepalataliseerd tot **a**!): *sterven* D, G pass.; *sterflicken* D 42v; *steerflike* D 22v.

In open syll.: een aanwijzing voor ě uitspraak kunnen zijn: *desen* D 15v. (G 46Vb *desen*), *ennich* G 36b, *hennen* G 77b.

3. W. G. ĭ.

Ronding: D *hoer* naast *haer*, G uitsluitend *hoer*: voor pron. pers. fem. sing. en dan ook pron. poss. fem. sing. en plur; D *voel* naast *veel*, G uitsluitend *veel*. Verg. D 21v: *vele stride*, *voele ghelatenheit*.

4. W. G. ũ/ö.

Vruchten G 37b, *vrocht* D 3; *sullen* G 50a, *sollen* D 23v; *toe-*

vlucht G 50a, *toevlocht* D 23v; *voervluchtich* G 53Va, *voervlochtich* D 29v; *ruste* G 50Va, *roste* D 24v; *noetdurftich* D 44a, *noetdorftich* G.

sunder-sonder; *sunderlinghe-sonderlinghe*; *gunnen* D 66 -*gonnen* G 76a; *cunnen* D 52 -*connen* G 66b; *becummeringhe* D 56v -*becummeringe* G 69a; *onbecummert* D 55v -*onbecummert*; *stunden* D 53v -*stonden* G 67a; *gefundiert* G 62Vb -*ghefondiert* D 44.

Vóór-ld: o, nooit oe. Evenals *ald* niet tot ou geworden, uitgezonderd *scouderen* D 4. G heeft *scholderen* 36 Vb.

ö in open syll: o, a; o is regel, a uitzondering. De a's zijn in G talrijker dan in D.

D heeft uitsluitend a in wisseling met o en alleen in de volgende woorden: *apen* 29, 65v, *apenbaer* (adj.) 67v, *apenbaer* (imp. sing.) 20v, 25, 31v (G hier *openbaer* 51a, 54b), *apenbaerlic* 14, 23, *apenbaren* 19v, 20, 62v *bevalen* 18, *gade* 17, 18 (G *gode* 42Va, 43a), *gades* 22, 27v, 29v, 30 (G *gods* 49b, 52b, 53Vb, *godes* 53Va), *ghebade* (subst.) 16v (G *gebode* 42b), *hape* (spes) 21v (G *hope* 48Vb), *hapende* 1, *lave* 51v, *wtvercaren* 66 (G *wtvercoren* 76b).

G heeft naast wisseling ook uitsluitend a gespelde woorden en de a's zijn veel talrijker, want G heeft behalve de bovengenoemde nog de volgende a's: *apenbaerlic* 39a, *apenbaerste* 50a, *apenbaert* 63Vb, 65a, *apenbaren* 50a, 63b, *aver* 68a, 75a, *avereen* 60Vb, *avergaen* 69b, *avergaet* 39b, *avergaen* 56b, *avergheeft* 44Vb, *avergheven* 52b, *averdragen* 73Vb, *averdraget* 74b, *averdragen* 77b, *avermids* 55Va, *averspoel* 70a, *averspoelster* 70a, *avertreden* 39Va, *averghetreden* 49Va, *avertredinge* 45b, 45Va, *avergetransformyert* 76Vb, *avervol* 76a, *avervloyen* 61Vb, *averwesen* 40b, *baven* na 43a pass. *gade* 35Va, *gebraken* 61Va, 67b, *te braken* 69b, *gehaept* 46Va, *gelaeft* 54Vb, *genamen* 65a, *getagen* pass., *afghetagen* 51Vb, *ontagen* 65b, *vertagen* 51Vb, *have* 70Vb, *lave* 66b, *laven* 50b, *wtgeslaten* 44Va, 48Va, 79a, *wtvercarenre* 66b, *verlaren* 35Vb, 37Vb, 41b, 61Va.

5. *Rekking*.

Het aantal gerekte vocalen is gering en het zijn bovendien bijna uitsluitend positierekkingen:

aelmechtich D 48; *aerbeyde* D 21 (G 48Va *arbeide*); *aerm* (pauper) D 27v, 31v, 32, 62v, (G *arm* 52Va, 54Va, 73Vb); *aermoede* D 27 (G 52b *armoeden*); *bedruuct* D 19v (G 47Va, *bedruct*); *daer* (audeo) D 26 (G 51Va *der*); *elleinden* D 42 (G 61Vb *ellenden*); *gesteerct* D 21; *ghewoerden* (factus est) D 7v; *gheerne* D 45, 48v; *inweindighen* D 43, *wtweindighen* D 14, 41v, 42v (G -e 46a, 61b, 62a); *coemt* D 3v, 32, 52; *coemste* D 55v; *toecoemst* D 69; *moechte* D 23, 34 (G *mocht* 49Va, 56Va); *noech* (neque) D 8; *oentfermhertelic* D 1; *oerdel* D 24v (G 50Vb *ordel*); *steerflike* D 22v (G 49Va *sterflike*); *stoerm* D 17 (G 42Va *storm*); *stoertet*

D 69v (G 79b *stortet*); *toegaenc* D 19v (G 47Vb *toeganck*); *veer* D 20v, 36, 57, *veers* D 36v, *veerre* D 57; *vercoeft* D 9v (G 41Va *vercoft*); *verloest* D 56v, 58; *vreendelic* D 20; *woert* (*ghelovet woert*: *laudetur*) D 2, *woerde* D 22v (G 49Va *worde*).

G heeft bovendien *beghijnt* 74a, *kijnt* 51b, 58a, 68a, *lijcht* (subst.) 64Va, *lijcht* (forte) 58b, *verwijnt* 71Vb, *koerle* 77a.

6 Verkorting.

Verkorte vocalen heeft alleen D en slechts in de volgende woorden: *vrent* 38v, *vrentschap* 39v, *ghift* (= dat) 47v, *ghenoch* 3.

Achterwege blijven van rekking als b.v. in *belde* 58 en *vremde* 49v., of alleen een bepaalde wijze van spellen heeft men in de volgende woorden:

bretheit 63, 63v, 68; *din* (tuus) 31v; *ghemenschap* 18v; *ghen* 29v; *ghewest* 21; *ghewonten* 19; *hastelic* 23v; *mynnen* (meo) 41v; *sin* (sunt) 23v, 55; *scap* (ovis) 4; *thron* 29.

b. Lange vocalen.

1. Umlaut.

Slechts schamele restjes van de umlaut zijn overgebleven,

beswert D 25v (G 51b *beswaert*); *betemt* D 60v, *beteemt* G 72b; *onselicheit* D 52v; *plegen* (praet. plur) G 47Va (D 19v *plaghen*); *swerlic* D 31; *stedelic* D 57 (G 69b *stadelic*); *verveerlike* D 29, *verveert* D 12v, *ververt* D 17; *weer* (conj. praet 1ste en 3de pers. sing.) D 15, 26, 40v naast *waer* (G uitsl. *waer*). Plur. uitsl. *waren*, nooit *weren*.

In ue-spelling kan men niet met zekerheid umlaut zien. Wel verdient het de aandacht, dat de schaars voorkomende ue's voor W. G. *ō* bijna zonder uitzondering W. G. *ō* + uml. factor representeren: *ghemuede* D 11v; *ghenueghen* D 44; *gruet(en)* G 58a; *huede* G 64a, *hueder* G 48b; *behueticke* G 73Va; *sueken* G pass.; *eygensueclicheit* G 39b; *ondersueken* D 6; *suet* D 24v, 59, 60, *zuet* G 48Vb, 58Va, *suete* D 9v, 10, 52v, *sueticheit* D 10, *zueticheit* G 43b, *sueter* D 33, *sueters* D 33, *suetelic* D 36v; *ruren*, *rueren* D 39v 38v, *rueren* G 56a; *vuelen* G 53Vb.

De ue's wisselen hier echter met o, oe en ue staat ook voor W. G. *ō* zonder uml. factor (verg. nog *brueder(s)* in G 37Vb en *guet* D en G pass. (wat overigens alg. Mnl. is, verg. Franck in ts. 23).

2. ei/ee/ie.

ey, ei:

gemeyne G 36Va, 49b, 76Va, 77b; *gemeynschap* G 49Va; *heyten* (w.w.) G 70a, *heiten* (adj.) G 78b; *meynste* D 55v; *meyster(s)* D 37v, 38; *teyken* D 14, 18v, 40, 47, 55, 66, *teiken* D 6, 45; *vleisch* D 14, 47v.

Daarentegen eendet D 69v, ongheende D 65, 69 (G eyndet 79 Va, ongheeynde 79a).

ie, ye, i:

Op een paar uitzonderingen na, alleen in D:

beriet 63, ghelidet 56v, „gheschiden 28, ghen(e) 56v, 60, 61v, 62, 64v, 66, 67v, 69; ghiest 65v, 66, 69, ghiestelick 69, hieten (w.w.) 58, (adj.) 68v, lieve (vivo?) 33, stien 59, 60, twee 63v, twierhande 65.

Vóór r, voornamelijk in de uitgang -eren:

gheformiert 58, transformiert 55, overtransformiert 27v, 58v, overghetransformiert 8v; ghefondiert 44, ghefundiert 39; glorieren 10, 19v, 37, 60v, glorierens 9v, glorierste 21v, gloriert 63v, ghegloriert 21, glorierenghe 20v, glorieringhe 9, 20v, 37v; yerst 16, 33v, iersten 44, ten yersten 34v, 36, 36v, G bovendien nog 35b, 40Va, 47Va, 47Vb, 49Va, 50Vb, 51Va, 53Va, 74b; kyer (conj. praes. 3de p. sing.) 20, kyeren 28v, kieren 56v, ghekyert 28v, ghekiert 66v, afkieren 38v, inkieringhe 63, afkieringhe 63v, wtkieringhe 64, verkierder 56v (G heeft keer 70a, keren 52Vb, 69a, inkeringe 74a, afkeringe 74Va, afkeren 59Va, „verkeerder 68Vb); consentieren 21; murmurieringhe 11, murmurringhe 67v; ordiniren 35v, ordiniert 47, gheordiniert 47v, 58, 64v, ongheordiniert 4v, walgheordinierde 8v, ordinieringhe 13, 41, ordinierlic 45; presentieren 54, 61, representieringhe 6, rechtvierdich 35, rechtvierdicheit 32v, 33v, 35v, 36, 37v (G rechtverdicheit 56a, 56b, 57Va, 57Vb); regnyeren 19, 29, regnyerste 29v; tractieren 59v, 69v; verwiert 17, 59v, 60, 61, 65, 68, verwiertheit 32v, 56v, 64v, 67v (G verwerret 71Va, 77Vb, verwertheit 68Vb, 72Va, 77Va); visitiren 36v, 55v.

e(e), ei:

ee voor ie is Mnd. en in ons land Oostsaksisch. In die richting wijzen dus de zij het ook niet talrijke e's in D, die in G geheel ontbreken.

bedreghen (w.w.) 20; de (die) 21v: 2 ×, den 23, 58v; gesche (fiat) 23; geschen 3, 6v, 33, ghesceen (contingere) 2v, ghescheden 4; leest (permitteres) 23, lete (dereliquero) 23v; nement (nemo) 57v; reet (arundo) 37v; regeleers (regularis) 1; sen (videre) 3, seestu 27v, seit (videt) 20v; wtvletinghe 35; vrendelic 20; vrendelike 29 (of gerekt < ě?).

Ter illustratie van de oneenparigheid der spelling wijs ik op het woord *vuur* in D: *vuer* 37v, *woer* 63, *voers* 56, *vuerich* 34, *vorich* 9v, *woerrichlic* 67.

c. Consonanten.

Opmerking verdient alleen de w-spelling voor v in D:

wast 60; *weel* 2v; *werwerpinghe* 60v; *winden* 9v, 66v; *wodet* (pascit) 59; *ghewodet* 59; *woele* 65; *woelen* 38v; *woer* 4; *woer*

(ignis) 63; woerrichlic 67; woert 7v, 9; worderen 62; wote 1; wreemde 6v. Omgekeerd *veghe* 56v; *vien* 26v; *dvalinghe* 11v. en de z-spelling in de anlaut van bepaalde woorden in G: *zachten* 38b; *zeden* 35Vb, 38b; *zeer* (pass.); *zekerheit* 43Vb, 44Va; *zekerlick* 36a, 41b; *zericheit* 40Vb; *ziele* 37Vb; *zuete* 43b.

VORMEN.

Pronomina.

Saksische vormen komen niet voor, het pron. pers. masc. dat. sing. en plur. en acc. sing. is niet *om*, *oen*, maar *hem*, *him* (D 35v); het pron. refl. is niet *sich*, maar *hem*. Bepaald Oost-Mnl. is 1. *hoer* (pron. pers. fem. sing. dat. en acc.) (in D ook *haer*), pron. poss. fem. sing. en plur. (in D ook *hare*) 2. *si* (acc. plur. fem., in G naast *se*).

Onscheidbare samenstellingen.

Het aantal onscheidbare samenstellingen, in totaal 16, is zo gering, dat ze als uitzonderingen kunnen gelden:

afhael 36v; *medewercken* 46v; *overdraghen* 67v; *overghevet* 11v; *overgaet* 69; *overcomen* 19v; *overtrecket* 69v; *overvloyt* 39; *teghencomen* 26v; *toecomen* 24; *toesette* 24; *uutgheve wi* 45v; *uutsluten* 19v; *voergaet* 60v (2 ×); *voersettet* 18; *voertghaet* 33v, 47v.

Conjugatie.

Opmerking verdienen de volgende, uitsluitend in D voorkomende vormen:

1. 3de pers. sing. praes. ind. en conj. **-en** (vg. Franck² § 125, 1; 129, 1; Van Helten bl. 103):

hi *gebreken* 9 v; „dat ghemoede *vlyeten* ende *ghebreken*” 25; dese afgod Dagon . . *moeten* altemale dale vallen op syn aensicht” 29v; „ende sine cracht *moeten* afghesneden werden” 29v; „dat al die inwendicheit *gheslaghen werden*” 16 (kan „ad sententiam” zijn). De fol. 57 voorkomende vorm *settent* kan een schrijffout zijn of een mengvorm van *en* en *et*.

2. 2de pers. sing. en plur. praes. en praet. **-en** (vg. Franck² § 125, 7):

„ghi *hadden* gheweset” 26v; „ofte ghi *nutte waren*” 32; „ghi *setten*” 36v.

3. 3de pers. plur. praes. van het verbum substantivum **sint**, **synt**:

sint 58v, 60v; *synt* 4, 5v, 21, 22v, 26v, 27v, 28v.

AANSPREEKVORMEN.

Ter aanvulling van de door J. A. Vor der Hake: „De aanspreekvormen in 't Nederlandsch” I „De Middeleeuwen” (Utrecht 1908)

besproken prozawerken uit de kring van de Moderne devotie (bl.112vv) volgen hier de aanspreekvormen in de dietsche vertaling van het Soliloquium:

God tot den mens, de ziel: *du* 21v; de Waarheid (God, Christus) afwisselend *du*, *ghi* 30v. De mens tot God, Christus afwisselend *ghi*, *du* 22v (cas. obl. *U, di*), maar pron. poss. steeds *dinen* 22v.

God tot de duivelen *ghi* 20v/21 (de duivel wordt dus niet altijd gedudijnd zoals Vor der Hake bl. 228 wil); de duivelen tot God *du* 19v/20. De engelen tot den mens *du* 25, de mens tot de engelen *ghi* 25v/26. De duivelen tot den mens *du* 19, evenzo in het tegenovergestelde geval 1v.

* *
*

Vertaaltechniek.

Het oordeel over de vertaling kan slechts relatief zijn, omdat ons hier een vaste maatstaf ontbreekt. Wij missen de steun van een voorstudie, die ons zou moeten inlichten over de ontwikkeling van de Nederlandse taal als uitdrukkingmiddel ook van wijsgerige en mystieke gedachten en vervolgens over de kennis van het latijn in bepaalde kringen van die tijd, om daarna aan de hand van de bestaande vertalingen (waarvan wij thans nog niet eens een historisch overzicht bezitten)¹⁾ een indruk te kunnen geven van vertaaltechniek en -aesthetiek in het algemeen, een studie die meteen een verrassend licht zou kunnen werpen op het opkomende humanisme in deze streken, n.l. door een vergelijking van 15de en 16de-eeuwse vertalingen.

Wanneer wij ons over de vertaling een oordeel willen vormen, mede in verband met de vraag naar den vertaler, dan doen wij voorlopig het best, zo dicht mogelijk bij huis te blijven en te vragen, welke vertalingen met zekerheid in de kring der Moderne Devotie zijn tot stand gekomen. Daarop is het antwoord gauw gegeven: wij hebben Geert Grootes vertalingen van getijden en boetpsalmen²⁾, vertalingen van de *Imitatio* 2^{a)}, Dirc van Herxen's vertaling van zijn eigen lied „*Me juvat laudes canere*”³⁾, vertalingen van

1) Wij zijn thans alleen nog maar voorlopig ingelicht omtrent de vertalingen van de bijbel (Ebbinghe Wubben, De Bruin).

2) Zie W. Moll: „Geert Grootes Dietsche Vertalingen” (1880).

2^{a)} Zie daarvoor de publicaties van De Vooyts en Van Ginneken, genoemd in Hfdst. VI noot 4.

3) Acquoy: „Middelleeuwsche geestelijke liederen en leisen” bl. 4/5; Fl. Van Duyse: „Het Oude Nederlandsche Lied” III (s-Gravenhage-Antwerpen 1907) bl. 2211 vv. De vertaling is vrij (door het rijm?) maar de gedachtengang is behouden (Knierim: „Dirc van Herxen” bl. 104).

Augustinus en Jordanus van Quedlinburg ⁴). Hoogstwaarschijnlijk zal ook wel de vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium en de bewerking van Suso's Horologium aeternae sapientiae, misschien ook de Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament in deze kring zijn ontstaan ⁵).

Het meest betrouwbare middel om zekerheid te krijgen i.z. identiteit van den vertaler, waardoor men tevens een houvast krijgt voor de beoordeling der vertaling, is ongetwijfeld het nagaan van de vertaaltechniek en de woordenschat. De waarde van deze beide is in ons geval niet gelijk; de vertaaltechniek is van minder belang dan de woordenschat. Vertaaltechniek immers moet het antwoord geven op de vraag, hoe de vertaler de moeilijkheden van de vreemde taal heeft opgelost. Het latijn van het Soliloquium nu kan bezwaarlijk een vreemde taal genoemd worden, het is echt laat-M.E.s latijn. De indruk, die men krijgt van Gerlach Peters' kennis van het latijn, is niet zeer gunstig; het latijn is barbaars 1. in woordvorming en woordbetekenis; ik wijs slechts op de bijzondere vorm of betekenis van *aedificare, ambulare, amodo, cambitio, confundere, conversatio, correptio, districte, expugnare, gratulari, habitus, improperare, infirmitas, multimodus, nimis* (zeer), *modicus, pauper, pena, figura, praesumptio, satagere, valere, zelare* ⁶); 2. in grammatisch opzicht; ik denk b.v. aan het gebruik van de ablativus gerundii i.p.v. participium praesentis, de perifrases (part. + copula, fut. + copula), aan het gebruik van *unde* (waarmede) *quidam, unus* (een), *absque* (sine), *ad* (in), aan de verwarring van casus, modi

⁴) N. Greitemann a.w. (verg. „De Tijd” 9-11-35).

⁵) Wat het Hor. betreft, de Noord-Nederlandse omwerking van de Brabantse vertaling wordt hier bedoeld. Zie daarvoor A.G.M. van de Wijnperse: „De dietse vertaling van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae” (Gron./Den Haag 1926). Voor de Noord-Ned. vertaling van het N.T. zie De Vooy's: „Bijdragen tot de Middelnederlandse woordgeografie etc.” in ts. 43 bl. 214 vv. de vertaling is afkomstig uit de IJselstreek (234), de vertaler is geen geboren Overijsselaar en geen groot geleerde (239), gebrekkige kennis van het latijn (240) en vooral C. C. de Bruin: „Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament” (Gron. Bat. 1935). De dietse vertaling van het zevende hoofdstuk van „Super modo vivendi” uitg. De Vooy's in NAKG. 1907 bl. 113 vv. is wel in Brabant ontstaan (De Vooy's tap. bl. 117). Dit is niet de dietse tekst van Zerbolt (?)'s: „De libris teutonicalibus”. Deze is eerst door Hyma teruggevonden in de stadsbibliotheek te Neurenberg in een handschrift, waarop reeds De Vooy's had gewezen (Theol. ts. 37 bl. 139²), verg. ook NAKG. 1907 bl. 114³) en door Hyma uitgegeven in NAKG. NS. 17 (1924) bl. 45vv. Het is het door Revius gevonden werk, zelfstandig, niet hetzelfde als het 7de hoofdstuk van „Super modo vivendi”, volgens Hyma eveneens van Zerbolt (zie A. Hyma: „Is G. Zerbolt of Zutphen the author of the Super modo vivendi?” in NAKG. NS. 16 (1921) 107 v.v.) nl. „Quod licitum est libris teutonicales legere et habere” uitg. Jostes in HJGG (1890) en Preger: Beitr. 54ff. Van dit laatste gaf De Vooy's tap. de dietse vertaling. Zie betr. het auteurschap van Zerbolt nu vooral de samenvattingen en beschouwingen van J. van Rooij O. Carm. „Gerard Zerbolt van Zutphen” (diss. Nijmegen 1936) bl. 47vv.

⁶) Strecker s. 20—21.

en tempora (voorn. praesens-futurum); 3. in zinsbouw. Zinsbouw en uitdrukkingen zijn Nederlands. De schrijver maakt het in dit opzicht nog wel wat bonter dan Thomas à Kempis, en welk een argument leverden de hollandismen of neerlandismen in de *Imitatio* reeds voor het auteurschap. Een paar voorbeelden ter illustratie:

- „consolatus de omni quod super me venire potest” (K 37v)
(„ghetroest van al dat op mi comen mach” D 41)
- „et hoc . . a cruce est valde declinasse” (K 15v)
(„Ende dit is . . seer van den cruce te neyghen” D 12)
- „Et quamvis haec mirabiliter sonare videntur” (Str. 38.8)
(„Ende al schinen dese dinghen wonderlic te luden” D 13v)
- „in qua necesse habeo” (Str. 52.22)
(„in welken ic noet hebbe” D 25v)
- „in hac unione non opus habeo avertere me a creaturis (Str. 56.19)
(„in deser verenynghen en heb ic gheen noet my te kyeren van den gescapenen dinghen” D 28v)
- „ac super custodiam nostram stemus” (Str. 87.21–22)
(„ende wi staen op onse hoede” D 46v)
- „et minus rectum oculum super eum habere” (Str. 36.26–27)
(„ende gheen recht oghe en hebben op hem” D 12v)
- „quod non concordat cum isto sentire veritatis” (Str. 20. 13–14)
(„die niet en overdragen mit desen ghevolen der waerheit” D 5)
- „sed quod tantum attrahat sibi haec” (Str. 25/26) 7).
(„mer dat hi hem dese dinghe also veel aentrecke” D 8)

Juist deze barbaarsheid maakt de vertaaltechniek van geringe betekenis voor de beoordeling van de vertaling en vaststelling van den auteur. Hij kan het latijn maar al te vaak op de voet volgen en behoeft voor de latijnse woorden slechts dietse aequivalenten te kiezen. De *copia verborum* is daarom ook het enig juiste middel om den vertaler op te sporen. Toch willen wij de vertaaltechniek niet onbesproken laten, in verband met een vergelijking van andere vertalingen uit dezelfde kring. Wij zullen daarom in de volgende bladzijden eerst de wijze van vertalen schetsen, waarbij wij de nadruk zullen leggen op die gevallen, waarin de vertaler van het latijn afwijkt, en vervolgens, mede in verband met de woordenschat een vergelijking maken van het Sol. met de N. Nederl. vertaling van het Nieuwe Testament en Suso's *Horologium*, om daaruit eventuele gevolgtrekkingen te kunnen maken betreffende den persoon van den vertaler.

---

⁷⁾ voor „attrahere sibi” in de *Imitatio* zie Spitz: „Les Hollandismes etc.” 13–14.

VRIJE EN FOUTIEVE VERTALINGEN.

In het algemeen is het juiste verband tussen de delen van een samengestelde zin niet bewaard. Fouten, voortvloeiend uit niet begrijpen van het zinsverband, komen uit de aard der zaak niet veel voor; de voornaamste zijn:

Sint tibi omnia . . pro quanto mihi
sunt, modo creaturae

taedeo affectus in faciendis defecerit

et satis videbiter sibi habere folia

non est quod timeat

O si posses me respicere semper
aequalem et non esse apud me prius
et posterius

Alle dinghe.. sullen di also groet
sijn als my nu die creaturen sijn
(41v).

mit verdriet ghetoghen wort in dien
dingen die te doen sijn (10v).

Ende hem sal duncken dat hi ghe-
noech hevet in den bladen (3).
en is niet, dat te ontsien is (6).

O oft u mi moghste aensien die altoes
ghelyc bin ende bi mi en is niet yerst
ende lest (16).

Niet de vorm, maar de inhoud werd niet begrepen. Dat was de moeilijkheid, waarvoor de vertaler zat: de mystieke inhoud⁸⁾. Hij heeft die moeilijkheid trachten op te lossen door zich zo dicht mogelijk bij het latijn te houden, b.v.:

Quibus animus inhaerens deprimitur

nihil erit unde pertimescas

Daer dat ghemode aenhangende mede
bedrucket wert (3).

niet en sal sijn waer du van hebste
te ontsien (21v).

maar ondanks dat en vaak juist daardoor is hij wel eens gestruikeld:

Exterior quoque fit innocens

Sed si te invenerint in te, ecce im-
pugnations, dubietas et timor ne
forte vincaris

cum ipso et in ipso bono boni
(met en in den Goede Zelf, goed)
virtus in se, quae Deus est

Deus qui fortis valde est, non sinet
deiforme eius (n.l. van den mens!)

Dat wtwendighe ghesichte wert on-
nosel (16v) (i.p.v. die wtwendighe
mensch).

Mer of si dy vinden mochten in dy,
siet (G siet aen die) aenvechtinghe
twivel ende anxt opdat du licht nyet
verwonnen en werdeste (22).

met hem ende in dien goede sidi goet
(26v).

die doeghet die God is in hemselven
(59).

want God seer starc is, soe en laet
Hi Sijn godformighe (17).

Fouten, te wijten aan de Vorlage en klakkeloos overgenomen:

nititur imprimi faciei eius osculo et
plexui (i.p.v. amplexu)

pynt inghedrucket te werden sinen
ansicht.. cussen ende omhelsen (55).

Doordat hij het latijn slaafs volgt, woord voor woord vertaalt, in plaats van de gehele zin te overzien, zondigt hij herhaaldelijk tegen het zinsverband:

⁸⁾ Een aardig voorbeeld ten bewijze: „acies mentis” wordt vertaald: „ghesichte des herten”: de vert. las „facies” i.p.v. „acies”.

... sic occupatur ut, non dico... sed nec quidem... valeat obnubilatus idipsum in quo sunt omnia intueri (K 12v).

et bonum.. quod non.. sed firma et indeclinabiliter modo suo stat erectus (K 13).

sed oportet eum.. affectuose arripere propositum sibi certamen ut non.. sed mens.. conservet patientiam

ut.. anima.. nequaquam sit corrupta (zodat de geest niet wordt besmet) ut.. ipse nos totos possideat et nos.. eius operationem patiamur ut.. interiorque homo similis sit ei

also bekommert wert, dat hi nyet allene.. mer oec.. en mach hi overmides synre duusterheit nyt sien den ghenen in welken alle dinc sijn (17v/18).

ende dat goet.. dat nyet.. mer het staet sterclic ende onbeweghelic in synre manyeren opgericht (18v).

mer hi moet oec.. begheerlic aen te gripen den voerghesetten strijt (9v). Also dat gheen.. mer dat herte sal bewaren die lydsamheit (11).

Also... die siele.. en wert sie niet besmettet (32v).

mer hi besit ons altemaal ende wi.. liden syn werc (51).

ende die inwendighe mensche is hem ghelyc (58).

De meeste fouten zijn echter het gevolg van een verregaande slordigheid:

nihil habes dubitare molestia qualicumque corporis vel animi seu ineptitudine (K 28v)

ab omni aliena anxietate ostendit (scil. Veritas) faciem suam Quandocunque enim homo motus senserit superbiae propriae vel aliorum placentiae interioris exultationis-timoris-vel qualiscunque alieni desiderii

amputatis viribus non respiscat

qua nihil in me intret introversionem ad unum summum et incommutabile bonum semper et ubique praesens, in promptu habens

soe en hebt ghenen twivel (31). monyssen des lichaems ende onbequaemheit des ghemoedes (30).

van alre vreemtheit (32v).

toent hi syn aensicht (40).

wanneer die mensche voelt beweghinghe der hoverdien, inwendich behaghen syns selves of der ander, verblidinghe-anxt-of enighe vreemde begheerten (5/5v).

sine cracht moeten afghesneden werden (29v) („non respiscat” is niet vertaald).

ende dat niet gaet in mi (51).

inkieringhe tot den enen oversten onverwandelike guede hevet hi altoes ende alreweghen theghenwoerdich ende beriet (63).

Hij vertaalt vaak vrij, waar het heel goed anders kan:

uniri volumus exhibere dignatus est minus perfecte et ordinate fiunt

latissimam spatiositatem omnium rerum dictamine Deum vendidisse convincitur in corporis impedimentis et incommotis

omnem proprietatem ab eis esse exclusam

tenebrarum mearum nihilitatis in me ipso

renuet nihilominus consolari anima mea

wi willen verenicht syn (3v).

hevet ghetoent (4).

onvolmaect ende ongheordiniert syn (4v).

rumheit, breetheit (6).

alre settinghe der dinghe (8v).

heeft hi gode vercoeft (9v).

in hynder des lichaems, in onghe-make (10v).

dat alle eighentheit hier wtgesloten is (11v).

der duusternissen (26).

mynre nietheit (5) (door de vrije vertaling gaat de eigenlijke zin verloren).

nochtan en sal ic daer niet in ghe-troest werden (1v).

ad augmentum et occasionem pro-
fectus mei et aeternae salutis
ad ista et similia optanda tendam
per oculos corporis ipsius

tot minen voertganc ende ewighe
salicheit (48).
tot desen ende desghelikes tiden
(51v).
doer syn oghe (9) (het latijn is
veel praegnanter).

Door zijn slordigheid laat hij veel woorden, pronomina, bijwoor-
den, partikels onvertaald:

in te (24v), *per te* (23), *propter te* (24); *meo* (2v), *mearum* (26);
ab illa (10); *ipse* (16); *quaeque* (6v), *aliquid* (2v, 12), *qualicumque*
(20v), *qualibuscunq*ue (5); *aliud* (3); *omnem* (12, 16), *per omnia*
(2), *in omnibus* (15), *multum* (32), *multa* (19); *omnino* (9); *bene*
(47); *pene* (5v, 15v); *praecipue* (17v); *sollicite* (10); *magis* (11v);
nimis (23); *saepe* (28v); *pariter* (2, 25, 28v); *firmiter* (38v);
penitus (21v); *nihilominus* (1v, 4, 26); *primum* (4); *quodammodo*
(10v); *sic* (8v); *undecunq*ue (1v); *itaque* (23); *ergo* (5v, 7, 25);
porro (3v); *denique* (4, 17v, 21); *quoque* (3, 7, 11); *autem* (5);
saltem (5, 6v); *igitur* (1v); *scilicet* (1); *enim* (5, 6, 6v, 7v, 8v, 9
en pass.).

Toevoegingen zijn schaars:

appone ergo - *toesette Heer* (24) *Minuunt* - *moegen ver-*
mynren (G 60b) *Dagon* - *afgod Dagon* (29v) *propria*
virtute - *synre eyghenre cracht* (9)

voorts: *die mensche* (14v); *dese dinghen* (8); *ghesichte* (16v); *als*
van hem selven (9); *sie* (16); *alle* (16); *enighe* (17); *oec* (6v);
want (20).

ENKELVOUIDIGE ZIN.

Volledige zekerheid hoe de vertaler te werk ging is niet meer te
verkrijgen, daar D en G hier vaak van elkaar afwijken en men niet
kan uitmaken, wie van beiden de juiste lezing heeft:

hoe hi mach mynnen die ewe des
heren (D 20)
Dat moet hi van noede also langhe
liden (D 5v)
moeten altemale dale vallen op syn
aensicht (D 29v)
Ende ist, dat ic blive in dy (D 28)
die stede, daer hi in staet opghericht
in my (D 29)
Ende al sal men alle dinghe behoer-
lic ende ordinierlic doen (45)

hoe hi die ewe des heren mach myn-
nen (G 48a)
Dat moet hi van noede liden alsoe
lange (G 39a).
moet altemaal neder op syn aensicht
vallen (G 53Va).
Ist dat ic in di blive (G 52Va).
die stede, daer hi in my in opge-
rycht staet (G 53a).
Ende al sal men alle dingen doen
behoerlick ende ordinierlick (63b).

Slechts die plaatsen komen dus in aanmerking, waar beide over-
eenstemmen. Gelukkig zijn deze verreweg het talrijkst. Bezien wij
die plaatsen, dan blijkt dat de vertaler de delen van het samenge-
stelde praedicaat doorgaans bij elkaar heeft gehouden:

potest enim carere omnibus, quae videtur habere
operatus es nobis
ideo obviando illi inclinationi

laqueos multiplicabimus

non tam verax et beatus effectus sit

obtenebimus locum nostrum consuetum

Quis poterit mortalium prosequi aeternam sapientiam

want si mach derven alre dinghe, die hi(!) schijnt te hebben (7v). hebstu gewracht in ons (9).

Hierom gaet hi thegen dese neyghelicheit (11v).

wi sullen vermenychvoldighen die stricken (20).

Ende hi niet alleen en is ghewoerden waerachtich ende salich (7v).

wi sullen vercrighen onse ghewoenlike stede (29).

wie der sterflicker menschen mach volghen die ewighe wijsheit (36v).

Uitzonderingen zijn zeldzaam:

ut possit cuncta dextera et sinistra aequali animo aspicere

opdat hi mach alle voerspoet ende wederspoet mit gheliken moede aensien (16v).

Een eigenaardigheid van den vertaler is ook dat hij het werkwoord als hij enigszins kan, naar voren trekt:

ut cognoscant quia non veritas et iustitia sed vanitas et mendacium sunt

cum... non tam verax et beatus quam ipsa veritas et beatitudo in quantum potest, effectus sit (K 8v)

et quod in te deiforme est omne quod non est idipsum quemadmodum fumus a vehementi vento deficit deficiat (K 11v)

Cui quaesitio propriae commoditatis

Si tantas imagines et cogitationes rerum patitur amaritudinem multam et angustias inveniet

quia securitas multa libertas et latitudo in ea sunt

quaecunque in ipso contra iustitiam et veritatem facta sunt

Quod internus homo, tam in praesentia quam in absentia gratiae proficit

ut anima plene... se inserat et infundat (K 31v)

frigida et tenebrosa manebit quae non sunt unum cum ipsa

Opdat si bekennen, dat si niet en sijn waerheit ende rechtverdiecht, mer ydelheit ende loghen (5).

want.. hi niet alleen en is ghewoerden waerachtich ende salich, mer oec de waerheit ende salicheit, also vele als hi vermach (7v).

Ende dat in di is gotformich (8).

Al dat nyet en is datselve, vergae als roec van enen sterken winde (16v).

Die.. soekt syn eyghen ghemac (17v).

Ist dat hi lidet also groete beelden ende formen der dinghen (18).

hi sal vynden vele bitterheit ende bangicheit (10).

want daer in is vele sekerheit vriheit ende breetheit (11v).

die in hem syn theghen rechtverdiecht ende waerheit (13).

Hoe dat die inwendighe mensche alsoe seer voertgaet in afwesen der gracen als in teghenwoerdicheit (22). dat die siele haer volcomelic implante ende instorte.. (33v).

sal si bliven colt ende duuster (38). die niet en syn een mit haer (40).

Daarnaast toch ook:

Sic debemus... in qualibet tribulatione et molestia dicere cum propheta Jeremia.

Nulla enim confusio est in illo aspectu, nulla angustia, nulla dubietas sed nec ullus timor.

Dus sullen wi.. in elker tribulacien ende moeyelicheit mitten propheta Iheremias seggen (47).

gheen confusie nauheit twivel of anxst en is in dien ghesichte (8v).

De vertaler heeft de neiging het praedicaat onmiddellijk achter het subject te plaatsen. Dit is een der voornaamste kenmerken van zijn wijze van vertalen. Voorzichtigheid in het oordeel is hier weliswaar geboden, aangezien D en G meermalen van elkaar afwijken:

waer dattu bekenste dat die wonden
der ogen alreemest syn (G 50b)
Ist dat ic in di blive (G 52Va)
want die stede daer hi in my in op-
gericht staet (G 53a)

waer dat ghi bekent dat die wonden
sijn alreemest der oghen (D 24).
Ende ist dat ic blive in dy (D 28).
want die stede daer hi in staet op-
ghericht in my (D 29).

De overeenstemmingen zijn echter verreweg het talrijkst, b.v.

qui lucem inhabitat inaccessibilem

die woent in den ontoeganclyken
lichte (D 24v).

Genitivus attributivus.

Plaatsing van de attributieve genitief vóór het regens komt geen enkele maal voor.

Plaatsing van het subject.

Inversie wordt in het algemeen niet vermeden:

a longe saluto te
Inde efficimur tam humiles

groete ic di van veers (D 36v)
Hiervan weerden wi also oetmoed-
ich (55v).

tantum maneat inferior

alleen sal si beneden bliven (D 48v)

Ook hier wel eens verschil tussen D en G:

Hi is soe sterck ende soe crachtich
(G 52a)

Alsoe sterc ende crachtich is hi
(D 27)

Wel mist men merkwaardigerwijze inversie in samengestelde zinnen, wanneer de bijzin aan de hoofdzin voorafgaat, evenzo in de enkelvoudige zin ingeleid door een bepaling. Over 't geheel kan men toch zeggen, dat de vertaler het latijn volgt. Een enkele maal trof ik zelfs opzettelijke inversie aan:

Et ille aspectus... tam vehemens
potens acutus et fortis est

Dat ghesichte... alsoe crachtich,
moeghende scherp ende sterc ist

In de volgende gevallen wordt inversie vermeden:

Est enim tam dulcis et plena iucunditate ac securitate crux nostra parva enim et valde tenuis est adhuc in homine interior spiritualis conversatio et ab omni historiali memoria bona et mala et omnium rerum dictamine absolutus et liberatus assistis coram me (K 9v)

Want onse cruse is also suete ende vol vrouwen ende sekerheit (10). want die gheestelike inwendighe wandringhe is noch cleine ende seer dunne in den menschen (43). Ende du staeste voer my vri ende ontbonden van alre histoerliker ghedenckenisse goet ende quaet ende van alre settinghe der dinghe (8v).

Hervatting.

In de enkelvoudige zin komt de hervattende aanduiding *die* voor na *God* als subject. (verg. Stoett³ § 45):

Deus operatur
Deus dat

God die werct (8v, 37v).
God die gheeft (9v).

blijkbaar ter accentuering van het subject, misschien ook ter isolering. Daarnaast ook na een meerledig onderwerp als zuivere hervatting:

Ipsa caterva vitiorum et multimoda
impedimenta alienaeque occupationes
et infestationes (K 18v/19) molientes

Die scaer der ghebreken ende die
menygherhande hynder ende vreemde
becommeringhe ende moyghinghe die
pinen (18v).

Verg. ook:

In ipsa autem cruce perseverare est

In den cruce te volherden dat is
(10v).

SAMENGESTELDE ZIN.

Hervatting.

Wanneer subject en praedicaat gescheiden zijn door een bijzin of bepaling, wordt het verband met het subject veelvuldig door een persoonlijk voornaamwoord hervat, waarbij de woordschikking onder de invloed komt van de voorafgaande bijzin (verg. Stoett³ § 35):

an Dominus Jesus qui pro nobis
patrem rogavit... vult ut ab eo for-
nicemur" (K 17v)

Quidam vere pauper spiritu a Do-
mino confortatus de superiori parte
sui spiritus loquens, sic ait

Sic anima, quantumcunque fuerit no-
bilitate creata, ingeniosa et intelligens,
omnino iacet inanis

Oft onse here Ihesus, die voer ons
ghebeden heeft den vader... wil *hi*,
dat wi gaen van hem (14).

Een die waerlicke arm is van gheeste
ende van den heren ghestercket, in
den oversten deel syns gheestes, spre-
ket *hi* aldus (39v).

Aldus die siele, al hoe edel, wys ende
verstandel sie gheschapen is, *sie* leghet
altmael ydel (38).

Ook het verband met een voorafgaande bijzin wordt op deze wijze hervat:

Et qui non sollicitate studuerit perma-
nere continue in cruce Domini, levi-
ter ab ea declinat
quia locus, in quo stat erectus in me,
sanctus et sacratus est

Die niet sorchvoldich en is stadelic
in den cruce des heren te blijven, *die*
neiget daer lichtlic af (10).
want die stede, daer hi in my in op-
gericht staet, *die* is heilich ende guet
(G 53a).

Bijzin.

Bijzinnen, vooral relatieve, worden veelvuldig in een hoofdzin opgelost. Met die gevallen, waarin ze zijn behouden,

Quae facies tam fortis est
quae si reformata fuerit

quibus ligor et angustor

in quo omnia

wellic ghesichte also sterc is (40v).
welc beelde is dat het wedermaect
woert (5).

daer ic mede ghebonden ende be-
nauwet werde (36v).

daer alle dinghe in sijn (39).

in qua omnia modo suo inspiciet

in quo fundatus est
quae si habeat homo

Ex quibus totus mundus nobis vilescit
quae non possunt me attingere

In welker dat hi nae synre manieren
aensiet (39).
in welken dat hi ghefundiert is (39).
wellic ist dat si die mensche hevet
(41v).
van welken alle die werlt ons snode
wert (56v).
welke dinghe mi niet en moeghen
roren (43).

vergelijke men de volgende oplossingen:

Relatief.

Quae si aliquando contingit surre-
pere animum
quae quam dulcis sit
quae quanto iam aequalior et confor-
mior fuerit (K 33)
quod... sibi fidele manebit
quas si patitur
quae... in vinculis eum non derelin-
quet, de rebus ambiguis ei puram
veritatem ostendit
Quam fortiter tenentes

quo etiam carere possum

Ende is dat dese troest betiden myn
ghemoede ondercrupet (24v).
hoe soete dattet is (9v).
hoe dat sie ghelyker ende medefor-
migher is (35).
dat sal hem ghetrouwe bliven (38v).
want als hi die lidet (10v).
In den bande en laet sie hem niet in
twivel toent si hem die puere waer-
heit (39).
Die desen wech sterckelicke holden
(39v).
ende ic mach dat oec... derven (40).

Causaal.

cum... crebrius invitetur

quia habes adhuc socium

Ex quo (omdat) accidentia diversa..
tam improvise eveniunt ac illa, quae
multum sollicitam reddebant animum,
saepe non contingunt

Mer hi wort oec stadelic.. ghenodet
(6v).
mer ghi hebbet noch enen gheselle
(37).
Want.. menigherhande dinghe ghe-
schien onversienlic ende daer men
seer voer sorghe, die en gheschien
dicke niet (38).

Consecutief.

ita ut.. nec qualescunque passibili-
tates et infestationes avertentes susti-
nietis (K 25v)

Alsoe dat.. afkerende van hem en
lide ghi ghene passie of moyghinghe
(26v).

Finaal.

sed ut audiam

mer ic sal horen (2v).

Object.

quod.. (scil. Deus) ad omnia proce-
dat

quod probasti me

gaet hi voert tot allen dinghen (9)
(wellicht niet begrepen, dat God ook
hier subject is).
hebstu gheprovet

Veel minder gewoon dan de oplossing in een hoofdzin, is de ver-
vanging van een bijzin door een bepaling:

sive corporis sive morum fuerit
quod posterius est

des lichaems of der seden (4v).
dat leste (22v).

Ook een hoofdzin wordt wel eens vervangen door een bepaling:
et non confunderis

sonder confusie (8v).

Zoals de bijzin in een hoofdzin, wordt omgekeerd de hoofdzin wel door een bijzin vertaald:

nec hic mihi sit consolatio vel solatium undecunq̄ue
Multa plane

noch dat my hier gheen troest noch vermakinghe en si (1v).
dat waerlic so is (14)

Maar dit zijn bijzondere gevallen. In het algemeen heeft de vertaler de bijzinnen, ook de relatieve, gehandhaafd en zijn de oplossingen te wijten aan een slordig(?) -vrije of foutieve vertaling.

Finaal- of consecutieve bijzinnen.

Het voegwoord *ut* wordt vertaald met *dat*, *opdat*, *also(e) dat*:

<p>ut ipsa virtus, fortitudo et verae divitiae Christi habitent in me ita ut is, qui... ut non tam.... quam...</p>	<p>opdat die cracht, stercheit ende ware rycheit Christi wone in my (17). Als dat dieghene, die... (13v). alsoe dat hi niet... mer dat hi meer (8v).</p>
--	--

tam-quam wordt vertaald door *niet alleen...mer oec* (4v, 7v), soms alleen door *ende* (12).

Voorwaardelijke bijzinnen.

Si wordt vertaald door *ist dat* en of:

O si posses
Maar si possem

O oftu mochtet,
mochte ic (40v) (verg. 13, 14v, 15, 19v, 20).

nisi door *tensi*, soms ook door *dan dat* (46), *dan om* (47); *sive-sive* door *waer-of dan* (16), *waer-dan* (32) *waer dat-of* (49).

Causale bijzinnen.

Causale bijzinnen worden ingeleid door *want*, waarmee het latijnse *cum* (7v), *quia* (9, 11, 17), *quod* (46) uitsluitend wordt vertaald; met *omdat* geeft de vertaler het latijnse *eo quod* weer (o.a. 48v).

Anacoluthon.

In de weinige gevallen, waarin het latijn een anakolouth-constructie bevat, blijft deze in de vertaling gehandhaafd:

Non sufficit aestimare, sed scire quando animus inspicit insipientem omnia praeterita, praesentia et futura uno et aequali intuitu et sibi dicitur (K 11)

Ten is niet ghenoech te vermoeden, mer te weten, als dat ghemoede aensiet denghenen, die siet alle dinc gheleden, teghenwoerdighe ende toecommende dinghen mit enen ende ghelycken ghesicht, ende hem gheseghet waerde (16).

Et si quid boni, virtutis, aequitatis, iustitiae, veritatis et pacis in me fuerit, ex quo tu ipse es ipsum bonum, virtus, aequitas, veritas et caetera, ergo tu omnia es, ego autem prorsus nihil

Ende ist dat yet goeds, doegheden, rechtvierdicheit, ghelycheit, waerheit ende vrede in my is, want du biste dat goed, alsoe doeghet, ghelycheit, waerheit etc. Hieromme bistu alle dinc ende ic en bin niet (37v).
(G heeft de normale constructie hersteld door toevoeging van „dat is dyn” na „in my is” (G 58Vb).

Oratio recta — Oratio obliqua.

Omzetting van de directe rede in de indirecte, of omgekeerd, komt zo goed als niet voor:

regnum nostrum non est de hoc mundo		dat onse rike niet en si van deser werlt (52v).
-------------------------------------	--	---

Vrije vertalingen.

Doordat de vertaler zich zo dicht mogelijk bij het latijn aansluit en zich, afgezien van zijn slordigheden, bijna geen afwijkingen van het latijn veroorlooft, zijn de gevallen van een vrijere vertaling van samengestelde zinnen in de zin van omzetting der zinsdelen, als

cum ipso permittimus etiam et super nos ipsos quidquid nobis occurrerit		Ende wat dat ons ghemoetet, dat laten wi comen op ons (47v).
---	--	--

uiterst schaars. De vrijheden, die hij begaat, zijn bijna uitsluitend van deze soort:

non sit tibi curae quantum possibile sit bene ei conveniunt ubi est, inquit merito times		Des en achte niet (2v). nae sinen vermoghen (3v). sie sijn hem soe nutte (38v). ist dat ghi segghet waer is hi (46). soe moghe di my recht anxt hebben (31). dan al die gheen (8). dat Isaias seit (9). mer ist dat yemant secht (13v).
faciebus omnium illud Isaiæ sed forte aliquis dicat		

HET WERKWOORD.

1. Participium conjunctum.

a. *Part. praes.* Wanneer het latijn den vertaler er toe noodzaakt, wordt het part. praes. opgelost in een bijzin, ingeleid door *die of als*:

die.

nom. habens - *die hevet* (47) fugiens - *dat vliet* (32) non indigens - *dat niet en behoeft* (33v) volens se colligere - *Die hem vergaderen wil* (1)

gen. se colligentis - *die hem vergadert* (1) quemcunque viventium - *iemant, die levet* (2) resistentium - *die wederstaen* (8) viventium - *die leven* (25v) bellantium - *die striden* (8) existentium - *die sijn* (18v) pugnantium - *die vechten* (22)

acc. inspicientem - *die siet* (16) attingentem - *die reyket* (36v) excedentem - *die overgaet* (6) disponentem - *die beset* (36v) stantem - manentem - declinantem - *die staet - bliwet - neyghet* (17)

abl. *reformato animo et concordante - mit wederghemaecten ghemoede ende dat overdraghet (32v)*

als.

inspiciens me - Als ic my aensie (4v, 28v) Dominus videns et considerans - Als die here siet ende merket (20v) assistens - als ic stae (36v) perseverans - als ic daer volherde (35v) non requirenti - oec als ic dat nyet en soeke (24)

In twee gevallen heeft de vertaler, wat trouwens voor de hand lag, er een consecutieve bijzin van gemaakt:

non praevalens sequi
non habentes potestatem

dat sie niet en mach volghen (33).
dat wi gheen macht en hebben (46).

Oplossing in een hoofdzin komt eveneens voor, hoewel veel minder vaak dan in een bijzin:

valentes
volentes
manentes
praestolantes
ambulantes
non declinantes
praevalere molientes
ut.. prevenientes eius animum occupemus
sic frequenter integreque se ipsum
Domino resignans

ende conen (16v).
wi willen (44).
ende bliven (44).
ende verbeiden (46v).
wi wanderen (47v).
ende wi niet en neyghen (49).
pinen macht te crighen (19).
of.. wi mochten voercomen ende becommeren syn ghemoede (20).
Aldus sal hi hem stadelic ende gheheelicke den heren overgheven (38).

Copula + part. praes. Slechts twee keer is hij afgeweken van zijn gewoonte letterlijk te vertalen:

Et sola veraciter est procedens ad
omnia et intus totaliter permanens

ero fidens in eo

Die alleen waerachtelic voertgaet tot allen dinghen ende altemael binnen blivet (7).
ic sal... betrouwen in hem (2v).

Handhaving van de participiumvorm is overigens heel gewoon:

omnino de nobis desperantes in te
humiliter sperantes et ad te sicut pauper ovicula.. fugientes
habens omnia communia

non curans de fructu
avertentes
respuens-parvipendens et declinans
procedens
prosequens

altemael van ons selven mistrouwende, in die oetmoedelic hapende, tot di als een arem scaepken... vliende (1) hebbende al dinc ghemene (2). hebbende ghemene alle dinghe (22v). niet achtende van der vrocht (3). afkerende (26v). versmaende ende afneyghende voertgaende (32v). volgende (G 55Va).

Ook een acc. cum part. wordt letterlijk vertaald:

dedi faciem tuam aspicientem meam
et quod in te deiforme est, suscipiens
in se totam pulchritudinem et conformitatem meam

ic hebbe ghegeven dyn aensicht aenschouwende dat myn ende dat in di is gotformich, ontfanghende al myn schoenheit ende ghelycheit" (8).

Vertaling d.m.v. een adjectief of adverbium komt éénmaal voor:

fides non deficiens
exultans

onghebrekelic ghelove (2).
blidelic (4).

b. Part. perf. pass.

Slechts zelden wordt dit letterlijk vertaald:

ab omnibus alienis expeditus, nullae
passibilitati ex animo subiectus

van allen vreemden dinghen ontcom-
mert, gheenre passien in den ghemode
onderworpen (2).

Absolutus et liberatus assistis coram
me et non confunderis
ad omne opus Dei paratus

Ende du staeste voer my sonder con-
fusie vri ende ontbonden (8v).
tot allen werke godes bereit (9).

Oplossing is regel:

als bijzijn:

De gebruikelijke wijze van oplossen is die in een bijzin, ingeleid door *die, dat*:

Animum, mihi unitum

dat ghemode, dat my verenicht is
(6v).

anima, amori unita
anima, Deo unita
Flos, pedibus conculcatus

die siele, die der minnen verenighet is.
die siele, die gode verenighet is (34).
een bloem, die vertreden is mitten
voeten (41v).

ferrum ignitum
Columba seducta, non habens cor

dat yser, dat toemael vuerich is (34).
een duve, die verleydet is, die gheen
herte en heeft (37v).

quid mihi et tibi subiecto vanitati
(K 22)
tanquam imparato
accidentibus, pro interna custodia
habitis (K 12v)

wat is my ende dy die onderghewor-
pen biste der ydelheit (22v).
als denghenen, die onbereit is (11).
dinghe, die om inwendighe bewaringe
gheset sijn (18).

Ingeleid door *als*:

cui unitus

als hi mit dien verenicht is (2).

Ingeleid door *want*:

nimis a me ipso ligatus et constrictus

want ic seer van mi selven bin ghe-
bonden ende ghehouden (36v).

als hoofdzin:

Oplossing in hoofdzin komt **eveneens, ofschoon veel minder vaak, voor:**

ego autem oblatus Domino... ero
fidens in eo
maxime cum unitus veritati non tam
verax et beatus... effectus sit (K 8v)

Mer ic sal gheofert sijn den heer
ende... betrouwen in hem (2v).
Alreemest want hi... is vereent dier
waerheit... ende hi niet alleen en is
gheworden waerachtich ende salich
(7v).

vult ut ab eo fornicemur alienae ser-
vituti subiecti (K 17v)

wil hi, dat wi gaen van hem ende
syn onderworpen den vreemden
dienst (14).

als bepaling.

In twee gevallen vindt men voor het part. een bepaling:

obnubilatus
timorati

overmids synre duysterheit (17v).
myt anxt (19v).

2. Ablativus absolutus.

In verreweg de meeste gevallen lost de vertaler de abl. abs. op in een temporele bijzin, ingeleid door *als*:

animus disruptis vinculis liber effectus
omnibus commoditatibus accidentibus
nullis commissis
te abscondente
te recedente
cunctis perspectis
me stante
cunctis acute perspectis
tenebris cordis effugatis
omnibus se deserentibus

Als die bande gheschoert sijn ende dat ghemoede vry gheworden is (7).
Als hi heeft alle ghemac (13v).
als hem niet bevalen en is (18).
als du verहुdest (23).
als ghi henescheydet (24).
als alle dinghe doerghesien sijn (25).
als ic stae (28v).
als ic alle dinghe scerpelic doerghesien hebbe (33).
alse die duusternisse des herten verdreven sijn (36v).
alse hem alle dinghe laten (38v).

Oplossing in andere bijzinnen komt zelden voor:

omnibus decedentibus
me excepto et absente
operante cogitatione vel phantasia
animoque patiente

Ende ist dattet al van hem gaet (13v)
ist dat ic niet teghenwoerdich en bin (32).
nochtan dat die ghedachten ende fantesien werken ende dat ghemoede lidet (17v).

Slechts drie maal wordt de abl. abs. in een hoofdzin opgelost:

amputatis viribus
nec sufficiente munditia
cunctis sinistris exclusis

ende sine cracht moeten afghesneden werden (29v).
mer myne reynicheit en is niet ghe-noech (36v).
dat wi alle teghenheit wtsluten (68v)

„Domino”, „ipso” etc. „disponente” wordt steeds door een bepaling weergegeven:

Domino disponente
Domino sic disponente
ipso disponente vel permittente

overmids der ordiniringhe des heren (30).
overmids ordinancien des heren (45v)
overmids synre ordiniringhe of verhenginghe (13).

Letterlijke vertaling trof ik slechts een heel enkele keer aan:

cunctis supergressis
omnibus alienis transitis
transitis formis, signis et sensualibus
devotionibus
cunctis sinistris exclusis

alle dinghen overghetreden (23, 25v).
alle ander dinghe overghetreden (64).
die formen, teyken ende sinlike devocie overghegaen (68v).
alle theghenheit wtghesloeten (69v).

3. Gerundium en gerundivum.

a. *Gerundium*. Het middellatijn heeft zeer vaak abl. gerundii i.p.v. part. praes.⁹⁾. De ablatief wordt dan ook meestal vertaald als part. praes.:

quod cum est affectando et quod contra est fugiendo (K 39)		begherende dat hem mede is ende vliende dat hem teghen is (43).
---	--	--

Verg. nog 1v (appetendo — begherende, habendo — hebbende), 4, 12 (expendendo — wtghevende) 4v (cognoscendo — wetende), 8v (transcendendo — overclimmende). Bij uitzondering vindt men ook de abl. gerundii opgelost in een hoofdzin:

ideo obviando illi inclinationi magis cupit unumquodque ponendo in locum suum		Hierom gaet hi thegen dese neyghelicheit ende begheert (11v). hi sal.. een yeghelic setten in syn stede (65).
--	--	--

of een vrije vertaling:

experiendo propriam infirmitatem		overmids sine crancheit 46v).
----------------------------------	--	-------------------------------

De overige casus worden zeer verschillend vertaald:

omnis occasio gloriandi licentiam veniendi ad operandum ad quiescendum ad appetendum		alle sake des glorierens (9). oerlof te comen (51). te werken (51). om te rusten (44). tot begheerten (41v).
--	--	--

b. *Gerundivum*. In het middellatijn vindt men gerundivum + copula zeer vaak in plaats van het futurum¹⁰⁾. Zo behoeft het niet te verwonderen, dat de vertaler het ger.+cop. heeft omschreven door *sullen* of *sijn te*:

quiescendum est standum est quamvis omnia facienda sunt properandum est respiendum sit qua eundum est exercenda sit iudicant esse volenda et amanda		sal men rusten (45). sal men staen (28v). al sal men alle dinghe doen (45). sal men haesten (43v). sal aensien (3). daer men gaen sal (44, 44v). sal oefenen (4). ordelen dat men wil ende minnen sal (35). hoe dat te staen is (25). te mynnen is ende .. te scouwen (25) wat dat te doen is (34). die oec niet groet te achten en sijn (42v).
standum tibi sit amandus sit et... videndus quaecunque agenda sunt quae et pro magna habenda non sunt		

Daarnaast ook:

quod satis pudendum est		dat confuselic is (18).
-------------------------	--	-------------------------

Als adjectief wordt het gerundivum opgelost in een bijvoegelijke bijzin:

⁹⁾ Strecker s. 24.

¹⁰⁾ Strecker t.a.p.

in omnibus faciendis
in faciendis
ad omnia facienda

in allen dinghen, die te doen sijn (3v)
in dien dinghen, die te doen sijn (9v)
tot allen dinghen, die te doen sijn
(33).

maar ook:

reliquit nobis crucem suam portan-
dam

heeft ons syn cruce ghelaten te dra-
ghen (52v).

Een voorbeeld van een gewrongen vertaling is:

nec lucem incomprehensibilem ad
quam perfruendam solus creatus est ..
intueri possit (K 3v/4)

Noch dat onbegripelike licht, daert
alleen om gheschapen is te ghebruken,
niet en mach aenscouwen (3v).

4. Accusativus cum infinitivo.

De a.c.i. wordt bijna altijd omschreven door een „dat''zin:

viderit aliquas tolerare
velit eum perire
velum appendi
fiduciam minui

Siet dat sommige draghen (12v).
wolde dat hi solde verdueren (13).
dat een decsel woert gheset (5v).
dat dat betrouwen vermynret wert
(5v).
dat ic ghehouden werde.
dat si dat besitten (28v).
dat ic solde sijn ghescheiden (24).
dat dat ghemoede becommert wort
(6v).
dat alle eighentheit wtgesloten is
(11v).
dat die mensche hem ghelaten is
(20v).

me teneri
se possidere
me esse separandum
animum occupari

omnem proprietatem esse exclusam

hominem sibi derelictum

Is dit niet het geval, dan is de a.c.i. toch goed verdietst:

nec sino illud transformari

ic laet dat niet werden verwandelt
(6).
die oec niet en late ingaen of rusten
wreemde formen in mynen heilighen
tempel (6v).
hi voelt ende weet hem geneighet
(11v).
bevoelt hem bereit (13).
sie ic my wesen (28v).

non permitto ingredi vel saltem quies-
cere alienas formas in templo meo
sancto
scit et sentit se inclinatum

sentiat se promptum
video me esse

Deze gevallen zijn deels geen eigenlijke a.c.i., deels zinnen die een vertaling met *laten* mogelijk maken. Vertalingen als de volgende, overigens op één uitzondering na, bij werkwoorden die in het mnl. een a.c.i. kunnen hebben (Stoett³ § 202), zijn uitzonderingen:

Neque dignum aliquid fore censeo

ic ordel gheen dinc weerdich te sijn
(6v).

valde reprehensibile arbitror

Ic vermode dat seer begripelic te sijn
(6v).

ut putet .. se minus beatum fore

dat hi vermoede min heilich te wesen
(12v).

nihil iudicans fore
nec aliud est haec praedicta esse in
sponsa aut cor mundum habere

hi ordelt niet te sijn (49v).
noch niet anders en ist dese voer-
segede dinghe in die brut te syn of
een reyne herte te hebben (59).

et monet nos sursum respicere suam
aeternam essentiam, potentiam et
maiestatem unam esse cum patre

Ende vermaent ons opwert te sien
syn ewighe wesen moeghentheit ende
macht een te syn myt den vader
(65v).

Ook de nom. cum inf. wordt wel omschreven door een „dat”zin;
meestal echter blijft „esse” onvertaald:

sic anima dicitur ardere .. dicitur lu-
cere .. dicitur operari

aldus seit men dat die siele bernt ..
men seit dat sie lichtet .. men seit dat
si werket (37v).

convincitur vacuus esse
Quamvis autem ... mortuus esse
videatur
quamvis plurimum videatur esse
sanctum

schijnt hy ydel (9).
al sal hy doot schinen (12).

al schijnt dat seer heilich (56).

5. Tijden van het werkwoord.

De slordigheid van den vertaler gaat het verst met betrekking
tot het tempus; men kan gerust zeggen, dat hij zich niet aan de tijd
stoort. Men kan alleen opmerken, dat hij een bepaalde voorkeur
heeft voor het praesens.

a. *Perfectum*.

We moeten natuurlijk bedenken, dat ook in het latijn van het
Sol. praeteritale vormen worden gebruikt met praesens-betekenis:

quotiens alieno qualicumque timore
compressus fuerit (op één lijn met
het volgende patitur)

Als hi mit enighen vreemden anxte
bedrucket wort (10v).

maar ten onrechte met praesens vertaald is:

quia non exsultavit nec quievit in
accessu
Et postquam ego sic defeci

want hi niet en verblide noch en
ruste in der toecomst (13).
Ende nadien dat ic aldus ghebreke
(41).

Omgekeerd vindt men wel eens perfectum i.p.v. praesens:

quae non uniuntur Deo (K 37v)

Die mit Gode niet gheenicht en sijn
(41).

Voorzover het perfectum niet met praesens is vertaald, heeft de
vertaler bijna uitsluitend omschreven vormen gekozen:

intellexit *verstaen hevet* 39; dilexit *ghemint hevet* 47; resignavi
dien ic overghegeven heb 41; ostendit *bewiset hevet* 47; venit
is ghecomen 46v.

Enkelvoudige vormen zijn uiterst schaars:

fecit *makede* 39; praevaluerunt *vermochten* 64.

De omschreven vorm wordt ook wel voor het imperfectum ge-
bruikt:

desiderabam *begheert hebbe* 51v.

b. *Futurum*.

Waar hij maar enigszins kan, geeft de vertaler het futurum met praesens weer. Bij de beoordeling van de juistheid hiervan moeten we bedenken, dat het praesens in het Mnl. futurumbetekenis kon hebben (vg. Stoett³ § 242):

egebit *behovet hi* 2, 29; erit *ist* 2; poteris *moghes*, poterunt *moghen* 8; arctabunter *werden benauwet*, ambulabimus *wi wanderen*, procedimus *wie voertgaen*, revertemur *keren wi weder* 43v; derelinquet, *laet* 39.

Zelfs een futurum perifrasticum wordt praesens: nihil venturum est (K 50v) *comet niet* 60v.

Omgekeerd geeft de vertaler praesensvormen wel met futurum weer, maar hierbij moet bedacht worden dat in het middellatijn praesens voor futurum kan staan (vg. Strecker a.w. s. 26):

placet *sal hem behaghen* 13; desiderat *sal hi begheren* 13; habet *sal hi hebben* 13; contristatur *sal bedroeven* 13; timemus ne fortior nobis superveniat *Wi hebben anxt dat een starker ons overcomen sal* 19v. Maar dit zijn uitzonderingen. Bovendien is het de vraag, of de meeste niet als adhortativi bedoeld zijn.

In die gevallen, waarin de vertaler het futurum heeft gehandhaafd, wordt dit omschreven door *sullen*:

erit *sal wesen* 39; sentiemus *sullen wi dencken* 47; portabo *ic sal se draghen* 47; habebit *sal hi hebben* 47.

Soms maakt de vertaler van het futurum een conditionalis: praevalebit *solde dat moghen doen* 7; acturus est *soldeste doen* (23v); stare poterit *mochte staen* (34).

c. *Futurum exactum*.

Het futurum exactum, c.q. conjunctivus perfecti wordt door praesensvormen vervangen. Wij moeten bij deze gevallen natuurlijk rekening houden met de boven bij het perfectum en het futurum gemaakte opmerkingen:

fuero *ben* 1v, fuerit *is* 2 en pass; fecero *doe* 4; innixus fuero *lene* 2; potueris *mogheste* 2v; manseris *du blives* 2v; perspexerit *doersie* 3; profecerimus *wi voertgaen* 43v.

6. *Adhortativus*.

De adhortativus wordt altijd omschreven met *sullen*:

sit tamen et maneat Martha inferius
sit ipsa sollicita et turbetur erga plu-
rima... uni vero quod solum neces-
sarium est, adhaereat Maria, vacet
ipsa Verbo aeterno

sint tibi omnia

Martha sal nochtan beneden bliven,
si sal sorchvoldich sijn ende verstuert
werden in veelen dinghen... mer
Maria sal allene anhanghen den enen
dat allene noet is, sie sal ledich sijn
den ewighen woerde (35v).
alle dinghe sullen di sijn (41v).

Verg. nog: *assuescames sullen wi ons wennen* 3v; *careamus sullen wi derven* 45; *studeat sal hi vlitich syn* 6v; *accipiat sal hi ontfanghen* 38v; *sciat sal weten* 20; *sit sal syn* 9.

7. Genus van het werkwoord.

Slechts zelden wordt de vorm van het werkwoord door den vertaler gewijzigd; doet hij het, dan is het meestal ten gunste van het actief:

<p>quod nec horum memoria animum comprimat</p> <p>et tali affectu a nobis suscipi debe- rent quae caste desiderari possunt quae communiter haberi possunt quomodo illi credi possunt tam gran- dia</p>	<p>Dat nochtan van hoerre ghedencke- nisse dat ghemoede niet verdruckt en werde (8). ende mit so groeter begheerten solden wi die ontfanghen (4). die men kuuslic begheren mach (10). die ghemeenlike hebben moeghen. Hoe mach men hem dus groete dinghe toegheloven (17v).</p>
--	---

8. Impersonalia.

De constructie imp. 3de pers. sing. met een daarvan afhankelijke acc. c. inf. wordt zelden gehandhaafd:

<p>oportet hominem deficere</p>	<p>behoert den mensche to ghebreken (9v).</p>
---------------------------------	---

Bijna zonder uitzondering wordt de onpersoonlijke constructie vervangen door een persoonlijke:

<p>expeditos nos esse oportet oportet eum fortem et ferventem esse naturam oportet manere naturam oportet eum procedere oportet animum revocare oportet nos cuncta inspicere deceat interesse necesse est patiatur necesse est ut sit</p>	<p>moeten wi ontcommert sijn (3v). hi moet starc ende vorich sijn (9v). die natuer moet bliven natuer (43v). sal hi voertgaen (12). sullen wi dat ghemoede roepen (44v). sullen wi alle dinc aensien (48). men sal wesen (3v). Dat moet hi liden (5v). moet van node sijn (12).</p>
---	---

foutief vertaald is:

<p>ut quod adhuc agitur (geschiedt)</p>	<p>opdat dat wi noch <i>doen</i> (59).</p>
---	--

NOMINA.

Casus.

De genitivus possessivus wordt zeer verschillend vertaald:

<p>Erit quippe pii animi quae corporis sunt ut non sim cuiusquam</p>	<p>Dat hoert oec to den goddienstighen ghemode (4v). die tot den lichaem horen dat ic niet en si yemandes (36v).</p>
--	--

De gen. partitivus komt alleen voor na nihil en quid (interr. en indef.):

nihil quietis *ghenen roste* 24v; nihil proprii commodi *ghen eyghen ghemac* 29v; nihil fudiciae *gheen betrouwen* 37; quid boni *yet goeds* 37v; Quid putas causae est *Wat vermoede ghi is die sake* 37.

De datief poss. wordt meestal goed verdietst: letterlijk alleen in de volgende gevallen:

quae cura isti
mihi cura est
Nec cura est nobis
neque enim vobis pars est

wat achte is hem 61v).
mi is sorghe (42v).
ons en is gheen sorghe (19).
U en is gheen deel (29).

Hiermede vergelijkte men:

quae cura nobis
de quo nobis est sermo
cui quaesitio propriae commoditatis
ubi ipsi liberalis expositio
ubi denique est ipsi purus et nudus
aspectus (K 12v)
ut non amodo pateat nobis accessus

et lumen non est ei

wat achte wi des (29).
daer wi van spreken (25v).
die soeket syn eyghen ghemac (17v).
Hoe solde hi vrilic wtgheven (17v).
Hoe hevet hi een puer ende bloet
ghesichte (17v).
dat wi voertan ghenen toeganc en
moghen hebben (19v).
ende gheen licht en heeft (46).

In + accusatief komt in het latijn minder vaak voor; wanneer ons *tot* bedoeld is heeft de schrijver *ad* gebruikt, wat trouwens heel gewoon is in het middellatijn (Strecker s. 25). Heeft het latijn toch *in* + acc., dan vindt men dit in het diets terug:

cooperantur nobis in bonum
perducat tenebras in lucem et egesta-
tem in abundantiam

in suam originem

medewercken ons int goede (46v).
hi sal die duusternisse brengen in dat
licht ende die armoede in rycheit
(47).
in horen oerspronc (47v).

Adjectiva.

Adjectiva worden veelvuldig opgelost in een bijzin, ingeleid door *die* of *als*:

fidelis die is ghetrouwe 5; *valentiozem die sterker is* 8; *liber dat vri is* 30v; *aequalem die ghelyc bin* 16; *dulcius dat sueter is* 33; *non castae die niet reyn en si* 5; *pauper die arm is* 39v; *gravissimis die seer swaer waren* 8v; *communicabile dat ghemeen is* 18v; *familiares die vriendelic sijn* 20; *otiosus als hi ledich is* 18; *tanquam rectus als die gherecht is* 25v; *tanquam superfluis als die overvloedich sijn* 48v.

Omgekeerd:

quae deorsum sunt *nedersten*; quae sursum sunt *oversten* 6v.

Soms wordt het adjectief met een substantief of adverbium ver-
taald:

prosperis vel adversis in voerspoede, in wederspoet 10v; *familiarium vrende* 10v; *non confusus sonder confusie* 22v; *omne delectabile alle begheerlicheit* 54v.

Omgekeerd:

abominatio onmenschelic 10; *iustitia rechtverdich* 15; *mollitiem weekelicke* 32v.

Adverbiaal:

<i>exterioribus vel interioribus (scil. ligaturis)</i>	van buten noch van bynnen (30v).
<i>interiorum et exteriorum (scil. oculorum)</i>	inwendich ende wtwendich (23).
<i>inconfuso et quieto (scil. animo)</i>	sonder confusie, rustich (32).

Eénmaal is het adj. vertaald met part. perf. pass.: *despicabilis versmaet* 39v.

Het praedicatieve adjectief wordt goed verdietst:

in mediis tumultibus ynt midden der gheruchten 6, 18.

Trappen van vergelijking.

In het middellatijn worden de trappen van vergelijking niet streng meer onderscheiden (Strecker s. 25). We zouden dus kunnen verwachten, dat de vertaler zich niet veel om de trappen van vergelijking zal bekommeren. Toch is dit niet het geval; volkomen willekeur is er niet. De comparatief wordt steeds gehandhaafd. Alleen heeft de vertaler de neiging de superlatief tot positief te verzachten:

ardentissimo bernender 3, 7v; *humillima oetmoedigher* 3v; *minimis cleynen* 17v; *profundissimum dyepen* 25.

ook bij adverbia: *felicissime salichlic* 10v.

Doet de vertaler dit niet, dan vermijdt hij toch gaarne de volstrekte superlatief; vertalingen als *ditissimo* — den alrercycten 39v zijn zeer zeldzaam. Hij geeft dan de voorkeur aan omschrijvingen met *seer*:

gravissimis seer swaer 8v; *minima seer cleyne* 24v.

Verzaching.

In het vervangen van de superlatief door de positief, de indicatief door de conjunctief (fol. 32) en vertalingen als de volgende:

in *infinitum vele* 42, 47 (De Eerste Brief heeft op deze plaats *sonder mate* AAU. 10 bl. 371). *nequaquam niet* 9v, 16v; *sed nec quidem, sed nec ullus noch* 8v; *fornicemur dat wi gaen van hem* 14 (of is dit een „ascetische” vertaling?)

toont de vertaler een neiging tot verzachten. In verband met de vele beperkende toevoegingen, waarschijnlijk het werk van Scutken, kan deze tendens tot verzachten op identiteit van redacteur en vertaler wijzen.

Substantiva.

Getal. Meervoudsvormen van abstracta worden stelselmatig vermeden:

accidentibus gheval 7v; *contrariis et incommodis teghenheit ende onghemac* 11v; *honores eer* 7v; *infirmatibus crancheit* 37; *gravia vel incommoda swaerheit noch onghemac* 8; *labores nec dolores arbeit, sericheit* 8; *divitiae rycheit* 37; *impedimenta hinder* 8v; *apertis malis openbaren quade* 45; *humilitates nederheit* 18v; *adversis teghenheit* 16v.

WOORDVORMING EN WOORDKEUS.

Afleidingen op *-ing* en *-heid* en gesubstantiveerde infinitieven beheersen de overwegend uit abstracta bestaande woordenschat.

-inghe:

aenvechtinghe 21, 22; *afkeringhe* 45v; *afneyghinghe* 24v; *bekeninghe* 44, 48; *becommeringhe* 17v, 28v, 32v; *becoringhe* 20v; *bedruckinghe* 3; *berispinghe* 8, 63v, 67v; *beroringhe* 1v; *beschouwinghe* 64; *bewaringhe* 4, 18; *beweginghe* 64; *bindinghe* 3; *bughinghe* 3; *dvalinghe* 11v; *ghebruinghe* 63v; *glorieringhe* 9, 37v; *inkieringhe* 63; *insettinghe* 67; *instortinghe* 69; *merkinghe* 15, 56v; *moynghe* 17; *murmureringhe* 11; *neyghinghe* 46v; *oefeninghe* 32; *omhelsinghe* 53v; *ondersoekinghe* 64v; *onderwerpinghe* 8v, 18v, 32; *openbaeringhe* 7; *opclymminghe* 6; *ordineringhe* 30, 41, 67; *overtredinghe* 11v, 13; *rechtmakinghe* 25; *reyninghe* 56; *representieringhe* 69; *roepinghe* 14; *salvinghe* 39; *sculinghe* 24v; *sendinghe* 12; *settinghe* 8v; *snovelinghe* 59; *stichtinghe* 52; *suchtinghe* 19v; *tegadervoghinghe* 53v, 54; *toegadercallinghe* 39; *toeherdinghe* 50v; *toninghe* 16v, 44v; *wtkiringhe* 64; *wtvletinghe* 35; *wtvloynghhe* 66v; *verblidinghe* 5; *verdruckinghe* 15, 42v; *vereninghe* 28v, 48; *verheffinghe* 41v, 42v; *verkiesinghe* 54; *vercleininghe* 55v; *verlichtinghe* 36; *vermakinghe* 1v, 65v; *vermanygvoldinghe* 21; *vermaeninghe* 65; *vermoedinghe* 44v, 53, 64v; *vernederinghe* 41v; *vernietinghe* 55v, 60v; *versieringhe* 31; *verstoringhe* 4v, 43, 52v; *vertiinghe* 38; *verwandelninghe* 59, 63; *verwerpinghe* 1v, 8, 48v, 60, 61; *voertsettinghe* 7v, 61, 69v; *volghinghe* 60; *wakinghe* 20; *wanderinghe* 1v, 12v, 24v, 32v; *wedermakinghe* 13v, 49; *wikinghe* 66v; *werkinghe* 32v.

-heit:

anderheit 16v; *anxvoldicheit* 56v; *bangicheit* 11v; (en pass.) *barmherticheit* 24; *begheerlicheit* 69; *begripelicheit* 68v; *behoevicheit* 33; *bitterheit* 24v; *breetheit* 1v, 11v, 63; *buuchsamheit* 16v; *diepheit* 10; *dorricheit* 47v; *drivoldicheit* 26, 34v; *drovicheit* 4v; *duusterheit* 11, 67v; *edelheit* 6v; *eighenheit* 5v, 11, 26v; *eyghensoeke-*

licheit 5v, 11; enicheit 4, 7v; ewicheit 63v; gheestelicheit 52v; gheheelheit 58; ghelaetenheit 21v; gheleghentheit 62; gheluckicheit 63v; ghelycheit 3v, 8, 13v, 50; ghescapenheit 57, 65v; godformicheit 66; goetheit 33v; hoecheit 5, 10; claerheit 21v, 52; cleyneheit 50, 53; cleyngoedicheit 61; crancheit 8v, 12v, 15, 37; lancheit 10; ledicheit 39; levendicheit 58; lichteit 40, 53v; lydsamheit 11, 67v; maticheit 33v; medeformicheit 35; menichvoldicheit 1, 7v; moeyelicheit 47; moetheit 12; nauheit 6v, 8v; nederheit 18v, 42v; neernsticheit 50v; neyghelicheit 11v, 38v, 43v; nietheit 5, G 58Va, 74Va; nootdurfticheit 12; nutticheit 18; oetmodicheit 17, 50, 53; onachsamheit 24v; onbequaemheit 36; onbevolicheit 3; onghelycheit 3, 14v, 55; onlydsamheit 49; onmoghelicheit 54v; onnoeselheit 57; onrusticheit 63v, 64v; onsalicheit 4v, 23; onstadicheit 37v, 40, 45v; ontfermherticheit 36v; onvolmaecktheit 68v; overvloedicheit 33v, 52; puerheit 57; rechtverdicheit (-ee-, -ie-) pass. reynicheit 36v, 57, 58; ruumheit 10; rycheit 37; sachtmodicheit 16v, 33v; salicheit 4, 13, 35, 38; satheit 45v; saticheit 4v, 16v; scamelheit 4; sekerheit 10, 14; selfheit 7; sericheit 7v, 45v, 63; sympelheit 21v; synlicheit 28v, 40; snoetheit 52; soberheit 13v; soeticheit 9v; sorchvoldicheit 20; sotheit 56v; stercheit 21v, 42v, 46; swaerheit 12, 30, 64; teghenheit 6, 12v, 16v, 43v; teghenwoerdicheit 22; twivelachticheit 5v; vastheit 69v; verbolghentheit 15v; verdrachlicheit 3v, 51v; vermetelheit 13v; (ver) onmenschelicheit 5; verslagenheit 11, 67v; versmaetheit 47v, 63; verweertheit (-ie-) 5v, 32v, 56v, 61, 67v; verworpenheit 52; vetheit 65v; vliticheit 21v; voersienicheit 63v, 64v; volheit 33v, 39v; vreemtheit 10v, 32v; waelrucken(t)heit G 78Vb; weten(t)heit 57v, 60; wonderlicheit 4v, 17, 50v, 63v.

infin:

aenschouwen 7; afkieren 38v; afneighen 10, 38v; afwesen 22; behagen 5; betrouwen, betruwen 5v, 13v, 32, 37; bibliven 10; derven 35; eten 12; ghebreken 10v; ghebruken 64; ghenoechdoen 12v; heenscheiden 10v, 13; liden pass.; mistruwen 50; murmurieren 49; oflaten 50v, 61v; omhelsen 64v; ondervinden 44v, 54v; opholden 64; opclymmen 6; overgaen 10v; swighen 39; wtnemen 46v; wvlieten 65; verheffen 53, 61; verkiesen 38v, 44, 64v; verminren 8, 62, 69v; volbrengghen 67; wederbugghen 53v; wedersegghen 51, 61v; werken 9.

Nomina agentis.

Nomina agentis zijn in de dietse vertaling van het Sol. uiterst schaars: ik tekende slechts de volgende op:

besorgher procurator 2v; *benider aemulus* 12v; *hoeder custos* 19, 20v; *minre amator* 37; *overtreder fornicator* 5; *overspoelster adultera* 58; *wandelaer viator* 30 v.

Omschrijving:

Naast de boven reeds genoemde omschrijvingen van een substantief door een adjectief vergelijkte men nog de volgende adverbiale en verbale omschrijvingen:

Adv.:

nec ab intra sentire contrarietatem noch van bynnen daerteghen voelen 30; *in conspectu omnium openbaer* 11; *sine illuminatione onverlicht* 44v.

Omgekeerd: *irreverberate myt onghehynderden ghesichte* 24v.

Verb.:

habere respectum aensien 1; *habere perseverantiam duren* 19v; *qui in destructionem videntur esse facti die schinen te hynderen* 46v; *qui videntur nobis esse impedimenta dat ons schynt te hynderen* 46v; *ab impugnatione aen te vechten* 20.

Omgekeerd: *praevalere macht crighen* 19; *dominantur hebben heerschappie* 19.

Bastaardwoorden en latinismen

Bastaardwoorden zijn niet talrijk:

benedixie (benedictio) 65v; *devotie* (devotio) 44; *fantasie, fante-sie* (phantasia) 17v, 34v; *figuren* (figura) 55; *forme* (forma) 58; *fundament* (fundamentum) 40v; *gigant* (gigans) 9v; *glorieringhe* (gloriatio) 9, 37v; *graet* (gradus) 36v, 42v; *gracie* (gratia); *habiet* (habitus) 42v; *instrument* (instrumentum) 9; *caritate* (charitas) 67v (éénmaal, gewoonlijk *mynne* 3v, 34, 58v etc.); *contemplacie* (contemplatio) 64v; *confusie* (confusio) 15, (ingloria) 60v; *memorie* (memoria) 32v; *moment* (momentum) 21v; *murmurieren* (murmuratio) 49; *passie* (passio) 10v, (passibilitas) 2; *religioes* (religiosus); *representieringhe* (representatio) 69; *reverencie* (reverentia) 39v; *stature* (statura) 42v; *substancie* (substantia) 65v; *torment* (tormentum) 63; *tribulacie* (tribulatio) 15.

Volledigheidshalve laat ik hier ook de verba, adjectiva en adverbia volgen:

benedien (benedico) 59; *formen* (formare) 18; *formieren* (formare) 58; *fondieren* (fundo) 44; *fundieren* (fundo) 39; *glorieren* (gloriarum) 19; *consentieren* (assentire) 4; *corrighen* (corrigo) 35v; *(over)transformieren* (transformare) 8v, 27, 55; *presentieren* (presentare) 25v, 54, 61; *regnieren* (regno) 19; *tractieren* (tracto) 59v; *visitieren* (visito) 36v; *devoet* (devotus) 35v; *glorioes* (gloriosus) 42v; *histoerlic* (historialis) 8v; *contrarie* (contrarius) 39v; *onma-teerlic* (immaterialis) 8v; *subtyel* (subtilis) 52; *vermaledyt* (maledictus) 29v; *exempelic* (exemplariter) 62; *confuselic* (pudendum)

18 (verecundum) 43; *properlic* (proprie) 42v; *reverenselicke* (reventer) 32, 68v.

Men ziet, het totale aantal is zeer gering. Mag men hier aan een puristisch streven denken? Nog zeldzamer dan de bastaardwoorden zijn de latinismen:

medeformicheit conformitas 35; *teghenworp* obiectum 26, 54; *(ver)onmenschelicheit* ab(h)ominatio 5; *aentrecken* attraho 8; *afgehaelt* ablata 9; *cleynmaken* parvifico 50; *toesetten* appono 23v, 24, 29; *wtvechten* expugno 64; *medeformich* conformis 35.

Scholastieke vaktaal.

Zolang het „Woordenboek der scholastieke vaktaal” niet verschenen is, blijft het moeilijk te beoordelen, in hoever een Middeleeuws schrijver die vaktaal beheerst en of hij eventueel tot verrijking daarvan heeft bijgedragen. Toch zullen wij naar aanleiding van de studiën van Axters ter inleiding van zijn woordenboek (zie afkortingen!) de termen die van belang kunnen zijn, zoveel mogelijk in de woordenlijst opnemen.

Afwisseling.

Het vocabulair van den vertaler is zeer beperkt. Het blijft uitzondering, wanneer hij eenzelfde woord op verschillende wijzen vertaalt:

abictio *verwerpinghe*, *verworpenheit*; *alietas* *vreemtheit*, *anderheit*; *angustia* *nau(w)heit*, *bangicheit*; *aspectus* *ghesichte*, *aenschijn*; *ceremonialia* *ofeninghe*, *sedem*; *depressio* *bedruckinghe*, *verdruckinge*, *nederbughinghe*; *desolatio* *ontroest*, *mistroest*; *detrimentum* *hinder*, *vermyren*; *dolor* *rouwe*, *sericheit*; *exsultatio* *blyschap*, *verblidinghe*, *vroude*; *humilitas* *nederheit*, *oetmodicheit*; *indigentia* *armode*, *behoevicheit*; *memoria* *ghedachte*, *ghedenckenisse*, *memorie*; *modestia* *maticheit*, *saticheit*; *motus* *beroringhe*, *beweghen*, *beweginghe*; *peregrinatio* *pelgrimasie*, *vremtheden*; *solatium* *troest*, *vermakinghe*; *sollicitudo* *sorchvoldicheit*, *vliticheit*.

Er heerst grote eentonigheid; twee, drie of zelfs meer latijnse woorden worden met hetzelfde diëtse woord weergegeven:

aensicht, *facies*, *conspectus*, *vultus*; *armode* *egestas*, *indigentia*, *pauaensicht* *facies*, *conspectus*, *vultus*; *armode* *egestas*, *indigentia*, *pau-pertas*; *bant* *compes*, *vinculum*, *ligaturum*; *begheerte* *affectio*, *affectus*, *appetitus*, *desiderium*, *votum*; *borde* *molis*, *onus*, *fasciculum*; *ghedachte* *cogitatio*, *meditatio*, *memoria*; *ghelycheit* *aequitas*, *conformitas*, *similitudo*; *ghesichte* *aspectus*, *conspectus*, *intuitus*, *visus*,

vultus; *gheval* accidens, casus, eventus; *hinder* detrimentum, impedimentum, obiectum; *cracht* virtus, fortitudo, potentia; *crancheit* fragilitas, imbecillitas, infirmitas; *macht* auctoritas, dominatio, maiestas, potestas, virtus; *offerhande* hostia, oblatio, victima; *onstadicheit* instabilitas, mutabilitas, volubilitas; *reynicheit* munditia, pudicitia, virginitas; *sake* casus, causa, occasio; *schyn* apparentia, fulgor, sensus, splendor; *strijt* certamen, conflictum, pugna; *teghenheit* adversa, adversitas contrarietas; *vermoedinghe* aestimatio, existimatio, reputatio; *verwerpinghe* abiectio, deiectio, peripsema, purgamentum, vilipensio; *vroude* exsultatio, gaudium, iocunditas; *wesen* essentia, existentia, ipsum esse

Twee opeenvolgende latijnse synoniemen worden vaak één keer vertaald:

medium et velamen *middel* 1; agone, acie et certamine *stride* 2; haesitatio seu dubietas *twivel* 8v; solatio et consolatione *troest* 39; in sinceritate et veritate *inder waerheit* 48v; victimae et oblatio *offerhande* 56v; infirmitatem, imbecillitatem *crancheit* 68v.

Vergelijk ook:

desolatus, desperatus *ontset* 1v; innocens et simplex *sympel* 16; memor et compos *ghedachtich* 22v; sanctus et beatus *heilich* 41v; stabilis et constans *staedich* 59v; respuens parvipendens *versmaende* 32v; excepto et absente *niet teghenwoerdich* 32; extra vel praeter *buten* 1v; alibi seu alias *anders* 7v; trans et per *doer* 50; dudum *diuque langhe* 51v.

Een streven naar afwisseling is slechts dan merkbaar, wanneer de vertaler in het laatstgenoemde geval de latijnse synoniemen beide tracht te verdietsen:

virtus et fortitudo *macht ende cracht* 46v; vita et vivere *leven ende levendicheit* 58; simulacra et sculptilia *beelden ende afgoden* 14v; quietis et tranquillitatis *der rusten ende des vreden* 59v; miser et miserabilis *onsalich ende ellendich* 37v; sanctus et sacratus *hilich ende goet* 29; liberalis et liber *vri ende milde* 55v; aequali, parili *gheliken, effenen* 65; deprimere et bassare *drucken ende bughen*; (b = deprimere: Du Cange) copiose et abundanter *overvloedelic ende menichvoldelic* 15v.

Alles bijeen blijkt de vertaler een man te zijn met een beperkt vermogen. Zich vastklampend aan het latijn, vertaalt hij toch slordig-vrij. Ook de woordschikking verraadt, doordat het gezegde liefst dadelijk vooraangeplaatst wordt, dit onvermogen. Daarbij is het vocabulair van den vertaler uiterst beperkt.

HOOFDSTUK VI.

De vertaaltechniek en de woordenschat van het Soliloquium vergeleken met de Noord-Nederlandse vertaling van het N.T. en de bewerking van Suso's *Horologium Aeternae Sapientiae* in verband met de vraag naar den vertaler.

Van drie Noord-Nederlandse vertalingen heeft men de oorsprong gezocht in de kring van de Moderne Devotie, en van alle drie, van de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, van de Noord-Nederlandse vertaling of liever omwerking van het *Horologium Aeternae Sapientiae* van Suso en van de dietsche vertaling van het Soliloquium van Gerlach Peters heeft men het auteurschap willen toekennen aan Johannes Scutken. Men moet ook wel het eerst aan hem denken, wanneer er sprake is van vertalingen uit de kring van de Moderne Devotie. Wij weten, dat de leerlingen van Geert Groote na zijn dood, elk een deel van de omvangrijke en veelzijdige taak van den meester hebben overgenomen en wanneer wij nu in Busch' *Chronicon* lezen, dat de ijverige man, die Scutken was, behalve nog zoveel andere dingen, ook uit het latijn in het diets vertaalde¹⁾, dan zal men onwillekeurig geneigd zijn hem als den vertaler van Windesheim, als den opvolger van Geert Groote als dietsche vertaler te gaan zien. Zo dacht Spitzen, toen hij in de Emmanuëlshuizen te Zwolle „in een handschrift van 1420 of 1419” de z.g. Eemsteijnse vertaling terugvond van het eerste boek der *Imitatio*²⁾, onmiddellijk aan „den vriend van Thomas à Kempis, den vromen Joh. Scutken”³⁾. De Vooyts heeft intussen aan deze illusie een eind gemaakt. De vertaling blijkt in 1428 in Eemsteijn bij Dordrecht tot stand te zijn gekomen⁴⁾. Wat de Bijbel betreft, onmiddellijk heeft men ook hier aan Scutken gedacht, te meer waar Busch t.a.p. uitdrukkelijk spreekt van „*evangelia per annum et*

¹ CW, s. 192.

²) Zie over dit hs. Spitzen: „Thomas à Kempis als schrijver etc.” bl. 58vv.

³) Spitzen: „Les Hollandismes etc.” p. 61. Verg. ook Acquoy in zijn bespreking van Spitzen's boek in de *Spectator* van 17 Sept. 1881.

⁴) Kath. 121 (1902) bl. 363. Het hs. in de Emmanuëlshuizen te Zwolle moet dus van jongere datum zijn. Van Ginneken blijft het intussen met Spitzen ong. 1420 dateren (vg. J. van Ginneken S.J. „De navolging van Christus of het dagboek van Geert Groote”, Brussel-'s-Hertogenbosch 1929, bl. 35).

psalterium" Moll noemt Scutken's naam in verband met een door hem gevonden psalter met glossen⁵⁾; De Vooy's acht het aanemelijk in hem den auteur te zien van de Noord-Nederlandse vertaling der vier evangeliën⁶⁾; De Bruin tenslotte stelt Scutken's auteurschap voorop bij zijn beschouwing van de N.N.se vertaling van het gehele Nieuwe Testament⁷⁾. Van de tweede Middelnederlandse vertaling of bewerking van Suso's *Horologium Aeternae Sapientiae*, die in Noord-Nederland moet zijn ontstaan, heeft A. G. M. van de Wijnpersse den auteur eveneens in Joh. Scutken willen zien⁸⁾. De Bruin acht dit onmogelijk. Hij heeft aan de hand van de vertaaltechniek uitgemaakt, dat de vertaling van het N.T. en van het Hor. niet van denzelfden auteur kan zijn⁹⁾. Goed, maar dit pleit niet tegen Scutken's auteurschap van de vertaling van het *Horologium*. De Bruin heeft immers niet bewezen (wat ook niet bewezen kan worden) dat de N.N. vertaling van het N.T. van Scutken moet zijn. De grootste waarschijnlijkheid is nog geen bewijs. Mogelijk en waarschijnlijk heeft men het ook geacht, dat Scutken de vertaler is van Gerlach Peters' *Soliloquium*¹⁰⁾. De Bruin en Van de Wijnpersse hebben elk voor Scutken gepleit als den vertaler, resp. van het N.T. en het Hor. Zal ik op mijn beurt trachten de mogelijkheid tot zeer grote waarschijnlijkheid, het vermoeden tot geloven te maken (daarbij o.a. wijzende op de intieme verhouding van beiden) dat Scutken de auteur is van de diëtse vertaling van het *Soliloquium* van Gerlach Peters? Neen, dat heeft m.i. geen zin, het bewijs zal ik toch niet kunnen geven en zal ook nooit te geven zijn. Maar wel wil ik in de volgende bladzijden nagaan of het mogelijk is of niet dat alle drie of twee van de drie vertalingen van denzelfden auteur kunnen zijn en dat aan de hand van de vertaaltechniek en de woordenschat.

De Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament (voortaan aangeduid: N.N.) en de *Horologium*-vertaling (voortaan aangeduid: Hor.) kunnen niet van denzelfden auteur zijn: dat heeft De Bruin al uitgemaakt. De vraag is dus of de vertaaltechniek van het *Soliloquium* met één of geen van beiden overeenstemt.

⁵⁾ „Geert Groot's Dietsche Vertalingen" bl. 40.

⁶⁾ „Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie" in Ts. 43 bl. 238/239. Voor de overige boeken van het N.T. acht de De Vooy's Scutken's auteurschap waarschijnlijk (tap. bl. 244) voor de Handelingen en de Apocalyps plaatst hij een vraagteken (tap. bl. 248). Scutken als vertaler van de evangeliën ook bij Greitemann a.w. (verg. De Tijd 9-11-'35).

⁷⁾ De Br. bl. 477.

⁸⁾ Hor. bl. 70.

⁹⁾ De Br. bl. 498.

¹⁰⁾ Verg. reeds Moll: „Het vermoeden ligt voor de hand, dat hij (Scutken) ook de bewerker is van deze vertaling" (KHA. II bl. 217) en verder: „de vertaling heeft welligt het aanzijn aan Joh. Scutken te danken" (tap. bl. 232). Verg. ook Acquoy: *Wind*. I bl. 277: „waarschijnlijk door Scutken" en Van Mierlo: „Gesch. etc." bl. 269: „waarschijnlijk".

Laten wij het Sol. eerst met N.N. vergelijken, wat ons al zeer gemakkelijk gemaakt wordt door de grondige behandeling van de vertaaltechniek, die wij bij De Bruin blz. 410vv. kunnen vinden. Wij volgen hem hier op de voet.

Foutieve vertalingen zijn in N.N. meestal het gevolg van een onjuiste opvatting van het zinsverband (De Br. 410), in het Sol. en meer nog in het Hor. zowel van een angstvallig, slaafs volgen van het latijn als van een uitgesproken slordigheid, die samengaan en m.i. niet anders bewijzen dan het onvermogen van den vertaler. De vertaaltechniek van Sol. en Hor. kenmerkt zich niet door een vrijheid als bedoeld door De Br. 421vv.

Plaatsing van de genitivis attributivus vóór het regens, in N.N. blijkbaar gewoon (De Br. 412) komt in de vertaling van het Sol. niet voor.

De delen van het *samengestelde praedicaat* worden in het Sol. gewoonlijk bijeengehouden, in N.N. zijn ze meestal door voorwerpen en bepalingen van elkaar gescheiden (De Br. 413).

Inversie wordt in het Sol. niet zoals in N.N. opzettelijk vermeden (De Br. 414).

Rückverweisung in de enkelvoudige zin komt in N.N. een enkele maal (De Br. 415), in het Sol. slechts twee maal voor (na „god”), maar is bovendien algemeen Mnl. (Stoett³ § 45); *hervatting* in de samengestelde zin, vond ik in het Sol. slechts tweemaal door het pron. dem. „die”, hervatting door een pron. pers. met de woordschikking van de bijzin veel vaker, maar dit is algemeen Mnl. (Stoett³ § 35). In N.N. zijn de gevallen van hervatting door „die” talrijker (De Br. 415).

Relatieve verbinding. Het Sol. lost bijzinnen veelvuldig in een hoofdzin op, maar handhaaft het relativum misschien even vaak. Van een opzettelijk vermijden van relativa kan niet worden gesproken. Hier wijkt het Sol. eveneens van N.N. af: daar wordt slechts zelden een betrekkelijk woord gehandhaafd (De Br. 416). Het voegwoord *ut* wordt in N.N. (De Br. 420) vertaald met (*op*)*dat* en „om . . . te, in het Sol. uitsluitend met (*op*)*dat*.

De behandeling van het *participium* in N.N. en Sol. — vrij en letterlijk, opgelost in hoofd- en bijzin en gehandhaafd — brengt geen belangrijke afwijkingen. Op te merken valt alleen, dat het Sol. minder vrij is; handhaving van het participium is gewoner dan in N.N. Zeer belangrijk is hier intussen, dat het Sol. een part. praes. nooit door middel van een nomen agentis vertaalt; in N.N. is dit „veelal” het geval, De Bruin noemt het een der gewichtigste kenmerken van N.N. (De Br. 431).

Gerundivum + copula wordt in N.N. (De Br. 436) en Sol. omschreven door *sullen* of *sijn te*.

De *accusativus cum infinitivo* wordt in N.N. bij voorkeur (De Br. 437) in het Sol. bijna altijd omschreven door een „dat”zin.

Het *futurum* wordt in N.N. (De Br. 439) en Sol. gevormd door *sullen*; het *perfectum* wordt doorgaans omschreven (De Br. 440—441).

De *adhortativus* wordt in N.N. „vrijwel steeds” omschreven door het hulpwerkwoord *laten* (De Br. 442), in het Sol. door *sullen*.

De *woordenschat* van het Soliloquium wijkt sterk af van N.N. Heerst daar een „rijke verscheidenheid” (De Br. 466), die van het Sol. is beperkt en eentonig. Eén voorbeeld moge volstaan: tegenover de bonte verscheidenheid van vertalingen voor *gloria* en *gratia* (De Br. 466-467) heeft het Soliloquium uitsluitend *glorie* (*gloria*), *glorieren* (*gloriari*), *glorieringhe* (*gloriatio*) en *gracie* (*gratia*). Het Soliloquium heeft, op een paar uitzonderingen na, geen *nomina agentis*, geen afleidingen met het *ingressieve ont* en geen dubbelvertalingen (verg. De Br. 469). De meeste der regelmatig voorkomende vertalingen van bepaalde woorden, die De Br. bl. 470 opgeeft, komen in het Sol. niet voor. Slechts de volgende vond ik in het Sol. terug: *bangicheyt* (*angustia*, maar hiervoor in Sol. ook *nauheit*), *verheren* (*dominari*), *wtrecken* (*extendere*), *vermoeden* (*aestimare*). De lijst van hapaxen bij De Br. bl. 470—471 bevat niet één woord, dat in het Sol. teruggevonden wordt, evenmin de lijst van woorden, die Verdam in de bepaalde betekenis van N.N. niet kent of uitsluitend uit glossaria (De Br. 471—472). Wel bestaan de meeste abstracta in N.N. en Sol. uit afleidingen op *-heid* en *-ing* of gesubstantiveerde infinitieven, maar dezelfde woorden met dezelfde latijnse equivalenten treft men niet vaak aan. Van de abstracta op *-ing* (zie de lijst bij De Br. 450—453) vond ik slechts twee woorden met hetzelfde latijnse equivalent in het Sol. terug, n.l. *stichtinghe* (*aedificatio*) en *verheffinghe* (*exaltatio*), beiden in het Mnl. Wb. ook van elders bekend; van de abstracta op *-heid* eveneens twee, n.l. *barmherticheit* (*misericordia*), niet in Mnl. Wb., wèl in Mnd. Wb. en *swaerheit* (*gravitas*), in het Mnl. Wb. ook van elders bekend; van de gesubstantiveerde infinitieven één, n.l. *wederssegghen* (*contradictio*) in het Mnl. Wb. ook van elders bekend. Van de 241 woorden bij De Br. onder No. 5 „Woordvoorraad” bl. 385vv. vond ik er slechts 17 in het Sol. terug (eenzelfde aantal overeenstemmingen heeft het Sol. met het Brabants van de Brussesse hss. 111 en 113!) en van die 17 zijn er maar twee of drie minder gewoon. De bijbelcitaten in het Soliloquium worden ook geheel anders vertaald dan in N.N.¹¹⁾. Een paar sprekende voorbeelden:

¹¹⁾ Dr. de Bruin was zo vriendelijk mij de vertaling van deze N.T.se teksten mede te delen. Ik wil hem op deze plaats gaarne nogmaals voor zijn welwillendheid mijn bijzondere dank betuigen.

N.N.

alle dinge int goede mede
ghewrocht werden (Rom. 8
28)

alse veghelquaet deser werelt
(Cor. I, 4, 13)

Begheert noch beter gaven
(Cor. I, 12, 31)

in eenvoldicheden ende inder
purheden... ghewandert heb-
ben (Cor. II, 1, 12)

mit onghedecten aensichte
(Cor. II, 3, 18)

opdat van den leven ver-
swolghen worde, dat sterve-
lic is (Cor. II, 5, 4)

wat gheselschap is den lichte
totter duusternissen? (Cor. II
6, 14)

daeromme wil ic gheerne
verbliden in mine cranche-
den (Cor. II, 12, 9)

pijnt te meer ghenoech te
doen (Petr. II, 1, 10)

Sol.

so medewerken ons alle dinghe
int goede

alse verwerpinghe der werlt

Minnet de beste gaven.

ende (in) sympelheit ende in
clærheit voer mi wanderste

mit claren ghesichte.

Ende dat steerflike verslonden
woerde van den leven

Wat ghelyc is den lichte ende
der duusternisse?

ic sal gheerne glorieren in
mynre crancheit.

Arbeit meer

Het is op grond van dit alles duidelijk, dat de vertaler van N.N. en van het Sol. niet dezelfde persoon kan zijn geweest. De copia verborum is volstrekt verschillend, en wat de vertaaltechniek aangaat: overeenstemmingen kunnen tegenover de talrijke ernstige afwijkingen nauwelijks twijfel doen ontstaan.

* *
*

Voor een vergelijking van de vertaaltechniek en de woordenschat van de Noord-Nederlandse omwerking van Suso's *Horologium*, kon ik niet, zoals voor N.N., gebruik maken van de resultaten van de arbeid van anderen. De opmerkingen van Mej. Van de Wijnpersse (slecht diets; het niet scheiden der delen van samengestelde werkwoorden, waar het taalgebruik vraagt dit wel te doen; vervanging van woorden uit een vreemd dialect door eigene en glossen (Hor. bl. 67/68) zijn natuurlijk onvoldoende. Van de door den omwerker zelfstandig vertaalde delen (verg. Hor. bl. 64) nam ik de proloog om zijn wijze van vertalen en keus der woorden na te gaan en met het Sol. te vergelijken.

Op dezelfde wijze als de vertaler van het Sol. houdt die van het Hor. zich zo letterlijk mogelijk aan het latijn en begaat tegelijk de grootste slordigheden, beiden het gevolg van zijn onvermogen. Dat

dit onvermogen in het Hor. veel sterker naar voren komt, vindt zijn verklaring in het feit dat het latijn van het Hor. veel moeilijker is, voornamelijk door de ingewikkelder zinsbouw. Het zinsverband gaat herhaaldelijk verloren, juist als in het Sol. is hier een opvallende verwaarlozing:

Angelus...respondit

quae... vera fuerunt
ut nihil esset, sed..... fulci-
retur
qui missus... iudicium exe-
git

Ende die engel, die... ant-
woorde hi (114)
welke... zijn si waer (114)
dat daer niet in en was, mer
dat was ghesiert(!) (117)
die ghesent was... die onder-
vraghede (113)

Afwijkend van de dietse vertaling van het Sol. en in overeenstemming met N.N. is de plaatsing van de *genitivus attributivus* vóór het regens in de volgende gevallen:

aller menschen salicheit (112); des conincs moet (114) Des
groten azarias sone (114); onsen evenmensen oerbaer
(115); om der cortheit wil (116).

Inversie wordt evenals in het Sol. slechts bij wijze van uitzondering een enkele keer vermeden (verg. Hor. 111)

De delen van het *samengestelde praedicaat* worden als in het Sol. bijeengehouden. De vertaler heeft de neiging voorwerpen en bepalingen achter het gezegde te plaatsen en dit laatste onmiddellijk op het onderwerp te laten volgen:

hi wort ghevonden van dien die hem niet en becoren (111)
die ghesent was tot tobias (114)
die mi ghedwongen heeft mit sijnre minnen aen te nemen
dit werc (114)
ghi sijt ghesciert mitten lichte der ewigher wysheit (114)
in denwelken ghi..... verwecket die gheminde sonen mit
vaderliker vermaninghen tot vrede (115)
wilt mi..... vergheven die ghebreke (115)
ende woudet setten totten voerseiden (117)
ende hem daerin gheliken gheestelike..... Cristo, die ghe-
passyt is (116)

Een paar uitzonderingen doen aan de vastheid van deze regel niets af:

Die godlike wysheit heeft menichvoudelike..... gheopen-
baert haren uutvercoren (111)
so hebbe ic iu..... dit werc overghesent (114)

Relativa worden evenmin als in het Sol. vermeden:

welke dat niet al (quae omnia); in denwelke (in quibus);
welke ghedenckinghe (quas tamen).

Minder vaak nog dan in het Sol. wordt van een bijzin een hoofdzin gemaakt:

ghi syt ghesciert (114) (qui... peditus estis)

Het voegwoord *ut* wordt uitsluitend door (*op*)*dat* vertaald, zoals ook in Sol. en nooit (als in N.N.) door *om te*.

Een zeer belangrijk kenmerk van de vertaling van het Hor. is, dat het *part. praes.* nooit gehandhaafd wordt, maar steeds wordt opgelost, doorgaans in een relatieve bijzin, ingeleid door *die*, soms ook in een causale bijzin, hoofdzin of adjectief:

patientis die lidet (117), *cupiens die begheert* (112), *torpentes die vertraghet sijn* (112), *reddentium die gaven* (112), *intrans die inghinc* (113), *confidens van wes . . . ic betrouwe* (114), *recognoscens want ic bekenne* (114), *quaerentes zochten*, *intendentes si sijn ernstich* (112), *ferventes spiritu bernende gheeste* (111).

Twee maal vinden wij voor het *part. praes.* in het diets een *nomen agentis*:

agentis werker dictantis dichter (117)

Part praes. + *copula* blijft gehandhaafd:

domino servientes erant — den here dienende waren (111)

Ook het *part. perf. pass.* wordt bijna altijd opgelost in een bijzin, meestal relatief, maar ook wel temporeel, ingeleid door *doe* en *als*:

decoratus die versiert was (112), *missus die gesent was* (113), *Christo passo die ghepassyt is* (116), *ignotus die onbekent is* (117), *Christus condemnatus doe hi veroerdelt was* (115), *quaesitus als hem . . . vraghede* (114).

Een enkele keer vindt men oplossing in een hoofdzin:

positus wort hi geset (116).

De behandeling van het *part. perf. pass.* komt dus met *die* in het Sol. overeen; ook daar is oplossing regel. Met het *part. praes.* is dit niet het geval. Het Hor. wijkt met zijn stelselmatige oplossing zowel van N.N. als van het Sol. af.

De *ablativus absolutus* wordt opgelost in een bijzin of bepaling:

mundo iam senescente

nu die werelt vast veroudet (111)

austro flante

overmits den zoeten zuden wint (111)

invidia stimulante

overmits hat (117)

Gerundivum + copula wordt als in N.N. en Sol. omschreven door *sullen* of *syn te*:

Het is te merken (notandum) 113, 116. Het is te weten (sciendum) 115. Het is te hebben (sit habenda) 118. Si sijn te nemen (accipiendae) 113. Men salt nemen (accipiendum) 113. Sal men versmaden (spernenda sunt) 118.

De *accusativus cum infinitivo* wordt omschreven door een *dat zin*:

Ananyam esse — dat hi ware ananias (114)

maar de infinitief blijft ook vaak onvertaald, in afwijking van het Sol.:

curo vitia incurrere — achte die ghebreke
hoc factum esse — dit werc (115)

foutief vertaald is:

haec mala electos suos emendare — in haren uutvercoren dese quade te verbeteren (112)

De behandeling van de a. c. i. wijst op een mindere bedrevenheid in het latijn.

Tijden. Voorliefde voor het praesens heeft ook de vertaler van het Hor.:

fuerunt *sijn si* (114), intercepta fuisset *verdruct worden*; (113); concepisset *ontfaet* (117)

Het futurum wordt omschreven door *sullen*

gheopenbaert sal worden (apparebit) (116)

Het perfectum wordt in afwijking van N.N. en Sol. even vaak wél als niet omschreven, zelfs voor het plusquamperfectum staat wel eens de enkelvoudige vorm:

heeft . . gheopenbaert apparuit (111); ghedwongen heeft coegit (114); hebbe achtergelaten obmisi (116); ic heb medeghedeilt communicavi (116); dede fecit (115); hadde habuit (117); liet permisit (115); screef scripsit (117); began cepit (116); gansede sanavit (116); sende miserat (111); began inchoasset (116).

De *adhortativus* wordt als in het Sol. en in afwijking van N.N. omschreven door *sullen*:

dat hi... overlopen soude — debeat transcurrere (116)

Ook het Hor. heeft enige opvallende onscheidbare samenstellingen, van dezelfde soort als die wij in het Sol. aantreffen:

bovengaet (114), *voergaet* (114), *aendencken* (112), *te invlammen* (112)

Daarbij de voorb. Hor. bl. 68: *instort, ofsnidet, aftrect.*

Nomina. Opmerkelijk is de overeenstemmende vertaling van de genitivus possessivus in Sol. en Hor.: *quae sunt + gen die . . toebehooren.*

De dativus poss. wordt letterlijk vertaald:

nulla erat eis recordatio — hem en was ghene ghedenckenisse (111)

ook in het Sol. tamelijk frequent. *In + acc.* blijft *in*, evenals in het Sol.

Een opmerkelijke overeenstemming met de vertaaltechniek van het Sol. is de veelvuldige oplossing van een adjectief in een bijzin, attributief ingeleid door *die*:

frigidus die vercout sijn (112), *motivus die beroeric is* (113), *venerabili magistro die een eersam meyster sijt* (114), *vilissimus die die snoedeste bin* (115), *contrarios die contrarie waren* (117).

Opgelost in een hoofdzin zijn:

contentus is iu ghenoech en *sollicitus ghi besorghet* (115).

Ook dezelfde toevoeging *menschen* verdient de aandacht:

multorum van veel menschen (115), *ceteros andere menschen* (114), verg. Sol.: *omnibus alle menschen* (12v).

Daarentegen wordt de praedicatieve vertaling van het adjectief:

primitiva ecclesia

in den beghinne der heyligher kerken (111)

mentalibus oculis

oghen sijnre ghedachten (116)

in het Sol. niet teruggevonden.

De superlatief wordt vaak tot positief verzacht:

pulcherrimus schoon (112), *certissima zeker* (112), *amarissiae bitter* (115).

De *woordenschat* is ongeveer gelijk in Hor. en Sol.: dezelfde beperktheid (verg. *bidde ende aenbede* (oro et supplico) 114), dezelfde vorming van abstracta, dezelfde schaarste aan nomina agentis (behalve de twee reeds genoemden *werker* (agentis) en *dichter* (dictantis) slechts daar, waar ook het latijn een nomen agentis heeft (vg. bv. *volgher sectator*: 115). Afwijkend van het Sol. zijn de volgende dubbelvertalingen in het Hor.:

gelesschet of uutghedaen extinctus (112), *waerdich ende redelic dignus* (115), *openbaeringhe of verluchtinghe illustratio* (117).

Wanneer men nagaat, hoe hetzelfde latijnse woord in Sol. en Hor. wordt vertaald, dan blijkt dit in het betrekkelijk kleine stuk van de proloog, 92 maal met hetzelfde en 15 maal met een verschillend diets woord te zijn gedaan. Er zijn natuurlijk nog genoeg woorden in de proloog van het Hor., die wij in het Sol. niet vinden, maar ook het latijn is dan verschillend. Het is intussen zeer opmerkelijk, dat de zo verschillende latijnse woordenschat van Sol. en Hor. wordt verdietst tot een copia verborum die bepaald in één-zelfde lijn ligt en waar slechts enkele woorden als *innich* voor *devotus* en *internus*, in 't Sol. resp. *devoet* en *inwendich*), *oerbaer* (*utilitas*, in 't Sol. *nutticheit*) enz. buiten vallen.

Welke conclusie mogen wij uit het voorgaande trekken? Onmiddellijk besluiten tot identiteit van vertaler is niet geoorloofd, er zijn dan toch bij alle overeenstemmingen, nog verschillen in vertaaltechniek, als de plaatsing van de gen. attributivus en de stelselmatige oplossing van het part. praesentis en ook de woordenschat is niet geheel dezelfde. Wij moeten twee dingen in aanmerking nemen: de omwerker van het Horologium kan, ook waar hij zelfstandig vertaalt, onder invloed staan van zijn Brabantse vertaling en hij kan, neen, hij zal zeer waarschijnlijk het Soliloquium veel later hebben vertaald dan het Hor. Mej. Van de Wijnperse komt voor het Hor. tot de datering 1380—ong. 1430 (Hor. bl. 70). Het Sol. moet in elk geval na 1411 zijn vertaald. Er blijft zo voldoende mogelijkheid over, dat de vertaler van het Hor. zijn techniek aanmerkelijk had verbeterd, voordat hij Gerlach's Soliloquium ging vertalen. Was die vertaler Johannes Scutken? Wij weten er niets van. In elk geval pleit nu ook tegen zijn auteurschap, dat de vertaling van N.N. niet dezelfde auteur kan zijn geweest als van het Sol. en Hor. Is dus Scutken de vertaler van het N.T., wat heel goed mogelijk is, dan is hij het niet van Sol. en Hor.

WIJZE VAN UITGAVE.

Aan de hier volgende tekst van de diëtse vertaling van het Soliloquium ligt hs. D ten grondslag, slechts hier en daar naar G¹ verbeterd. Waar in G¹ de betreffende passage ontbreekt en D een beslist onjuiste lezing heeft, hebben wij de tekst niet eigenmachtig verbeterd, maar wel aanwijzingen gegeven, hoe in dat geval naar het latijn moet gelezen worden. Daartoe hebben wij hetgeen wegge laten tussen haakjes, en hetgeen toegevoegd dient te worden tussen teksthaken geplaatst. De voorkomende gevallen vindt men bovendien steeds aan de voet der bladzijden verantwoord. Waar een dergelijke verantwoording ontbreekt, dienen de haakjes als leestekens.

De niet verantwoorde wijzigingen betreffen:

1. *Onderscheid* tussen de verschillende soorten *s* en *r*, *i* en *j*, *u* en *v*, *w* en *uu*. Dit onderscheid is niet gehandhaafd.

2. *Verkortingen*. Bij de beschrijving van het hs. in Hfdst. IV hebben wij de verschillende soorten reeds genoemd. Men vindt ze in onze uitgave niet terug, ze zijn zonder nadere aanwijzing opgelost.

3. *Het aan- en vaneenschrijven der woorden*. Om een goed leesbare en verstaanbare tekst te krijgen, moesten wij hier van het hs. afwijken en het moderne gebruik volgen.

4. *Interpunctie*. Ook de interpunctie van het hs. is vervangen door een moderne. Voor een goed begrip van de tekst leek ons dit beslist noodzakelijk. De verstaanbaarheid is dan ook het enige principe van onze interpunctie. Dat velen het en detail met deze interpunctie misschien niet eens zullen zijn, doet hier niets ter zake.

5. *Hoofdletters*. Slechts aan het begin van een nieuwe zin en bij eigennamen vindt men in onze uitgave een hoofdletter.

Aan de voet der bladzijden vindt men allereerst de varianten van hs. G¹. Behalve spellingvarianten zijn daar zo goed als alle afwijkingen van G¹ opgenomen. Daarop volgen noten, die betrekking hebben op het hs. en de tekst, en tenslotte de noten, die verklaringen en vergelijkingen bevatten. Deze laatste zijn uit de aard der zaak niet talrijk, daar men de interpretatie van de meeste plaatsen in hfdst. III bijeen vindt. Bovendien hebben wij achter onze uitgave een woordenlijst toegevoegd, waarin men, naar wij hopen, niet vaak tevergeefs zal zoeken.

Een eenlike sprake eens
regeleers

Hier beghint een eenlike sprake eens regeleers,
die hem daghelics vergadert van menichvoldicheit
des herten tot enen ende den oversten goede
ende ten eersten overmids ghebede.

5 **I**N den gheest der oetmoedicheit, in enen berou-
wighen ghemoede neder gheneighet ende mit
begheerten daelgheworpen, als ghestubbe der wote
10 onder hemel ende eerde ende al dat daerin is, alte-
mael van ons selven mistrouwende, in di oetmoe-
delic hapende, tot di als een arem scaepken ende
15 kuken, alleen dwalende, onder dine vloghelen
vliende, moeten wi altos oentfermhertelic van di
ontfanghen werden, alre goedertierenste vader.

CAP. I.

15 **D**at dieghene, die hem vergaderen wil van ver-
strooitheit des herten, sal altoes aensien dat eynde
alre dinge ¹⁾ ende sal versmaen ergent ghetrost
te werden buten gode.

19 **I**N allen dinghen, die my ghemoeten, bewegen
of bewegen moghen, sal ic altoes aensien dat
20 einde, alsof ic tohandes van den heer gheropen sol-
de werden, hoe ic dan wolde volen of staen in dier
sake, die my beweghet. Ende waer ic my selven
bin een hinder of middel tuschen my ende gode,
25 daer sal ic segghen tot myselfen of tot een ieghe-
lic ander dinc: / „Ganc achter my sathanas, want
ic my ofenen van binnen ende bewisen van buten,
alsof al myn seden, beroringhe ende wandringhe
riepen ende tugheden, dat myn ryc niet en si van
30 deser werlt, noch dat my hier ghenen troest noch
vermakinghe en si. Ende also sal ic bliven in allen
dinghen, die my ghemoeten, hent tot den einde
myns levens, als een verloren vat, als doet der
werlt, als een verwerpinghe der werlt, als ontset.
35 onghetroest ende ghelaten van al dat in der werlt

v
Matth. 16, 23

Joh. 18, 36

Ps. 30 (31) 13,
Cor. I. 4, 13

19 „gemoeten of bewegen sal ic” 35 Va; — 20 „van hier geroepen” 35 Vb;
— 29 „dat myn rike van deser werlt nyet en si” 35 Vb;

¹⁾ Zie over „respicere finem” (o.a. Im. Chr. I. 24, 1) Arens in Theol.
Quartalschrift 1931 s. 186 ff.

is, als onwerdich der minster gaven godes, lichaem-
 lic of gheestelic, of oec a) te kusschen dat voet-
 ghestubbe der uutvercoren b) godes. Ende so als
 5 ic onghetroest ende ghelaten bin van al dat in der
 werlt is, also sullen oec alle dinghe, die in hoer
 sin, van my ghelaten wesen, also dat ic arm in
 groter inwendigher breetheit mach derven sonder
 hinder alre dinghe, dit dat menschlike ghemode
 10 buten gode mach begheren. Ende ist dat alle din-
 ghe nae mynen wille ende begheerten gheskien,
 nochtan en sal ic daer niet in ghetroest werden.
 Want ic verkiese aldus te sculen al die daghe Ps. 76 (77), 3
 mynre pelgrimasien, wanderende als een waer pel-
 grim ende bloet wandelaer, opdat ic sekerlic mach
 15 verbeiden den dach des heren, als die alrerikeste
 ende die alrearmste: alrerikeste niet begheerende,
 alre/armste, niet hebbende. In ghenre manieren en Fol. 2
 sal ic my setten op enich dinc of op iemant, die
 levet, mer ic sal my pinen van binnen wal vere-
 20 nighet te syn mit den heer; want alle dinghe ver-
 idelen ende vergaen. Want is dat ic loene ¹⁾ op
 een glidende dinc, soe moet ic van node mit den
 glidenden heengliden. Want ydel syn die kinder Gregor.;
 25 der menschen ende nauwe wert erghent of in iemant Ps. 61 (62), 10
 onghebrekelic ghelove ghevonden.

CAP. II.

Dat die mensche sal stadelike merken syn elende,
 opdat hi in gode vlie; als hi mit dien verenicht c)
 is, en behovet hi gheens dinghes d).

30 **N**ummermeer en sal ic vergheten, dat ic gheset
 bin in vremtheiden, in elende ende in stadi-
 ghen stride, also langhe als adem in my is. Ende
 hierom ist licht, waervan ende hoe ic mach onthol-

6 „van my” ontbr.; — 8 „alre dingen sonder hinder” 36a; — 10 „begeren”
 36a; — 18 „sal ic my nyet setten” 36b; — 24 „nauwe of erghent wort in
 yemant” 36b; — 26 „stadelick sal” 36b; — 27 „ende dat hi vlie in gode”
 36b — 31 „in ellenden ende in vreemtheit ende in stadi ghen stride” 36 Va;

a) hs. „oech”. b) hs. „wtvercore”. c) hs. „verenit”. d) hs. „dingh’s”;
 verg. „dinghes” 2v.

¹⁾ Voor „innitor” staat in D „leve op” (fol. 2), „lovet aen” (fol. 30),
 „gheloeft an” (fol. 32), „loene op” (fol. 46); G heeft resp. „loene op”
 (36b), „loent aen” (54a, 54Vb), „loene op” (63Vb); wij hebben D 2,
 30 en 32 naar fol. 46 en de vier plaatsen in G verbeterd.

den werden in deser cleinre tyt mynre pelgrima-
sien a). Ende of ic daertoe mochte comen, dat ic
staen mochte in den aenschyn des heren, hebbende
al dinc ghemene mit hem, mit puren herten, van allen
5 vreemden dinghen ontcommert, gheenre passien
in den ghemode onderworpen, wat mocht ic dan
meer begheren? Ende ist dat alle dinghen nae
mynen wille syn ende myn naem ghelovet woert
van voelen, ende my niet wael en si mit den heer,
10 wat mocht my dat vorderen? ¹⁾ / Hierom: si die
een sorchvoldich ende betrouwe in den enen b),
die ander in enen anderen, mer ic sal gheofert
syn den heer ende van allen herten betrouwen in
hem, noch ic en sal niet sorchvoldich syn om
15 enighe vreemde saken of gheval, die ghescheen
moghen, dan dat ic alleen altemael syn si. Want
hi is myn besorgher ende hem is sorghe van mi,
die my oec hevet gheboden, dat ic hem ledich sal
syn van al dat ic bin ende my niet aen en neme
20 syn werc, in sorchvoldicheit der dinghe, die
gheschien moghen; mer ic sal horen wat hi, die
dat overste goet is, van binnen my seghet.
„Arbeide” c), sprekt hi, „also weel als du moghe-
ste, wal te sin mit my ende voer my te wanderen
25 in alre tyt, stede ende sake; waer du dan den
anderen behaghes of mishaghes, des en achte
niet; want dat waelbehaghen der ander en mach
di niet gheven, noch hoer mishaghen nemen. Ist
dat du blives in my, soe moghes du derven alre
30 dinghe sonder hinder dyns selves noch du en sals
gheens dinghes behoven. Merct di niet d), dat
ghelyc ende ghelyc niet en wert gheset dan in
ghelyc ende ghelyc? Of en weti niet, dat die
waere glorie niet en behovet der ydelre / glorien? Fol. 3
35 Want die doeghet blivet altoes in dat overste Petr. I, 5, 7
ende en behovet niet dat lof of ghetuch der
nederster, mer si is hoer selven ghenoech. Also

3 „aensichte” 36 Va; — 6 „in den ghemode” ontbr.; — 8 „van velen geloeft
worde” 36Va; — 9 „is” — 10 „wat mochtet my dan vorderen” 36Va; —
11 „ende betrouwe” ontbr.; — 15 „vreemde” ontbr.; — 16 „alleen” ontbr.
— 20 „dier dinghen” 36Vb; — 22 „is” ontbr. — 27 „en mach di nyet nemen”
37a; — 32 „en” ontbr.; — 33 „ende ghelyc” ontbr.;

a) hs. „pelgrimaseen”; b) naar G 36 Vb, D heeft „anderen”; c) hs.
„Arberde”; d) naar G 37a, D heeft „Merct di dat niet”;

1) Vg. AAU 10 bl. 470: „Et posito quod omnibus placeres et Dec
displiceres, quid esset?”

syn si alle, die mit bernender begheerten een ghe worden syn mit der doghet."

CAP. III.

5 Dat men in allen dinghen, die a) te doen syn, altoes sal aensien waerom dat si gheschien, sonderlinghe in den godliken dienst ¹⁾).

T ENSI dat die mensche mit groten inwendighen arbeide stadelic vlitich si aen te sen in allen dinghen, die gheschien, waerom dat si syn ende gheschen, alre meest in den gotliken dienst, hi sal seer lichtelic neighen tot onbevolicheit der inwendigher dinghen, eer dan hyt weet; ende hem sal duncken, dat hi ghenoch hevet in den bladen, niet achtende van der vrocht. Wat sal die mensche vinden in den utwendighen schyn, oec in den gotliken dienst, tensi dat hi seer cloelyc ende scherpelic alle dinghe van binnen doersie, dan dat si alle syn laste, bedruckinghe, bindinghe ende bughinghe des ghemodes? Daer dat ghemode aenhangende mede bedrucket wert, dat het hem niet en kan oprechten in dat goet, dat alleen onbeweghelic staet, noch dat het vri ende onbecommert hem niet/en kan richten in sinen oerspronc, noch dat onbegripelike licht, daert alleen om ghescapen is te ghebruken, overmids syn onghelycheit ende dicke dusternisse nae sinen vermoghen niet en mach aenscouwen. Hierom, in allen dinghen, die te doen syn, sullen wi ons altoes wennen aen te sien die waerheit ende ghelycheit, hoe dat si aensien alle dinc ende desen b) ghesichte nae onser manieren pinen ons te gheliken. Sekerlic: ist dat wi mit den heer willen verenicht syn, soe moeten wi ontcommert syn, niet alleen van allen formen, mer oec van allen sinne c) der formen ende also vlitelic volghen mit scerpen ghesichte sonder merken dat inwendighe trecken al to den oversten.

3 „Dattu” 37a; — 4 „salste” 37a; — 11 „hi” 37b; — 16 „scerp” 37b; — 23 „dat alleen ongeschapen is” 37 Va; — 27 „dien dinghen” 37 Va; — 30 „maten pinen te gelicken” 37 Va;

a) hs. „di”; b) naar G 37Va, D heeft „dese”; c) of „sinnen” naar G 37a, D heeft „scyn”;

¹⁾ divinis (scil. „officiis” of „altaris”) is liturgie (Strecker s. 20).

Mit hoe groeter begheerten men sal wesen in den godliken dienst, sonderlinghe in der missen.

5 **M**IT hoedanigher mynnen ende begherten onse here Ihesus Christus om ons wolde mensche werden ende hier mit ons wanderen in deser elendicheit, pelgrimase ende kerker als die alreleste, die minneste ende armste, in armoden, in onghemake, in tranen, in suchten ende in arbeide, al die daghe syns levens, in vervolginghe a), in oetmodigher verdraclicheit der hoverdigher wedersaken b) ende des valschen / broders, uutghevende hemselven altemael woer ons in live ende in siele ende mit hoe onbegripeliker begheerten tot ons hi hemselven hevet gheoffert den ewighen vader woer ons, een levendighe, heilighe ende onbesmitte offerhande in den cruce, opdat hi dat verloren scap blidelic mochte wederbrenghen op sinen scouderen, mit alsodanigher begherten ende niet myn offert hi hemselven daghelics sonder opholden voer ons, sonderlinghe in den altaer. Ende al synt dese dinghe eens gheschiet van buten, nochtan gheschien si in allen moment in den vader overmids den soen mit den heilighen gheest also claerlic, als doe si van buten worden ghe-
20 toent. Ende mit so groeter begheerten solden wi die daghelics ontfanghen, alsof si nu ghescheden, die onse heer tot onser salicheit hevet ghetoeint in synre tyt 1).

Fol. 4

30 **D**at men die doghet oefenen sal alleen om mynne der doget, want si alleen goet is.

IN gheenre manyeren en sal ic tonen oetmodicheit, nederbughinghe, enicheit, bewaringhe der sinne ende scamelheit alleen in dat uterste,

6 „pelgrimase ende kerker” ontbr.; — 11 „der valscher” 37Vb; — 22 „in allen tyden” 38a; — 33 „alleen van buten” 38a.

a) hs. vervolgheninghe; emendatie in „vervolgheninghe” kan misschien overwogen worden, verg.: „enighinghe” (fol. 56) en moyghinghe (18v, 26v); b) naar G 37Vb, D heeft „der wedersaken”;

1) Verg. „Parvum et simplex exercitium” (ANKG V (1895) bl. 99): „Cum tanta reverentia debes ipsum sacramentum adorare, acsi filium dei nunc primo incarnatum ac in cruce suspensum carnalibus oculis presentialiter videres.”

als omdat ic licht warde ghemerct, of om anxt
der ander, dat vol tribulacien is. Want ist dat ic
soe doe, in naevolghenden tiden sal in / my ghe-
breken om dat ic aldus ende aldus ghewandert
5 hebbe ¹⁾, ende ic sal onsalichliken onstadich
wesen ende vlieten tot lichtheit of drovicheit nae
gheval der uutwendigher dinghe. Mer puerlic uut
aensien der waerheit sal ic dese dinghe doen,
10 wetende dat dusdanighe dinghe niet alleen nu,
mer oec hent den einde myns levens ontfanclic syn
voer den heer. Ende hierom sal ic in desen ende
desghelyckes dogheden stadelic pinen voert te
gaen. Dat hoert oec to den goddienstighen ende
15 sachtmoedighen ghemode, der ander wonder-
licheit ende verstoringhe niet alleen mit woerden,
mer a) oec mit saeticheit ende ghelicheit der
seden, waer die sake eyschet, te sachten. Nochtan
sullen wi seer sachtmoedelic ende lidesamlic die
20 een den anderen draghen in allen dinghen, die
onvolmaect ende ongheordiniert syn van binnen
of van buten. Want enen yeghelicken is ghenoech
syn onsalicheit des lichaems of der seden, die hi
lidet.

CAP. VI.

25 Dat men mit waerre oetmoedicheit ende aensien
der waerheit sal wederstaen den ydelen ghedach-
ten ende ghebreckeliker beroringen.

30 **A**LS ic my in der waerheit aensie, soe en weet ic
niet goedes in my, want ic en sie my niet wesen
overmids myselfen dan een / veronmenschelicheit Fol. 5
ende een overtreder van gode ende der waerheit
ende in allen dinghen ydelheit; want ic hebbe
besmittet dat beelde godes in my, welc beelde
is b) dat het wedermaect woert, soe en bin ic
nochtan niet, mer die heer ist al, opdat doer allen

1 „licht” ontbr.; — 3 „salt” 38b; — 4 „aldus ende alsoe” 38b; — 5 „on-
salich” 38b; — 6 „lichticheit of droefheit” 38b; — 7/8 „uut sien” 38b; —
16 „ende ghelicheit” ontbr.; — 22/23 „die hi lidet” ontbr.; — 26 „ende be-
coringen” 38Va; — 28 „want” ontbr.; — 29 „onmenschelicheit” 38Va; —
33 „ist”, „worde” 38Va.

a) „er” bovengeschreven; b) „is dat” komt herhaaldelijk voor, vg. b.v.
fol. 10, 12, 24v;

¹⁾ om hetwelk (op grond waarvan) enz.: onderwerpszin.

dinghen ende in allen die hoecheit der cracht
 goedes si ende niet van my. Wat ghedachten
 ende beweghinghen in my opgaen, die niet en
 overdragen mit desen ghevolen der waerheit,
 5 dat is vermaledide ydelheit ende onmensche-
 licheit voer gode. In gheenre manieren en wil ic
 ofneighen of verberghen alsodanighe verbor-
 ghenne beweghinghe, alsof ic yet waer van my-
 10 selven, mer ic sal meer pinen my te verdrucken
 ende te veroetmodighen; ende also verberghende
 dat wesen myns wesen in gode ende aensiende¹⁾
 die waerheit mynre nietheit, die sterckelic neder-
 werpen in myselfen, opdat si bekennen, dat si
 15 niet en syn waerheit ende rechtwerdicheit, mer
 ydelheit ende loghen ende ummer waerlic de
 duvel. Wanneer die mensche, die gode is ghe-
 trouwe, voelt beweghinghe der hoverdien, inwen-
 digh behaghen syns selves of der ander, verbli-
 dinghe van den gaven godes/, die niet reyn en si, v
 20 of anxt des mishaghens, of, enighe vremde be-
 gheerten, tehant wert syn claer aenschyn a) van
 enen deel verduustert. Ende is dat hi nauwe mer-
 ket, hi sal openbaerlic b) sien, dat overmids desen
 in eenre manieren een deusel woert gheset tuschen
 25 hem ende die waerheit ende dat twivelachticheit
 ende verweertheit wassen; want si brenghen mit
 hem soedanighe dinghe, waer si comen, want si
 en syn ummer niet anders. Ende hi sal voelen,
 dat dat betrouwen vermynret wert tot den heer.
 30 Dat moet hi van noede also langhe liden, hent
 die ydelheit vergaet voer den aenschyn der waer-
 heit. Alleen oetmodicheit ende waerheit synt
 seker ende breed. Ende wat buten hem is, dat is
 nauwe ende anxtvoldich. Alle vremde dinghe
 35 synt verworpen ende verslaghen van den aen-
 sicht der waerheit, want si en hebben nie ghe-

1 „in allen dingen die cracht gods si” 38Va; — 3 „of beweginge”; —
 5 „vermaledide quaetheit” 38Vb; — 8/9 „verborghenne beweginghe” ontbr;
 — 9 „myselfen” 38Vb; — 12 „ende die sterclic” 38Vb; — 13 „neder-
 werpende” 38Vb; — 16/17 „getrouwe is” 38Vb; — 18 „behaghen” ontbr.,
 „of ander” 38Vb; — 19 „dien gaven”, „syn” 38Vb; — 21 „aensichte” 39a;
 — 26 „wesen” 39a; — 28 „ummers”; — 29 „syn betrouwen” 39a; — 30
 „liden also lange”, „thent” 39a; — 32 „syn”; — 35 „syn” 39a.

a) hs. „aenschit”, de verbetering naar fol. 5v „aenschyn”; b) „r”
 bovengeschreven (eind regel).

¹⁾ foutief vertaald; de zin is: niet verbergende... maar aanzieende enz.

staen. Mer noch en is die waerheit soe machtich niet in onsen ghemode, dat het mach sien ende ghevoelen dat die dinghe niet en syn ¹⁾).

CAP. VII.

5 **Dat die inwendighe loep des ghemoedes ghehindert wert mit eigenheit of eyghensoekelicheit.**

10 **D**AT ic niet en mach volghen die hoecheit, dyepheit, onbegripelicheit ende comen a) hoelic ende begheerlic in die rume b) breetheit, die overgaet in ontelliker manieren alle ghescapen dinghe, dat is een teiken, dat ic noch werde ghehouden mit eyghenheit, dat ic ruste in ghemake of ontsie onghemac, verdrucket of vernedert te werden of ongheacht. Mer ic sal vlitelic ondersueken, wanneer ic ghehindert werde of ghedrucket in den opclymmen of inwendighen loep, of dat redelic is, dat ic ghehouden werde van sodanigher sake of niet; is des niet, soe sal ic ontcommert ende vrilicke daerover treden, want die staet ons herten solde seer swaerlic gheslaghen werden ende die inwendighe loep ghehouden. Die here Ihesus is, die verlicht, wat mach verduusteren? Die heer Ihesus is, die van binnen vrede maket, wat mach versturen? Die here Ihesus is, die ontcommert ende vri maket onse opclimmghe ende inwendighen loep, welke creatuer, welke teghenheit of voerspoet mach hem drucken of hinderen? „Ic bin”, spreckt hi, „die heilich make myn sanctuarium, noch ic en laet dat niet werden verwandelt, mer ic gheve heilighe ende hoech/tidelike ledicheit int midden der gheruchten, die oec niet en late ingaen of rusten vreemde formen in mynen heiligen tempel. Ic en ordel oec gheen dinc weerdich te syn, dat mach veranderen of verdrucken dat ghemode, dat my verenicht is. Ic vermode dat seer begripelic te syn, dat dat ghemoede becommert wert in snoeden ende onnutten dinghen ende ydelen sorghen van tocomenden dinghen,

Fol. 6

Lev. 21. 15

v

22 „ist” 39Va; — 30 „in mydden den geruchten” 39Va; — 35 „ghemoede” ontbr.; — 36 „ende” ontbr., „dinghen” ontbr.

a) hs. „ende $\bar{o}$ comen”; b) naar G 38Vb, D heeft „ruumheit”.

¹⁾ dat de „vreemde dingen” niet zijn.

die licht nummer gheschen en sullen, als het vrilic
 mach ghebruken synre edelheit in sinen beghin-
 nenden oerspronc". Hierom sal hi vlitich syn, also
 vele als hi mach, dat hi niet en werde ghehouden
 5 van den nedersten dinghen; van den oversten en
 is niet dat te ontsien is; want hi niet alleen van
 dien onverdruct blivet a), mer hi wert oec stadelic
 in menigher wisen ghenodet mit hem te staen
 voer den aensicht des heren ende te wanderen in
 10 inwendigher ende overster breetheit, in welker
 gheen nauheit en is, mer een vri ende godformich
 ghesichte, die niet en latet dat oghe des herten 1)
 verduusteren of onreyn werden.

CAP. VIII.

**Van waerre vriheit of salicheit des godformighen
 ghemoedes./**

Fol. 7

15 **W**ETI niet", spreekt die gotformighe bruut,
 sprekende in den gheest der waerheit, „hoe-
 dat ic mach ende in den handen hebbe, my onghe-
 format mit bloter openbaringhe te toenen den ghe-
 20 sichte ende aenscouwen der ewigher waerheit ende
 onverwandeliker selfheit, die altoes is dat si is
 ende nummermeer so niet en is 2), die alleen
 waerachtelic voertgaet tot allen dinghen, ende
 altemael binnen blivet?" Niet alleen dat, mer van
 25 allen goeden formen mach hoer die gotformighe
 bloten, aensiende die waerheit ende dat over-
 wesen alre dinghen in allen creatueren. Want
 gheen dinc en siet si aen als niet, mer in allen
 dinghen siet si gode, in den minsten ende snoden
 30 als in den groten ende durbaren. Gheen dinc en
 mach lichtelic dusdanighen ghemoede verwande-
 len. Ist dat goede ende puere formen dat niet
 lichtelic en moghen doen, hoe vele myn solde dat
 moghen doen enich dinc, dat dat ghemoede mach
 35 verduusteren of ontsaten! Als die bande ghe-

1 „nummermeer" 39Vb; — 12 „die ogen"; — 13 „ontreynt" 40a; — 16 „speect si die" 40a; — 18/19 „ontfarmt" 40a; — 21 „onwandelicker" 40a; — 22 „ende nummermeer so niet en is" ontbr.; — 31 „aldusdanige" 40b; — 33 „vermoeogen, hoe enz." 40b; — 34 „mochte"; — 35 „ende ontsaten".

a) hs. „blivt".

1) Tegenover de „mens-ratio" als redenerend verstand, spreekt Augustinus van de „mens" met betr. tot de onveranderlijke en eeuwige waarheden als van het „oog" (verg. L. Reypens S.J. in OGE VI (1932) bl. 262).

2) et nunquam sic non est.

scoert syn ende dat ghemoede aldus vri ghewor-
 den is, soe en / ist niet alleen in dusdanigher wys v
 vri ende salich ende in der waerheit staende ende
 anders niet: want niet myn salich ende waerach-
 5 tich is hi in den weghe dan in den huse, in
 menichvoldicheit a) dan in enicheit, in onghe-
 make, tribulacien ende in arbeide, dan in ghemake
 ende in ruste b), in duusternissen dan in den lichte
 10 omdat hi niet myn teghenwoerdich en is der
 waerheit in den enen dan in den anderen, alre-
 meest want hi mit bernender begheerten is ver-
 eent dier waerheit ende salicheit ende hi niet
 15 alleen en is ghewoerden waerachtich ende salich,
 mer oec de waerheit ende salicheit, also vele als
 hi vermach. Dit is waer ende heilighe vriheit des
 ghemodes: ten eersten, dat het niet en mynne in
 deser werlt, als eer, voertsettinghe, eyghen ghe-
 20 mac in tyt of in ewicheit; noch in dien c) noet-
 druoftighen oefeninghen d) niet en ruste; noch dat
 sine begheerlike cracht niet onpuerlic ghejaghet
 en werde mit begheerten enichs gheschapens
 dinghes; want hi e) mach derven sonder sericheit
 25 alre dinghe, die hi / schynt te hebben; want di Fol. 8
 waerheit en behovet gheens dinghes, noch si en
 hevet gheen vermynren hoers lichtes. Ten ande-
 ren dat hi gheen swaerheit noch onghemac en
 ontsie, als arbeyt, sericheit des lichames of des
 30 herten; ende ist dat dese dinghe werkelic niet
 teghenwordich en syn, dat nochtan van hoerre
 ghedenckenisse dat ghemoede niet verdrucket en
 werde; dat hi oec in allen confusien, berispenghe
 ende verwerpinghen mit gheenre onnutter scaem-
 35 ten f) noech rouwe beweghet en werde, mer dat
 hi hem dese dinghe also veel aentrecke, als die
 waerheit ordelt ende niet meer.

7 „in tribulacien en arbeide” 40Va; — 8 „in lichte” 40Va; — 13 „der
 waerheit” 40Va; — 22 „gescapenen” 40Vb; — 29 „der herten” 40Vb; —
 33 „ende” ontbr.

a) hs. „menichvoldincheit”; b) naar G 40 Va, in D ontbr. „in”; c)
 naar G 40Va, D heeft „noch in dien dat”; de zin is: noch dat het
 (n.l. het gemoed) in enz.; d) hs. „oefēnighē”; e) naar G 40Vb, D
 heeft „si”; f) „scae” op rasuur.

Van der vrucht der heiligher vriheit ende van der glorien des godformighen ghemoedes.

SIET", spreect die heer, „ic hebbe ghegheven
 dyn aensicht aenscouwende dat myn ende
 5 dat in di is gotformich, ontfanghende al myn
 schoenheit ende ghelycheit, also vele alst mach.
 Ende ic hebbe ghegheven ghelycheit ende walghe-
 ordinierde wandringhe des uutwendighen men-
 10 schen, die sterker is dan al diegeen, die striden
 teghen di, alre meest die den gheest wederstaen, al-
 so dat si niet en/moghen staen noch openbaren voer v
 dinen ripen ende onmateerliken ghesichte, in wel-
 ken du al hinder overclimmende, stadelic verniet
 werdste. Ende du staeste voer my, sonder confusie
 15 vri ende ontbonden van alre histoerliker ghedenc-
 kenisse goet ende quaet ende van alre settinghe
 der dinghe. Gheen confusie, nauheit, twivel of
 anxt en is in dien ghesichte, daer dat ghemoede
 siet hemselven volbracht in dien enen ende siet
 20 hem een of een gheest mit dienselven ende dat-
 selve dat got is, overtransformiert in hem. Ende
 also werct hi al syn werke in goede, of meer got
 die werct al syne werke in hem, also dat hi niet
 en werct, mer dat hi meer si een werc gods.
 25 Ende dit comet meest daervan, want dat ghe-
 moede uut onderwerpinghe enigher passien niet
 ghecrencket a) en is ¹⁾ tot dien gotliken dinghen,
 die hem van beghin inghestortet syn, noch over-
 mids synre crancheit niet achterghelaten en hevet
 30 van binnen dat gotformighe beweghen in enigher
 steden of tyt of gheval, oec die seer swaer waren.
 Mer hi siet dat god in allen dinghen syns macht
 hevet, opdat hi si b) een / bequaem instrument tot Fol. 9
 allen werke godes bereit. Soe bekent hi in der
 35 waerheit, ist recht mit hem, dat god doer synen
 oghen siet, doer sinen mont spreect ende singhet,
 doer sinen oren hoert ende also woert overmids

6 „also vele alst mach” ontbr.; — 10 „moegen wederstaen” 41a; — 16/17
 „ende van alre settinghe der dinghe” ontbr.; — 18—33 ontbr. („daer dat
 gehemoede” tot „opdat hi”); — 34 „werken” 41b; — 34—35 ontbr. („Soe
 bekent hi” tot „dat god”); — 36 „spreke”; „ende singhet” ontbr.

a) hs. „ghetrencket”; b) naar G 41b, in D ontbr. „si”.

¹⁾ verzwakt ten opzichte van; vg. het latijn „imbecilliter infirmata”, ook fol. 56 met „ghecrenket” vertaald.

den anderen leden des lichaems gaet hi cuuslic
voert tot allen dinghen. Also woert vervult dat
Ysaïas seit: „O here, al onse werke hebstu ghe- Jes. 26, 12
wraecht in ons”, also dat in allen dinghen den
5 menschen niet ghelaten en werde van hemselven
als van hemselven, gheen glorieringhe van synre
eyghenre cracht ende werken, mer al syn glorie-
ringhe sal syn in der alheit gods ende in sinen
10 nie, opdat hi altemael verloren si in hem ende in
gheenre a) wys hem en mach winden ende alte-
mael ghevonden si in goede, daer hi seer rustelic
ende sekerlic woent. Ende in dien verblidet hi
seer, dat hem afghehaelt is alle sake des glorie-
rens in hem, opdat god si alle dinc in al. Ende in
15 dien dat hi dus staet, so en behovet hi ghene glo- Cor. 1. 15, 28
rie noch lof, want hi is vol, want die volheit is
in hem. Mer waer hi glorie begheert, daer schynt
hi ydel ende sonder glorie, want nerghent en / soe- v
ket hi enich dinc dan daer hi ydel is. Aldus be-
hoert den menschen altoes to ghebreken in hem-
selven ende sterc te werden in den heer ende
20 stadelic te gheven al om al, ist dat hi niet en wil
benauwet werden. Want om dat dinc dat hi hem-
selven bewaert, heeft hi gode vercoeft. Want
25 god die gheeft alle gaven om een gave, dat
hiselve is, opdat hi altemael onse mach syn ende
wi woertmer niet en syn behovic, mer vol.

CAP. X. Hoe dat dat inwendighe ghesichte des menschen Fol. 16
claer ende verlicht wert ende dat uutwendighe b)
30 sympel ende hoe dat al die mensche wert godfor-
mych c).

TEN is niet ghenoech te vermoeden mer te we-
ten, als dat gehemoede aensiet den ghenen, die
siet alle d) gheleden, teghenwoerdighe ende toe-

1/2 „gaet hi cuuslic voert tot allen dinghen” ontbr.; — 8/9 „synre nyetheit”
41b; — 9—11 „in hem” tot „in goede” ontbr.; — 20 „behoert” ontbr.;
— 24 „gode” ontbr.

a) hs. „gheerire”; b) hs. „wtwendighen”; c) in het hs. volgt dit hoofd-
stuk op cap. 11; de afschrijver heeft zelf zijn fout ontdekt; aan het
slot van dit hoofdstuk fol. 15v plaatst hij de volgende correctie: „Dit
voergaende capittel behoert te staene tusschen desen twee naevolgen-
den” (d.w.z. tusschen cap. X en XII). De nog resterende ruimte op
fol. 15v laat hij verder ongebruikt; d) naar G 41Vb, D heeft „alle
dinc”.

comende a) dinghen mit enen ende ghelycken
ghesicht ende hem gheseghet waerde: „Siet, alle
dine weghe syn in minen aensicht, hoe dattet mit Ps.138(139,3)
di is: waer du staeste voer mi ende wanderste in
5 volmaecten herten of dan du syste wilt ende dwa-
lende ende snovelende b) nae den wynde der
toevallender dinghen. Siet, ic sta ende blive. O
oftu mi moghste aensien, die altoes ghelyc bin
ende bi mi en is niet yerst ende lest, mer alleen
10 datselve, dat ic allene bin, soe moghestu oec ver-
lost werden van alre onghelycheit ende meni-
gherhantheit c) ende mit mi wesen in eenre / ma-
nyeren datselve; welke toninghe also sterc ende
15 crachtich is, dat al die inwendicheit des menschen
nyet allene des herten, mer oec des lichaems
wonderlic gheslaghen werden ende ghebreken
ende en conen dat nyet ghedraghen. Ende hiervan
wert syn inwendighe ghesichte sonder alle wolken
20 claer ende nae synre maniren ghelyc denghenen
diet siet, opdat al ydelheit ende anderheit ende d)
al dat nyet en is datselve, vergae e) als roec van
enen sterken winde. Dat uutwendighe ghesichte
wert onnosel ende simpel, myt groeter saticheit,
25 sachtmoedicheit, oetmoedicheit ende buuchsam-
heit, tot allen dinghen voergaende f) nae eyschen
der saken, opdat hi si als die ghetrouwe David,
ingaende ende utgaende na den ghebade des
conincs g). Ende al die mensche wert gotformich,
30 opdat hi mach alle voerspoet ende wederspoet mit
gheliken moede aensien ende in teghenheit ende
swaren saken niet verstoert werden, noch in h)
inwendich / noch uutwendich ghelucke niet ont-
bonden werden, mer in dien ripen ghesichte, in
35 welken hi aensiet die ghelycheit, die altoes staet
ende blivet ende hoer nyet en neyghet tot enighen
deel, altoes verniet werden ende dat wennen
ende bereyt hebben, opdat enyge hastighe sake

Fol. 17

5 „of du dan” 41Vb; — 7 „toevalliger”; — 8 „aensien ende blive” 41Vb;
11/12 „ende menigherhantheit” ontbr.; — 24/25 „voergaende boechsamheit
t.a.d. na eysschen” 42a/b; — 30 „ende in”; — 32 „noch in”; — 33 „en
werde”; — 36 „werde”; „wenne”; — 37 „heb” 42b.

a) „toeco” op rasuur; b) naar G 41Vb, D heeft „snovelde”; c) hs.
„menigherhant”, latijn: „variabilitate”; voor de tekstverbetering, vg.
„menigherhant” (varius) en „menigherwys” (varie) resp. 32v en 38;
d) hs. „en”; e) naar G 42a, D heeft „dat salv vergaen”, van „salv” is
„sa” doorgestreept en links in margine „selve” bijgeschreven; f)
„voergaende” links in margine; g) hs. „connics” („coñics”); h) naar
G 42b, in D ontbr. „in”.

hem nyet verwiert ende verstroiet en a) make.
 Ist dat hi dat doet, want god seer starc is, soe en
 laet hi sine godformighe ¹⁾ nyet onderligghen
 enyghen mateerliken of onmateerliken passien
 5 ende nederheiden. Ende want hi altemaele gades
 is ende b) hemselven c) nyet ghehouden en heeft
 daerom is hi ghetroest van al dat ummermeer d)
 op hem comen mach van gade, van den duvel,
 van stoerm, wonderlicheit of moynghe der ander,
 10 in wat manieren dat het gheschiet, als uut goede
 of quade. Oec mach hi sien, horen ende gheden-
 cken alle swaer dinghe ende nochtan nyet ververt
 werden noch ghe / breken ende dat daerom, want v
 hi nyet en heeft dat hi verliesen mach; ende hi is
 15 seker, dat god nyet verliesen en mach e) dat syn
 is. Mer hoe mach men hem dus groete dinghe
 toegheloven, die in cleynen ende daghelicschen
 saken beanxtet wert ende ghebreket, die in cley-
 nen dinghen soekt syn eyghen ghemac, van bin-
 20 nen of van buten? Hoe solde hi vrilic uutgheven
 syn lichaem ende gheest tot allen swaren teghen-
 wordighen ende tocomenden dinghen? Hoe hevet
 hi een puer ende bloet ghesichte der onverwande-
 liker waerheit, in welken hi alle dinc aensiet, die
 25 mit enigher ander f) sake, al en ist niet quaet
 nochtan dat die ghedachten ende fantesien wer-
 ken ende dat ghemoede lidet, also becommert
 wert, dat hi nyet allene in gheruchte ende meny-
 gherhande becommeringhe, mer oec in den god-
 30 liken dienst, daer hi altemale vri ende vrilic solde
 staen in der godliker teghenwoerdicheit, en mach
 (hi) ²⁾ overmides synre duusterheit nyet sien den-
 ghenen, in wel/ken alle dinc syn? Ist dat hi lidet Fol. 18
 also groete beelden ende formen der dinghen, als
 35 hi ledich is, in tiden, steden ende rusten ende
 ander dinghe, die om inwendighe bewaringe ghe-
 set syn ende hierenboven als hem nyet bevalen

4 „natuerlicke”; — 5 „nederheit”; — 9 „van wonderlicheit” (hs. „wonder-
 likenheit”, ē doorgestrept) 42Va; „moeyende” 42Va; — 12 „nochtant”
 42Va; — 30 „ende vrilic” ontbr.; — 36 „inwendiger” 43a.

a) hs. „ende”; b) hs. ende ende; c) hs. „hemsel”; d) hs. „ummemer”;
 e) „ende hi is seker dat god nyet verliesen en mach” boven de tekst
 bijgeschreven (met andere hand in donkerder inkt); f) hs. „quader”,
 „qua” doorgestrept en „an” er boven.

¹⁾ „deiforme Eius”, het aan God gelijkvormige in den mens.

²⁾ foutief! „hi” moet weg.

en is, wat soldi hi doen, of hi waer ynt myddel
 der gheruchten ende belast myt voelen laste? Ist
 dat syn ghemode snovelt na den tovallighen
 dinghen, ist dat hi daer valt, daer hi die ander
 5 solde oprichten, dat confuselic is, dat hy syn
 eyghen nutticheit voersettet der noet synre naes-
 ten, ist dat hi in dusdanighen ende desgheliken
 dinghen ghebreect, noch en hevet synsselves
 10 gheen a) macht, mer ghebonden wert myt vrem-
 der macht, soe is een seer dicke dechsel ghehan-
 ghen tuschen hem ende gade, ende in gheenre
 wys en b) mach hi ingaen noch sien in dat
 hilighe der hilighen. Ende al is hi in dien hilighen
 ende godliken dienst van buten, nochtan die god-
 15 like ghe/lycheit ende dat goet, dat ghemee is al
 denghenen die syn, dat nyet en glydet uut onder-
 werpinghe tot den quade in die nederste nederheit
 ende passien, mer het 1) staet sterclic ende onbe-
 weghelic in synre manyren opghericht tot der
 20 godliker ghemenscap nae synre volmaecter ma-
 nyren, dat gaet voer hem onsienlic ende onghemee-
 men. Ende dat wonderliker is, hi wandert int
 mydden dier dinghe ende voldoet die teykene
 ende ghelude, mer droechlike in eenre manyren
 25 ende sunder aensien dies, dat si van binnen heb-
 ben ende daer si om gheschyen. Aldus scheydet
 hi ledich ende vastende van eenre volre tafel,
 daer hi stadelic van buten bi is.

CAP. XI.

30 **Van der verborghenre soeticheit des gheesteliken** Fol. 9v
cruces ende wat dat is, daerin te volherden ende
wat behoert te smaken.

35 **M**INNET de beste gaven. Ten is niet ghenoch Cor 1, 12, 31
 dat die mensche niet seer gheneighet en is tot
 ydelen ende onnutten dinghen, mer hi moet oec
 starc ende vorich syn, opdat hi daghes ende nach-

1 „in mydden den“ 43a; — 2 „veel lasten“ 43a; 8/9 „noch synsselves
 geen macht en heeft, mer wort gebonden“ 43a; — 13—27 ontbr. („al is
 hi“ tot „scheydet hi enz“); — 27 „hi“ ontbr.: — 28 „stadich“ 43b; —
 35 „noch nachtes“.

a) „gheen“ rechts in margine; b) hs. „ende“.

1) anacol.?, lees „maar dat“.

tes niet en ghebreke in dien dinghen, die te doen
syn, ende als een gigant verblide sterclie a) te lo- Ps. 18 (19), 6
pen den wech des heren ende begheerlic aen te gri-
pen den voerghesetten strydt, als dat cruce des he-
5 ren. Want al onse leven is ende sal syn een cruce.
Hoe suete dat het is, dat weet alleen dies ghe-
voelt. Want onse/ cruce is also suete ende vol Fol. 10
vrouden ende sekerheit, dat dieghene, die dat
waerachtlic mint, is dat hi een luttel daerof ney-
10 gheth, hi sal vynden vele bitterheit ende bangic-
heit. Wat goede en is in den cruce nyet b) als
daerin is lanchheit, breetheit, hoecheit ende diep-
heit alle dier dinghen, die men kuuslic begheren
mach. Als dese dinghen in den cruce syn, waer
15 dat yemant wanderen wil, hi sal ruumheit vynden,
alleen opdat hi blive in den cruce. Ist dat hi daer-
af neyghet, hi sal alre wegghen benauwet weerden.
Die niet sorchvoldich en is stadelic in den cruce
des heren te bliven, die neiget daer lichtlic af, en-
20 de dat quader is, hi en voelt nyet die bitterheit
des afneighens, want hi nyet en hevet bevoelt
die sueticheit des biblivens. Die mensche c) nei-
get also dicke van den cruce, als hi syn oghen
25 hechtet in vreemden dinghen, dat onmenschelic is
voer den heren, als hi mit verdriet ghetoeghen
wort in dien dinghen, die te doen syn, als hi/ mit v
enighen vreemden anchte bedrucket wort, als hi
lidet enighe passien of die vreemtheit werken. Dat
en is nochtant niet te verstaen van den godliken
30 passien, als in overgaen ende ghebreken syns-
selves, want als hi die lidet, hi lidet salichlic ende
ghenoechlic, alremeest want hi niet volcomelic
salich noch volmaect syn en mach, tensi dat hi
die lide. In den cruce te volherden, dat is in allen
35 steden ende tiden ende saken, in voerspoede, in
wederspoet, in hynder des lichaems, in onghe-
make, in ghedennisse der doot, in heenscheiden
al dergeenre, in welken hi in eenre manieren rus-
ten mochte, oec die hem nootdurftich waren ende
40 syn gheestelike vrende, van welken hi enighen

2 „om te” 43b; — 14 „alle” 43Va; — 22/23 „neyget hem” 43Vb; — 28 „of die vreemtheit werken” ontbr.; — 29 „nochtant” ontbr., „van godlicken” 43b; — 39 „mochte rusten” 44a.

a) hs. „sterclie”; b) hier voor het eerst een paragraafteken; c) hs. „menschen”

Fol. 11

5 troost mochte hebben (also dat hi alleen ende on-
ghetroost wort ghelaten), in haestighen ende on-
vermoeden saken, in allen dinghen dit hem over-
comen moghen, ghelycheit des ghemodes pi/nen
10 te bewaren, in allen inwendighen, uutwendighen,
tytliken ende ewighen dinghen altemael van
eyghenresoekelicheit te ghebreken ende also in
den here te sterven; oec in der clærre ende noet-
durftiger blyschap des hiligen geestes nyet mit
15 eyghenheit te rusten ende altemael nyet dat tot
eyghentheit gaet van bynnen of van buten om te
helsen, also dat in allen dinghen, die hem ghe-
schien mogen, rechtlic of onrechtlic, openbaer of
heimelic, gheen murmurieringhe en lude, noch
20 claghe, noch verslaghenheit des ghemoedes, noch
duusterheit des inwendighen ghesichtes om die
uutwendighe toevalle, mer mit swigenden herten,
mit gheliken, oetmoedighen ende behagheliken an-
sichte dat herte, hemselven wal medemachtich
25 ende wetich, sal bewaren die lydsamheit, sodat
hem niet ghevallen en mach als denghenen, die
onbereit is. Ghemac ende onghemac heeft hi uut
male den heren overghevet ende altemale syn is,
enen deel alleens, want in den enen en wert / hi v
30 nyet ontbonden, noch in den anderen beanxtet.
Mer want hi voelt ende weet hem natuerlic ghenei-
ghet tot ghemac ende eyghen ruste, hierom gaet
hi thegen dese neyghelicheit ende begheert ghe-
oefent te werden mit teghenheit ende onghemac;
35 ende also vele meer, als hi weet, dat alle eighent-
heit hier uutghesloten is. Dit is die rechte wech
des heren, vol a) sekerheit, die hilich is ende glo-
rie b) in den here ende sonder alle dvalinghe,
also dat al dat ghemuede, dat nyet en is in desen
40 weghen, vol is van bangicheit, onnutten anxt,
vele twivele, vremde dienstes ende overtredinghe
van den here. Mer ist dat yemant dat cruce des he-
ren daerom mint, want daerin is vele sekerheit, vri-

5 „uutwendighen“ ontbr.; — 19 „dat herte hemselven wal medemachtich
ende wetich“ ontbr.; — 21 „en gevalle“ 44b; — 25 „nyet beaxtet“ 44b; —
26 „hem gevoelt“ 44b; — 32 „ende“ ontbr.; — 35 „bang...heiden“ (de
letters tussen „bang“ en „heiden“ zijn onleesbaar; er zal gestaan hebben
„bangicheiden“) 44Va; — 35/36 „ende onnutten anxts. veel twivels“ 44Va;
— 38 „volle zekerheit“ 44Va.

a) tussen „vol“ en „sekerheit“ in het hs. „salicheit“ rood doorgestreept
en geëxpungeerd; b) hs. „glo'ie“.

heit ende breedheit, die en minnen ¹⁾ dat niet claer-
 lic, mer in dienselven neyget hi van den cruce.
 Wanneer die mensche is in den cruce ende hem al-
 temale den heren overghevet ende altemale syn is,
 5 so overghevet hem god in / eenre maniren alte- Fol. 12
 mael den menschen ende wert altemael syn; ende
 so wert die mensche vol, nyet behoevende noch
 begheerende: siet hoedanighen wissel is dit! Mer
 is dat hi hem daerom overghevet ende hem beha-
 10 ghen wil, dat en is niet cuusche ende breed, mer
 nauwe; ende dit is in dusdanigher maniren seer
 van den cruce te neyghen. Mer al sal hi in eenre
 manieren aldus van allen dinghen doot schinen,
 nochtant sal hi tot allen dinghen, groot ende klein
 15 hemselven uitgheven ende a) levendelic voort-
 gaen na eyschen der saken ende sendinghe der
 waerheit, also dat hi tot den ghemake ende noot-
 durfticheit des lichaems, als slape, ruste na der
 20 moetheit, eten ende ander desghelikes, also kuus-
 lic ende simplic voertgae, dat hi niet en darf con-
 fuus werden voer den here. Mer ist dat enighe
 swaerheit hem toecoemt, so sal hi ghedencken dat
 hi is in den cruce des heren ende dat men b) hem
 25 ander niet sculdich en is, oec en sal hi anders nyet
 begheren, dan dat cruce. So langhe moet van node
 dat cruce hem swaer ende moeyelic syn, als hi / v
 dat van alre herten nyet en begheert ende dra-
 gheth, oec als dat nit c) teghenwoerdich en is.
 Ist dat hi ghebreect in enighen dinghen, die tot
 30 den lichaem horen, die goeden ende quaden ghe-
 mein syn, of die hi van den heren niet en heeft
 ontfanen (of ist dat hi si heeft, niet meer heilich en
 is, of heeft hi sie nyet, dat hi nyet te myn heilich
 en is d), in gheenre wys en ist die wil des heren,
 35 dat hi hem daerom bedroeft, of vermoede min
 heilich te wesen. Oec, ist dat hi siet dat sommi-
 ghe hem swaerlic draghen ende gheen recht oghe

1 „mynt” 44Va; — 8 „hoedanich” 44Va; — 16 „sendinghe” ontbr.; — 18
 „slapen, rusten” 44Va; — 25/26 „moet hem van node dat cruce moyelick
 end swaer wesen” 45a; — 31-32 ontbr. („of die hi” tot „of ist dat”); —
 33/34 ontbr. („of heeft hi” tot „in geenre wys”); — 34 „is”; — 35 „be-
 droef” 45a; — 36 „te syn” 45a.

a) „hemselven uitgheven ende” in margine; b) „men” rechts in mar-
 gine; c) links in margine; d) „of heeft.....heilich en is” boven de tekst
 bijgeschreven.

¹⁾ voor „minnen” vg. Franck² § 125, 1; 129, 2.

en hebben op hem, noch dat en si hem gheen a)
 wonder, want die waerheit lidet benider, hoe vele
 meer onse crancheit. Ten is niet moghelic, dat een
 5 allen menschen mach behaghen ende ghenoech
 wesen, als oec niet en was die volmaecte wande-
 ringe ons heren Ihesu Christi in den vleische, be-
 holden nochtan altoes in den voerghesegheden
 oetmoedighen ghenoechdoen ende dat hi niet en
 10 late te doen, dat in hem is. Die aldus wandert in
 den cruce des heren, die en mach in gheenre wys
 verveert werden mit teghenheit, daghes noch
 nachtes, noch oec mit der b) ewicheit, want hi
 bevoelt / hem bereit tot allen dinghen an to gaen, Fol. 13
 15 die tot der eren des heren overmids synre c) or-
 dinieringhe of verhenginghe hem gheskien mog-
 ghen. Ist dat hi waerachtlic mint die rechtver-
 dicheit, of god dan sine misdaet ende overtre-
 dinghe van hem opset te pinen ende te beteren,
 so en mach hi nyet anders begheren. Ommer of
 20 god wolde, dat hi in d) ewicheit solde verderven,
 also vele alst is in desen deel, salt hem behaghen.
 Ist dat hi wil, dat hi in den veghevuer si, datselve
 sal hi begheren, opdat alle dinghe, die in hem
 25 syn e) teghen rechtverdicheit ende waerheit, ghe-
 reinicht werden. Sterven ende leven sal hi in enen
 deel alleens hebben, noch hi en sal hem niet be-
 droeven in den heenscheiden enighes vremden
 dinghes, want hi niet en verblide¹⁾ noch en ruste
 in der toecomst. Wat mach hem te troest gheschien
 30 die ghebruket dat overste goet ende die salicheit,
 die niet mit toevallighen dinghen en wort
 meerret of verminret. Die salicheit / en heeft niet v
 ghemeens in haer myt den toevallighen dinghen,
 als dat dieghene, die salich is, als hi heeft alle ghe-
 35 mac, so en is hi niet te meer salich, ende ist dat-
 tet al van hem gaet, so en is hi niet te min salich.
 Ende al schinen dese dinghen wonderlic te luden,
 nochtan en is gheen vermetelheit in desen ghevoe-

1 „op hem en hebben dat en is gheen wonder“ 45a; — 2 „benyders“ 45b;
 — 3/4 „dat een mensche allen mach“ 45b; — 5 „syn“ 45b; — 7-8 „altoes
 oetmoedich“ 45b; — 9 „wanderen“ 45b; — 15 „of verhenginghe“ ontbr.;
 — 18 „opsette“ 45Va; — 27 „enichs vrients“ 45Va; — 31 „die mit...nyet
 en wort“ 45Va; — 34 „alsoe dat“ 45Vb.

a) „gheen“ links in margine; b) hier een dubbele punt in rood; c) hs.
 „synr“; d) hier een rasuur; e) na „syn“ heeft het hs. nog „gheen“,
 rood doorgestreept.

¹⁾ want hij heeft zich niet verheugd enz.

len, want het en is niet in den utersten, mer het
 coemt uut dyeper vereninghen ende ghelycheit
 godes; noch die vreemde en mach in gheenre wys
 5 toe desen a) dinghen ghenaken, want vele on-
 rechtverdicheit verheert hem; ende al heeft hi vele
 betruwens, dat is altemael idel, want het coemt
 nyet uutter vereninghen godes ende wederma-
 kinghe des ghemoedes b). Mer is dat yemant
 10 secht: „Wi en sullen niet meer smaken dant be-
 hoert te smaken, mer smaken totter soberheit”,
 dat is waer, mer wat behoert te smaken? Is dat
 nyet, dat wi gheschapen syn totten beelde ende
 ghelycheit go/des ende dat wi sullen syn volmaect,
 als onse hemelsche vader volmaect is? Oft onse
 15 here Ihesus, die voer ons ghebeden heeft den
 vader, dat wi een solden wesen, also hi in den
 vader is ende die vader in hem, opdat wi volle-
 bracht in een mochten bekennen c), dat ons die
 vader ghemint heeft als hem ende vele desgheli- Joh. 17, 11, 26
 20 kes, wil hi, dat wi gaen van hem ende syn onder-
 worpen den vreemden dienst? Wil hi oec, dat wi
 syn wilt ende voervluchtich van onsen vader ende
 anbeden beelden ende afgoden ende laten ons
 ghenoege myt uutweindighen teyken ende figue-
 25 ren? Secht hi niet apenbaerlic in een ander stede,
 dat syn gheest niet en sal bliven in ewicheit in
 den mensche, want hi vleisch is ende ydelheit?
 Van der inwendigher sekerheit secht oec sunte
 30 Peter: „Arbeit meer, opdat ghi overmids uwe
 goede werken uwe roepinghe moghet seker
 maken”. Ist dat dese ende desghelike te smaken Petr. II 1, 10
 teghen gode is, so is god altemael / teghen hem-
 selven. Want dit anders nyet en is, dan in allen
 35 dinghen van binnen ende van buten in tyt ende
 in ewicheit tot enen wenc onderdaen te syn den
 wille godes ende dat gheen onghelycheit en bli-
 ven in hem, also vele alst in hem is, die die oghen
 der godliker d) goetheit mogen vertoern, opdat
 hi also vele als hi is, niet en si, mer god si al in
 40 al, ummer dat hi si alle dinc myt gode ende in

5 „onrechtveerdichden” 45Vb; — 6 „en coemt” 45Vb; — 10 „tot sober-
 heit” 46a; — 11 „ist” 46a; — 14 „of” 46a; — 25 „apenbaerlic” ontbr.;
 — 26 „solde” 46b; — 31 „desgelycs” 46b; — 35 „wencken” 46b.

a) na desen: „ghen” rood doorgestreept en geëxpungeerd; b) hier een
 paragraafteken in rood met drie tippen; c) hs. „bekē”; d) hs. „godhli-
 ker”.

- gode also vele alst gheschien mach a). Ende oft die ordele godes syn een groot afgront, dat waerlic so is, ende die mensche en weet niet of hi werdich si der minnen dan des hates, nochtan en mach god niet verliesen dat syn is, want hi en mach niet doen teghen hemselven. Want of hi hem den menschen heeft verenicht ende die mensche gheworden is in eenre manieren dat god is, als rechtverdicheit, vrede, waerheit ende ghelycheit, hoe en solde god nyet mynnen hemselven? Hoe solde die prophete David verblidende / seggen: „Dyn ordele sullen mi helpen, dyn ordele syn vrolic. O here, ic hebbe ghedacht dyne ordelen van ewicheit ende ic bin ghetroest ende in dynen ordelen heb ic ghehopet” ende vele desghelikes, of hi nyet altemael van hemselven en weer afghegaen ende in eenre manieren waer gheworden rechtverdich in den rike der ghelycheit, sekerlic wetende, dat god hemselven nyet en mach verdoemen? Mer een ander rycke is in den ghemoede, alsoe dat rike der onghelycheit, dat vol is van stricken, tribulacien, suchten b) ende bangicheit daer ghevonden werden doerne, veel verdruckinge, confusie c) ende teghenheiden, als uut merkinghe der eyghenre crancheit, uut vele ghebrekes in den ansichte godes ende der saligher gheesten, dat hi alreweghen wort vernedert van synre inwendigher ende uutwendigher crancheit, / die hi daghelix meer bevynt, dant behoerlic is. In dessen rike wassen overvloedelic ende menichvoldelic dystel ende doernen, in den enen myn, in den anderen meer, alsoe dat nochtant nyemant en mach syn sonder dese onnutte crude. In desen rike hebben wi oec noet te bidden myt den prophete: „O here, en ganc nyet int gherichte myt dynen knechte; o here, in dynre verbolghenheit en straf my niet ende en laet my nyet achter etc., van dynen ordelen heb ic ontsien.”
- Ps. 35 (36), 7
vg. Pred. (Eccles.) 9, 1
Fol. 15
Ps. 118 (119), 39; 175; 52; 43.
v
Ps. 142 (143), 2
Ps. 6, 2
Ps. 118 (119), 120

8 „geworden in” 46Va; — 16 „waer” 46Va; — 18 „der” ontbr.; — 22 „der tribulacien” 45Vb; — 23 „doerne” ontbr. — 24 „tegenheit” 46Vb; — 31 „distelen” 45Vb; — 32 „nochtan”; — 33 „wesen” 47a; — 37 „etc...ontsien” ontbr.

a) hier een paragraafteken in rood met drie tippen; b) „suchten” rechts in margine;; c) naar G 45Vb, D heeft „doerne, veelre confusien, verdruckinghen”.

Hoe dat die inwendighe ghebreke mit horen prince
den duvel nummermeer a) af en laten b) aen te
vechten dat wederghemaecte ghemoede c).

Fol. 18v

5 **D**IE scaer der ghebreken ende die menygher-
hande hynder ende vreemde becoringhe
ende moynghe d), die pinen/bitiden macht te cri-
ghen in den oversten rike des ghemoedes. Si glorie-
ren ende segghen verwitende: „Waer is dyn god?
10 Waer is dyn rike ende syn hoeder? Siet, wi reg-
nyeren ende hebben heerscap, nyet allene in
dynre eerden, mer oec in dinen hemel; ende wi
en werden nyet verworpen, als wi hier voermaels
plaghen van dien puren, bloten ende ripen ghe-
sichte, daer wi nyet voer staen en mochten, dat
15 nu seer verduustert is van ons ende wicket lichtlic
myt cleynen hynder. Ons en is gheen sorghe van
swaren dinghen, opdat hi doch ghehyndert mach
worden myt cleynen dinghen, als myt vreemder
becoringhe ende hi ghehouden blive mit dien
20 bangheiden, in welken hi benauwet wert van
ons. Al en wert hi nyet seer ghetoghen tot ons,
nochtan wert hi onbequame ende lau ende wert
ghetoghen myt lauwer ghewonten tot dien
dinghen, die te doen syn. Mer och, of dese
25 dinghe, daer wi van glorieren, mocht/en duren!
Want wi hebben anxt, dat een sterker ons over-
comen sal ende werpen ende uutsluten ons alte-
mael, soedat wi voertan ghenen toeganc en mo-
ghen hebben noch en doren ghenaken, daer wi
30 wilneer sekerlic plaghen te wonen, mer nu myt
anxt; want ons duncket, dat die here wil vechten
voer desen menschen teghen ons. Ende al is hi
bedruuct van ons, nochtan die suchtinghe ende
dyepe begheerte des herten, die tranen der oghen,
35 niet alleen van binnen, mer oec van buten, die
schinen op te clymmen toe den heer, die tehant
opghesat hevet hem te verlosen van den menich-

Fol. 19

v

2 „nyet af en laten“ 47a; — 4-6 „scharen der gedachten ende gebreken
ende hynder die pinen hem“ 47a; — 8 „en seggen al verwitende“ 47a; —
10 „heerscappie“ 47a; — 13 „van den“ 47b; — 19 „becoringe“ 47b; — 22
„nochtant“ 47b; — 30 „plegen“ 47Va; — 33 „nochtant“; „ende die“ 47Va;
— 36 „die“ ontbr.;

a) hs. „nummermeer“; b) naar G 47a, D heeft „laet“; c) hier achter
„amen Ihesus Maria“; d) hs. „moyghinghe“.

voldighen dienst ende weder te gheven der eerster
 vriheit. Als hi die vercreghen hevet, soe sal hi
 ons sterclic bedrucken ende verwiten, soedat wi
 niet en sullen doeren apenbaren voer hem. Hier-
 5 om bidde wi heer, ist dattu ons uutwerpste, dat
 du ons doch laetste enyghen cleynen, verborghen
 toegaenc, of du licht hem een luttel laetste, dat wi
 mochten glorieren / van der eerster macht. Ist
 10 dat a) du dat niet en doeste, nochtan sal deze
 weten, wie hi oec is, dat wi niet en sullen ophol-
 den hem aen te vechten, daghes noch nachtes,
 also langhe als adem in hem is: wi sullen ver-
 menichvoldighen die stricken, opdat, werwert hi
 15 hem kyer, doch bitiden ghegrepen werde; wi sul-
 len voercomen syn wakynghe, of lichte syn oghen
 niet vroe en waren toe den heren, dat b) wi
 mochten voercomen ende becommen syn ghe-
 moede; wi sullen hem vertellen menygherhande
 20 fabulen ende teghenwerpen menygherhande c)
 fantasien, alremeest in dien godliken dienst, wan-
 neer dat syn ghedachten niet en syn, hoe hi mach
 mynnen die ewe des heren ende apenbaren mit
 claren ghesichte in sinen aensichte; want daertoe
 25 syn wi stadelic ledich. Ende wi weten, hoe wi die
 stricken sullen bereiden om te bedreghen. Dat wi
 overmits onsselven niet doen en connen, dat sul-
 len wi doen overmits den anderen, die vreendelic
 syn, daer men niet quaedes van en / vermoedet. v
 30 Wie is dese, die altmael onsen handen sal ont-
 gaen? Wi hebben also menyghe d) groete neder-
 gheworpen, wi en sullen in gheenre wys mys-
 trouwen van desen, die veer leghet beneden hoe-
 ren voeten, die hier voermaels seer hoghe ende
 35 verlichtet waren" e). Als die here seit f) den
 sterken striet onder menigherhande becoringhe g)
 ende hynder ende dat die mensche hem ghelaeten

Fol. 20

1 „die yerste“ 47Va; — 14 „keert“ 47Vb; — 15 „waken“ 47Vb; — 16
 „totten heer“; — 19 „menigherhande ghedachten“ 47Vb — 20 „in den“
 47Vb; — 21/22 „hoe hi die ewe des heren mach mynnen“ 48a; — 23 „mit
 claren ghesichte“ ontbr.; — 24 „die“ ontbr. — 26 „nyet en vermoegen“;
 48a; — 29 „dese“ ontbr., „van onsen handen ontgaen sal“ 48a; — 36
 „stryt ende stryt“ 48a.

a) dat „bovengeschreven“; b) naar G 47Vb, in D ontbr. „dat“; c)
 „fabulen ende teghenwerpen menigherhande“ bijgeschreven onder de
 tekst; d) naar G 48a, in D ontbr. „menyghe“; e) hier een paragraaf-
 teken in rood; f) de Oost-Mnl. en Mnd.se „ē“, of gezien de schaarste
 van deze vormen in ons hs. te verbeteren in „siet“? g) hs. „becorighe“.

is ende merket syn suchten, aerbeit ende die glori-
 eringhe der wedersaken, wat sechet hi hiertoe?
 „Ic bin”, spreect die heer, „in mynen hilighen tem-
 pel, al eerde swighe van mynen aensicht ende alle
 5 vreemde glorieringhe en apenbaer nyet. Weti
 nyet, dat ic bin een hoeder myns rikes? Ende of
 ic den menschen een a) luttel ghelaten hebbe
 hemselfen, opdat ic proeven mochte, of hi ghe-
 trouwe ende stadich gevonden solde werden, als
 10 hi oec gevonden is, vermoede ghi dat ic niet bi
 hem en was, al wast verborghen b)? Want al
 hebdi / hem sterclic aenghevochten ende gheruchte
 ghemaket, nochtan betrouwende in my en hevet
 hi u nyet aenghehanghen. Hierom c) hebdi ydelic
 15 ghegloriet ende siet, ghi en syt nyet, noch ghi en
 hebt nyet ghewest, mer ghi hebt een ghelikenisse
 des wesens, si werden u ghelyc, die u consentie-
 ren. Leve ic, ghi sult ewelic uutghesloten werden
 van mynen rike! Ende siet, ghi ontsiet. Waerom?
 20 Want ghi syt ydelheit; nergent d) en is anxt,
 dan daer ghene waerheit en is. Ghi hebt ghe-
 dreighet van anvechtinghe ende vermanychevol-
 dinghe der stricken soe langhe als hi levet, of hi
 lichte viele, of hi licht mocht ghegrepen werden,
 25 want ghi daer voele hebt ghegrepen, dat oec
 waer is, mer waerom syn si ghevallen? Want si
 in der waerheit niet en stonden. Want si synt
 gevonden in hem, ende nyet in my. Mer ic
 segghe desen: werde ghesteerct ende wes vrome
 30 ende en ghebreke nyet in dien aerbeyde. / Noch
 bliven di vele stride, voele ghelaetenheit ende
 tribulacien, daghes ende nachtes, hent tot den
 utersten moment des uutganghes van dinen
 lichaem; mer en ontsie nyet van horen aensichte,
 35 werke manlic ende volbrenge dinen loep, want
 hi sal cort syn, noch en laet di gheen verdriet
 verheren in dien dinghen, de te doen syn. Ist dat

Hab. 2, 20

Fol. 21

Joz. 1, 6
v

1 „suchtinge” 48a; — 2 „seit” 48a; — 5 „glorieringe vreemder” 48b; —
 8 „op hemselfen” 48b; — 9 „gestadich” 48b; — 10 „vermoededi” 48b; —
 15 „gloriet” 48b; — 22 „menichvoldicheit” 48Va — 24 „dat hi mochte
 gegrepen werden” 48Va; — 29 „warde sterck”, „in den” 48Va; — 31
 „striden ende gelatentheit” 48Va; — 35 „mer wercket” 48Vb; — 36 „we-
 sen”, „dyn” 48Vb.

a) hs. „en”; b) hs. „verborghen”; c) na „hierom” in het hs. „bid” door-
 gestreept en geëxpungeerd; d) hs. „nergent”.

du staeste voer my in der waerheit ende in syn-
 pelheit a) ende in claeheit dyns herten voer Cor. II 1, 12
 my wanderste, ist dat du in allen dinghen, de te
 doen ende te laten syn, my aensieste ende pyneste
 5 my ghelyc te werden, ist dattu alle dyn sorghe,
 vliticheit, hape, stercheit ende glorie in my setteste
 ende in ghenen dinghen dan in mynen sueten
 cruce glorierste ende du niet en neygheste van
 dien (hoe soete dat het is, weetstu eens deels),
 10 ist dat du diselven altemale verlieste, soe saltu
 volcomelic ghevonden werden in my ende niet en
 sal syn daer du van hebste te ontsien. Want dine
 wedersaken soeken di nyet in my, / mer of si dy Fol. 22
 vinden mochten in dy: siet aenvechtinghe, twivel
 15 ende anxt, opdat du licht nyet verwonnen en
 werdeste. Sie sollen b) vermenychvoldighet wer-
 den, die di bedroeven van binnen ende van buten,
 mer iste dat ic dy sette by my, soe en salte nyet
 ontsien yemants hant, die vechtet teghen dy; ic
 20 sal dy verhuden in dat verborghen myns aen-
 sichts, opdat du van den vreemden niet ghevon-
 den en werdes. Du biste ynt mydden der stricken
 ende onder voele volke, mer du salte leven onder
 mynen scheme, hent ic dy roepe. Ist dat ic ver-
 25 beide, wachte myns myt c) bereyden ghemoede
 ende ghedencke altoes hoe du dyselven moghete
 offeren my een bequem offerhande."

Ps. 30 (31), 21

CAP. XIII.

Hoe dat die inwendighe mensche also seer voert-
 gaet in afwesen der gracen als in teghenwoerdic-
 30 heit ende hoe dat hem gheleert wert van den en-
 gelen, hoe dat men staen sal int aensicht gades.

GAET tot hem ende werdet verlichtet ende u
 aensichte en zal nyt confues / werden d), O v
 heer Ihesu e), wie mach staen voer dinen claren Ps. 33 (34), 6

2 „ende in claeheit” ontbr., „des herten” 48Vb; — 4 „te doen syn ende
 te laten my” 48Vb; — 6 „gelove” 48Vb; — 8 „di” 48Vb; — 14 „siet aen
 die”; „ende twivel” 49a; — 18 „salstu”; — 19 „yemants hant die vechtet
 teghen dy” ontbr.; — 19/20 „mer is sal” 49a; — 23 „veel volcs” 49a; —
 23 „salste”; — 24/25 „beyde” 49a; — 26 „gedenct” 49a; — 28 „mensche
 inwendighe” 49b; — 34 „voer” ontbr.

a) naar G 48Vb, D heeft „ende in der waerheit ende sympelheit”; b)
 hs. „soeken” doorgestreep en in margine rechts „sollen”; c) na „myt”
 in het hs. „verbeyden” geëxpungeerd; d) hs. „werde”; hier ook een
 paragraafteken; e) naar G 49b, D heeft „ihu xpe”.

aensicht? Ghi nodet stadelic ende segghet, dat ic staen sal voer u ende syen in u. Ende hoe vermach ic dat, tensi dat ghi afhaelt dat seer dicke dechsel, dat ghehanghen is tuschen di ende a) my?

5 Want al mach ic van enen deel sunder confusie staen in dinen aensicht, myt di hebbende ghemene alle dinghe, nochtan uut enen anderen deel, ghedachtich mynre eyghenre crancheit ende onghe-lycheit, werde ic seer gheslaghen. Van enen deel

10 segdi my: „Sone, al dat myn is dyn; ende sye, want hemel ende eerde sint vol mynre glorien.” Luc. 15, 31
Van enen anderen deel segdi b): „Wat is my ende dy, die ondergheworpen biste der ydelheit? Wat ghelyc is den lichte ende der duusternisse? Cor. II 6, 14

15 Wat ghemenscap is der ghelycheit ende der ydelheit?” Mer och, of dat eerste verwonne dat leste ende dat steerflike verslonden woerde van den leven, die ydelheit van der waerheit, die duusternisse c) van den lichte! Mer hoe dat het is, Fol. 23

20 alle dinghe overghetreden, sal ic sien stadelic nae d) dy. Ist dat ic also seer verblide ende myn oghen ghebreken in den schyn dynre wysheit, als ic een luttel sie van dy ende dat overmits enen dechsel, wat solde dat wesen, of du diselven my

25 apenbaerlic toendes! Mer wanneer sal dat syn? Vermoedi salt oec syn? — Wes ghetrouwe, dat sal syn. — Mer wanneer? — Als ic dy roepe; allene verbeyde myns myt e) bereiden ghemoede, opdattu lichte, wanneer ic come, nyet onbereyt

30 ende onbequame syste my apenbaerlic te sien, want myt onreynen ende cranken oghen mach ic nyet ghesien werden van dy. — O vader, dyn wille ghesche f). Mer ic claghe di, dat ic dicke ondervinde myn seer grote onsalicheit in den, dattu verhudeste dyn aensicht, dat ic dy niet en

35 sie. Tenwere dattu my enych achterblief leest, als du verhudest dyn aensicht, daer ic mede ghestercket moechte werden, ic solde hastelic ghebreken / in dien dinghen, die te doen sin, daer du v

1 „aensicht te sien” 49b; — 2 „ende sien voer u”; — 5 „confusien” 49b; — 11 „is vol van” 49Va; — 18 „ende die ydelheit” 49Va; — 20 „sal ic stadelick sien na di” 49Va; — 26 „vermoedi” ontbr. „weest” 49Vb; — 28 „verbeide my”, „getrouwen ghemoede 49Vb; — 31 „ende” ontbr.; „en mach” 49Vb; — 36 „lietste” 49Vb.

a) hs. „en”; b) naar G 49Va, D heeft „segdi my”; c) hs. „duusterh-nisse”; d) naar G 41Va, D heeft „aen” op rasuur; e) achter „myt” in hs. „ver” (v) in rood, zwart doorgestreept; f) hier een paragraafteken.

my toe ghesendet heveste. — Ende of ic ver-
 toeghe my te openbaren, wat soldeste doen? —
 Ic sal di verbeiden ende spreken myt mynen
 5 duusternissen segghende binnen my: „Sal my
 god a) in ewicheit verwerpen? En sal hi niet toe-
 setten, dat hi noch sachter si? Ende ic sal di nyet
 myn ghetrouwe syn ende ic sal verbliden b) mit
 Ps. 76 (77), 8
 mynre armoeden ende ic en sal in gheenre wys
 enyghen troest ontfanghen, hent du dy open-
 10 baerste; mer die tranen mynre oghen sollen over-
 vlodelic vloyen van bynnen ende van buten, hent
 dat sy comen toe dy. Ende myne tranen sullen
 my wesen broet, daghes ende nachtes, hent dat
 sy syen ende voelen, die my bedroeven, dattu
 Ps. 41 (42), 4
 15 biste myn god, myn toevlocht ende dat du my
 nyet altemael en hebste ghelaten, mer verhudende
 dyn aensicht c) hebstu gheprovet, of ic ghe-
 trouwe ghevonden solde werden. — Ende wat
 soldet syn, of ic dy altemael lete? — Al wiste
 20 ic / dat seker, ic belie uut den gronde myns her-
 ten, daer ic dy mede mynne, dat ic nyet myn en
 solde doen, daghes noch nachtes, also langhe als
 adem in my waer d), dan of ic voer seker wiste,
 dat ic nummer van di solde syn ghescheyden.
 25 Hierom, doe wat recht ende behaghelic is in dinen
 aensicht; in dinen handen byn ic, myn lichaem
 ende myn gheest. Werwert dat ic come, ic sal di
 loven ende seer verbliden ende al en ist nyet al-
 toes in dynre barmherticheit, doch in dynre recht-
 30 verdicheit. Ende dat ic weet dat dy behaghelic is,
 daer sal ic vlitich toe syn. Toesette heer plaeste-
 ren swaer of licht, waer dat ghi bekent, dat die
 wonden syn, alremeest der oghen; ic sal dat
 gheerne lyden, alleen opdat ic mach ghenesen
 35 ende bequaem werden dy te syen e). Wie sal my
 nochtan troesten, als ghi henescheydet van my?
 Soe toecomen my haestelic, oec als ic dat nyet

1 „hebste“; — 2 „soltstu“ 50a; — 4 „segghende“ ontbr.; — 7 „ic en sal“
 50a; — 8 „in mynre“ 50a; — 12 „se comen totti“ 50a; — 13 „dach ende
 nacht“; 14 „se sien“ 50a — 14/15 „biste myn ontfanger ende myn toe-
 vlucht“ 50a; — 16 „en“ ontbr.; — 22 „doen en solde“ 50b; — 23 „voer“
 ontbr.; — 24 „nummermeer“ 50b; „solde werden“; — 25 „doet“ 50b; —
 32 „dattu bekenste“; — 33 „wonden der ogen alremeest syn“ 50b; — 35
 „te schouwen“; — 36 „nochtant“ 50b; — 37 „dat“ ontbr.

a) naar G 50a, in D ontbr. „my“; b) naar G 50a, D heeft „ende ver-
 blide“; c) „icht“ op rasuur; d) achter „waer“ in hs. „of“ geëxpun-
 geerd; e) hier een paragraafteken.

en a) soeke, menygherhande troest, / mer meer ^v
 ontroest; mer dese syn my alle lastich, want ic
 hebbe b) een luttel ondervonden, hoe suet dat dyn
 cruce is ende ene seer cleyn afneyghinghe van
 5 dien is my bitterheit ende mystroest. Ic verkyese
 meer bitterlic bedroevet te werden ende altemale
 te ghebreken, dan wetende enyghen troest te
 ontfanghen, waervan dat hi oec mochte comen.
 Ende ist dat dese troest bitiden myn ghemoede
 10 ondercrupet van onachsamheit of cleynre begheert
 tot dy, nochtan en ghevet sy my ghenen roste c).
 Siet sy segghen my, die di mynnen ende myt
 onghehynderden ghesichte aensien: „Wat staestu
 stadelic siende in den hemel? Wat siestu ende
 15 begheerstu nae hem, die woent in den ontoeganc-
 liken lichte? Want hi is, die gheset hevet du-
 sternisse syn sculinghe ende die wolken syn op-
 clymminghe ende al syn d) wolke ende duuster-
 nisse in sinen omrync, nochtan om te syen syn
 20 claeer aensicht., is rechtveerdicheit ende e) oerdel
 ende wanderinghe in der waerheit / rechtma-
 kynghe syns stoels. Dit is hi, van wies aensicht
 die berghe vlieten als was; nyet allene die ber-
 ghe f), mer hemel ende eerde ende al dat daerin
 25 is ende dat ghemoede vlyeten ende ghebreken
 van sinen claren aensicht, als du ondervinden
 mogeste, wanneer du staeste in sinen ansichte g).
 Merke ten eersten, hoe dat te staen is in sinen
 aensicht ende myt hoe puerre mynnen hi te myn-
 30 nen is ende myt hoe reynen ghesichte te scouwen.
 Hiernaer, als alle dinghe doerghesien syn, soe
 sich nyet myt onreynen, mer myt ganssen oghen
 syn gloriose aensicht, ende sie of nyet alle dinghe
 en vlieten van sinen aensichte ende du ghebrekes
 35 myt dien; ende hoe di duncket, apenbaer ons,

Tim. I. 6, 16

Ps. 17 (18), 12

Ps. 96 (97), 2

Fol. 25

Ps. 88 (89), 15

Ps. 96 (97), 5

2 „in allen” 50Va; — 4 „een cleyn afneygen” 50Va; — 5 „my” ontbr.; —
 6 „ic bevinde in my meer bitterheit ende bedroeft” 50Va; — 7 „wetende”
 ontbr.; — 8 „dat” ontbr.; — 9 „ist”, „ondertiden” 50Va; — 10 „begeerten”
 50Va; — 11 „troest noch ruste” 50Va; — 17/18 „opclymmen” 50Vb; —
 22 „wes” 50Vb; — 25 „vlietet ende gebreket” 50Vb; — 32 „mer myt gans-
 sen” ontbr.; — 35 „dunct di” 51a;

a) achter „en” in hs. „vermoede” geëxpungeerd; b) „hebbe” links
 in margine; c) „roste” op rasuur; d) naar G 50Vb, D heeft „al is”;
 e) naar G 50Vb, in D ontbr. „ende”; f) naar G 50Vb, in D ontbr.
 „berghe”; g) „als du..... ansichte” boven de tekst door den corrector
 bijgeschreven.

want wi begheeren dat seer. Ende ist dat du toe-
 hoers, wi segghen di a) : „Och of du myt ons
 mochtet staen ende bekennen, hoe glorioes syn
 aensicht is, dan solden di voer niet wesen alle
 5 vremde dinghe. O of dy gheorlovet waer aen te
 sien deen dyepen gront, nyet in der uterster vrou-
 den, dier wi nyet en ghebruken, mer / in dien v
 oerspronc dyns wesens ende alre dinghe, uut
 welken syn alle dinghe, overmides welken syn
 alle dinghe, in welken syn alle dinghe, daer du
 eweliken b) myt ons ghestaen hebbeste, daer god
 is al in al!" Siet ic cleyne kynt, neder ende sympel
 ende snoder dan al die leven op der eerden ende
 15 seer dicke verduustert van binnen, hoe vermochte
 ic dat, tenwaer dat hi, daer wi van spreken, open-
 baerde syn aensicht? Ghi nodet recht c) of ic dat
 hadde in mynen handen, myselven onghеformet
 te presentyren synen aensichte ende dat ic alle
 20 dinghe overghetreden, solde aensien syn aen-
 sicht, die woent in den ontoegancliken licht.
 als ic byn beswert myt der borden myns ghebre-
 keliken lichaems ende ic dicke werde ghevonden in
 den rike der onghelycheit ende der duusternisse d)
 in welken ic noet hebbe, nyet als een rike te bid-
 25 den dat aensichte des heren ende als die ghe-
 recht / is te wonen myt sinen aensicht, mer als
 een arem e) oetmoedich daelgheslaghen te werden
 voer sinen voeten. Hiernaе segdi, dat ic u sal aen-
 sien, hoe dat ghi scouwet syn aensicht, dat ic
 30 oec also solde doen, alsof ic saghe ende seker
 weer, dat ic vri waer van allen vreemden dinghen
 ende der vriheit ende den eersten oerspronc f)
 wederghegheven; mer ic merke meer, dat ic bin
 gheworpen in dat dyepe der duusternisse van den
 35 aensicht synre oghen, also dat ic bitiden nyet al-
 lene nauwe in hem en g) daer sien, mer oec myn

Cor. I. 8, 6

Tim. I. 6, 16

Fol. 26

Ps. 139 (140), 14

1/2 „toehoerste" 51a; — 3 „mochtste" 51a; — 4 „solstu voer achten" 51a; —
 6 „afgront" 51a; — 7 „die, den" 51a; — 13 „eertricke"; — 14 „zeer duyster"
 51b; — 21 „beswaert bin mit sorgen ende mytter borden" 51b; — 26
 „in sinen aensichte" 51b; — 27 „oetmoedelick" 51b; — 30 „oec so" 57Va;
 — 30 „saghe ende" ontbr.: — 31 „dat ic vri waer" ontbr.: — 35/36 „nyet
 alleen bitiden niet in hem en der sien" (hierop volgt een misplaatst „met")
 51Va.

a) „di" rechts in margine; b) hs. „eweliken"; c) „t" boven de regel
 d) „r" bovengeschreven; e) „r" door corrector bovengeschreven; f)
 in het hs. hier „ve" geëxpungeerd; g) hs. „ende" doorgestreept.

oghen niet en der opheffen. Wat wonder is dat
 ghi onwederboechlic aensiet syn aensicht ende
 wandert in eenre manyren in den cameren der
 hiligher drivoldicheit, als ghi nyet myt lichaem-
 5 liken teghenworp ende fantasien ghehindert wert
 als ic; noch ghi en ghebruket gheen sinlike ghe-
 dachten of verstant, noch ghi en werdet uut
 den a) gheschapene dinghe niet ghetoghen dat
 10 overste goet te mynnen ende te syen/, meer ghi v
 staet onverwandelic mit den onverwandeliken, mit
 hem ende in dien goede sisi goet, deelachtich syns
 wesens, die dat wesen alre dinghe is; nochtan
 en moghedi nyet laeten die eyghenheit uwes we-
 15 sens ende dat wesen overmides hemselven wer-
 den, want dat is onmoghelic, also dat ghi niet
 alleen tot enen moment van sinen aensicht niet
 ofghetoghen en wert, mer oec afkerende van hem
 en lide ghi ghene passie of moynghe b), noch
 20 also en sisi niet vri, of ghi bitiden knechte had-
 den gheweset enyghes vreemden dinghes als ic,
 die niet sonder suchten dese dinghe en segghe.
 Soe groet sint die vreemde dinghe, dien ic onder-
 worpen werde ende myt vien ic vertoghen worde,
 25 dat si overmides menychvoldicheit nyet ghetelt
 en moghen werden; also 1), werwert dat ic gae,
 in den lichaem of in den ghemode, si teghencomen
 my, al ist my leet ende ic daer seer / teghen stae; Fol. 27
 ende si verduusteren dat ghesichte myns her-
 30 ten 2), daer ic yet pleghe mede aen te sien syn
 aensicht hent dat die goede vader toent syn aen-
 sicht ende verhudet my in hem, dat ic van den
 vreemden nyet ghevonden en c) mach werden.
 Mer hoe langhe is dat? Wie sal my gheven, al
 35 en ist nyet stadelic, dat ic doch dicke my sie staen

1 „ist“ 51Va; — 3 „in die camer“ 51Va; — 5 „tegenworp ende“ ontbr.; —
 11 „onverwandelt“ 51Vb; „onverwandelbaren“; — 11-13 „mit hem...
 dinghe is“ ontbr.; — 13 „nochtant“ 51Vb; — 14 „eygentheit“ 51Vb; — 15
 „werden“ ontbr.; — 19 „lidi“; „moyenisse“ 51Vb; 20 „hadt“ 51Vb; — 23
 „syn“ 51Vb; — 26 „moghen“ ontbr, „dat“ ontbr.; — 27 „se“ 51Vb; —
 30 „mede pleghe te sien“ 51Vb; — 31 „dat“ ontbr.

a) „sinlike.....uut den“ door den corrector onder de tekst bijgeschre-
 ven; b) hs. „moyghinghe“ (komt nog eenmaal voor: fol. 18v); c) hs.
 „ende“.

1) eig. een consecutieve bijzin: „alsoe dat enz.“ De fout is wellicht
 aan de Vorlage te wijten: K. heeft „obviant“ i.p.v. „obvient“.

2) latijn: „acies mentis“; zie boven blz. 130.

voer sinen aensicht ende te wanderen in den
 lichte syns aensichtes? Hoe selden dat hi hem my
 verতোent ende ic hem aensie, ic belie, dat nyet al-
 leen alle vreemde dinghe en vergaen, mer oec alle
 5 die naesten, die sint in sinen omrinc ende ic ghe-
 breke a) oec tegader b) myt hem. Also sterck ende
 crachtich is hi, dat hi my bynae nyet en laet van
 myselven. Hi eyschet van my also voele ende
 10 groete dinghe, als ic al ghegheven hebbe, dat ic
 hebbe ende vermach, soe en schyn ic niet betaelt
 te hebben. In deser groeter aermoede, of meer in
 desen oversten rycheiden, soe en vinde ic nyet
 salighers/, noch den heren ontfancliker, dan dat
 15 ic in allen dinghen, uut al, altoes, wat my ghe-
 vallen mach, my overgheve ende dat ic bidde, dat
 hi voer my betale, dat hi eyschet van my, noch
 dat ic in ghenen dinghen myselven en mynne, mer
 in dien, dat ic gode verenyghet byn, soe sal ic
 20 in c) hem ende om hem my ende al dinc myn-
 nen. God die wil dat ic daertoe my mynne, waer-
 toe dat hi my mynt ende in ghenen anderen ding-
 ghen, opdat ic altemael syn sy ende in hem over-
 transformiert. Als ic my ende alle dinc dus mynne,
 25 soe en mynne ic nyet in my, noch van my, dan
 mynen god.

CAP. XIV.

**Dat van der mynnen gades den menschen waer
 sekerheit ghegheven wert.**

DANC si di myn licht, ewich ende onghebreclie
 licht, overste ende onverwandelic goet, voer
 30 welches d) aensicht ic, dyn aerm ende oetmoedighe
 knecht, stae. Danc si dy. Sie ic sie, ic sie een licht
 in der duusternissen lichtende. — Ende wat
 seestu e) in den lichte? — Ic sie, dat / du my seer Fol. 28
 mynnes ende ist dat ic blive in dy, also moghelyc

2/3 „hem toent“; — 3 „sie“ 52a; — 5 „sijn“ 52a; — 6/7 „hi is soe sterck ende
 soe crachtich“ 52a; — 8/9 „ende alsoe grote“ 52a; — 12 „deser overster ryc-
 heit“ 52b; — 13—15 „dat ic myselven in allen gevalle avergheve ende dat
 bidde ic“ 52b; — 16 „betaelt datselve dat“ 52b; — 19 „om hem alle ding-
 gen“ 52b; — 22 „bin“; „ende“ ontbr. — 23 „als ic alle dinc aldus“ 52b;
 — 28 „licht“ ontbr.; — 29 „onwandelbaer“ 52Va; — 30 „aenschyn“;
 „ende“ ontbr.; — 31 „ic sie“ ontbr.; — 32 „lichten“; — 33 „sie ic“; —
 34 „ende“ ontbr. 52Va.; „in di blive“.

a) „ghebreke oec“: rechts in margine; b) hs. gad' plus rasuur; c) naar G 52b, in D ontbr. „in“; d) hs. „welke“; e) in hs. „Seestu“ veranderd in „Siestu“

5 ist, dat du nyet en soldes syn sorchvoldich voer
 my in allen tyden, steden ende gheval, alst mo-
 ghelic is, dat du nyet en soldes syn sorchvoldich
 voer dy. Ende du gheves dyselven my altemael
 10 opdattu altemale ende onghescheyden myn syste,
 ist nochtan dat ic altemael ende onghescheyden
 dyn byn. Als ic aldus altemale dyn byn, soe als
 du van ewicheit di hebste ghemynt, also hebstu
 15 van ewicheit my ghemynt, want dat en is anders
 nyet, dan du diselven ghebrukes in my ende ic
 van dynre gracien ghebruke di in my ende my in
 di. Als ic my daer mynne, soe en mynne ic nyet
 anders dan di, want du biste in my ende ic in di,
 20 als een ende datselve tegaderghelymet; als dit
 aldus is, soe en macht in ewicheit nyet gheschi-
 den werden. Als wi een yeghelic mynnen dat goet
 ende die doegheden in den anderen, dat en is
 nyet anders, dan dat du mynnes diselven. Ist dat
 25 ic blive in di van al dat ic byn, also onmoghe/lic^v
 alst is, dattu soldes vergaen, also onmoghelic ist,
 dat ic solde vergaen. In deser verenyghe a) en
 heb ic gheen noet my te kyeren van den ghesca-
 penen dinghen, al hoevele sy syn: vrolic of on-
 ghesiert, want alle dinghe b) synt seer goet ghe-
 30 scapen. Mer aldus sal men ynt myddel staen, dat
 men tot allen dinghen gheneyghet si sunder
 synlicheit ende van allen dinghen ghekyert son-
 der verdriet ende pyne. Als ic in den licht mysel-
 ven aensie in den nedersten deel, soe sie ic my
 wesen in velen duusternissen ende die seer dicke
 syn ende ic veronweerdighe myselfen, also dat ic
 nauwe myselfen mach liden. Daer lyde ic die

1/2 „soe weert di soe moegelic my te laten ende in allen tyden ende geval-
 len nyet sorchvoldich voer my te syn alst”; — 3/4 „sorchvoldich en soldes
 syn voer diselven” 52Va; — 5 „ende” ontbr.; — 6 „soe veer nochtan”;
 „ende onghescheyden” ontbr.; — 7 „dus”; 7-9 „soe mynstu my soe du disel-
 ven van ewicheit hebste gemynt” 52Va; — 10 „dan dat”; — 11 „di ge-
 bruyck” 52Vb; — 12-13 „Als ic my...ende ic in di” ontbr.; — 14 „dat-
 selve een” 52Vb; — 15 „mochtet”, „ewicheiden” 52Vb; — 16 „goet is”
 52Vb; — 19-21 „in di soe waert my soe moegelic dat ic vergaen solde alst di
 moegelic is dattu vergaen soldes” 52Vb; — 23 „waer vrolick of drovich”
 52Vb; — 24 „syn”; — 26 „gekeert stae” 52Vb; — 28 „ende pine” ontbr.;
 „in den licht” ontbr.; — 29 „aensie in desen din/Fol. 53a/ gen nae den
 nedersten dele”; „myselfen” 53a; — 30 „seer” ontbr.; — 32 „en mach”
 53a.

a) hs. „verenyghe”; b) hs. „dingh”.

5 laster der viande ende menygherhande ^{a)} hynder
 ende onnutte becommeringhe, daer ic mede ghe-
 bonden werde ende dien ic onderworpen werde,
 die stadelic soeken, hoe dat ^{b)} si dat rike in den
 10 oversten deel altemael mochten vercrighen, daer
 si hem van verbliden, dat ^{c)} si dat in den neder-
 sten deel bityden besitten. Mer siet: als ic stae
 voer dy, in dy ende nyet in my, / soe hoer ic een
 seer verveerlike stemme, die spreket voer my ende
 15 seghet denghenen, die my bedroven: „En ghenak-
 ket hier nyet, want die stede, daer hi in staet op-
 ghericht in my, is hilich ende goet; u en is gheen
 deel in desen, noch nerghent en is u toeganc
 apen.” Mer si antwoorden: „Wat achte wi des,
 moghe wi hem daer nyet ghenaken; hoe langhe
 sal hi daer staen? Hi sal haestelic glyden tot ons
 in sinen vreendelike duusternisse ende wi sullen
 20 vercrighen onse ghewoenlike stede”. O heer, hoe
 langhe sullen dine viande ende die myne ver-
 witen ^{d)} den tempel ende thron dynre glorien?
 Hoe langhe sal ic rade setten in mynre sielen
 daghes ende nachtes teghen een ende ander, op-
 25 dat si ten lesten al verworpen ^{e)} werden ende
 nyet toe en setten, dat si weder opstaen. Siet, die
 ene seit: „Ic sal regnyren,” die ander seit: „Ic
 sal regnyren”, die derde seit: „Ic sal dat ryc
 becommenen”; een yeghelic beelde wil stede ende
 30 macht hebben in dinen rike. / O heer, ic bidde
 dat dese vermaledide afgod Dagon, die gheset is
 by der arken dyns ewighen testamentes ende (dat
 quader is) betiden boven die arke, moeten alte-
 male dale vallen op syn aensicht ende sine cracht
 moeten afghesneden werden, soedat hi nyet weder
 gheset en werde in syn eerste stede. Ic bidde dat
 35 alle beelden moeten gheworpen werden van den
 throen dynre glorien, opdat du alleen daerin
 regnyereste ende ic voertaen nyet en byn on-
 salichlic onstadich ende voervlochtich van di.

Fol. 29

Ps. 12 (13), 3.

^v
Sam. I. 5. 3-4.

6 „hem” ontbr.; — 9 „voer my spreken”; — 10 „tottengenen” 53a; — 11/12
 „daer hi in my in opgerycht staet”; — 13 „die is” 53a; — 13 „u” ontbr.; —
 17 „onsen duysternissen” 53b; — 20 „den throen” — 21 „rouwe setten”;
 — 22 „dach ende nacht” 53b; „teghen een ende ander” ontbr.; — 23 „ver-
 wonnen” 53b; — 25-26 „Ic sal regnyeren die derde seit” ontbr.; — 27
 „wil staen” 53b; — 31/32 „moet altmael neder op syn aensicht vallen”
 53Va; — 32 „crachten” 53Va.

a) hs. „menygherhā”; b) naar G 53a, in D ontbr. „dat”; c) naar G
 53a, in D „want si”; d) hier een rasuur; e) hs. „verwonpen”.

Dat rechtverdicheit ende waerheit te mynnen ende
in allen dinghen die glorie gades te soeken is in
den cruce te bliven.

5 **D**IE waerachtelic is in den cruce des heren ende
dat cruce omhelset., dese mynt die rechtver-
dicheit a) ende waerheit. Hi en soeket ghen
eyghen ghemac noch glorie, hier noch in ewicheit,
mer in alre tyt ende stede soeket hi die glorie
10 gades. Hierom soe volghet daer/nae: waer dat Fol. 30
die meeste eer ende glorie b) gades, dat hi waer
ewelic in den gront der helle, dan in der ewigher
glorien gades ende der enghelen, soe en solde hi
anders nyet moghen willen (nae dien dat hi dus-
15 daen is) 1), noch van bynnen daerteghen voelen.
Ist aldus, ummer want het in der waerheit aldus
is in also groeten ende dyepen dinghen, hoe voele
meer in cleynen ende daghelicchen c) saken
ende gheval als in swaerheit ende monyssen d)
20 des lichaems ende onbequaemheit des ghemoedes,
die overmides der ordinerighe des heren ghes-
schyen, sal dat 2) ghemoede altemale van hem-
selven ghebreken ende hem den godliken wille
ende ordinerighe in allen dinghen verenighen
ende nyet snovelen hier ende daer nae den winde
25 der toevalligher dinghe. Als hi aen e) dien
loent f) 3) in enyghen deel, soe en hevet hi, noch
en ghevoelt nyet in der waerheit dat een ende
datselve, daer alle dinghe om syn.

1 „ende die waerheit” 53Va; — 7 „glorie noch eer in tyt noch” 53Va; —
8 „allen tyden ende steden” 53Vb; — 10 „eer gods ende syn glorie” 53Vb;
— 13/14 „aldus daen” 53Vb; — 16 „alsoe is” 53Vb; — 17 „ende” ontbr.
— 23 „ende ordinerighe” ontbr., „mede verenigen” 53Vb; — 25 „dingen
van buten ende als” 54a;

a) „v” op rasuur; b) hs. „glore”; c) hs. „daghelicghen”; d) oorspr.
stond er „moyyssen”; e) vóór „aen” een letter geradeerd; f) hs. „lovet”;

1) Verg. Suso: „Büchlein der Ewigen Weisheit” cap. XXIV (Bihlm.
s. 308): „Und wusti ich dennoch, daz ich in deme grunde der helle
iemer sölte sin, swie we minem ellenden herzen teti die berobunge
diner wunneklichen beschöwde, so enwölte ich dir dar umbe nit ab
brechen”.

2) foutief vertaald; in het latijn begint hier een nieuwe zin. Men leze
dus: „Dat ghemoede sal enz.”

3) Voor de tekstverbetering zie bl. 167 noot 1.

Dat dat ghemoede, dat van / alre eyghentheit in v
gode vri is, alreweghen seker is a).

5 **E**EN b) bloet wandelaer wandert alreweghen seker, Ist dat ghi my hebbet, seghet die waerheit, wat soeket ghi meer; wat ghebreket u, of wat myshaghet u in my, dat ghi sorchvoldich c) syt voer
10 ander uutwendighe saken ende gheval, die u nyet en moghen gheven noch nemen, hoe dat si gheschien? Of soeke ghi in den weghe salich te werden? Waerom en merke ghi nyet te gronde, dat
15 ghi syt in pelgrimasien ende in ellenden ghesent ende ghebonden myt menygherhande d) banden ende voele vreemdes dienstes onderworpen? Dencket e) wat ghi wilt van den dinghen, die buten synt, ist dat ghi my ghetrouwe, verenycht
20 ende vrendelic syt, si en moghen u nyet hynderen noch helpen, hoe dat si gheschyen. Daerom weset als een bloet wandelaer, myt gheenre borden noch banden van buten noch van bynnen beswaert, noch ghebonden in dat over/ste ryc dyns
25 ghemoedes. Ist dat du niet ghebonden en syste, soe suldi alreweghen in allen steden ende gheval seker wanderen, want ghi niet en hebbet dat ghi moget verliesen. Mer ist dat ghi yet hebbet f) ende besittet als dat uwe, nyet allene van dien dinghen, die buten syn, mer oec van den inwendighen ende gheesteliken dinghen, soe moghedi my recht anxt hebben dat te verliesen, want dat gheset is int apenbaer ende int onseker, daer die
30 wedersaken moghen toegaen ende grypen. Mer ist dat ghi altemael aerm ende naket syt ende ic uwe rycheit, versieringhe, glorie ende stercheit bin, soe en g) hebt ghenen twivel, want ic en mach myselfen niet verlyesen. Hierom in allen dinghen,
35 die van buten te done syn, doet vlitelic ende

Fol. 31

3 „wandert altoes ende alrewegen” 54a; — 5 „sucti” 54a; „ontbreect” 54a; — 9 „sucti” 54a; — 10 „merket” 54a; — 11 „een pelgrymme in pelgrimaedsen” 64a; — 15 „syn” 54b; — 15/16 „ende verenicht syt ende vriendelicke verbonden, si en” 54b; — 21 „biste”; — 22 „salstu” 54b; — 24 „verliesen moeget” 54b; — 25 „van den”; — 27 „ende” ontbr.; — 28 „myt rechte dat anxt hebben te verliesen” 54b; — 28/29 „want du dat geset hebste”; — 29 „in dat onseker” 54Va; — 32-33 „rycheit ende vercringhe ende u glorie ende u salicheit bin” 54Va; — 34 „nyet laten”; 35 „die u” 54Va.

a) naar G 54a, D heeft „vri is ende seker”; b) hs. „en”; c) hs. „sorchvldich”; d) hs. „menygherhande”; e) de „t” bovengeschr.; f) „dat ghi yet hebbet” boven de tekst bijgeschreven door den corrector; g) hs. „ende”.

blidelic daghes ende nachtes wat in u is ende
 weset voertmeer vernoghet, want die a) dinghe
 en moghen also snodelic, qualic, mystrostelic ende
 5 verworpelyc nyet gheschien noch die sake also
 swerlic nyet ghe/vallen in dien dinghen, die van v
 buten syn, die overste, stadighe ende onverwan-
 delike raet, dye blivet altoes, welker dat voer dat
 mynneste is, hoe dat die dinghe ghevallen, die
 10 van buten syn, waer dus, dan also b), in al dat
 gheschien mach. Wat ist, of dat of dat gheviel
 van allen dinghen, die du dencken moghes? Leve
 ic nyet, die dyn leven byn? Vermoedi dat ic mit
 15 dien toevallighen dinghen heenvliete ende snoevele
 als du? Siet, ic byn altemael dyn; wat begheerdi
 meer? Ende ist dat ghi my hebbet, en c) bin ic
 u nyet al dinc? Waerom en blivedi niet stadich
 in my ende ghebruket my, die dat onverwandelike
 20 ende alre edelste goet byn, daer ghi toe ghesca-
 pen syt? En d) hebbe ic u neyt ghelovet, dat ic
 sorchvoldich sal syn voer u in al dat u ghevallen
 mach? Ic sal myt u syn, werwert dat ghi gaet, ist
 dat ghi my ghetrouwe syt. Ende ist dat ic u leven
 25 byn, als ic oec byn, soe moghedi al / ander dinghe
 sonder hinder derven. Ende en sullen u e) alle
 dinghe niet laten ende ist dat ghi daeran loent f),
 soe suldi onsalich ende elendich bliven. Ende ofte
 alle dinghe na uwen wille waren ende ghi in allen
 30 dinghen, die van buuten sin, nutte waren, noch-
 tan en solde u dat gheen betrouwen noch seker-
 heit gheven in der uren der doot, ist dat ic niet
 teghenwordich en bin.

Fol. 32

1 „ende blidelic“ ontbr., „dach ende nacht dat“ 54Va; — 3-6 „en moe-
 gen alsoe quesselic nyet gevallen noch die saken alsoe swaer in den din-
 gen, die van buten syn“ 54Va; — 6-9 „die overste onwandelbaer raet
 blivet altoes, welken oversten raet dat alremynste is noch hi en achtens nyet
 hoe die dingen van buten gevallen syn, waer dus“ 54Va; — 10-11 oft al
 geviel dattu van allen dingen dencken moe/54b/ges“; — 12/13 „mytten“ 54b
 — 15 „wat bin ic“ 54b; — 16 „stantachtelic“ 54b; — 17 „onwandelbaer“
 54Vb; — 20 „in allen“ 54Vb; — 23 „als ic ummer sekerlic bin“ 54Vb; —
 24 „Item alle dingen sullen u laten“ 54Vb; — 26-28 „blyven. Of alle dingen
 die van/55a/ buten syn ende oec van bynnen alle nae u.w.w.“ — 28-29
 „waert nochtant en sal“ 55a; — 30 „des doots“ 55a.

a) naar G 54Va, D heeft „din“, maar aan de laatste poot van de
 „n“ is geknoeid; b) „also“ links in margine; c) hs. „ende“; d) naar G
 54Vb, D heeft „ende“; e) de schrijver van dit gedeelte spelt verschei-
 den malen „w“ voor „u“; f) naar G 54Vb, D „gheloeft“ (zie bl. 167
 noot 1).

Van der oefninghen eens gheesteliken menschen,
sunderlinghen eens religiosen in den gotliken
dienst a).

5 **I**N alre tyt, steede ende gheval, alremeest ende
sunderlinghe in den godlicken dienst, sal ic bi
den heren staen, altemael ende gheheel, mit oet-
moedighen herten ende lichame, alle der werlt
mit begheerten onderworpen b) alse ghestubbe
10 der voeten, als een cleyn kint, een aerm c) scaep
ende kuken alleen dwelende, dat vliet onder die
hoede ende vloghele Ihesu. Hiernaed d) sal ic
reverenselicke wanderen voer syn clær aensichte,
mit onverslaghenen ghemoede, sonder confusie,
15 rustich, ripelic ende strenglicke van binnen ende
van buuten; van binnen teghen die schalke onder-
werpinghe onder enighe vreemde dinghe, waer
dat coemt van minnen dan van anxte, van / v
ghemake dan van onghemake; van buten teghen
die weekelicke ende wyflicke wanderinghe ende
20 onnutte becommeringhe ende beweghinghe der
sinnen ende der leeden. Aldus mit wederghemaec-
ten ghemoede, dat overdraghet mit hemselven
ende mit den gheeste, sal ic vervolghen den sin
ende dat verstant der scrifturen ende der sacra-
25 menten e), overmids der memorien versmaende
ende afneyghende alle menigherhande ende on-
effene dinghe, ghelyc ende clærlic altoes voort-
gaende, bloet ende onbecommert van alre vreem-
heit, verwiertheit ende snoeder begheerten. Also
30 wat in der memorien mach comen van allen
dinghen, die gheschien oft gheschien moeghen in
enighen deele f), die siele onachsaeem van haer-
selven, gode altemael overgegeven, van allen

1 „des”; — 2 „des” 55a; — 4 „steden ende ghevalen ende” 55a; — 6/7
„oetmoediger” 55a; 7/8 „alle der werlt onderworpen in der begeerten” 55a;
— 9 „scaepkyn” 55a; — 10 „dwalende”; — 11 „ende die” 55a; — 12 „zeer
reverenselic” 55a; — 15 „schadelicke” 55b; — 16/17 „waer dattet” 55b;
— 19 „weke” 55b; — 20-21 „bewegen der leden ende der synnen” 55b —
23 „ende den geest” 55b; — 25-26 „versmaden en afneygen van” 55b; —
26 „menigherhande ende” ontbr.; — 27 „clær” 55b; — 29 „verwiertheit”
ontbr.; „snoeden” 55b; — 31-32 „in enighen deele” ontbr.; — 33 „si gode”
55Va.

a) „liken dienst” achter de grenslijn rechts in margine; b) in hs. achter
„onderworpen” nog „te weesen” met zw. inkt doorgestreept; c) in hs.
achter „aerm” nog „sc”, doorgestreept (eind regel); d) in hs. tussen
„hier” en nae”; „ome” met zw. inkt doorgestreept; e) in hs. achter
„der”; „sagr” doorgestreept; f) achter „deele”; „di” doorgestreept.

5 anderen dinghen ghetroest, uut enen deel en wert
 sie niet besmettet te begheren cleyne ofte groete
 dinghe ende uut enen anderen deele en wart sie
 niet benauwet te ontsien enighe sware oft moeye-
 10 licke dinghe; hiernae ontcommert a) volgende b)
 overmids der reden die ewighe wysheit, onver-
 wandelicke c) waerheit, rechtvierdicheit, ghe-
 helycheit / ende vrede, noch mit hoerselves cranc-
 heit niet ghecrencket, noch mit vreemden dinghen
 15 ghebonden, dat sie niet en mach volghen dese
 dinghe, daer sie voertghaen tot allen dinghen,
 ende alle dinghe die syn oft gheschen moeghen
 aensiende ende ontfanghende in der waerheit
 20 ende wysheit als sie syn ende niet anders; ten
 lesten overmids dien wederghemaecten wille
 levendelic ende vrolic voertghaende tot allen
 dinghen, die te doen syn. Aldus sal die siele pynen
 te ghebreken ende haer altemael te verliesen,
 25 soedat sie haer niet en moeghe vinden ende
 comen in eenre maniren in een nietweesen haers-
 selves, alsoe voele als is tot eyghenheit, opdat
 sie altoes d) sterven haerselves ende alre dinghe
 in gode ende sie lieve uut gode, alle dinghe over-
 mids hem werkende.

Fol. 33

AP. XVIII.

Dat niet en is sueter ende glorioser e), dan dat
 die ziel anhanghe den oversten goede ende werde
 ghelyc der H. Drivoldicheit f).

30 **A**LS ic alle dinghe scerpelic doerghesien hebbe
 ende vlitelic ghemerket, soe en vinde ic niet
 dat sueter, glorioser ende gode ontfancliker, rusti-
 gher, sterker ende volre van alre glorien ende vrou-
 den is, in welken dat gheen behoevicheit/en is, mer v

1 „ende alre dingen getroest” 55Va; — 2 „cleyne noch groet” 55Va; — 10
 „mach” ontbr.; — 11 „daer si mede voertgaet” 55Va; — 15 „den”; — 16
 „levendich” 55Vb; — 20 „soedat hi” 55Vb; — 22 „alsoe voele als is tot
 eyghenheit” ontbr.; — 27 „gode”; — 30 „soe vinde ic nyet sueter” 55Vb;
 — 31-34 ontbr. („rustiger..... overvloedicheit”).

a) hs. „ontcomert”; b) naar G 55Va, D heeft: „volghet sie”, waarna
 een rasuur (eind regel); c) hs. „onverwandelicke”; d) hs. „altoe”,
 e) naar G 55Vb, D heeft „Dat niet sueters en is”; f) naar G 55Vb, D
 heeft „ghelyc trinitati”; het lat. „trinitati” doet hier vreemd aan,
 maar de rubricator van D doet, als hij geen plaatsruimte meer heeft,
 wel meer rare sprongen.

alle volheit ende overvloedicheit, dan dat die siele
 haer volcomelic inplante ende instorte dien over-
 sten ende onverwandelicken goede, dat altoes
 onghebrekelic blivet, dat altoes onbeweghelicke
 5 van ewicheit staet, dat gheen toevallighe dinghe
 en moeghe roeren, dat niet en behoeft tyt noch
 stede, lof noch toevallighe dinghe ende dat si soe
 wederghebracht werde tot hoere yerster ghe-
 lycheit ende dat sie een werde mitten enen, alsoe
 10 mit gode a). Want alsoe god, die dat overste goet
 is, is b) cracht, waerheit, rechtvierdicheit, vrede,
 maeticheit, sachtmoedicheit, goetheit, ewighe
 wysheit, ghelycheit, blivende altoes dat hi is,
 ghebrukende ende minnende c) hemselves in al-
 15 len dinghen, desghelycks d) die siele, gheworden
 dat god is, overvloyt mit blyscappen in allen
 dinghen. Sie e) staet ende ghaet f) ende voert-
 ghaet mit gode ende in gode, alsoe veel meer in
 gode, alsoe sie minre is in haerselves, want sie in
 20 allen dinghen haerselves vergheten heeft ende
 in gode is overgheghaen. Ende sie is ghecleet
 mitten lichte der ewigher wysheit g) als mit enen
 cleede. Ende alreweghen is sie beset mitter waer-
 heit ende ghelycheit alsoe mit enen onverwin-
 25 licken schilde ende ontsteken / mitten brande der
 minnen. Alsoe dat yser, dat toemael vuerich is,
 altemael vuer wort, alsoe die siele, die der min-
 nen verenighet is, wart altoemael minne, behalven
 die eyghentheit des weesens, die van noede ewe-
 30 licke schelen moet. Aldus die siele, die gode ver-
 enighet is, die sal altemael doen overmids gode
 ende in gode, wat dat te doen is ende stadelicke
 ansien die waerheit, die ewyghe wysheit, die
 rechtvierdicheit ende dat overste goet, hoe dat
 35 sie ansien alle dinghe, ghelyc ende onghelyc,
 effen ende oneffen, goed ende quaed, inwendich

Fol. 34

2 „den” 56a; — 3 „onwandelicken” 56a; — 6 „niet” ontbr., „noch” ontbr.;
 — 13 „ghelycheit” ontbr.; — 15 „desgelyc is die ziel” 56a; — 17-18 „ende
 voertghaet” ontbr.; — 23 „is sie” ontbr.; — 26 „alsoe”; „altemael vuerich
 is ende” 56b; — 27 „alsoe is die ziele” 56b; — 29 „weesens” ontbr.; —
 32 „dat” ontbr.; — 33 „die ewyghe wysheit die” ontbr.

a) hier een wigvormig paragraafteken; b) naar G 56a, in D ontbr. één
 keer „is”; c) hs. „minnende”; d) hier is iets geradeerd, misschien heeft
 er „is” gestaan; e) hs. „siet”; f) „ende ghaet” in hs. zwart doorge-
 streept, ten onrechte evenwel: vg. lat. „Stat et transit ac procedit” en
 G 56a; „staet ende gaet”; g) naar G 56b, D heeft „mitten lichte der
 ewicheit”.

ende uutwendich ende nochtan onverwandelicke
 staen. Alsoe sal si ^{a)} pynen mit veele arbeydes
 nae hoere maniren een te werden mit dien ^{b)}
 ghesichte ende haerselven te vergheten, alsoe veel
 5 als sie mach. Dat ghesichte is onghemeten,
 nerghent ^{c)} van ^{d)} benauwet ^{e)}. Alsoe crach-
 tich, moeghende, scherp ende sterc ist, dat gheen
 macht, noch vreemde dinghe voer die en moeghen
 10 in der waerheit, dat is ydelheit ende die ydelheit
 en heeft nye ghestaen noch en moechte staen
 voer den aensichte der waerheit. Aldus wert / die ^v
 siele ghelyc der heiligher drivoldicheit, nae hoere
 maniren, overmids drien crachten, die sie heeft,
 15 Ten yersten is sie ghelyc den ewighen vader, die
 sonder beghin is ende van nyemant ^{f)}, overmids
 der memorien, die in haer holdet in eenre maniren
 alle dinc ende uut welker voertghaen alle dinghe;
 overmids welken sie aldus ghelyc is, ist dat sie
 20 bloet is ende ongheformet van allen vreemden
 dinghen, die verwandelen moeghen ende sie niet
 en lydet fantasien, mer dat sie werket moeghent-
 lyke in allen dinghen ende sie veronwerdighet ^{g)}
 25 altemael, dat haer edelheit becommert solde wer-
 den in snoeden dinghen. Ten anderen is sie ghe-
 lyc den soen, die is die ^{h)} waerheit ende ewighe
 wysheit, overmids der reden; overmids welken
 sie aldus ghelyc is, ist dat sie in allen dinghen
 wandert in den aensichte der waerheit, ist dat
 30 sie alle tytlicke ende ewighe dinghe, uutwendighe
 ende inwendighe dinghe, goed ende quaed, ghelyc
 ende onghelycke dinghe ende al dat gheschiet
 hoer smaken, nae dien dat sie syn ende ⁱ⁾ niet
 anders. Ten darden is sie ghelyc den heilighen
 35 gheest overmids / den wille, overmids ^{j)} welken Fol. 35

2 „alsoelange“ — 7 „ist“ ontbr.; — 8 „noch geen“ 56Va; — 9 „want wat
 nyet“ 56Va; — 19 „welcker“ 56Vb; — 20 „bloet ende ongeformet is“
 56Vb; — 22 „werke“ 56Vb; — 30 „sie“ ontbr.; — 31-32 ontbr. („dinghe
 .....dinghe“); — 33 „se“ 57a;

a) hs. „alsoe salse (de eerste „s“ later tusschengevoegd) si (hierach-
 ter enige letters geradeerd) pynen“; G 56Va heeft „alsoe lange sal
 si pinen“; volgens het lat. „sic et ipsa anima niti debet“ had er moe-
 ten staan „Alsoe sal die siele enz.“; b) hs. „mitten dien“; c) het
 streepje boven de „e“ is later toegevoegd; d) naar G 56Va, D heeft
 „en wordet van“; e) „benauwet“ op rasuur; f) „ende van nyemant“
 in het hs. tweemaal; de tweede keer zw. doorgestreept; g) „ende sie
 veronwerdighet“ op rasuur; h) na „die“ nog „w“ zw. doorgestreept
 (eind regel); i) hs. „en“; j) naar G 57a, D mist „overmids“.

sie hem dus ghelyc is, ist dat die memorie ghene
 vreemde noch onnutte dinghe en ontfaet, die
 reden ende dat verstant niet dan dat goed ende
 waerachtich ende rechtvierdich is a). Overmids
 5 den wille wart sie mit alre begheerten ghetoghen
 ende wil sterckelicke dat die memorie ende die
 reden b) ordelen dat men wil ende minnen sal.
 Dit is die ware salicheit der sielen, hoe dat sie
 ghelyker ende medeformigher is, alsoe vele is sie
 10 gode ontfanglicker ende sal in der volbrachter
 salicheit hem naere syn. Ist dat men seit van
 derven des hates, van milder ende breder uut-
 vletinghe in dat onghemeten, daer c) die voer-
 gheseide dinghe syn, die gode toeghescreven
 15 werden, alse waerheit, vrede d) ende mynne etc.
 in gheenrewys en moeghen sie hemselves niet
 mynnen noch ghebruken. In desen dele en seghet
 men niet van den dinghen, die van buten syn,
 hoe dat sie gheschien, dus oft soe, mede of
 20 teghen, troestelic oft ontroestelic, want niet van
 desen en roert die siele in die overste ghelycheit
 ende medeformicheit. Ende al ist noet dat wy
 met vele ende manicherhande ghe/val e) bewon-
 25 den f) moeten werden, alsoelanghe alse wy
 leven, nochtan sullen wi myt groten vlite g)
 schuwen, dat sie niet en comen totten oversten
 deel, alse te ordiniren die dinghe, sorchvoldich
 te syn hoe sie gheschien sullen, beteren, corrigi-
 30 ren, arbeiden, vechten mitten ghebreken, lyden
 onghemac des lichaems, andienen h) alle dinghe,
 die van buten horen. Martha sal nochtan beneden
 bliven, si sal sorchvoldich syn ende verstuert
 werden in veelen dinghen, ist noet; mer Maria sal
 35 allene anhanghen den enen, dat allene noet is,
 sie sal ledich syn den ewighen woerde, der recht-
 vierdicheit, der wysheit, der waerheit ende den

1 „hem“ ontbr.; — 1/2 „geen vr. d. noch onnutte“ 57a; — 3/4 „guet waer-
 achtich“ 57a; — 6 „ende wil sterckelicke“ ontbr.; — 6/7 „ende reden“ 57a;
 — 8 „dit is waer s.d.s.“ 57a; — 12 „bereyder“ 57a; — 13/14 „voerseide“
 57a; — 15 „etc.“ ontbr.; — 20 „tr. oft ontr.“ ontbr. — 21 „in den
 oversten“ 57b; — 33 „ist noet“ ontbr.

a) naar G 57a, D heeft „en is“; b) hs. „redene“ (laatste „e“ zw. door-
 gestreept); c) op „daer“ volgt in het hs. nog „dat“ zw. doorgestreept;
 d) naar G 57b, in D ontbr. „vrede ende“; e) hs. „dingheval“ („din“
 zw. doorgestreept); f) hs. „bwonden“; g) naar G 56b, D heeft „mit
 gracien vlitelicke“; h) naar G 56b, D heeft „andienende“.

vrede, alsoe dat in enen ende denselven menschen beyde leven, een yeghelic in synen staet, werde gheoeffent ende vollenbracht.

CAP. XIX.

5 **D**at den devoten mensche seer wel is mit goede ende quellic sonder him a).

10 **B**ANGHICHEIT syn my alreweghe b), strydt, tribulacie, tensi dat ic stadelic, strenglicke ende sorichvoldelic van binnen wandere voer den aensicht c) godes, mit welken dat mi seer wal is, sonder welken dat mi seer quelken is. Alse d) ic daer volherde, soe mach ic doch bytiden sien / dat licht mitten lichte, alsoe die wysheit, in welker mi alle dinghe smaken, als sie syn ende die bloete waerheit myt haerselven, in welker ic mach hebben e) die f) waerheit van allen dinghen; ten yersten van myselfen, als dat ic een puer niet bin g) ende dat niet en is in my, van my, dan dat h) in der waerheit van allen i) menschen j) is te versmaen ende te vertreden. Aldus alsoe buten myselfen temael gheset, myselfen van veer ansiende ende versmaende mit dier bloeter waerheit alle der dinghe, die syn, sal ic hoeghelic, dyepe, veer ende breet voertghaen nae der manieren dat sie voertgaet tot allen dinghen, ansiende ghelyc die onghelyke dinghe, rustelicke die onrustighe dinghe.

Fol. 36

CAP. XX.

Een ghebet eens verduusterden menschen om k) verlichtinghe des herten l).

30 **O**nverwandelicke waerheit, licht mynre oghen ewighe wysheit, rechtvierdicheit, vrede, ghelycheit, alle myn goet, stercheit ende myn lof,

7 „strenglicke” ontbr.; — 19-20 „als in myselfen” 57Vb; — 24-25 „ansiende gelicheit”, rest ontbr.;

a) „sonder him” rechts in margine toegevoegd; b) „alreweghe” met zwartere inkt bijgewerkt; c) „t” boven de regel met zw. inkt tussengevoegd; d) hs. „also”; e) „erheit..... hebben” met zw. inkt op rasuur; f) hs. „wattu die”, „wattu” zwart doorgestreept; g) hs. „als dat ic een puer bin niet en bin”, waarvan „dat ic een” rechts in margine, vóór „puer” iets weggeschraapt, het daaropvolgende „bin” doorgestreept, evenzo „en”; verschillende letters zijn later met zw. inkt bijgewerkt; h) na „dat” nog in het hs. „ic” geëxpungeerd; i) „len” boven de regel tussengevoegd; j) naar G 57Vb, in D ontbr. „mensen”; k) de „o” met zw. inkt dichtgemaakt; l) met zwarte inkt links in margine is „des herten” toegevoegd.

mit welker ic seer a) loepe, sonder welker ic al-
 reweghen seer benauwet werde, ic cleyne kint,
 dyn arme b) knecht, onnutte van bynnen ende
 van buten, die minneste in den huuse myns
 5 vaders, c) mit nedergheneygheden necke des
 herten ende des / lichames groete ic di van
 veer d); mer myne reynicheit en is niet ghenoech,
 dat ic mach ghehechtet werden in di. Afhael dat
 decsel, reynighe dat ghesichte, opdat ic di open-
 10 baerlic mach sien, opdat dat ghemoede seghe heb-
 bende mach loepen ende singhen in dynen lichte,
 also die duusternisse des herten verdreven e)
 syn. Wie mach di, o here Ihesu, volghen, werwert
 dattu ghaeste? Wie der sterflicker menschen
 15 mach volghen die ewighe wysheit, die reyket van
 den eynde totten eynde sterckelicke ende beset
 alle dinghe suetelic? Ende siet, also f) ic stae in
 dynen aensichte, soe vlieten die tranen des
 lichaems ende der herten tot dy omme dese ding-
 20 ghe ende nauwe wert mi ten laetsten verleent,
 dat ic di doch een g) luttel mach volghen, want
 ic seer van miselven bin ghebonden ende ghehol-
 den. Suldi u oec onthouden van desen dinghen
 ende mi niet visitiren in den armen dynre sterck-
 25 heit, ontfarmherticheit hebbende op die bande
 ende hinder, daer ic mede ghebonden ende benauwet
 werde, opdat ghi mi wedersetten in den yersten
 graet bi dy, opdat ic tehant niet en si yemandes,
 noch oec mynsselves, mer altemael dyn? h) „Also
 30 vele”, segghet die waerheit, „moghedy my vol-
 ghen/, also ghi van uselven ghaet. Hieromme, doet
 wat ghi moeghet: uwe uutwendicheit en holde i)
 niet op, uwe inwendicheit en ruste niet, hent ghi
 altemael in mi verwandelt syt ende temael van
 35 uselven afgheghaen syt. Wat vermoede ghi is
 die sake, dat die stemme der tortelduven niet sta-

Sap. 8. 1.

Fol. 37

1 „welken”; „welken” 57Vb; — 7 „mynre ynnicheit” 58a; — 9-10 „opdat ic di openbaerlic mach sien” ontbr.; — 11 „ende singhen” ontbr.; — 14 „wie van st.m.” 58a; — 16 „besit” 58a; — 17 „siet” ontbr.; — 19 „ende der herten” ontbr.; — 27 „wedersettet” 58b; — 34 „altemael” 58b; — 35 „syt” ontbr.

a) de „r”, en de „l” van „loepe” met zw. inkt op rasuur; b) op „arme” volgt in het hs. nog „kint” rood doorgestreept; c) voor „mit” in het hs. nog „m” zwart doorgestreept; d) naar G 58a, D heeft „veers”; e) hs. „verdereven”, de e van „de” doorgestreept; f) op „also” volgt in het hs. nog „is” zwart doorgestreept; g) hs. „en”; h) hier een paragraafteken; i) naar G 58b, D heeft „holdet”.

delic gehoert en wort in den lande der levendi- Cant. 2, 12
gher? Lichte want ghi ghaen ware ende enighe
tortelduve en syt, mer ghi hebbet noch enen ghe-
selle ende minre in den lande der screyender.
5 Want die stemme der ware ende der cuuscher tortel-
duven, welkes stemme soet is ende haer aen-
sichte schone, wort stadelicke ghehoert in onsen
lande."

CAP. XXI.

10 Dat die waer arm van gheeste sal glorieren in
synre armoeden ende nyetheit a).

15 **I**C sal gherne glorieren in mynre crancheit ende Cor. II 12, 9
armoeden, alse in dien dat ic niet en bin van
myselven, opdat dit cracht, stercheit ende ware
rycheit Christi wone in mi. Ic mistrouwe altemale
20 van miselven ende gheen betrouwen, troest noch
stercheit en blyft my van myselven ende niet en
is men mi schuldich, dan alle quaet, tribulacie b)
ende c) bangicheit van binnen ende van buten.
Noch ic en begheer oec niet te syn, opdat du, die
25 dat over/ste goed biste, syste d) alle dinc v
ende dat mi in dy si volle glorieringhe ende niet
in myselven, want ic bin een arm dwalende ver-
laren e) schaep, ene duve, die verleydet is, die Hos. 7, 11
gheen herte en heeft, een reet, gheyaghet mitten
winde, een verdorven wynstoc, die dystel ende
doerne draghet, onsalich ende ellendich, duuster
ende voele ydelheit ende onstadicheit onderghe-
worpen, lichtelicke hier ende daer snovellende.
30 Ende ist dat yet goeds, doegheden, rechtvierdic-
heit, ghelycheit, waerheit ende vrede in my
is... f), want du biste dat goet, alse doeghet,
ghelycheit, waerheit etc; hieromme bistu alle dinc
ende g) ic en bin niet. Alse yser, dat altemael

1 „levender” 58b — 4 „ende minre” ontbr.; — 5 „ende cuuscher” 58Va;
— 12/13 „van my” 58Va; — 13/14 „waericheit” 58Va; — 16 „van my”
58Va; — 17 „altemael quaet” 58Va; — 21-22 „vele glorieringe, mer in my-
selven nyet” 58Vb; — 28 „snovel” — 29 „dat ic yet” 58b; — 29 „ende
doechden”; — 29/30 „rechtv. ghel. waerh. ende vr.” ontbr. 58Vb; — 31
„dat is dyn”; — 32 „ende waerheit”; „etc” ontbr.; — 33 „en bin” ontbr.

a) naar G 58Va, D heeft „in synre crancheit”; b) hs. „tribulacio”; c)
naar G 58Va, in D ontbr. „ende”; d) naar G 58Va, D heeft „biste
ende syste”, waarvan „biste ende” met zw. inkt doorgestreept; e) naar
G 58Vb, in D ontbr. „verlaren”; f) de zin loopt ook in het latijn niet
af, in G hier tussengevoegd: „dat is dyn” 58b; g) hs. „en”.

vuerich is, segghen mach: „Ic berne, mer van den
 vueer, dat in mi is, niet dat ic bin”; ende ene lan-
 terne ofte lampe mach segghen: „Ic lichte mer van
 den lichte, dat in mi is, niet dat ic bin”; ende een
 5 yghelic bequaem instrument mach segghen: „Ic
 werke, mer overmids der hant des meysters”; al-
 dus seit men, dat die siele bernt, niet van a) haer,
 mer van der minnen, die in haer is; men seit, dat
 sie lichtet, niet van haer, mer van den lichte der
 10 wysheit ende der waerheit, dat in haer is; men
 seit, dat sie werket, mer god die werket alle din-
 ghe over/mids haer. Ist dat die mynne, wysheit
 ende dat licht van hoer scheiden, soe sal sie bli-
 ven colt ende duuster. Een yghelic instrument,
 15 hoe bequaem dat het b) is, het leghet altemael
 onnutte, ydel ende onvruchtbaer, tensi dat die
 hant des meysters daermede werke. Aldus die
 siele: al hoe edel wys ende verstandel sie ghe-
 schapen is, sie leghet altemael ydel ende c) on-
 vruchtbaer, tensi dat god d) overmids hoer werke
 20 alle syne werke.

Fol. 38

CAP. XXII.

Van waerre vertiinghe onsselves.

WANT die dinghe alsoe wonderlicke ende men-
 25 ngherwys gheschien ende menigherhande
 dinghe gheschien onversienlic, daer men niet van
 en vermoede, ende daer men seer voer sorghe, die
 en e) gheschien dicke niet, hierom en is in desen
 onsalighen leven niet beter noch rustigher den
 30 menschen ende goede ontfanclicker, dan dat die
 mensche in allen dinghen si onachtsam synsselves,
 versmaede wat tot eyghen ghemake snoedelic in
 hem ghevonden wert ende hi f) late mit vrien
 herten den heren werken syn salicheit, waer dat
 si, overmids ghemake of onghemake g), over-
 35 mids troest of h) ontroest, overmids doot oft

2 „ict” 58Vb; — 3 „ict” 58Vb; — 8-12 ontbr. („men seit ..... overmids
 haer”); — 13 „scheydet” 59a; — 15 „dattet is het is” 59a — 26 „ver-
 moedet”, „sorchden” 59b; — 26 „die” ontbr.; — 31 „versmaedende w.t.
 eygentheit ende gemack” 59b; — 33 „dat het”; — 35 „troest ende
 ontroest” 59b.

a) hs. „van van”; b) tussen de „e” en de „t” van „het” is een letter
 weggeschraapt; c) op „ende” volgt in het hs. „onrustich”, zwart door-
 gestreept; d) hs. „gods”; — e) hs. „een”; f) op „hi” volgt in het hs.
 nog „latte”, zwart doorgestreept; g) naar 59b, in D ontbr. „of on-
 ghemake”; h) „of” in het hs. tweemaal.

leven, overmids duusternisse oft licht, in wat
 maniren dat hem behaghet. Aldus sal hi hem stadelic
 ende gheheelicke den heren overgheven. Wat hem / gheschiet, dat sal hi ontfanghen van
 5 der hant des heren alse voer dat beste, dat hem
 gheschien mach. Dus en sal hi niet sorghen van
 den daghelixschen ghevalle, waert dus dan dus
 gheschiet, dat in hemselven noch goet noch quaet
 10 en is; noch hi en sal in synen levendighen gront
 gheen verkiesen voelen tot die enen, noch afneyghen
 van den anderen, mer woe die voerghe-
 seide dinghe gheschien, sie syn hem soe nutte. In
 gheenre wys en sal hi volghen a) van binnen
 die neyghelicheit totten begherlicken dinghen in
 15 hemselven, oft in enighen anderen dinghen, noch
 dat verdriet oft afkieren van den snoeden dinghen
 (in dien, die ghemeenlicke hebben moeghen
 guede ende quade), dan alsoe veel als hem dient
 tot synen voertghanghe. Aldus sal hi wennen
 20 hem te vestighen ende te setten in dat een, over-
 ste b), ewighe ende onverwandelicke goet, dat
 ghene toevallighe dinghe en rueren c), dat hem
 niet laten en sal, alse hem alle dinghe laten; mer
 hoe mistroestelicke dat sie gheschien, dat sal hem
 25 ghetrouwe bliven als een waer vrent, mit welken
 hi wert stadich wanderende, stadelic, strenglic
 ende claerlic voer synen aensichte, daghes ende
 nachtes, in der waerheit ende / wysheit, in welker
 hi ghevestighet wort ende niet ghebueghet, die
 30 oec mit hem nederclimmet in den grave; in den
 bande en laet sie hem niet; in twivel toent d) sie
 hem die puere waerheit, in welker dat hi nae
 synre manieren aensiet alle dinghe, nae dat een,
 overste ende onverwandelicke guet, in welken
 35 dat hi ghefundiert is, alle dinghe, die gheschien

Fol. 39
 Sap. 10, 14

1 „overmids duusternisse oft licht” ontbr.; — 2 „dattet” 59b; — 4 „hem dan”; — 7 „weert dus dan soe” 59b; — 8 „noch” ontbr. — 9 „sinen leven gheen” 59Va; — 10 „totten” 59Va; — 11 „hoe”, „voerseide” — 12 „soe” ontbr.; „nutte of onnutte” 59Va; — 14 „totten dinghen begeerlic in hemselven” 59Va; — 18 soe vele als” 59Va; — 19/20 „hem wennen ende te vestigen” 59Va; — 21 „onwandelicke” 59Va; — 24 „m. sie geschien” („dat” ontbr.); — 25 „waer” ontbr.; — 26 „stadelic wanderende voer syn claer aensicht” 59Vb; — 31 „in den twivel” 59Vb; — 34 „onwandelicke” 59Vb.

a) in het hs. hier nog „die ney” zwart doorgestreept; b) „overste” links in margine; c) naar G 59Va, D heeft „rueren en mach”; d) hs. „toemt”.

ende syn, verstaet ende verstaen a) hevet, doe
 hi alle dinghe made b) overmids synre ewigher
 wysheit. Dese sal hem wesen een gheselle in den
 5 weghe, in den huuse, in den bedde, in der tafelen,
 in allen steden ende tyden, een onghereclie
 licht in der duusternissen, een vrolic toegader-
 callinghe ende een seer ghenueghelic gheselschap
 in den swighen ende in ledicheit van allen ande-
 10 ren dinghen, ene inwendighe salvinghe, die
 sachtet alle tribulacie. Die mitter vrentschap
 deses ghesellen beset is, en behoeft gheens
 dinghes, mer hi overvloyt van binnen in allen
 dinghen, want hi hevet dien, daer alle dinghe in
 syn; ende in synre armoeden, als dat c) hi ont-
 15 set is van allen vreemden troest, ende alle dinghe
 van hem ontsiet syn, is hi also vry ende uut-
 vloyende mit synen gheselle van binnen, alse oft
 hi waer here van / al der werlt. Ist dat dese ghe- v
 cleet wert mit enen sacke, beworpen wort mit
 20 stubbe, beroeft wert van den tytlicken lichte, is hi
 die leste, versmaet van hem allen, schuelt hi in
 den hoec des huuses, is hi beswaert mit vele on-
 ghemakes, oft daerteghen: is hi in eren oft reve-
 rencien ghesat, syn die uutwendighe dinghe van
 25 node desen voerghesegheden contrarie d), niet
 van desen rueren hem. Want wat hi mach beghe-
 ren, dat heeft hi in der wysheit; ende teghenheit
 ende moeyelicke dinghe en moeghen niet vermin-
 ren e) syne volheit. Dit is die rechte wech der
 30 uutvercorenen godes, alse die wech der waarheit
 ende der wysheit. Die f) desen wech sterckelicke
 holden in allen gheval, die comen salichlicke tot-
 ten begheerden eynde, soedat die boese gheest
 35 luttic oft niet des hoers in hem vinden moeghen
 in hoere doot.

1 „syn ende geschien” 59Vb; — 8 „ende een ledicheit” 59Vb; — 12
 „overvloyet in vele dingen” 60a; — 19 „wordt” ontbr.; — 20 „tytlicken
 dinghe lichte”; — 21 „ende versmaet” 60a; — 22 „deses huuses” 60a; —
 26 „en rueren” 60b; — 31 „sterckelicke” ontbr.; — 34 „luttel” 60b.

a) in het hs. hier een letter weggeschrap; b) hs. „makeke”; c) naar
 G 60a, in D ontbr. „dat”; d) hs. „contrari”; e) naar G 60b, D heeft
 „verwinnen”; f) op „die” volgt in het hs. nog „sese” zwart doorgestreept.

Van den alre rycsten armen van gheeste.

EEN, die waerlicke arm is van gheeste ende
 van den heren ghestercket, in den oversten
 5 deel syns gheestes spreket hi aldus segghende a)
 „Siet, ic bin ryke ende overvloye, want ic hebbe
 altehant al dat ic beghere van deser werlt; ende
 datselve, dat ic hebbe, dat heb ic niet hebbende,
 want ic en besit/te dat niet mit minnen ende ic b) Fol. 40
 mach dat oec sonder hynder mynsselves derven.
 10 Die overste, bloete, onformighe c) ende onver-
 wandelike waerheit holdet haer in dat overste
 deel myns gheestes ende toent my onbeghripelike
 rycheit, alle goet, een sympel woert, in welken
 alle dinghe syn, daer ic niet boven en begheer.
 15 Daer wert my ghetoeent dat niet ende dat niet-
 wesen minnesselves d), also vele als van mys-
 lven is ende alre vremder dinghe, die dat ghe-
 moede moghen neyghen in enighen deel ende oec
 dat waer wesen alre dinghe. Noch ic en sie niet
 20 an die nederste dinghe, die ghevalle, die sake
 ende die teyken e) van beneden, nae der onsta-
 dicheit der sinlicheit, mer ic sie alle dinghe van
 boven aen; ende die waerheit ropet voer mi mit
 verveerliker stemmen tot allen vreemden dinghen,
 25 die niet en syn een mit haer: „En ghenaket hier
 niet, want die stede daer hi in staet, is heilich.
 „Aldus toent hi my stadelic syn aensicht: in den
 choer, in den /bedde, in der tafel, in der cellen, v
 in den uutwendighen gheruchte ende arbeyde
 30 ende menigherhande becommeringhe 1) ende
 leert mi altoes te slichten van binnen die dinghen,
 die van buten gheschien ende te verwandelen in

6 „te hant” 60b; — 9 „oec” ontbr.; — 10 „onformighe” ontbr.; — 13
 „ende alle”; — 13-14 ontbr. („een simpel...begheer”); — 18 „moghen ney-
 ghen” ontbr.; — 20-21 „alre dinghen, die gevallen, die sake ende teyken
 niet aensiende van beneden” 60Va; — 30-32 „ende leer altoes die dinghen
 van bynnen die van buten geschien te verwandelen” 60Vb.

a) naar G 50b, in D ontbr. „segghende”; b) in het hs. volgt op „ic”
 nog „en”, zwart doorgestreep en geëxpungeerd; c) hs. „onforminghe”;
 d) naar G 60Va, D heeft: „mines herten” e) in het hs. volgt hier nog
 achter „niet an”;

1) vg. Suso: „Horol. Aet. Sap.” I. 6: „Sum denique semper presto
 amanti ad reamandum, presens in choro, presens in thoro, in mensa,
 in via, in clauastro, in foro, ita ut non sit locus ubi non sit presens”
 en verder „Sive comedam sive bibam, vel aliud quodcunque faciam,
 ipse michi presens est.”

een inwendich, sterc ghesicht, wellic ghesichte
 also sterc is, dattet sterkelic drucket dat herte
 ende dat lichaem, dat niet alleen die fundamente,
 5 mer oec die overdorpel der doren van den tempel
 des heren a) werden beweghet te antwoerden
 ende overeen toe draghen mitten ghesichte om te
 volghen ontcommert, werwaert dat hi gaet ende
 te volghen mit allen crachten dat ghetoeende licht
 10 ende te offeren sonder onderlaet al dat hi is ende
 wesen mach b) mit allen gheschapenen dinghen
 in tyt ende in ewicheit. Ende dan weert mi een
 groot troest ende verlichtenisse des herten,
 mochte ic my oec mytten lichaem neyghen,
 15 drucken ende bughen onder allen c) gheschapenen
 dinghen. Ende si brenghet mi bi/na toe niet, in
 also vele als ic dat bin ende alle die si niet en is
 of in haer niet en syn, dat is: si toent dat [alle]
 dinghe, die mit gode niet gheenicht en syn, [niet
 20 en syn] d). Ende nadien dat ic aldus ghebreke,
 so nemet si myn willighe ghesichte ende drucket
 ende enighet e) dat sonder middel in haer ghe-
 sicht, dat myn ende haer ghesicht syn een clær
 ghesicht, nerghent wederghebughet, in dien dat
 25 si dus f) syn, also dat ic in dien ghesicht ende
 mit dien ghesicht alle dinghen, die syn of ghescien
 moghen, na mynre maniren, aensie als dat ghe-
 sichte (diet ansiet) g). Uut desen weerde ic on-
 achsam mynsselves ende ghetroest van al dat op
 30 mi comen mach. Ende wat dat van dier onver-
 wandeliker waerheit ende ewigher ordinieringhe
 myns heren, dien ic overghegheven heb myn
 leven ende myn doot, al dat ic bin ende vermach,
 in tyt ende in ewicheit, oerlof heeft te comen op
 35 mi, dien gheve ic oec oerlof/, niet dwaeslic ver-
 metende, noch myn ghemac verkiesende.

Fol. 41

6 „myt dien” 60Vb; — 11 „wort” 60Vb; — 16-19 ontbr. („ende alle die . . . . niet en syn”); — 22 „soe dat” 61a; — 23 „nedergebuycht” 61a; — 24/25 „ende mit dien ghesicht” ontbr.; — 26/27 „als dat ghesichte diet ansiet” ontbr.; — 28 „ongetroest” 61a.

a) naar G 60Vb, D heeft „tempel des herten”; b) naar G 60Vb, D heeft „wesen sal of mach”; c) naar G 61a, D heeft „allen creaturen ende g.d.”; d) „alle” en „niet en syn” heb ik toegevoegd naar het latijn. In D ontbreken beide woorden, G mist de gehele passage; e) naar G 61a, D heeft „neyghet”; f) op „dus” volgt in het hs. nog „weder” zwart doorgestreept en geëxpungeerd; g) „diet ansiet” niet in het latijn en minder juist; blijkbaar in D gedachteloos toegevoegd.

Hoe salich het is in den ghemoede boven alle uufweindighe verheffinghe ende beneden al vernederinghe te wesen.

5 **A** LLE dinghe", spreket die waerheit, „sullen di also groot syn, als my nu die creaturen syn" a) 1). Want dat in der memorien comet van allen dinghen, die dat menschelicke ghemoede buten gode begheren mach, oec in dien dinghen, die van buten heilich schinen (wellic ist dat si die mensche hevet, dat hi daerom niet te meer heilich en is, ende hevet hi si niet, dat hi daerom niet te min heilich en is), die en beweghen b) mi niet meer tot begheerten, dan een dorre holte ende een bloem, die vertreden is mitten voeten, want alle dinghen syn vergaen in mynen c) herten. Ende hierenteghen mach ic mit vrien d) ende oetmoedighen herten ondergaen die dinghen, die die sinlicheit vliet ende afneyghet e), waer si mach, opdat alle dinghe syn / ghebroken van beiden deel in één simpel ende onmateerlic ghesichte. Alle menschen eer ic van herten als een throen der glorien der hiligher drievoldicheit ende hebbe een yeghelic als die f) in der toecomender salicheit onghelike hogher boven my wesen sal, wattan al en bin ic niet weerdich die minste te syn noch yet sodanighes van mi te vermoeden. Aldus eer ic alle menschen, mer ic en ontsie niemant quellie, also dat ic van binnen bedrucket werde van hem, omdat hi lichte machtich is of herte ende ic dit of dat liden solde van hem. Wat ist of ic ghedrucket, ghemoyet, versmadet werde ende myshaghe sonder myne schult g), ist dat ic bin die leste in den huse, ongheacht, ghelaten, als een verloren vat, alle die daghe mynre elleinden,

Fol. 42

I „dattet"; „te wesen boven . . . vernederinge." 61b; — 5 „groet wesen" 61b; — 11 „daerom" ontbr.; — 15 „mynre" 61b; — 20 „onmateerlic" ontbr.; — 22 „ende der" 61Va; 22/23 „ende ic heb enen yegelicken" 61Va; — 26 „yets soedanich" 61Va; — 32 „ende myshaghe" ontbr.;

a) hier een paragraafteken; b) „weg" op rasuur; c) hs. „mynnen"; d) in het hs. volgt hier nog „herten" rood doorgestreep; e) naar G 61Va, D heeft „neyghet"; f) naar G 61Va, D heeft „als die vele beter is ende i.d. toec. s."; g) „myne schut (!)" rechts in margine toegevoegd;

1) foutief vertaald, vg. het latijn: „Sint tibi omnia pro tanto, ait ipsa Veritas, pro quanto mihi sunt, modo creaturae". (Str. p. 80, 8-10).

of wat dat die a) sinlicke begheerte ontsien
 mach: moghen dese of desghelyc my ghenaken,
 daer ic int hoghe werke, of meer weerde ghe-
 5 niet vremdes en c) begheer/, noch en ontsie? Voer v
 den aensicht ende in den onverwan-
 deliker waerheit bin ic in den ghemoede boven
 alle uutwendighe verheffinghe ende in der be-
 10 gheerten beneden alle nederheit, die mi van den
 sterflicken menschen gheschien moghen, al hoe
 seer dat die tribulacien ende onghemake over-
 vloyen d). Ic noeme u heilich ende glorioes, die
 aldus syt verheven boven alle begheerten ende
 15 beneden alle verdruckinghe, mit willighen herten
 onderworpen, waer dat ghi oec syt ende wie dat
 ghi syt ende niemant anders, waer dat ghi e) van
 node syt in eren gheset dan versmaet ende on-
 ghetroest. In desen deel en mercke ic niet habyt,
 20 stature, staet, graet noch stercheit des
 lichaems f), noch gheen uutweindighe dinghen,
 al schinen si groot, want dese en siet die here
 properlic niet aen, die oec niet groot te achten en
 syn; noch mi en is oec grootte sorghe, hoe dat
 25 het gheschiet mit mi in den uutwen/dighen din-
 ghen in desen deel, als: of ic werde ghecleedet mit
 enen sacke of mit enen goede clede, of ic bin in
 enen hoec des huses, of anders of ic werde ver-
 smaet of in eren ghehadt, of die anderen boven
 mi ghesat werden of niet, welke dinghe mi niet
 30 en moeghen roren, hoe dat si gheschien. Want die
 gheestelike, inweindighe wandringhe is noch
 cleine ende seer dunne in den menschen ende die
 staet des herten is cranc ende na der verstorninghe,
 35 ist dat hi noch gheiaghet wordt ende snovelt mit
 dusdaenighen uutwendighen dinghen, als beghe-
 rende dat hem mede is ende vliende dat hem
 teghen is. Dit is seer confuselic in den aensicht

Fol. 43

2 „desergelycke” 61Vb; — 6 „ende in den aensicht” ontbr.; — 8 „in
 den” 61Vb; — 9 „van desen” 61Vb; — 16 „ende niemant anders” ontbr.;
 — 17/18 „ongeacht” 62a; — 18 „nyet aen”; — 19 „stature” ontbr.; — 22
 „nyet properlic aen”; — 23 „gheen grote”; — 26/27 „in den”; — 27 „of
 anders” ontbr. 62a; — 28 „of dat die anderen” 62a; — 37 „dat is seer” 62b.

a) in het hs. volgt hier nog „sins” zwart doorgestreept; b) naar G
 61Vb, in D ontbr. „ic”; c) hs. „ende”; d) hier een paragraafteken;
 e) „ghi” boven de regel tussengevoegd; f) hs. „lichaems”.

des heren, dat dat ghemoede, dat also edel is
ende ontfclic in hem des oversten goedes,
sorghe solde hebben in hem van also snoden
ende onnutten dinghen.

CAP. XXV. 5

Van twierhande ryc, als dat nederste, dat is der
sinlicheit ende dat overste, dat is/des wederghe- v
maecten ghemoedes a).

DAT nederste rike, als dat rike der sinlicheit, is
10 vol onrusten, verstoringhe ende strides; daer-
om sal men mit allen crachten haesten totten over-
sten rike ende tot den staet des ghemoedes. Als
wi daer machtich syn onsselves in der waerheit,
so en werden onse ganghe niet benauwet, mer wi
15 wanderen vri ende vrilic mit den heer, alle ding-
ghen mit hem aensiende; ende wi voertgaen b)
mit hem tot allen dinghen, die syn ende gheschien
ende van dien keren wi weder in datselve, in
allen dinghen vredelic ende rustelic, oec als dat
20 nederste rike mit sinen crachten gheiaghet wordt
mit vele teghentheit ende beweginghe na eens
ieghelikes passie ende neyghelicheit c). Want
hoe vele dat wi voertgaen, die natuer moet bliven
natuer; mer die beweginghe der naturen en
25 horen niet tot den oversten d) staet des herten,
is dat hi noch/tans sterc blivet ende niet onder-
gheworpen noch ghetoghen en wert e) van der
naturen f). Wi moghen hebben menigherhande
troost, oec die niet quaet en is, daer dat ghemoede
in rustet, of oec sinlicke devocie om daerin te
30 rusten, ende bliven nochtant onvolcomen ende
onstadich ende niet ghefondiert g) van binnen
in die bekenninghe ende minne der waerheit ende
der rechtverdicheit. Ende aldus ga wi om al die
daghe onses levens: wi willen voertgaen ende
35 haestelic comen tot den volcomen staet des ghe-

Fol. 44

4 „ende” ontbr.; — 18 „rustich” 62Va; 22/23 „moet natuer bliven” 62Va;
29-30 „of oec die synlicheit devotelick in rustet” 62Va; — 30 „nochtan”
62Va; — 33 „gaen” 62Vb; — 35 „volmaecten staet” 62Vb.

a) naar G 62b, D heeft „wederghemaecten menschen int ghemode”;
b) naar G 62Va, D heeft „voertgaende”; c) hs. „neyghelichet”;
d) naar G 62Va, D heeft „oversten goede of staet”; e) hs. „wet”;
f) hier een paragraafteken; g) in het hs. volgt hier nog „op”,
zwart doorgestreept.

moedes, mer wi en sien niet van binnen den
 wech, daer men gaen sal om die uutwendighe
 dinghen, daer wi ons mede ghenueghen laten a).
 Mer die rechte wech, daer men sonder middel
 5 mede comet totten oversten goede, tot onsen ier-
 sten oerspronc, tot waerre sekerheit ende vrede
 is: dat wi minnen dat cruce des heren, dat wi
 onsen vrede ende rust niet en setten in uutwen-
 dighen gheval, dat wi leven sonder verkiesen
 10 des ghemakes / ende sonder afneighen des onghemakes. Solanghe als wi sodaen dinghen van buten
 andencken, sullen wi verstoert werden ende sno-
 velen na dien dinghen, die ons van buten ghe-
 moeten. Hierom sullen wi stadelic dat ghemoede
 15 roepen van den uutwendighen dinghen totten in-
 wendighen dinghen. Daer wert ons getoent die
 wech, daer wi mede comen b) totten oversten c)
 vrede d). Die uutwendighe toninghe vordert lut-
 tel of niet, tensi dat wi van binnen mit scerpen
 20 ghesicht overmids ondervinden leren, waer dat
 men gaen sal. Hierom bliven wi dorre ende duus-
 ter ende onverlicht van der waerheit, want wi
 niet en comen totter saken des dinghes, daer alle
 dinghen van buten om syn ende gheschien, oec
 25 die hilighe ende gheestelike. Hoe seer dat wi
 scinen van buten voert te ghaen e) in gheest-
 licheiden ende schyn of in vermoedinghen der
 hilicheit, dat is altemael ydel ende clein, tensi dat
 die inwendighe mensche gode ghelyc si ende
 30 wederghemaket. Ende ist dat die inwendighe /
 mensche ghelyc is, wat dat die here van anderen
 uutwendighen dinghen niet gheven en wil, dat
 sullen wi gheerne derven, want ons des gheen
 noot en is. So vele als wi in onsen gront heilich
 35 ende salich syn, also vele weerden al onse uut-
 wendighe dinghe daervan gheheilighet ende gode
 ontfanclic, want die uutwendighe dinghe en hili-

2 „die men” 62Vb; — 7 „ist” 62Vb; — 8/9 „in den uutw. gevalle”
 62Vb; — 10/11 „ende sonder afn. d. onghem”. ontbr.; — 11 „soedanyge”
 62Vb; — 13 „nae den” 63a; — 15/16 „totten inwendigen. Daer enz.”
 (63a); — 24/25 „oec die hilighe ende gheestelike” ontbr.; — 26/27 „geeste-
 licheit ende in schyn of vermoedinge” 63a; — 33 „dat” 63b.

a) aan de „a” van „laten” is geknoeid, er boven iets weggeschrap;
 b) naar G 63a, D heeft „comen mogen”; c) „ons getoent . . . .
 oversten” boven de tekst bijgeschreven; d) vóór „vrede” in het hs.
 nog „den” zwart doorgestreep; e) naar G 63a, D heeft „voertghaen”.

ghen ons niet overmids hemselven. Ende al sal
men alle dinghe behoerlic ende ordinierlic doen,
nochtan en sal men daer niet in rusten: dicke
5 voertganc dan mit openbaren quade, omdat wi
bliven ende rusten in dien ende overmids dien
niet voert en gaen totter waerre ende overster
hilicheit. Tis onmoghelic, dat wi waerlic van bin-
10 nen gheestlic solden weerden, solanghe als wi
ons ghenoeghen laten a) mit den uutwendighen
goede ende teiken. In der waerheit, het vordert
ons dat onse here Ihesus in deser manieren van
ons/ga; want tensi dat hi ga, die gheest der v
15 gheven van binnen stantachthelic b) te wanderen
voer den heren, die [sal] doen c), dat alle onse
inwendicheit hem antwoerden, en sal niet comen
tot ons. Waerom en uitgheve wi onse silver niet v
20 in brode ende onsen arbeit niet in satheit? Ende
waerom en copen wi niet mit cleinen loen alle
volheit, satheit ende alle begheerlicheit? Tensi
dat wi gheven dat wi minnen ende besitten, wi
en sullen niet hebben dat wi begheren. Hierom is
25 dat wi mit sericheit weerden gheslaghen ende in
onsselven weerden benauwet ende mit onnutter
begheerten ghetoghen; hiervan is ofkeringhe;
hiervan ist dat die dinghe, die van buten over-
mids ordinancien des heren gheschien, ons niet
30 en ghenoghen; hiervan is so grote onstadicheit
ende inwendich gherucht, oec daert seer onbe-
hoerlic is; hiervan/ist dat die sorghen ende be-
commeringhen ons besitten, dat wi onsselves van
binnen gheen macht en hebben, mer si werken
35 ende wi liden onsalichlic. Alle dese dinghe comen
ons daervan, want onse wandringhe is van
buten ende dat wi van beneden ende niet d) van
boven an en sien die dinghen, die beneden syn.
Wie nu is in duusternisse e) ende gheen licht en

Joh. 16, 30

Jes. 55, 2

Fol. 46

2 „doen behoerlick ende ordinierlick” 63b; — 10 „mytten uutwendigen
dingen” 63Va; — 16-18 ontbr. („die sal.... comen tot ons”); —
23 „Hiervan” 63Va; — 27 „is”; — 28 „der ordinancien” 63Va; —
37 „an sien”; „die van beneden syn” 63Vb.

a) „en” op rasuur; b) hs. „stantachithelic”; c) hs. „doen” („sal”
ontbr.); d) „ende ni” op rasuur; e) hs. „dudernisse”.

heeft? Hi come totten heren, die dat onghebreclike Jes. 50. 10
 licht is ende loene van binnen op hem. Ist dat ghi
 segget: „Waer is hi?“, dat woert is na, in dinen Rom. 10. 8
 monde, in dinen herten, in dinen sinnen, binnen
 5 di, buten di, boven di, onder di, alreweghen wer-
 waerts dattu comest so openbaert stadelic dat
 simpele ende a) eenighe woert, als die brudegom,
 die stadelic is bi den vlitighen herten ende 1)
 10 alle goet, wysheit, waerheit, rechtveerdicheit,
 vrede ende ewich licht, dat verlichtet al dat tot
 hem comet. Wat blivet daer noch, dan / dat wi v
 opdoen onse oghen ende sien ende verstaen die
 toecomst des heren tot ons ende wi staen op onse
 hoede ende verbeiden hem? b) God is ghecomen
 15 tot ons overmids die creatuere als overmids die
 gheschapen gracie, als is wysheit, waerheit, recht-
 verdicheit ende ander, die gheschapen syn. Ist
 dat wi tehant gode minnen ende syn in der
 20 gracien, so medewercken ons alle dinghe int
 goede, sonder uutnemen des eens of des anders,
 oec in dien dinghen die schinen te hynderen, oec
 die passien ende natuerlicke neyghinghe ende
 al dat ons schynt te hynderen: ist dat wi wacker
 syn, dat en ghevet ons ghenen cleinen voertganc,
 25 want wanneer dat ghemoede daarmede wordt
 angevochten, so doen si hem toehant lopen totten
 here, tot synre inwendicheit ende tot sinen over-
 sten rike, daer hi niet gheroert en mach weerden
 van desen. Als sine macht ende eyghen cracht
 30 ghebreken, dan soket hi waerre stercheit ende
 wert veroetmoedicht overmids sine crancheit. Die
 heer die ons also sterclic van / ewicheit ghemint Fol. 47
 hevet ende also grote teyken der minnen bewiset
 heeft ende hierenboven hemselven ons altemael
 35 ghevet, hoe mocht hi iet verhenghen op ons, dan
 om onsen voertganc ende sine minne? Ende of hi
 lichte om onse misdaet wat verhenghet of ons
 latet, so sullen wi dencken, dat wi vele meer ver-
 dient hebben ende wi sullen gheerne liden, wat
 hem goetduncket. Dus sullen wi in menigherwys

13 „wi“ ontbr.; — 17 „ende ander die gheschapen syn“ ontbr.; — 21
 „in den“ 64a; — 22 „ende nat. n.“ 64a; — 30 „gebreket“ 64b; — 35
 „mach“ 64b;

a) hs. „eende“, de eerste „e“ geëxpungeerd; b) paragraafteken;

1) hier denke men zich „openbaert stadelic“ („crebrius appareat“).

tot den heren tiden, na dien dat ons menigher-
 hande dinghen toecomen ende in allen gracie
 hebben ende in elker tribulacien ende moeye-
 licheit mitten propheet Iheremias seggen: „Dit is Jer. 10. 19
 5 waerlic mine crancheit ende ic sal se draghen" a).
 Die vlitich is in der gracien, die verstaet hoe die
 heer alle dinc ordiniert tot onsen voertganc ende
 sovele sal hi hebben in den minsten, als in den
 meesten, in der duusternisse, als in den licht ende
 10 hi sal die duusternisse b) brenghen in dat licht
 ende die armoede in rycheit. Want die gracie is
 als een cirkel die gheen beghin en heeft noch
 einde. / Want si werket ende voertgaet uut gode v
 tot allen creatueren ende si tidet weder sonder
 15 onderlaet uut den creatueren in horen oerspronc.
 Wanneer wi mitten oversten crachten gode ver-
 enicht syn, so ga wi mit hem voert tot allen din-
 ghen overmids der gracien: dat hi verhenghet, dat
 verhenghen wi; dat hi ghift, dat gheven wi. Wy
 20 wanderen in eenre manieren mit hem buten den
 sinne des vleisches. Ende wat dat ons ghemoetet,
 dat laten wi comen op c) ons, hoedanich die
 saken syn: uutwendich of inwendich, scande,
 versmaetheit, crancheit of passien, alsof iemant in
 25 synre noot seghede: „Dit is van ewicheiden dus
 gheordiniert, dus salt gheschien d), dus wil ic
 dat ende niet anders. Die heer heeft e) mi ghe-
 gheven crancheit, dorricheit, becommeringhen,
 passien ende duusternissen, in desen wil ic mi
 30 oefenen, als in vele hertelickes ghevoelens tot
 gode ende myn best hierin soeken. Want uut
 groter minnen hevet die here dese / dinghen op Fol. 48
 mi verhenghet tot minen voertganc ende ewighe
 salicheit". Daer sal dan een licht opgaen in der
 35 duusternissen ende onse duusternissen sullen Jes. 58. 10
 wesen als die middach. Daer besitten wi gode
 ende hi bestittet ons in der f) verborghene be-
 kenninghe daer al die dinghen f), die ons van

2 „gracien" 64Va; — 5 „sal dese dr." 64Va; — 6 „hoe dat" 64Va; —
 9 „dat licht" 64a; — 16-21 ontbr. („Wanneer wi... des vleisches"); — 21
 „dat" ontbr.; — 22/23 „dat die saken" 64Vb; — 25 „ewicheit aldus" 64Vb;
 — 37 „in die" 65a; — 38 „die van".

a) paragraafteken; b) „nisse" rechts in margine toegevoegd; c) in
 het hs. tweemaal „op" het eerste „op" geëxpungeerd; d) naar G
 64Vb, D heeft „wesen"; e) hs. „heet"; f) over „der" en „ghen" van
 „dinghen" in het hs. een vlek.

5 buten toecomen, ons niet en moghen ghenaken.
 Daer syn wi verhudet in dat verborghen syns
 ansichtes. Danc si den aelmechtighen gode, dat
 10 ons daer nyement en siet. Danc si gode a) dat
 niet en openbaert den oghen des vleisches dan
 alle crancheit, opdat die stercheit, die verborghen
 is in ons, niet en worde ghenomen van ons, ist
 dat si ghesien wordt. Na deser vereninghen sul-
 15 len wi alle dinc aensien ende niet nae ons, mer
 altoes meer ende meer pinen dus buten onsselven
 te gaen b) Niemand en sal vermoeden, dat wi
 syn benauwet, behoevich, onsalich ende sonder
 glorie, want ons van buten alle troost ontoghen
 20 wordt, dat ons niemant en achtet, dat wi weer-
 den ver/worpen, verdrucket, dat wi niet gheach-
 tet en c) werden, dat wi onsselven dus ver-
 smaen, dat wi verkiesen arm te syn ende als
 verwerpinghe alre dinghe. Levet die here, in
 25 welkes aensicht dat wi in der waerheit wanderen,
 na deser manieren en is ons gheen dinc noot, dat
 ons ghebreect van den vreemden; want wi en
 soken niet anders, dan dat een, overste, verbor-
 ghen ende onverwandelike goet, in welken wi
 30 alle dinc hebben. Alle ander dinghen behalven
 dat, syn ons seer clein ende nauwe; ist dat hi die
 niet gheven en wil, wi moghen ende willen die
 gheerne derven, als die overvloedich syn. Ist dat
 die natuer verstoert ende beswaert wordt ende
 35 niet gheerne en lidet onghemac ende onrustich is,
 omdat si niet en hevet haren willen, dat en hoert
 ons niet toe; alleen sal si beneden bliven, opdat
 si dat ghemoede niet en becommer. Hierom, die
 salve, die van boven comet ende nederclymmet
 40 in den baert (als in die overste / crachte der sie-
 len), die climmet oec bitiden neder d) in den
 soem des cledes (als in dat hertelike ghevolen
 ende in alle den sinnen des vleisches), sodat si
 dan niet anders en begheren ende die wille des
 heren gheschiet in onser eerden, als in onsen
 hemel, opdat hoer mummurieren e) ende onlyd-

Fol. 49
Ps. 132(133), 2

12 „ende onsalich“ 6a; — 20 „en is geen dinc“ 65b; — 21 „van den vreemden“ ontbr.; — 23 „onwandelicke“; — 30 blz. 224 r. 19 ontbr. („haren willen..... ydel“).

a) „dat ons daer..... gode“ boven de tekst toegevoegd; b) paragraaf-teken; c) in het hs. volgt hier nog „syn“, rood doorgestreept en ge-ëxpungeerd; d) „neder“ rechts in margine; e) hs. „m'murien“.

5 saemheit opholde ende si lichtliker draghen onghemac ende tribulacien. Ist dat wi dus volghen der gracien godes ende wi niet en neyghen uut dien cirkel, so sullen wi altoes in den lichte syn, ist niet a) in herteliken ende begheerliken licht ende ghevoelen, doch in dien licht, in welken wi niet anders en soken noch en begheren, dan dat die here gheven wil, waer dat si duusternisse of licht.

CAP. XXVI.

10 **Dat God sterkelic eischet wedermakinghe onser inwendicheit ende utwendicheit.**

15 **S** ONDER onderlaet sal ic mi pinen verniet b) toe weerden van binnen voer den anschyn des heren, die mit gheliken, onbuuchliken ordel ansiet alle myn inwendicheit ende die wortel mynre andacht, in allen minen beweghinghen, wat mi beweghet; of mi enich dinc c) is erghent voer, daert hem niet voer en is; die oec sterclie sueket ghelycheit
20 alle mynre inwendigher dinghen tot sinen beelde ende mynre utwendigher dinghen na der wanderinghen, die hi ghetonet heeft in den vleische, opdat hi mi niet alleen in enighen deel, mer altemael ende onghesceiden hebbe, die mi temael heeft ghemaect ende wederghemaket, die oec niet en wil, dat die throen synre glorien om enighe sake weerde ghestoert ende veronrustighet. Hi ordelt niet also weerdich of moghende te syn in al der werlt, daer die tempel der waerheit van mach bedrucket, gheslaghen ende bevlecket weerden. Hi wil oec dat wi syn vri ende ledich mit hem ende ghebruken grote macht boven onsselven ende boven alle vremde dinghen. Hi wil dat wi hem weerden toegevo/ghet ende hem ghebruken, als temael uut onsselven gheset, ons cleyn makende, versmadende ende altemael verliesende, Fol. 50
35 niet achtende, wat ons van buten of van binnen ghescien mach, dat al onse vriheit, al onse sekerheit nerghent van en comet, dan uut dyeper oetmoedicheit, uut mistruwen van onsselven ende uut ghelycheit der ewigher ende onverwandeliker
40 waerheit ende wysheit, die alle onse d) crachten

a) „syn, ist niet” op rasuur; b) hs. „vernietet”; c) in het hs. is hier iets weggeschrap; d) de „e” van „alle” en de „o” van „onse” op rasuur.

van buten ende van binnen altemael besittet ende
 werket overmiddles dien als overmids willighe
 ende levendighe a) instrumente. Hi wil oec dat
 5 der wysheit, der waerheit, die onverwandelic is,
 der rechtveerdicheit, der ghelycheit ende des
 vreden godes, na der maniren onser cleynheit,
 ende dat wi ons ontcommeren van allen dinghen,
 hoe onrustich dat si syn; want hoe seer die tribu-
 10 laciën ende hynder overvloyen, noch/tan blivet
 altoes die gloriose wech die brede ende rechte
 wech, die gaet doer dat middel al der tribulaciën.
 Daer weerden wi gheleert mit dier onverwande-
 15 liker waerheit, die in allen dinghen rustich b)
 blivet, alle hinder over te gaen c), niet ofney-
 ghende of vliende, mer mit enen ripen, onmateer-
 liken ende sterken ghesicht. Ende wi weerden
 gheleert eens yeghelikes wonderlicheit, neern-
 20 sticheit, ydel mishaghen mit gheliken moede an
 te sien ende rustelic te draghen, als wi dat niet
 beteren en cunnen, recht als die gheset syn in
 een seker verborghen stede, daer ons gheen van
 dien dinghen en moghen ghenaken.

CAP. XXVII

25

Een tocherdinghe ons te gheliken den godliken beelde.

WIE mach weerdelic verstaen, hoe dat die here
 sonder oflaten siet ende merket syn ewighe
 beelde in ons, dat nummermeer ghedelighet en
 mach weerden, hoe dat hi siet ende bekennet
 30 hemselven in / ons, die altemael ende gheheel is Fol. 51
 ontfanclic van ons, also vele alst ghescien mach?
 Want hi ghebruket hemselve in ons ende wi ghe-
 bruken hem in hemselven ende in ons d). Hi
 soket oec sterclic die ghelycheit daer wi toe ghe-
 35 scapen syn, seer sorghende voer ons. Want hoe

1-19 ontbr. („van buten..... ydel”); — 22/23 „geen dinck van dien en moege ghenaken” 65Va; — 31 „als” 65Va.

a) „ende leven” op rasuur; b) hs. „rusticht”; c) hs. „overgaen”; d) hs. „endē wi ghebruken hem (hier een wigvormig invoegteken en rechts in margine „in hem”) selven (hier hetzelfde invoegteken en „ende” boven de regel tussengevoegd) in ons”.

5 en a) solde die here der glorien niet sorghen
 voer den throen ende tempel synre glorien? Hier-
 om nemet hi bitiden al onse crachten, niet alleen
 die oversten, mer oec die nedersten bitiden ende
 10 verenighet si hem ende maket si onmachtich te
 werken, also dat daer gheen wederseggen en is,
 mer hi besit ons altemael ende wi syn ledich
 ende liden syn werc. Salich is hi, die dus in hem
 lidet dat godlike werc. Wie sal mi gheven dat ic
 15 dicke lide dese hilighe passie, in welker ic myns
 ende alre dinghen verghete, ende dat niet en gaet
 in mi noch en smaket, dan dat woert, die brude-
 gom, die mi dan van buten ende van binnen
 temael / besittet.

AP. XXVIII. 15

Wellic si dat erve des ermen van gheesten in
desen leven b).

20 **M**YN ernisse in desen leven en is noch en sal
 anders niet syn, noch ic en sal anders niet
 vermoeden, dan te sculen ende te wesen versmaet
 ende die leste, also dat niemant mi en versoeke,
 noch myns en achte, als een die niet en is ende
 25 niets weert en is, arm ende versmaet. Hierom sal
 ic mit allen crachten daghes ende nachtes, van
 binnen ende van buten tot desen ende desghe-
 likes tiden, opdat wanneer si comen, dat ic si
 mach ontfaen als die dinghen, die ic langhe be-
 gheert hebbe. Die grote dinghe laet ic den groten,
 den gheoefenden, den gheproeveden ende den
 30 gheachten; van desen en wil ic niet weten. Ic wil
 mi gheerne ghenoeghen laten mit den minsten
 ende cleynen, als een die van gheenre weerden is;
 alleen dat aensicht des brudegoms is mi ghe-
 noech.

4 „bitiden die nedersten” 65Vb; — 5/6 „ende maket si onmachtich te
 werken” ontbr.; — 10 „passien, in welken” 65Vb; — 11 „gae”; — 12
 „smake”; „dat woert” ontbr.; — 13 „dan” ontbr.; — 14 „besitte”; —
 18 „wesen” 66a; — 22 „en is” ontbr.; — 22/23 „sal ic my mit” 66a; —
 24/25 „desergelyc”; — 26 „ontfangen”; — 31 „ende den cleynen” 66a.

a) hs. „ende”; b) naar G 65Vb, in D ontbr. „in desen leven”.

5 **O** gloriose ermoede ons heren Ihesu ende alle
synre uutvercorenre, mit wat love ic di verhef-
fen mach, en weet ic niet. Alle rycheit, glorie, eer,
lof ende overvloedicheit syn in di. Want syn wi
gheestlic, inwendich, subtyle ende wys, syn wi
10 besocht van hemelschen ende verborghenen
dinghen ende cunnen hoghe dinghen spreken, mer
en werden wi niet ghetoghen tot der armoeden
ende verworpenheit Ihesu, so is onse stichtinghe
cleine of niet, want die dinghe, die van binnen
15 syn, die en a) weerden niet ghesien, noch die en
stichten niet. Die begheerte der armoeden is: be-
wisinghe der oetmoedicheit, der snoothheit, der
verworpenheit in allen dinghen, daert die sake
eischet, ende altoes toe verkiesen die snode ende
20 die minste dinghen nauwe nootdurfte te nemen
van den tytlicken dinghen, dat cruce, swaer
dinghen ende arbeit ende / dat die anderen ont- v
sien, omme te helsen, ende aldus te wanderen, oft
alle onse beroeringhen, seden ende werken rie-
pen, dat onse rike niet en si van deser werlt. Dit
25 ende desghelikes is dat ons hilich maket ende dat
stichtet die ons sien ende dat die gheestelicheit
stadich bewaert heeft ende bewaert. Onse here
Ihesus heeft ons sekerlic syn cruce ghelaten te
draghen, ghene sachte noch suette dinghen,
30 gheen ghemac noch ydel lof der menschen, mer
alle tribulacie, liden, onghemac, onselicheit, of-
keren van der sinlicheit, opdat wi syn als die-
ghene, dien niet ghemeens en is mit deser
werlt, also langhe als wi leven b). O, hoe suete
35 is dat iucke Cristi! Du, di mit willigher herten

4 „Ihesu Christi ende armoede” 66b; — 9 „ende verborghenen” ontbr.;
— 15/16 „een bewisinge” 66b/66Va; — 18 „kiesen” 66Va; — 20 „en
swaer” 66Va; — 23 „seiden”, „ende onse werken” 66Va; — 25 „maect
dat”; — 26 „sien dat” 66Va; — 26-27 „geestelicheit bewaert onse enz.”
66Va; — 31/32 „ende ongemack ende afkeren” 66Va; — 33 „nyets”, „in
deser werlt” 66Vb.

a) hs. „ende”; b) paragraafteken.

hebste onderdaen sinen iucke, alle dinghen syn di
 licht. Hierom syn verstoringhe, swareheit ende
 dorriceit in ons, want wi soeken te vlien ende af
 te neighen van den cruce ende van den iucke,
 5 noch wi / en werpen ons niet begheerlic daeron- Fol. 53
 der. Wanneer dat cruce ende dat iucke des heren
 ons smaket ende wi daertoe ghetoghen weerden,
 wanneer wi mit oetmoedicheit, cleyneheit ende ar-
 moede a) vermaket weerden, dan sullen wi haes-
 10 telic comen boven allen hynder, dan sullen wi
 laster vrouwede achten, oetmoedicheit verheffen,
 armoede overvloedicheit, dan sullen wi wesen als
 die daghelics sterven b) ende siet, wi leven, als Cor. II 6, 9
 verworpen ende sonder glorie ende vol van glo-
 15 rien, als die leste ende laster alre menschen, als
 niet c) ende van gheenre vermoedinghe, be-
 nauwet, ghepinicht ende siet: wi syn sodanich
 welker die werelt niet weerdich en is, als mis- Hebr. 11, 38
 troestet ende siet: onse hope is seer groot ende
 die inwendighe sekerheit, daer ons niemant van
 20 buten en siet noch ghenaken en mach, daer wi
 boven mit den here 1) alreweghen bescermt
 weerden mitten scilde der waerheit / ende der ghe- v
 lychheit, nerghent ydelicken ghedrucket: anders
 25 solde ons grote scaemte wesen, als wi voer den
 heren stunden d). Ende van desen ende voert-
 meer, na dien dat wi dus syn, so en bekennen wi,
 noch en hebben bekent, nyemant noch gheen dinc
 na der lichteit der sinlicheit; want als wi in eenre Cor. II 5, 16
 30 maniren aensien hemel ende eerde ende al dat
 daerin is, so en weerden wi mit niemants minne
 ghebroken 2), noch mit anxte benauwet, ende dat
 daerom, want dat woert godes, die overste,
 ewighe ende onverwandelicke waerheit, wysheit
 35 ende rechtheit sittet in onsen herten ende ver-

1 „ondergedaen” 66Vb; — 3 „sorgen te vlien” 66Vb; — 6 „Ende wan-
 neer” 66Vb; — 11 „ende oetmoedicheit verhef/67a/finge”; — 17 „ghe-
 pynt” 67a; — 18 „en als” 67a; — 23/24 „ende der ghelycheit” ontbr.; —
 25 „soldet” 67a; — 25/26 „stonden voer den here” 67a; — 29 „der licht-
 heit” ontbr.; — 30 „den hemel” 67b; — 33-34 „die overste wysheit ende”
 67b; — 34-35 „wysheit ende rechtheit” ontbr.

a) „r” bovengeschreven; b) „ghelics” op rasuur, „ster” rechts in
 margine toegevoegd; c) naar G 67a, D heeft „als die niet”; d) hs.
 „voer den $\wedge$ stunden $\wedge$ heren”.

1) het latijn: „commoramur” is onvertaald gebleven.

2) zie woordenlijst i.v. „breken”; „corrumpo” = bevleken, besmetten.

drivet alle duusternissen ende verlichtet dat ver-
 stant ende verenicht dat also, dat in dien sim-
 pelen aensien gheen wederbughen en is ende dat
 5 in dier tegadervoghinghe ende omhelsinghe syns
 ansichtes ende des onses na eenre maniren gheen
 middel en si; in welker / tegadervoghinghe wi Fol. 54
 overmids hem sien alle dinc ende hem, in welken
 hi ghebruket ende siet hemselven overmids ons,
 daer hi is dat ghesicht, hi is dat ghesien wordt,
 10 hi is die siet. Aldus ghesciet dat onse verlichte
 verstant, alle dinc siende in der wysheit ende
 waerheit, en laet dan ter tyt in gheenre wys onse
 memorie of simpel inghekeerde ghedachte mit
 15 enighen teghenworpe verduustert weerden ende
 den wil of begheerte mit ghenen vremden dinghen
 ghemoeyet weerden. Daer wi den heren presen-
 tieren a) een onghemaelt beelde, dáér werken wi
 ende ons en blyft niet van ons eyghen, dáér maect
 20 hi ons minne uutter minnen, waerheit uut der
 waerheit, wysheit uut der wysheit, alle goet uut
 hemselven, dáér weerden wi ontfaen kynder
 der b) verkiesinghe in den eengheboren soen van
 den vader, dien wi van binnen / ende van buten v
 na onser cleynheit ghelyc syn.

CAP. XXX. 25 **Hoe dat die inwendighe mensche claer wert ende
 den woerde gheenicht ende dat in allen gheval
 ende werken noot is een simpel oghe c) ende puer
 andacht.**

30 **H**i cusse mi mit den cussen syns mondes d). Hoogl. I.1
 Groet is die begheerte ende dat ondervynden
 boven alle menschelike manier. Mer want die min-
 ne van der onmoghelicheit ghenen troost en e) ont-
 fanghet, hierom, wat ons overvloyen mach buten
 dit, dat is ons seer cleyn ende nauwe ende en

1 „verdrivet die” 67b; — 3 „nederbugen”; — 4 „gadervoeinghe” 67b;
 „ende omhelsinghe” ontbr.; — 7 „in hem” 67b; — 8-10 ontbr. („over-
 mids . . . . die siet”); — 13 „simpel” ontbr.; — 14 „tegenheit”; — 15 „of
 begheerte” ontbr.; — 16 „en warden” 67Va; — 17-24 ontbr. („daer
 werken . . . . ghelyc syn”); — 25/26 „ende den woerde gheenicht” ontbr.;
 — 26 „gevallen” 67Va; — 31 „manieren” 67Va; — 33/34 „van buten dat
 ic seer” 67Va;

a) hs.: „p̄sentieren”; b) „der” rechts in margine; c) naar G 67Va,
 D heeft „oghe te hebben”; d) paragraafteken; e) hs. „ende”.

mach onse begheerte niet doen rusten. Want
 wanneer die ewighe wysheit ende die onverwan-
 delike waerheit ons toent hoer ansicht, onbegri-
 pelike rycheit, alle schoenheit ende begheerlicheit
 5 ende hoe dat dieghene, die syn ansicht siet, niet
 meer en a) begheert, onse inwendich ansicht
 pynt dan also sterkelic ende minlic inghedrucket
 te weerden sinen ansicht, dien inwendighen cus-
 sen 1) /ende sterken omhelsen, alsof dat altemael Fol. 55
 10 solde overgaen ende transformiert weerden in
 dat ansicht ende in eenre manieren weerden dat-
 selve, dat dat ansicht is in hemselven. Daer
 baert die ewighe vader sonder onderlaet sin eni-
 ghe b) simpel woert, in welken wi alle dinghen
 15 kennen ende sien, overmids welken wi leren
 altoes onse menichvoldicheit ende becommerin-
 ghe, teykenen ende figuren c) ende alle ding-
 ghen, die van buten ghedaen weerden, simpel
 20 te maken ende toe verenighen over ende doer al
 onse werken, al hoe vele dat si schinen groot
 ende heilich, hem aensiende in welken wi alleen
 sullen werden rustich d) ende ghesterket; ende
 overmids dien onderlinghe ghesicht sullen wi
 25 weerden één onwederbughelic ghesicht. Daer is
 oghe teghen oghe, ansicht teghen ansicht, daer
 is teghewoerdich dit ansicht des brudegoms,
 daer is teghenwoerdich ons ansicht, mer gheen
 cleyne onghelycheit, daer men nochtan / nu niet v
 van en seghet. Daer siet ende visitiert onse ghe-
 30 schapene leven sonder onderlaet onse onghesca-
 pen leven, dat van ewicheit is in gode ende een
 mit hem. Hiervan weerden wi also oetmoedich
 ende clein in onsselven voer den ansicht des
 heren, als een kijnt van eenre cleinre tyt ende
 35 wi en moghen ons niet ghenoech vercleynen na
 onser begheerten. Die vercleininghe ende vernie-

1 „want” ontbr.; — 4 „ende alle beg.” 67Vb; — 5 „sien” (boven de
 regel tussengevoegd) 67Vb; — 7 „stercke” 67Vb; — 8-9 ontbr. („dien
 inw..... omhelsen”); — 13 „sonderlaet” 67Vb; — 17 „teykenen ende
 figuren” ontbr.; — 19 „over al ende”; — 20 „hoe wael” 68a; — 22-25
 ontbr. („ende overmids..... teghen ansicht”); 33 „in ons” 68a.

a) in het hs. volgt hier „mach”, rood doorgestreep; b) „enighe”
 rechts in margine afgemaakt of toegevoegd; c) hs. „figureren”; d)
 „werden rus” op rasuur.

1) foutief vertaald: men leze: „door”, of „met” een inw. kus en
 omhelzing (osculo et amplexu interno).

tinghe onsselves maket ons also vri ende milde,
 seker a) ende overvloyende, alsof wi gheens
 anders dinghes en behoeveden; van welken wi
 5 hebben een simpel oghe ende andacht, die alle
 teghenworp also neernstelic b) ende sterkelic
 doersiet, alsof hi seghede tot enen yegheliken:
 „Ic sie wattu bist, wat in di is, wat du meynste,
 10 waervan du coemste ende waer du gaeste. Du
 smakeste mi alse du bist ende niet anders”. Hier-
 om is onse ganc vri ende onbecummert c) / nae
 den heer, nae der wysheit ende waerheit, na den
 brudegom, werwert dat hi gaet, na onser cleen-
 15 heit d), want wi en werden nerghent van ghe-
 crenket, noch wi en kennen nyet in desen deel
 dat boven is in den oversten of beneden in der
 eerden. Want in dien dat enich dinc ons iaghet,
 onrustich maket ende verblindet onse inwendighe
 20 oghe, al schynt dat seer heilich, groet ende
 gheestelich van buten, in dien ist altemael schadelich e),
 snode ende onweerdich, scheidende
 van der waerre f) enighinghe g) des oversten
 goedes ende makende een myddel ende decsel
 25 tusschen gode ende onse verlichte reden; daerom
 salt behoven brant ende reininghe des voers in
 ons. Hierom in allen dinghen, die ons toecoemen
 van buten ende van bynnen, is ons boven al dinc
 noet een simpel oghe ende een puer aendacht;
 een simpel oghe dat doersiet ripelic, wat een
 30 yeghelic is nae der rechter waerheit, dat scheidet
 dat duerbaer van den snoden; een puer aendacht,
 die volghet den simplen oghe, dat die waerheit
 siet van allen dinghen, die maket ons altemael
 ledich van alre eyghentheit ende h)

Fol. 56

1/2 „mylde ende seker alsoe of wi” 68b; — 6 „ende sterkelic” ontbr.; —
 9 „waer du comeste” 68b; — 10 „smakes” 68b; — 11 „ontcommert”
 68b; — 12-14 ontbr. („na den . . . . cleenheit”); — 14/15 „ghesterct”
 68b; — 18 „ende onrustich” 68b; „verbyndet” 68b; — 23 „maken”
 68Va; — 24-26 ontbr. („daerom . . . . in ons”); — 29 „ripelic” ontbr.

a) in het hs. tweemaal „seker”; b) in het hs. volgt hier nog „ende
 ster” zwart doorgestreept; c) in het hs. hier nog „verwaert” zwart
 doorgestreept; d) „na den br . . . . cleenheit” door den corr. boven
 de tekst bijgeschreven; e) „gheestelich” en „schadelich” heb ik niet
 verbeterd; „ich” voor „ick” is in dit gedeelte tamelijk frequent;
 f) hs. „waeerre”; g) waarsch. te lezen „eninghe”; h) in het hs.
 hier nog „tro” zwart doorgestreept.

ghetroest van al dat op ons comen mach; si doet
 ons myt vryen onghebondenen herten sonder twi-
 fel doen, al dat der waerre dueghet toebehoert
 5 dat wi doen van binnen ende van buten, sonder
 enich ensien oft om yets wat. / Overmyds deser v
 werden wi verloest van alre ydelre verwiert-
 heit, anxtvoldicheit, van anxte der hellen, des
 10 duvels, menicherhande gheval ende der verkier-
 der menschen of menicherhande a) sinne, hoe
 groet dat het oec schinet van buten, ende van al
 dat ons benauwen mach. Overmids deser werden
 wi gheliedet doer die brede veghe der gherechtic-
 heit, der ghelycheit ende segghen sekerlic: „Want
 15 ist dat ic wander int mydden der schemen der Ps. 22 (23), 4
 doet, ic en sal dat quade niet ontsien.” Overmids
 deser hebben wi enen betruwenden toeganc tot
 den heren ende staen sonder schaemte voer sinen
 aensichte. Hiervan is ons een groet ende starc b)
 20 woert ende vrolike reden tot den conync, den
 heer der heeren, hoechtidelich ende heilich offer-
 hande, dat wiselven syn, van welken alle die
 werlt ons snode wert ende al dat tot der werlt
 hoert. Hierom en blivet ons van den vreemden
 25 dinghen ghiene merkinghe, noch onnutte becum-
 meringhe; want myt wat reden solden wi laten
 dat aensicht der wysheit ende kieren ons tot sot-
 heit ende loghen, dat al is, dat niet en is die
 waerheit ende wysheit of dat in dien niet en is?
 30 Daer wert Salomonis woert volbracht: „Die co- Spr. 20, 8
 nync, die sittet in dien stoel des oerdels, vernielt
 alle quaet myt sinen ghesichte”. Want dat ghemoe-
 de/, dat verenicht is der simpelre waerheit, der Fol. 57
 wysheit ende der ghelycheit, die hem holden in
 35 sinen oversten deel, in den hoeghen stoel boven

1 „ende doet”; — 2 „onthondenen”; — 2/3 „sonder hinder” 68Va; — 3 „toe-
 hoert” 68Vb; — 6-7 „desen”; — 7-8 „ydelheit ende verwertheit ende” 68Va;
 — 11 „van buten ende” ontbr.; — 12 „desen” 68Vb; — 14 „der ghelycheit”
 ontbr.; — 15 „in myddel” 68Vb; — 17 „desen” 68Vb; — 19/20 „sterck
 voertganck tot” 69a; — 23 „alle datter werlt toehoert” 69a; — 28-29
 ontbr. („dat al is..... niet en is”); — 31 „ende vernyelt” 69a; — 33
 „mytter sympelre w.” 69a; — 34 „holdet” 69a.

a) „menicherhande” twee keer met „ch”, gewoonlijk met „gh”;
 b) hs. „starc voertganc woert”, ook G heeft „voertganc”; toch past
 het woord hier niet, vg. „verbum grande et urgens et sermocinatio
 iucunda”.

alle hinder ende ghescapenheit, ende dat één
 simpel ghesichte myt hem gheworden is, dat vernielt
 ende brenghet te nyete myt sinen starken
 ghesichte alle quaet, alle onghelycheit, alle dec-
 5 sel ende middel tusschen hem ende gode, of meer:
 al dese dinghe werden vernielt myt dyen aen-
 sien godes overmyds hemselven, als overmyds
 enen herden strenghen richter al der dinghe, die
 10 ons moyen of onrustich maken, die hem een
 eynde ^{a)} settent, dat sie niet overgaen en moe-
 ghen segghende: „dus veer suldi ^{b)} comen ende Job, 38, 11
 niet veerre en suldi gaen”. Als aldus alle the-
 ghenheit vernielt ende tebroken is, ^{c)} die stemmen
 der cuuscher tortelduven, die noch woent in den
 15 lande der screyender, wert stedelic ghehoert in
 den lande der levender. Want al hoer beroerin-
 ghe, die aldus sonder confusie wandert voer dat
 aensicht des heren, hoer seden, ghedachten, uut-
 wendighe ende inwendighe wanderinghe syn
 20 sterke stemmen voer den heer. Oec als sie slaepet,
 hoer onnoeselheit, puerheit, ghelycheit, reinicheit,
 mynne etc. en holden niet op hoer stemmen te
 gheven in die oren des brudegoms. Voele dochte-
 ren hebben hem rycheit vergadert, eer, glorie,
 25 troest ende ander dinghe, daer een yeghelic in
 rusten / mach; mer dese is hem allen boven ghe-
 gaen, alle vreemde dinghen versmaende ende ver-
 werpende; alleen dat aensicht ende dat cussen
 des brudeghoms is hoer ghenoech, in welken si alle
 30 dinc hevet, daer si niet boven en begheert. Ist
 dat si niet en hevet van den uitwendighen din-
 ghen, die die anderen begheren, hoer glorie noch
 volheit en is die mynre niet, noch te meerre ist
 dat syt al hevet. Hierom mach si alle dinghe der-
 35 ven sonder hinder. Die anderen soeken wat sie
 willen, die ene dit, die ander dat, sie begheren,
 si vercrighen, sie werden gheiaghet, becommert

7 „hemselven als overmyds” ontbr.: — 8 „al dier” 69b; — 10 „set”
 69b; — 11 „ende seggende”; — 11/12 „gaen ende comen” 69b; — 16
 „levendiger” 69b; — 21/22 „puerheit ende reynicheit ende mynne en
 holden” 69Va; — 23 „in den” 69Va; — 24/25 „glorie ende troest” 69Va; —
 33 „en is nyet te mynre noch oec te meerre” 69Va. — 37 „geyagetende”
 69 Vb.

a) hs. „eynde”; b) in het hs. volgt hier nog „gaen” met een dunne
 schuine streep erdoor, misschien niet opzettelijk aangebracht; c) naar
 G 69b, D. heeft „sin”.

van binnen mit enighen vreemden dinghen, — de-
 se en hevet niet voer groet, niet duerbaer, glo-
 rios noch vrolich, dan dat a) aensichte des heren
 5 ende dat cussen des brudegoms; alle ander ding-
 he syn in hoer verghaen ende verdorret. Dit is
 ene van den cuuschen ioncwrouwen, die brude
 des brudegoms, die van nement die is en is be-
 smittet noch ghecrenket of gheholden, mer si
 10 volghet den brudegom nae hoerre maniren, wer-
 wert dat hi gaet. Si hevet sekerlic waer verstan-
 denisse der dinghe die syn, soe als die dinghe
 syn, ende een simpel wetentheit der waerheit, die
 niemants b) aensicht aensiet in dien dat het an-
 15 ders beweghet dan die waerheit oerdelt te / bewe-
 ghene; die oec wal gheordiniert is in wederspoet
 ende voerspoet ende in allen gheval, soedat die
 brudegom hoer leven ende levendicheit is; ende
 20 die inwendighe mensche is hem ghelyc, van wien
 ende tot wien hi ghescapen is. Ende al die uut-
 wendige wandringhe is als een forme, ghefor-
 miert van den inwendighen dogeden, als een
 belde des volmaecten ghemodes, als behoert eenre
 25 cuuscher bruet, soedat niet en si in dien inwendi-
 ghen menschen, dat die waer gheheelheit ende
 reynicheit bevlecke, niet van buten in woerde, in
 ghesichte ende seden, dat onscamel of oneersam
 si, noch niet onbehoerlickes c) in al horen be-
 weghinghen; anders en mach si niet cuus hieten,
 30 mer een overspoelster, ist dat si anderswaer ghe-
 holden wert (tensi dat si haestelic wederkier),
 ist dat si vreemde afgoede van binnen timmert,
 daer sie overspil mede doet; (hoe seer dat dese
 dinghe in der sielen overvloyen, dat en weet
 35 nyemant, dan dit daer tehant een groet deel van
 verloest is) d). Mer want si in dat nederste deel
 alreweghen gheiaghet ende ghestroyet wert, soe
 is noet, dat si hoer bitiden oprichte van den ghe-
 ruchte, van der menichvoldicheit ende van al,
 daer si stryt van hebben mach, ende sie hoer

Fol. 58

1 „myt vreemden in enigen dingen“ 69Vb; — 4 „ander“ ontbr.; — 6/7
 „die brude des br.“ ontbr.; — 7/8 „die van nyemant besmyttet en is,
 mer si“ 69Vb; — 10-16 ontbr. („Si hevet..... in allen gheval“); —
 17 „ende levendicheit“ ontbr.; — 19 „ende tot wien“ ontbr.; — 29 „anders
 voer“ 70a; — 37 $\frac{1}{2}$ „optrecke“ 70b; — 38 „ende van der“ 70b.

a) door „dat“ een schuine zwarte streep; b) hs. „niemats“; c) hs.
 „onbehoerlichkes“ („kes“ op de nieuwe regel); d) paragraafteken.

daer sette, daer sie niet alleen gheen dinc en
 siet, dat sie begheert, nyet dat hoer vroe/ghet of v
 verdriet maket, mer alle die crachte sint leven-
 delic aendachtich in dat een, overste a) guet, als
 5 in den brudeghom, daer sie noch tyt noch stede
 en vint, noch staet noch habiet, noch nerghent
 van stryt, daer dese dinghe gheen noet en syn,
 mer eenrehande puer wesen, daer ghene toval-
 lighe dinghe in en lopen. Daer siet si alle b) guet,
 10 breetheit c) der mynnen ende waerheit, schoen-
 heit der rechtveerdicheit, die rechte linie d) der
 ghelycheit, dier si al hoer inwendicheit ende uut-
 wendicheit ende die wortel der aendacht in al
 hoeren beweghinghen stadelic toevoeghende en-
 15 de ghelikende, ondersoeket hoe ghelyc of onghe-
 lyc si syn. Daer hoert si den heer segghende tot
 hoer, dat alle dese dinghe, die sie siet, die sie
 ghevoelt ende die si van enen deel ghebruket,
 20 hoer eyghen syn ende dat sie die ewelic sal ghe-
 bruken, in den overtransformiert, ist dat sie hem
 ghetrouwe ende cuus blivet, als dat si van sinre
 gracies si guet e) in hoerselven, — guetheit in
 hem, — waerachtich f), vredesam, wys, doech-
 sam, ghelyc ende heilich in hoerselven, — waer-
 25 heit, vrede, wysheit, doeget, ghelycheit ende
 salicheit in hem. Dusdaenighen siele, die over-
 vloyet van dus voele lelyen en g) noedet den bru-
 degom niet myt onrechte, dat hi come in dien
 30 hof der noeten, dat hi sie die appelen der dalen Hoogl. 4, 16
 ende sie of die wyngaert ghebloyet hevet, ende
 dat hi oec come in den camp ende in dat bedde
 der bloemen, in dat reyne herte, / in die slaep- Fol. 59
 camer der walrukender crude 1) ende in den hof
 der cruden, opdat hi daer ghevoedet werde in
 35 den hove ende die lelyen vergadere, want hi,

1 „settet” 70b; — 3 „syn” 70b; 14/15 „toevoegende is ende ondersuekende”
 70Va; — 19 „synne” 70Va; — 20 „in den overtransformiert” ontbr.; —
 22 „guet si” 70Va; — 24 „ghelyc” ontbr.; — 25 „ghelycheit” ontbr.; —
 33/34 „ende in den hof der cruden” ontbr.

a) hs. „overster”; b) op „alle” volgt in het hs. nog „g” (eind
 regel); c) de eerste „e” van „breetheit” boven de regel tussen-
 gevoegd; d) hs. „liene” zwart doorgestreept en links in margine
 „linie”; e) voor en achter „guet” iets weggeschrap; f) naar G 70Va,
 D heeft: „warachticheit”; g) hs. „ende”.

1) er behoort te staan: „slaepcamer, die versiert is ende in den hof
 der walrukender crude” (thalamum ornatum, in areolam aromatum)

die brudegom, is die lelie, hi is die bloeme, hi is die
 reinicheit hi is die versierrende, hi is die walruken-
 de crude, hi is die wodet a), hi is die ghewodet b)
 5 wert, noch niet anders en ist dese voersegede din-
 ghe in die brut te syn of een reyne herte te hebben,
 dan tehant uut enen groeten deel den brudegom te
 ghebruken. Mer hierom werden dese dinghe
 10 staedelic wederhaelt, opdat dieghene, die te c)
 hant van enen deel bi is, overvloedelic come,
 menichvoldelic benedie ende staedelic syn aen-
 sicht tone, dat hi bitiden verhudet, opdat hi heet-
 liker ghesocht werde, opdat dat wi noch doen
 overmids verwandelinghe, te laesten volbracht
 15 werde myt claren aensichte nae der begheer-
 ten d). Ten is niet dat ghi noch ghearbeit hebt;
 u behoert noch ander boete te toenen om die in-
 wendighe medeformicheit ende ghelycheit, of
 ghi sult vallen in dat diepe der duusternisse, der
 onghelycheit ende der snovelinghe.

CAP. XXXI. 20

**Dat die dueghet onverwandelic in hoerselven staet
 ende ghenen gheval onder en leghet.**

A LLE saeke ende gheval sal di vinden staende
 als enen viercanten stien e). Die doeghet, die
 25 god is in hemselven, die blivet altoes datselve,
 onverwandelic, ende en wert niet gheeket noch
 vermyntret; mer die / dueghet, die wi hebben, die
 mach altoes wassen ende verminren, alsoe langhe v
 als wi hier syn, die alsoe voele durbarre f) ende
 glorioser in ons is voer den heer, als si in the-
 30 ghenheit ende menigherhande storme gheiaghet
 ende in becommeringhen, gheruchte ende stride
 stantachtigher ghevonden wert. Ende nie en hevet
 sie waerachtelic wortel in ons ghehad in der tyt
 der rusten ende des vreden, ist dat si ghebreket

1 „is der lelyen” 70Vb; — 2 „hi is die versierrende” ontbr.; — 4 „is dese”
 70Vb; — 12 „opdat wi” 71a; — 20 „doechden” 71a; — 22 „sullen” 71a;
 — 30 „ende in” 71b; — 31 „becommeringhen” ontbr.; — 32 „stantachtich”
 71b; — 33 „waerachtige” 71b.

a) „wo” op rasuur; b) „wod” op rasuur; c) in het hs. hier iets weg-
 geschrap; d) paragraafteken; e) paragraafteken; f) eerste „r” boven
 de regel tussengevoegd.

in der tyt der tribulacien a), Onghelyc sueter is
 die dueghet, die sterclic ghehouden is in theghen-
 heit ende menicherhande becomminghe b), dan
 in ghelucke ende in c) ruste. Die dueghet en
 5 ondervalt noch en wert nummermeer ghebueghet
 in hoerselven myt enighen gheval. Ist dat si dat
 ghemoede des menschen hoer verenicht hevet
 ende hevet dat in eenre manieren ghemacht dat
 si is in hoerselven, soe en werct hi niet alleen
 10 manlic alle guede dinghe, mer hi lidet oec sterclic
 mit sachtmodighen ghemoede alle teghenheit, als
 wanneer hi alle dinghe wal ghedaen hevet, soe
 wert hi nochtan berispet, versmaet, verworpen
 van den anderen, als die niet en doech. Hi can
 15 sien, horen, biwesen, trachtieren ende merken
 alle d) ghelike ende onghelike dinghe, die ver-
 stuert syn ende rustich, theghenheit ende die seer
 verwiert syn ende al dat buten gode is ende bliven
 nochtan staedich ende nerghent van lichtelic e)
 20 ghe / hindert, versmaende alle dinghe myt scarpen
 ende gheliken ghemoede, ghen noet hebbende af
 te neyghen of heen te setten dat een of dat ander,
 al hoe verwiert dat het si; mer daer dwinghet hi
 een yeghelic dinc, dat hem anders beweget dant
 25 sal, te sterven ende te vergaen, daert opgaet.
 Want die sterclic verwint ende niet die afneighet,
 dien wert ghegeven verborghen hemels broet ende
 enen nyen name, die nyemant en kent dan diet
 30 ontfanghet f). Aldus salt al sterc ende wast
 wesen, wat in hem is, opdat hi nae ghelycheit
 eens viercanten stiens altoes seker in sinen cant
 valle, myt wat saken hi aenghecloppet wert. Ist
 dat hi dus volmaect g) is in hemselven, soe en
 wert hi van ghenen vremden dinghen gequesset,
 35 mer hi sal in allen dinghen ghewyn doen. Mer
 want hi buten gode ghenen troest en ontfanget,
 blivet hi daerom sonder troest ende onglorioes?

Fol. 60

Openb. 2, 17

3 „ende in” 71b; — 15 „ende biwesen” 71Va; — 17 „in tegenheit” 71Va;
 — 20 „sterken” 71Va; — 23 „dattet is” 71Va; — 25 „ende te sterven”
 71Vb; — 28 „die hem” 71Vb.

a) „ac op rasuur; b) naar G 71b, D heeft „becoringhe”; c) „in” met
 invoegeteken boven de regel tussengevoegd; d) „e” op rasuur; e)
 naar G 71Va, D heeft „lichlic”, maar aan het woord is geknoeid; f)
 de eerste „t” boven de regel toegevoegd; g) hs. „volmaec” of „vol-
 maet”.

Is a) dat cleynten glorie, dat hi hevet wetenheit
 ende volghinghe der waerheit ende der mynnen,
 of meer dat hiselven in eenre maniren is mynne
 gheworden, dat hi hevet ghelycheit des inwen-
 5 dighen ende uutwendighen menschen, dat hi is
 boven al dat in der werlt is b) ende buten gode,
 dat hi myt nyemants mynne noch anxt ghehindert
 en is, ende dat hi alsoe seer mynnet den heer
 sinen god, dat hi synsselves hevet vergheten,
 10 waert moeghelic dat hi god/mochte syn, soe v
 wolde hi nochtan dat hi god waer? ¹⁾). Noch is
 een dinc, in welken hi glorieerende seer vri is, als
 in armode, in cleyneheit, in werwerpinghe, dat hi
 van nyemant gheachtet en wert, in pinen, in con-
 15 fusien, in vernietinghen, dat hi begheert mynre
 ende cleyne te syn dan alle menschen. Mit wat
 winde dese ghedreven wert, hi en wert niet ghe-
 quesset, want hem en comet niet c) nyes noch
 onvermodelics, mer alle dinghe sint voersien ende
 20 dat van ewicheit voersien is, dat verbeidet hi
 mit ghelycheit des ghemodes. Want die ewighe
 wysheit, die mechtigher is dan alle dinc, over-
 vloedigher, sueter ende d) glorioser, die voergaet
 hem ende toent hem den alreschoensten ende
 25 breetsten wech. Ende sie voergaet ²⁾ mit hem,
 leidende ende sterkende hem eersamic in den
 weghe. Si volghet sinen wech, alreweghen hem
 beschermende mit hoerselve ende salichlic tot den
 eynde e) brenghende f). Overmids hoer vanghet
 30 hi in hem alle ghedachte, verstant ende begheerte,
 die hoer onghelyc is. Overmids hoer settet hi
 enen yegheliken, dat hem ghemoetet, daer hi wil
 ende daert betemt ³⁾. Tot hoer richtet hi allen
 stryt ende hinder, of si moghen, dat si mit hoer
 35 toeghaen ende striden. Overmids hoer vergaert

4/5 „des inw. menschen ende des uutw.” 72a; — 19 „syn” 72b; — 22/23
 „overvloedigher” ontbr.; — 26-27 ontbr. („leidende..... weghe”); —
 29-31 ontbr. („Overmids..... onghelyc is”); — 33-35 ontbr. („Tot hoer
 ..... striden”).

a) naar G 71Vb, D heeft „ist”; b) in het hs. volgt hier nog „boven”
 rood doorgestreept met twee dunne schuine streepjes; c) „niet” op ra-
 suur; d) hs. „en”; e) de „y” boven de regel tussengevoegd; f) hs.
 „brenghede”.

¹⁾ lees „dat hi (d.i. God) god waer;” deze merkwaardige uitspraak
 wordt aan Augustinus toegeschreven.

²⁾ lees „voertgaet” (progređitur).

³⁾ foutief vertaald, lees „daer si (scil. „die ewighe wysheit”) wil”.

hi staedelic al die crachten, begheerten, inwen-
 dighe ende uutwendighe sinne ende / presentiert
 die altemael ende gheheel, nergent van ghehol-
 den voer den ansicht des onverwandeliken goe-
 des, buten tyt ende stede, habyt ende alle toeval.
 5 Ende daer settet hi hemselven ende alle dinc, daer
 sie die waerheit settet. Noch alle die werlt en
 mach hem alsoe seer niet verheffen, groetmaken
 of eren, als hi hemselven kan verwerpen, ver-
 10 nieten ende versmaen; ende hierteghen van enen
 anderen deel, alsoe voel alst gaet tot verwer-
 pinghe, cleynmoedicheit ende eyghen verwiert-
 heit, soe en moeghen sie alle hem soe seer niet
 15 verwerpen, drucken ende a) versmaen, als hi
 alleen overmids synre gueder consciencien hem
 mach b) oprichten ende van allen siden onghes-
 laeghen bliven, want die theghenwoerdicheit c)
 der onverwandeliker waerheit ende ghelycheit
 20 goedes en laet hem gheen dinc anders smaken,
 dan die altoes d) sterclic theghenwoerdich is, oer-
 delt te smaken. Van allen anderen dinghen, die
 men buten goede begheeren mach, als eer, verhef-
 fen, grade, voertsettinghe of enighe ander dinghe
 25 en begheert hi niet meer dan dat scerp der nael-
 den of dan men in enen oghe sluten mach. Want
 hi haestet staedelic ende settet hemselven boven
 ghemac ende onghemac e), soete ende bitter,
 boven ende buten alle toevallighe dinghe. Want
 30 alle dese dinghe hanghen in synen ghemoede in
 ghe / liker waghén, noch hi en settet niet dat een
 voer dat ander, al hoe dat het oec gheschiet, tot
 ghenen dinghen willichlic tidende of begherende
 nae eyghen ghemach in tytliken of ewighen din-
 35 ghen. Mer alle dese dinghe f) moeten buten g)
 bliven ende in eenre maniren h) staen als
 dorre i) ende onnutte buten der doeren, als die

1 „crachten ende begheerten” 72b; — 5 „stede ende alle toevallen” 72Va; —
 9 „hem kan” 72Va; — 10 „hierentegen”; — 11 „als” 72Va; — 16/17
 „ontslagen” 72Va; — 18 „onwandelicker” 72Va; — 25 „dat men” 72Vb;
 — 35-36 ontbr. („bliven..... buten”); — 36 „der doeren bliven als dorre
 ende onnutte” 72Vb.

a) hier in het hs. iets weggeschraapt b) in het hs. volgt hier nog „beric”,
 zwart doorgestreept; c) hs. „thewoerdicheit”; d) naar G 72Va, D,
 „die hi altoes”; e) hs. „onghemac”, de bij vergissing reeds geschreven
 poot van de „h” doorgestreept; f) naar G 72Vb, D heeft „dinghe die
 syn”; g) hs. „buten buten”; h) „i” boven de regel tussengevoegd;
 i) „rr” op rasuur.

om hoer crancheit niet en moeghen ghenaken tot
 dien staet, daer dat ghemoede ghebruket die ver-
 5 uringhe des woordes boven hemselven ende alle
 dinghe. Alsoe onachsam is hi van hemselven,
 weert meerre ere gods, dat hi sonder beiden viele
 in den gront der hellen dan dat hi waer in den
 oversten choer der enghelen, nae dien dat het dus
 is a), en voelt hi ghien inwendich wederseggen.
 10 Wat achte is hem van den cleynen ende daeghe-
 lixschen gheval, die aldus vri ende ongebonden
 van herten levet van den ewighen dinghen?

AP. XXXII.

Dat ghien dinc buten gode waerlic die siele troes-
 ten mach b).

15 **H**I cusse my mit den cussen syns mondes. Dat Hoogl. 1, 2
 woert, die brudegom, verenighe my hem, die
 wysheit baer sonder aflaten haerselven in my,
 ende dan ist my voer dat mynste, ist dat my hemel
 ende eerde ende al dat daerin is, versmaen noch
 ic en mach c) oec van hem niet beswaert wer-
 20 den. Mer ist dat hi my verdrivet van sinen cus-
 sen, soe en moeghen mi alle dinghe, die buten / Fol. 62
 gode syn, niet troesten; want wat moghen alle
 vreemde dinghe die gheschien, den menschen vor-
 deren? Waer mach een yeghelic toe comen, ist
 25 dat hi niet meer ende meer den heer verenicht
 wert overmids waer inwendighe vriheit, in welker
 hi ghenen vreemden dinghen en onderleit, van
 den enen niet meer ghehindert dan van den
 anderen, soedat den ogen des herten alsoe bereit,
 30 vrendelic ende doersichtich syn alle inwendighe
 dinghe, als den sinnen des vleisches syn die uut-
 wendighe dinghe. Ist dat hi niet meer ghetoeghen
 en wert tot armoeden, verworpenheit ende cleyn-
 heit, soedat hem alle die werlt een last si ende
 35 snoede werde, ist dat hi hem niet en hevet exem-
 pelic, vastelic, behoetlic ende swaerlic voer enen
 ygheliken, hi en sal ghenen cleynen hinder liden;

26 „en wort” 73b; „waerre inwendiger” 73b; — 26-29 ontbr. („in welker
 ..... anderen”); — 30 „vrendelic” ontbr.; — 35/36 „exempelic” ontbr.; —
 36 „ende swaerlic” ontbr.

a) hs. „nae” (“dat”) dien het dus is”; b) tintenel; c) over de „a” een
 inktvlek.

ic en reken oec ghien caf ander dinghe, daer hi
toe coemen mach. Ist dat hi dat vermynren niet
en voelt, soe eten die vreemde sine cracht ende Hos. 7, 9
hi en weets niet. Siet hi stervet ende wert licht
5 tehant van den heer gheropen, wat worderen
hem alle dinghe, dan die waer eninghe in den
gheest ende a) die ghelycheit Ihesu? b). Hierom,
opdat wi sonder onderlaet verniet werden, waer
wi oec gheset syn, als in staet, habiet, gheleghent-
10 heit of steden, in wat maniren of saeken, dat
aensichte des woordes, dat / daer apenbaert onsen v
aensichte, is also ghirich ende sterch, dat het ver-
teert in ons alle eyghenheit ende wat dat anders
in ons is dan c) dat woert ende het maket ons
15 alsoe aerm ende cleyne, dat wi ons niet ghenoech
en connen neyghen ende bughen onder allen crea-
turen nae onser begheerten. Het scheidet ende
het maket ledich alle vreemde werckinghe myt
der theghenwoerdicheit syns aensichtes; waervan
20 dat het starclie eyschet dat onse aensichte hem
antwoerde ende in ghelyc mit hem overdraeghe
ende bitiden overmids eninghe datselve te syn, dat
alle dinghe sin ende dat dat woert is. Wanneer
die ewighe vaeder spreket of baert werclie of
25 ghevoelic syn ewighe woert in ons, dan moet die
siele ende d) alle ander dinghe swighen ende
van hoeren werc rusten ende daer bliven, daer si
syn ende wesen sullen, waer si guet dan quaet
syn e). Ist dat men vraeghet wat dusdaenighe doet
30 in menicherhande gheval, in voerspoet of weders-
spoet, in becommeringhe, in gheruchte ende men-
nicherhande dinghe, of syn ghemoede in desen
snovelt, wi segghen: neen, want overmids den
lichte der wysheit hevet hi rede een yeghelic dinc
35 te setten f) aen een side, guet of quaet, wanneer
hi wil.

---

5 „tehandt” ontbr.; — 8 „vernytet” 73Va; — 9/10 „gheleghentheit” ontbr.;
— 18 „ende maect” 73Vb. — 21 „gelicheit” 73Vb. — 23-29 („ende dat
dat woert is ..... quaet syn”) ontbr.; — 31 „in becommeringhe” ontbr.;
„ende in” 73Vb; — 32 „in den dingen” 73Vb; — 35 „een” ontbr.

---

a) hs. „en”; b) paragraafteken; c) „dan” boven de tekst bijgeschreven;
d) hs. „en”; e) paragraafteken; f) hs. „settet”.

5 **A**LS die senatoerscap mit den keyser verwonnen^{a)} is, soe hevet dat vrie ghemoede seghe in den woer myt reynen herten ende lichaem^{b)}. Want als die duusternissen des herten verdreven syn ende die borden, die bedrucket ende beswæren, ghebroeken, soe hevet dat ghemoede seghe in den lichte der onverwandeliker waerheit, oec in den laster, confusien, versmaetheit, tormente, sericheit, banghicheit, pine, oec in dien verstoerden gheval der dinghe, ende ontholdet die crancheit der naeturen^{c)} ende onghemake myt der cracht des gheestes, ende overtrecket al die toevallighe dinghe in den staet synre rusten, ende al die verwandelinghe der dinghe dwinghet hi te coemen tot sinen voertganc. Nummermeer en rustet hi op enich dinc, dat hem gemoetet, oec dat guet is; want daer hi beghint te staen, daer beghint sine bretheit te vermynren; mer altoes tidet hi voert ende^{d)} voert ende breket alle menichvoldicheit ende al dat in enigher manieren den gheest mach belasten of hinderen. Gheheel ende volmaect inkieringhe tot den enen, oversten^{e)}, onverwandelike guede hevet hi altoes ende alreweghen theghenwoerdich ende beriet^{f)}. Soe vaeke als hi dat doet, soe sal hi vinden dat aensichte, hi sal / vinden dat cuusch ende suete cussen^{g)} des brudegoms ende die ghebrukinghe des simplen woerdes des vaders, dat dan nie ende werclic in hem ghebaert wert. Daer sal hi vinden ongheende^{h)} bretheit, die altoes overdraghet myt der ewicheit of die datselve is, dat die ewicheit is. Daer is volheit alre begheerliker

5 „voerseiden” 74a; „myt r.h. ende l.” ontbr.; — 7-8 ontbr. („ende die..... ghebroeken”); — 9 „onverwandeliker” ontbr.; — 10 „den” ontbr., „confusien” ontbr.; — 11 „sericheit” ontbr., „pine” ontbr., „dien” ontbr.; — 12-15 ontbr. („ende ontholdet ..... rusten ende”); — 18 „dat hem gemoetet” ontbr.; — 21 „vorwert” 74b; — 23 „belasten mach of hynderen” 74b; — 25 „onverwandelike” ontbr.; — 26 „ende beriet” ontbr.; — 28 „ende” ontbr.; — 29-31 ontbr. („ende die ..... ghebaert wert”); — 32 „die bretheit” 74b.

a) hs. „vewonnen”; b) paragraafteken; c) „tu” op rasuur; d) „voert ende” rechts in margine; e) in het hs. volgt hier „guede ende” zwart doorgestr. en geëxpungeerd; f) „riet” op rasuur; g) „cussen” bovengeschreven; h) hs. „enghe ende”.

dinghe, oec al waer hi van buten in voel
 banghicheiden a). Dusdaenighe is in twien ma-
 nieren sterc ende glorioes: ten eersten, dat hi alle
 5 dinc ghemeen hevet mit den heren ende hoert dese
 stemme in den gheest ende voelt b) in der be-
 gheerten: „Soen, al dat myn is dyn ende al dat dyn
 is myn;” ten anderen, wanneer hi dat niet en
 ghevoelt, dat hi dan sterclic gloriert in synre
 cleynheit, in synre nyetheit c), in synre crancheit
 10 des herten ende des lichaems, in menigherhande
 geval, die hem contrarien syn ende in tribulacien,
 dat hi niet en is, noch niet en vermach van hem
 selven ende oec in allen dinghen, die die ewighe
 voersienicheit op hem verhenghet. Aldus is
 15 hi gode ghenoech, niet alleen doechsamlie wer-
 kende in allen gheluckicheiden, mer oec sterclie
 myt oetmoedighen ghemoede verdraeghende
 die teghenheit, onrusticheit, wonderlicheit, beris-
 pinghe ende afkieringhe eens yeghelics. Want hi
 20 tehant verenicht is mit den woerden, den brude-
 gom d) ende een of een / gheest mit hem ghe-
 worden, soe seghet hi: „Dicwyl hebben si my
 uutghevochten van e) mynre yoghet, hent tot
 deser uren, mer sie en vermochten niet teghen
 25 my. Op mynen rugghe hebben sie ghetimmert en-
 de timmeren tribulacien, onghemac, moeyenisse,
 seer voelle f), hier ende daer, mer myn rugghe,
 daer die wysheit ende oetmoedicheit in woenen,
 is alsoe breet, vast ende starc, wie dat daerop
 30 tymmeren willen, die en moeghen hem niet belas-
 ten dat hi valle, want die mynne draeghet alle
 last van bynnen g) ende van buten. Een dinc
 heb ic begheert van den heer, dat anders niet en
 is dan hiselven. Dat sal ic, alle ander dinghe
 35 overghetreden h) mit allen crachten i) daeghes
 ende nachtes soeken sonder opholden. Blivet ghe-
 sont alle ander dinghe, die van desen enen j) schelen.

Luc 15, 31

Fol. 64

Ps. 128 (129), 1-3

Ps. 26 (27), 4

1 „al waer hi oec” 74b; — 1/2 „vele bangicheit” 74b; — 10 „des herten
 ende des lichaems” ontbr.; — 11 „ende in tr.” ontbr.; — 16 „in allen
 ghel.” ontbr.; — 18 „onruste” 74Va; — 20 „woerden den” ontbr.; —
 25-27 ontbr. („ende ..... ende daer”); — 30 „en” ontbr.; — 37 „enen”
 ontbr.

a) paragraafteken; b) „t” met invoegteken boven de regel tussen-
 gevoegd; c) naar G 74Va, in D ontbr. „in synre nyetheit”; d) hs.
 „brudegoms”; e) naar G 74Vb, in D ontbr. „van”; f) de eerste „l”
 van „voelle” op rasuur, „le” links in margine; g) hs. „bynnen”; h)
 naar G 74Vb, D heeft „overtreden”; i) „cr” op rasuur; j) „enen”
 rechts in margine.

Dat beschouwinghe nummermeer verenicht en wert mytter beweginghe ende verstueringhe a).

5 **W**ANNEER yemant wert aenghevochten, ghe-
moyet of becommert van den uutwendighen
dinghen, die van den anderen gheschien, dan is hi
buten, niet binnen, beneden ende niet boven.
Want die utkeringhe in die sinlike wandringhe
hindert dat waer inwendighe ghebruken. Num-
10 mermeer en wert der beweginghe toegevoeghet
die contemplacie, nummermeer en wert der
moyenisse, swaerheit / verstueringhe, ondersoe- v
kinghe der ander, der verwiertheit b), der
onrustecheit toegevoeghet die vereninghe des
woerdes of dat cuschchen c) ende onverwande-
15 like omhelsen des brudegoms. Mer ist dat yemant
begheert waerlike ende werclie te cussen dat
woert, den brudegom, die moet alsoe bloet, vri,
sterc ende ontcommert wesen van allen gheval
behalven, die ghebreke, dat hi binae ghen ver-
20 kiesien en hebbe in den minnesten of in den mees-
ten, mer als die ewighe voersienicheit gheordi-
niert hevet, alsoe ghenoeget hem. Noch hem en
is ghen vrede des herten uut vermoedinghe der
mensen of uut toevallighen dinghen, mer hoe
25 die dinghe gheschien, over ende doer alle dinghe
sonder onderlaet pinet hi verniet te werden uut
sterken ghesichte ende vereninghe des woerdes.
Aldus soe en ist gheen sorghe, waer hi is in den
godliken dienste of in d) der koeken of in den
30 nedersten werken, als hi alreweghen strenghelic,
ripelic ende stantachtelic in alre tyt van binnen
ende van buten een ende dieselve blivet; tot wel-
ken dinghen hi moet bereyden een breet ende
ontcommert ghemoede, in ghienen dinghen be-
35 nauwet, mer alle vrende dinghe uutsetten in een
wech, die dat verborghen des herten niet en mach

1-15 ontbr. („Dat beschouwinghe... brudegoms“); — 16 „ende weerde-
licke“ 74Vb; — 21 „voersienicheit gods dat“ 75a; — 24 „of uut toev. d.“
ontbr.; — 26 „vernyetet“ 75a; — 27 „des brudegoms“ 75a — 34-35 „dat
in g.d. ben. en is“ 75b.

a) tintenel; b) hs. „verwiertheit“; c) „usch“ op rasuur; d) hs. „of“
„der“ in (boven de regel) „der“.

roeren. Ende hi moet in eenre a) manieren / verherden als een keselinc van stadighen onghemake ende menigherhande gheval, soedat si hem niet en moeghen hinderen, mer stadelike weder-
 5 springhen als die sterclie wederslaeghen syn. Wat hindert hem, dat hi ghewyn doet in allen dinghen, die hem toecomen? Daerom van allen gheval, berispinghe, vermaeninghe ende hinder des lichaams of der sielen, sal hi altoes dencken: die heer hevet
 10 desen of dit my ghesent, dat ic hiervan volmaecter ende hem ontfanclicker sal werden.

CAP. XXXV.

Dat men onsen Heren Ihesum b) sal aensien myt twierhande ghesichte ende van den uutvlieten der mynnen.

15 **W**AT dat dat herte een luttel begint te belasten, dat sal die inwendighe mensche tehant toevoeghen den ghesichte des woerdes ende soe salt c) verghaen. Dus sal hi wennen in eenre
 20 corter tyt te ontcommeren ende te besluten woele dinghe, oec die verstuert ende verwiert syn, ende een yeghelic setten in syn stede, noch niet wederbueghet syn tot enighen dinghen buten gode, mer myt gheliken, effenen, vasten, ripen, vrien ende medeformighen anhanghe wonen ende wanderen
 25 in die inwendicheit Ihesu, onser mynnen. Daer is ongheeeende breetheit, lancheit, hoecheit ende diepheit alre begheerliker dinghe /. Daer leert ons v die brudegom Ihesus sonder onderlaet in den gheest ende in der waerheit te d) wanderen ende
 30 vermaent ons opwert te sien syn ewighe wesen, moeghentheit ende macht een te syn myt den Hebr. 1, 2-3 vader ende dat hi is een schyn der vaederliker glorien ende een figuer synre substancien dra-

3 „ende menigherhande gheval” ontbr.; — 6 „syn ghewynne” 75b; — 7 „daerom in allen g.” 75b; — 12 „ihus” 75b; — 13 „ende v.d. uutvl. d. m.” ontbr.; — 17 „des brudegoms” 75Va; — 18 „hem wennen”; — 19 „tyt ontcommeren” 75Va; — 21 „te setten”; — 22 „en syn tot” 75Va; — 23 „effenen” ontbr.; — 23/24 „vasten medeformenissen ende aenhangen woenen ende wanderen” 75Va; — 25 „Ihesus mynnen” 75; — 30 „te aensien” 75b.

a) de tweede „e” boven de regel tussengevoegd; b) naar G 75b, D heeft „onsen lyeven heren”; c) hs. „satt”; d) naar G 75 Vb, in D ontbr. „te”.

ghende alle dinc myt den woerde synre cracht, in
 den beghinne god bi gode, overmyds welken alle
 dinghe ghemaeket syn, buten welken niet be-
 gheerlics en is. Hi vermaent ons oec nederwert te
 5 sien sine gloriose menscheit, vol graciën ende
 warheit a), benedixien ende glorien, die een
 hovet is alre uutvercaerenre lede ende onse
 daghelicse vermakinghe, opdat wi drinken syn
 10 levendighe bloet in den ghiest ende in der waer-
 heit, in die inwendighe vetheit, dat alsoe over-
 vloedelic sonder aflaeten uut synre apenre syeden
 vloeyt, daer ons oec alle guet uut vloeyt, opdat wi
 in eenre maniren moghen syn al dat hi is, als
 15 mynne, vrede, waerheit, ghelycheit ende recht-
 veerdicheit et cetera, uut welken wi werden alsoe
 overvloedich ende overvol, dat wi staedelike b)
 moeten uutvloyen myt Ihesu in alle ghescapenheit,
 opdat god si al in al, alle dinc ontholdende, be-
 20 sittende ende werkende. Ende dat en sullen wi
 niet myn begheren te gheschien in enen anderen
 dan in onsselven. Want alsoe hertelic sullen wi /
 alle guet begheeren ende gunnen c) allen men-
 schen, als god selven. Ende aldus make wi alle
 25 der ander guede werke ons eyghen, dat den min-
 nenden seer bereit ende licht is. Want waer die
 waer mynne is d), daer en mach sie niet wesen
 sonder uutvloyen ende mynnen. Niet en is alsoe
 ghelyc ende eyghen der godformicheit, als stae-
 30 delic uut te vloeyen ende hem allen mede te ghe-
 ven. Ghien claerre teyken en is der vereninghe e)
 des woerdes, dan dus sonder enige f) nauheit
 te wanderen myt ghemeenre mynnen in die in-
 wendighe breedheit, al dinc ghevende, alle dinc
 35 vervullende myt Ihesu, soedat daer niet en blive,
 dat niet toe en hoert sinen rechte. Aldus soe voele
 als in ons is, moghen wi vervullen hemel ende
 eerde ende al dat daerin is myt onser mynnen,
 die god is. In den binnensten Ihesu sullen wi myt
 hem vergaedert hebben alle die uutvercaeren

Fol. 66

1-4 ontbr. („in den... en is”): — 10 „ende in die” 75Vb; — 12 „ons”
 ontbr.; — 14 „ghelycheit” ontbr.; — 15 „et cetera” ontbr.; — 17 „Ihesus”
 76a; — 20 „begerende gheschien” 76a; — 26 „mach se” 76a; — 31 „des
 brudegoms” 76b; — 32/33 „in der inwendiger” 76b; — 34 „Ihesus” 76b; —
 35 „hoer” 76b.

a) „warheit” links in margine; b) hs. „staelijke”; c) hs. „gūnnē”; d)
 naar G 76a, in D ontbr. „is”; e) hs. „verenighe”; f) hs. „enighe”,
 het streepje op de i later weggestreep.

ende presentieren ende offeren die mit brede
 ende ghehelen herten den aensichte des vaeders,
 als een uutvercaeren ghesinde, tonende die on-
 5 saelicheit ende tribulacien alre menschen int ghe-
 meen ende somigher nae der tyt bisunderlinghe.
 Hiernaes, mit allen herten sullen wi hem offeren
 in den ghist in alre steden, uut alsoe groeter
 mynnen, als hi hem den/vaeder hevet gheoffert. v
 10 Ende daer, neyghende tusschen der godheit ende
 der mensheit onsen gheest in die binnenste a)
 Ihesu, winde wi vrede boven vrede, die causche
 mynne, myt welker wi alle menschen trecken in
 ons ende Ihesum; ende wi omhelsen die simpele
 15 waerheit; als wi dier verenicht syn, soe verwin-
 nen wi lichtlic, overmids welker wi gheheel ende
 onverslaeghen bliven in allen gheval. Want daer
 brengen wi alle hinder ende al dat niet en is
 datselve, dat ghedaen wert in den binnensten b)
 20 Ihesu, in breder uutvloynghe ende myt gheliker
 verdrachlicheit c) ende wikinghe alre teghenheit
 ende als roec ghaen si te niete van d) dien ster-
 ken inwendighen ghesichte. Als wi daer ghe-
 toeghen werden tot den vrienden, die e) ons
 25 voertsetten ende vrendelic syn, alsoe werden wi
 oec ghetoghen tot den vianden, die ons achter-
 spreken, moyen ende van ons ghekiert syn, altoes
 wikende sachtmoedelic den beweghinghen der
 ander ende den onrecht dat ons gheschiet.

CAP. XXXVI

30 **Welc dat is die vrucht alre gheestelicker oefen-
 inghe ende uitwendigher sacramente.**

A LLE dinghe scherplic aen te sien ende in een-
 rehande f) puer weselicke ghebruinghe der
 simpelre g) waerheit (alsoe voele als moeghelic
 is) hem uut te storten, in te gaen ende in eenre

5 „ende somigher nae der tyt bisunderlinghe” ontbr.; — 7 „in allen” 76Va;
 — 10 „der” ontbr.; — 13 „ende in Ihesus” 76Va; — 15 „welken” 76Va;
 — 20 „ende wikinghe” ontbr.; — 21 „gaen se” 76Vb; — 26 „ende moyen”
 — 30 „uitwendige”.

a) hs. „bineste” voor de misschien overbodige verbetering verg. bl. 247
 noot c); b) hs. „binensten” voor de misschien overbodige verbetering
 verg. bl. 247 noot c); c) de tweede „r” van „verdrachlicheit” was
 oorspr. een „a”; d) hs. „vān”; e) hs. „dis”; f) naar G 76Vb, D heeft
 „eenre manieren”; g) hs. „simplere”.

manieren overghetransformiert / te werden a) in Fol. 67
die mynne, dus te maele buten hemselves gheset b), niet myn ghetoeghen te werden tot eens
5 anders guet ende voertganc dan tot synsselves,
nerghent gheboeghet te werden van buten noch
van binnen c), die scaele al der sacramenten ende
der oefeninghe nae insettinghe der heiligher ker-
ken in ghewoente te hebben, mer die korle in
10 ghebruken, een ende dieselve te bliven in me-
nigherhande gheval, guede dinghe te doene, quaet
dat overcoemet te verdraeghen d), dit is: alle
menschē sonder desen en is die mensche niet. Dit
is die vrucht. Dit is dat werc ende volbrenginghe
15 menigherhande gheval des theghenwoerdighen
levens ende al der sacramenten. Waer een men-
sche anders toecomen mach van buten, dat gaet
al myt der tyt hene. Daerom en sal men niet seer
achten van dien dinghen, die van buten gheschien,
20 waer dat si: verheffen of vernederen of ver-
smaetheit. Mer laet ons vlitich syn levenlic ende
woerlich te werken in der ghemeenre graciē
ende van allen anderen oerdiniringhen des heren
myt ons of myt den anderen gheheel ende vol-
maecht bliven. Wat dat oec die heer niet gheven
25 en wil noch en ghevet, dat sullen wi hem holden
ende ons niet gheven.

CAP. XXXVII.

**Dat men ghelycmoe / delic draeghen sal die beris- v
pinghe, waer si is recht of onrecht.**

IST dat die berispinghe recht is, soe gheschiet
30 ons wal, want dat gheschiet dat wi begheren
ende wi overdraghen mit dien ende doen daer
meer toe. Mer is si onrecht, als van dien dinghen,

2 „der mynnen” 76Vb; — 9 „gebrukinge ende” 77a; — 10/11 „dat quade dat ons” 77a; — 13 „volbrengen” 77a; — 18 „van den” 77b; — 19/20 „of versmaetheit” ontbr.; — 20 „levendelic” 77b; — 24 „te bliven” 77b; — 27 „die” ontbr.

a) het hs. heeft hier nog „tot”, rood doorgestreep; b) over de „t” een inktvlek; c) hs. „binen”, misschien ten onrechte door mij verbeterd; het komt vier keer voor en uitsluitend in dit gedeelte; d) naar G 77a, in D volgt hier nog „dit is die vrucht”.

dier a) onse herte wetich en is, dat en gaet niet tot ons, want het is al buten ons. Nochtan in allen contrarien saken, die ons gheschien moeghen, recht of onrecht, apenbaer of heimelic, en sal
5 ghene murmeringhe des herten of des mondes luden, ghiene claeghe, gheen inwendighe ende overvloedighe verwiertheit, gheen verslaghenheit des ghemoedes noch duusterheit des inwendighen ghesichtes om die uutwendighe ghevalle. Mer myt
10 swighenden herten, mit oetmoedighen, gheliken ende behaelicen aensichte sal dat herte lytsamheit bewaeren. Ende alsoe voele meer sal hi hem uuttrecken ende die mynne uutstorten als overmids den theghenheiden die wech hem breder
15 gheopent wert, opdat hi niet en voele niet en b) tone, daer en schiene mynne in c). Dus sal hi mit allen herten ingaen in dat inwendighe, sachtmoedighe ghevoelen Ihesu, dat hi hevet ende ghehad hevet in synre passien ende in al synre wanderinghe. Hierom sal die mensche stantachtelic bli-
20 ven in der mynnen, in der caritaten ende in der waerheit ende in allen duegheden. Wat saeken hem oec overcoemt, dese dinghe sullen vastelic bli-
25 ven. Ende soe coemen allen dinghen toevoertganc ende ghewyn. Ende ist dat alle dinghe, die van buten sin, verwiert ende verstoert syn, nochtan sin sie hem alle rustich, want hi ghebruket van binnen ongheende bretheit der mynnen. Ende nae der tyt, stede ende toevallighen dinghen temoete comende, wikende of helpende, soe en laet hi
30 nochtan niet dier dinghe, die tot der cuuscher mynnen hoeren, opdat hi si als een ghetrowe instrument der mynnen, altoes bereit in te gaen ende uut te gaen nae d) hoeren eyschen. Waervan dat hi lesen, singhen, beden, dencken, werken, rusten ende al eyghene ende vreemde dinghe

Fol. 68

1 „daer onse herte wetich is” 77b; — 2 „want het alleen buten is” 77Va; — 4 „si syn recht etc.”, „apenbaerlic” 77Va; — 6 „ende” ontbr.; — 13-14 „als hem... die wech breder” 77Va; — 15 „voele noch niet” 77Va; — 16 „aldus” 77Va; — 18 „Ihesus” 77Vb; — 21 „in der caritaten” ontbr.; — 23 „overcomen” 77Vb; — 24 „ende” ontbr.; — 27 „hem” ontbr.; — 29 „toevallinge der d.” 77Vb; — 31 „die” 77Vb; — 31 „cuuscher” ontbr.; — 36 „ende ruste” 78a.

a) de „i” van „dier” boven de regel tussengevoegd; b) „voele niet en” links in margine; c) naar G 77Va, in D ontbr. „in”; d) „nae” rechts in margine.

daertoe richtet, opdat die minne van binnen in den ghemoede ende van buten in den werken gheheel blive. Hiervan reyket hi hem uut in dat ongheende; ende die offerhande, begheerten ende
5 alle guede werke, die gheschiet syn ende gheschien of gheschien sullen, die offert hi goede mit enen ghesichte ¹⁾ mit vrien ghemoede.

CAP. XXXVIII.

Dat men ghemeencilic alle menschen sal omhelsen in der waerheit ende mynnen.

10 **H**I cusse my mit den cussen syns mondes a). Die brudegom Ihesus is seer edel ende lecker, die den ghemoede, dat ergent van becommert wert, beswaert of belastet, ghebrukelic niet b) verenicht c) en wert; want hem en is temael niet
15 mit den / toevallighen dinghen. Hierom mit edelre ende ^{d)} hoegher manieren, nae dien dat moeghelic is, die formen, teyken ende sinlike devocie overghegaen, sal die mensche pinen te ghebruken ende verenicht te werden den brudegom Ihesu
20 in der mynnen, dier hi ghebruket boven ende buten alle ghedachten ende beghripelicheit. Hiernaer behoert ons te staen mit allen herten reverenselic ende mit groten ghelove voer den heer ende ghierlic te dorsten ende te drinken den hieten ²⁾
25 wyn, syn bloet, in welken wi allen menschen omhelsen ende trecken in dat woert, dat Ihesus is, in welken wi sterclic werden ghetoeghen te liden om sinen naem onghemac ende onrecht, in welken wi oec beweghet werden niet te weghen, dat
30 wi die een van den anderen liden in crancheiden der seden of der lichaemen; want in ewicheit en sullen wi niet ghedencken der crancheit, der hinder ende der onvolmaechtheit, daer wi nu tegae-

1 „richte” 78a; — 3/4 „uut in die ongheeynde offerhande” 78a; — 6/7 „myt enen vrien gesichte ende ghemoede” 78a; — 9 „in der mynnen ende in der waerheit” 78a; — 11 „ende” ontbr.; — 12-14 „becommert wort ende niet verenicht en wort” 78a; — 18/19 „hem pinen verenicht te werden” 78b; — 19 „Ihesus” 78b; — 20 „dier hi ghebruket” ontbr.; — 24 „gierichlic” 78b; — 32 „crancheit” 78b; — 32/33 „hinderen” 78Va.

a) paragraafteken; b) hs. „niet e”; c) hs. „verenicht”; d) hs. „en”;

¹⁾ lees „in enen simpelen ghesichte”.

²⁾ lees „syn hiete ende levendighe bloet” („vivum calidumque sanguinem eius”; de vertaler las „vinum” i.p.v. „vivum”).

der in suchten ende vechten. Ende want men niet
 en weet hoe ontfanclie of glorioes yemant is of
 wesen sal voer den heer om sine volmaechtheit
 5 of puerheit, soe en is niet beter dan dat wi stae-
 delic alle teghenheit a) uutsluten ende alle men-
 schen omhelsen in der waerheit ende in der myn-
 nen ende ghebruken si in gode, als die in ewicheit
 tegaeder sullen syn; ende pynen si b) te ver-
 enighen den herten gods in dat overste, sunder-
 10 linghe / die onder ons schiene onvolmaect ende
 ondevoot te syn. Hierenbinnen, soe langhe als wi
 hier leven onder die ontellike ghelven, eens
 yeghelikes stemme des herten doer al die werlt
 ludet sonder opholden van syre c) herten in
 15 synre tyt, maniren ende steden in dat hoghe, in
 den aenschien des throens, ende die walrukent-
 heit d) der onbesmitter wandringhe ende der
 cuuscher begheerten gaet op als een ewich brant
 ende overgaet in hoer beghin, opdat als die
 20 hemele honichvloyende syn gheworden overmids
 die mynleke e) toecoemst des woerdes godes, des
 brudegoms Ihesu, in de vleysche ende overmyds
 syn daeghelicsche representieringhe in den altaer
 ende overmids staedighen instortinghe syns
 25 ghistes ende der ghistelicker schoenheit in die
 sielen der uutwercorenre, alsoe niet myn sullen
 die begheerten eens yeghelikens opclimmen ende
 alreweghen der gracien antwoerden; ende sie
 sullen hem ende hoer mynne onderlinghe utrey-
 30 ken in ongheende breetheit.

Fol. 69

Cap. XXXIX

Wat sonderlinghe f) dat herte ontlastet ende vri maket.

35 **N**IET en ontlastet soe seer dat herte ende maket
 dat soe vri, niet en doet alsoe vrilic sonder alle
 nauheit voer den heer wanderen, niet en verga-

1 „ende“ ontbr.; — 2 „of hoe glorioes“ 78Va; — 4 „beters“ 78Va; —
 5/6 „mensen“ ontbr.; — 8 „wesen“ 78Va; — 14/15 „sinen“ 78Vb; — 19
 „ende overgaet in hoer beghin“ ontbr.; — 21 „des woerdes godes“ ontbr.;
 — 26 „en sullen“ 78Vb; — 27 „yegelicken“ 78Vb.

a) hs. „teghheit“; b) hs. „sie si“; c) „e“ later bijgeschreven; d) naar
 G 78Vb, D heeft „walrukende“; e) hs. „mynneke“; f) hs. „sonder-
 linghe“.

dert a) b) alsoe lichtelic den inwendighen men-
 schen nae die menicherhande uutwendighe ghe-
 ruchte, als in allen dinghen ende gheval inwen-
 dich ende uutwendich, tytlic of ewich, mit ghenre
 5 eyghenre begheerlicheit ghetoeghen te werden,
 noch mit heymelicker begheerten tot enighen deel
 ghebueghet. Mer wat dat is om die glorie gods / v
 ende ghemene salicheit ende vrede, dat sal hi alle
 theghenheit uutghesloeten myt allen crachten vol-
 10 ghen, waer c) dat si ghemaelic of moyelic. Dese
 vastheit d) des ghemoedes en maket hem niet
 behoevich te neyghen van den enen of van den
 anderen, groet of cleyne, mer hi mach sien, hoe-
 ren, merken, raden e) ende tractieren die dinghe,
 15 die verstuert syn, of theghen hem gheseghet of
 ghedaen syn, die guet oft quaet syn in den ande-
 ren, als die gheschien in hinder, achtersprake,
 vermynren ende onghemac synsselves, als ver-
 werpinghe of die hoeren tot synre eeren of voert-
 20 settinghe, ende nochtan van ghenen van desen f)
 verwandelt werden. Dese en stoerttet syn inwen-
 dicheit niet uut in die sinlike guede, in die seden
 ende sacramenten, al hoe heilich dat sie schienen,
 mer alle ander dinghe verwandelet g) ende in
 25 eenre manieren overtrecket hi in die inwendighe
 ghebrukinghe der simpelre waerheit ende der
 cususcher mynnen, soedat hi voertmeer niet en
 wert ghehindert dat ene van den anderen, mer in
 beiden is dat ghemoede mit den heer al in al.

Hier eendet een enige sprake eens regheliers.

2 „die“ ontbr.; — 3 „ende gheval“ ontbr.; — 8 „ende om gheen salicheit“
 79a; „daer sal hi“ 79a; — 10 „weder dat si“ 79a; „moyelick sijn“; —
 10/11 „Dese vasticheit“ 79b; — 12 „enen of van den“ ontbr.; — 15 „tegen
 hem geschiet“ 79b; — 19 „of dat hoert“ 79b; — 20/21 „in gheen van desen
 verwandelt en wort“ 79b; — 23 „ende sacramenten“ ontbr.; — 24-25 „ver-
 wandelt ende aentrecket hi“ 79b.

a) hs. „vergader“ b) „niet en vergader“ rechts in margine; c) „waert“;
 d) hs. „vastheit“ (eind regel); e) „raden“ op rasuur; f) hs. „ghenen
 desen“; g) hs. „verwandelēt“, het streepje op de e later weggestreept.

WOORDENLIJST *)

A.

- ACHTEN, curare, 3, 51v; reputare, 48v, 51v.
 *ACHTERBLIEF, reliquiae, 23; vergel. Diefenbach 491: overblyvinge, uberlibung, bleybnusse en ons „souvenir”.
 ACHTERSAPRAKE, derogatio, 69v.
 ACHTERSAPREKEN, detraho, 66v.
 AELMECHTIG, omnipotens, 48.
 AENDACHTICH, intentus, 58v; „aendachtich in” = geconcentreerd op (b.v. God); in deze vorm en bet. niet in Mnl.wb.
 AENGRIPEN, arripio, 9v.
 AENHANGHEN, inhaerere, 3, 33; adhaerere, 21.
 AENCLOPPEN, impellere, 60 = drijven, bewegen; Mnl.wb. kent alleen de bet. „aantikken, aanroepen”, I, 113.
 AENNEMEN hem, assumere, 2v = zich bemoeien met.
 AENSCHYN, aspectus, 5v; vultus, 25v.
 AENSCHOUWEN (subst.), conspectus, 7.
 AENSCOUWEN (verb.), intueri, 3v.
 AENSICHT, conspectus, 6v.
 AENSIEN (subst.), intuitus, 4v (actie! in Mnl.wb. alleen passief).
 AENSIEN (verb.), respicere, 3, 16; inspicere, 3v; aspicere, 3v; perspicere, 17v.
 AENTRECKEN, attraho, 8.
 AENVECHTEN, insidiari, 18v; impugnare, 21, 46v.
 AENVECHTINGHE, impugnatio, 21, 22.
 AERM, pauper, 26 (= miser Str. 20).
 AFGAEN, deficere, 15, 37.
- AFGOT, sculptile, 14; simulacrum, 38.
 AFGRONT, abyssus, 14v.
 AFHALEN, auferre, 9, 22v, 36v.
 AFKEREN, avertio, 26v.
 AFKERINGHE, aversio, 45v.
 AFKIEREN (subst.), aversio, 38v.
 AFLATEN, desino, 18v.
 AFNEIGHEN (subst.), declinatio, 10, 38v.
 AFNEIGHEN (verb.), declinare, 5, 32v, 50v = zich afkeren van.
 AFNEYGHINGHE, declinatio, 24v.
 AFWESEN, absentia, 22; ook Hor. 202.
 ALHEIT, totalitas, 9.
 ANBEDEN, adorare, 14.
 ANDACHT, intentio, 49, 54v, 58v = bedoeling, oogmerk (vg. Verd. ts. 40, bl. 195); in deze bet. niet in Mnl.wb. I, 85, wèl in Mnd.wb. I, 80, „Absicht”, „Vorsatz”.
 ANDERHEIT, alietas = ongelijkheid, alles wat niet God is en van Hem afvoert (ook bij Suso: Bihlm. 489n); bij Ruusbroec staat anderheit voor alteritas: Axters, 258.
 ANGAEN, subire, 13.
 ANHANGHE, adhaesio, 65, scil. aan God, niet aan 't aardse als bij Suso (Bihlm. 561). In deze bet. niet in Mnd.wb. (I, 91).
 ANTWOERDEN, correspondere, 40v, 45v.
 ANXT, timor, 5v, 8v, 10v, 32; metus, 56v.
 ANXTVOLDICH, timidus, 5v.
 ANXTVOLDICHEIT, anxietas, 56v.
 ARBEIDEN, laborare, 2v; satagere, 14.
 ARBEIT, labor, 3; conatus, 34.
 ARMOEDE, paupertas (= miseria), pass.; indigentia, 3v; egestas, 47, 53.

*) Deze woordenlijst is samengesteld zowel met het oog op het diets als op het Middellatijn. Het naast elkaar plaatsen van het Middelnederlandsche en het middellatijnse woord draagt enerzijds bij tot een juist begrip van de tekst: het latijn praegneert de betekenis in belangrijker mate dan een omschrijving in hedendaags Nederlands, anderzijds komt het dietsche woord een zuiver begrip van het middellatijn ten goede.

De woorden voorzien van een * komen in het Middelnederlandsch Woordenboek niet voor. Voor de verschillende afkortingen zie men de lijst van afkortingen op bl. 6 v.v.

B.

BANGICHEIT, angustia, 10, 15, 19, 35v; anxietas, 11v.
 BAREN, generare, 55; gignere, 61v.
 *BARMHERTICHEIT, misericordia, 24, wel in Hwb. en Mnd.wb. I, 154.
 BEANXTEN, angustiare, 11v; anxiare, 17v. Mnl.wb. „beangst, bevreesd”, I, 603; beter „benauwd” (zie BENAUWEN en NAUHEIT) in mystieke bet.; vg. hetgeen in hfdst. II gezegd is over „latitudo” en „angustia”.
 BEDROEVEN, angustiare, 12v; (deze bet. niet in Mnl.wb. (I, 664) en Mnd.wb. (I, 178)); tristare, 13; tribulare, 22, 29.
 *BEDRUCKINGHE, depressio, 3, wël in Hwb.
 BEDRUCKEN, deprimere, 3.
 BEELT, simulacrum, 14, 29.
 BEGHEERLIC (adj.), affectuosus, 49.
 BEGHEERLIC (adv.), affectuose, 9v.
 BEGHEERLICHEIT, desiderabile, 54v; in deze bet. niet in Mnl.wb. (I, 696); cupiditas, 69.
 BEGHEERTE, affectus, 7v; desiderium, 7v; appetitus, 42v; affectio, 54; votum, 68, deze bet. niet in Mnl.wb.
 BEGHEREN, appetere, 1v, 2, 49; desiderare, 12, 31v, 37; suspirare, 24v; optare 25; requirere 40, 57v.
 BEGHIN, principium, 34v.
 BEGHINNENT, fontalis, 6v.
 BEGRIPELIC, reprehensibilis, 6v.
 BEGRIPELICHEIT, comprehensibilitas, 68v.
 BEHAGHELIC, placidus, 11, 67v; placitus, 24.
 BEHAGHEN, placentia, 5.
 BEHOERLIC, decenter, 45.
 BEHOETLIC, custodite, 62.
 BEHOEVICHEIT, indigentia, 33.
 BEHOVEN, indigere, 2v, 33v; egere, 3; opus habere, 55v.
 BEHOVICH, mendicans, 9v; egens, 48; indigus, 69v.
 BEKENNEN, cognoscere, 14, 50v; novisse, 24; agnoscere 25.
 BEKENNINGHE, cognitio, 44, 48.
 BECOMMEREN, occupare, 6v, 17v; preoccupare, 29; involvere 48v.
 BECOMMERINGHE, occupatio, 17v, 28v, 32v; in deze bet. niet in Mnl.wb. (I, 809), het Mnd.wb. heeft „Beschäftigung” (I, 218).

BECORINGHE, temptamentum, 20v.
 BELASTEN, onerare, 63, 65.
 BELIEN, fateor, 24.
 BENAUWEN, angustiare, 10, 19, 32v; coarctor, 34; arctor, 43v. Het Mnl.wb. kent dit woord niet met mystieke bet. (I, 879).
 BENEDIEN, benedicere, 59.
 BENEDIXIE, benedictio, 65v.
 BENIDER, aemulus, 12v.
 BEQUAEM, acceptabilis, 22; idoneus, 23, 24; aptus, 37v.
 BEREIDEN, preparare, 64v.
 BEREIT, promptus, 13, 62v.
 BERISPEN, arguere, 59v.
 BERISPINGHE, increpatio, 8, 63v; correptio, 67v. Correptio kan zijn = kastijding (vg. Baxter-Johnson i.v. p. 109), maar ook = berisping (Strecker s. 18) en dit is hier de passende bet. Het Mnl.wb. geeft (I, 947) alleen „kastijding”, het Mnd.wb. ook „berisping” (Tadel: I, 248).
 BERNEN, ardere, 37v.
 BERORINGHE, motus, 1v.
 BEROUWICH, contritus, 1 = boetvaardig, vg. Baxter-Johnson i.v. „contrite”, p. 104.
 BEROVEN, privare, 39v.
 BESC(H)ERMEN, munire, 53, 60v.
 BESCHOUWINGHE, contemplatio, 64.
 BESETTEN, disponere, 36v.
 BESITTEN, possidere, 28v.
 BESLUTEN, concludere, 65.
 BESMITTEN, maculare, 5; corrumpere, 32v, 57v. Besmittet = aangeraakt, getroffen(?), vg. Mnl.wb. I, 1065 en zie ook BEVLECKEN en BREKEN.
 BESOCHT, expertus, 52, = ervaren (Mnl.wb. I, 1069).
 BESORGHEN, procurator, 2v.
 BESWAEREN, gravare, 25v.
 BETEREN, emendare, 13, 35v, 50v.
 BETROUWEN (subst.), fiducia, 5v, 13v, 32, 37.
 BETROUWEN (verb.), confidere, 21.
 BETRUWEN, zie BETROUWEN.
 BETRUWENT, fiducialis, 56v.
 BEVELEN, committere, 18.
 BEVINDEN, experiri, 15v.
 BEVLECKEN, corrumpere, 49v.
 BEVOELN, novisse, 10.
 BEWAREN, conservare, 52v.
 BEWARINGHE, custodia, 4, 18.
 BEWEGHEN (subst.), motus, 8v.

*BEWEGHINGHE, motus, 32v, 43v; commotio, 64; wel in Hwb. en Mnd.wb., maar niet in deze psych. spir. bet. (I, 316).
 BEWERPEN, aspergere, 39v.
 BEWISER, ostendere, 47.
 BEWISINGHE, exhibitio, 52.
 BIBLIVEN (subst.), permansio, 10.
 *BINDINGHE, ligatura, 3. Niet in Hwb., wel in Mnd.wb. (I, 338: „Band”).
 BLOET, nudus, 1v, 7, 17v, 30v. Myst. bet!
 BLOTEN, nudare, 7 = zich ontdoen van alle hinderende media.
 BREET, latus, 5v.
 BREETHEIT, latitudo, 1v, 11v, 63. De mystieke bet. van breed en breedheit (zie daarvoor Hfdst. III) niet in Mnl.wb. I, 1426.
 BREKEN, perfringo, 42; corruppo, 53v, misschien = overwinnen, vg. „hem breken” = zichzelf overwinnen: Verd. ts. 40, bl. 206. Het Mnl. wb. heeft „storen” (I, 1431).
 BUGHEN, flecto, 38v; bassare (= deprimere: Du Cange i.v.) 40v.
 *BUGHINGHE, incurvatio, 3. Wel in Hwb.
 BUUCHSAMHEIT, flexibilitas, 16v. In het Mnl.wb. alleen uit het Sol. bekend (I, 1484). Niet bij Kiliaen.

D.

* (DAESLAEN), prosternere, 26, alleen part. pass. „DAELGHESLAGHEN”; vg. „hem dale slaen” = zich verootmoedigen voor God (Verd. ts. 40, bl. 206).
 * (DALEWERPEN), prosternere, 1, alleen part. pass. „DAELGHEWOPEN”; voor de bet. zie „DAESLAEN”.
 DEELACHTICH, particeps, 26v.
 DECSEL, velum, 5v; velamen, 18. Deze bet. (zie daarvoor Hfdst. III) niet in Mnl.wb. II, 110.
 DENCKEN, memorari, 30v; cogitare, 31v; meditari, 68.
 DOERSICHTICH, perspicuus, 62. Het Mnl.wb. geeft geen plaatsen (II, 338).
 DOR, aridus, 41v, 44v. Het Mnl.wb. kent het woord niet in spir. bet. (II, 358); zie voor de bet. „DORRICHEIT”.

DORRICHEIT, ariditas, 47v. Het Mnl.wb. geeft geen plaatsen en kent het woord bovendien niet in spir. bet. (II, 361). De bet. is dorheid van geest („dryness of spirit”, Baxter-Johnson i.v. „ariditas”, p. 28), gebrek aan bezieling, inwendige onvruchtbaarheid, verschrompeling van godsd. leven: Verd. ts. 40, bl. 208 met voorbeelden.
 DRAGHEN, portare, 12v; tolerare, 12v.
 DREIGHEN, comminari, 21.
 DRIVEN, impellere, 60v.
 *DROECHLIKE, aride, 18v. Niet in Hwb. Voor de bet. zie DORRICHEIT.
 *DROVICHEIT, tristitia, 4v. Wel in Hwb.
 DRUCKEN, deprimere, 40v.
 DUNCKEN, videri, 19v.
 DUNNE, tenuis, 43.
 DURBAER, pretiosus, 7, 56.
 DUREN, perseverantiam habere, 19.
 DUUSTER, tenebrosus, 38, 44v. In deze spir. mystieke bet. (zie daarvoor Hfdst. III bij „tenebrae”) niet in Mnl.wb. (II, 479).
 *DUUSTERHEIT, obfuscatio, 11, 67v. Wel in Hwb.
 DUUSTERNISSE, tenebrae, 3v, 7v. De mystieke bet. (zie DUUSTER) niet in Mnl.wb. (II, 480).
 DWAESLIC, temere, 41v. Het Mnl. wb. geeft geen plaatsen en kent bovendien alleen de bet. „stulte” (II, 492); ook het Mnd.wb. heeft alleen de bet. „thöricht” (I, 610).
 DWALEN, errare, 37v; ook DWELEN, 32. In Mnl.wb. 1 voorb. „hi dweelt” (II, 494); Mnd.wb. „dweelen” zw. en st. w.w. (I, 611).
 DWALENDE, profugus, 16.
 DWALINGHE, error, 11v.
 DWELLEN, zie DWALEN.
 DWINGHEN, compellere, 60.

E.

EDEL, praestans, 31v; nobilis, 43. — (adv.), nobiliter, 38.
 EDELHEIT, nobilitas, 6v.
 EENLIKE, sc. SPRAKE, soliloquium titel; over deze en andere vert. van sol. vg. Verd. ts. 40, bl. 209.
 EER, honor, 42v; reverentia, 43.
 EERSAMLIC, honeste, 60v.
 EFFEN, planus, 32v; aequalis, 34; parilis, 65.

EIGHENHEIT, proprietas, 5v, 11, 26v; niet egoïsme, zelfzucht, zoals Mnl.wb. II, 595 en Axters 258 voor Ruusbr. Zelfzucht is in het Sol. „eyghensoekelicheit”. Zie voor de bet. van deze woorden Hfdst. III. EYGHENSOEKELICHEIT, propria quaesitio, 5v, 11.

EYNDE, finis, 1. In deze bet. niet in Mnl.wb. (II, 645 vv.), wel in Mnd.wb. („Ausgang”, vg. „Su an den ende”, „Wo weinich se na deme ende sên!” (I, 660). Over „respice finem” Arens in Theol. Quartalschr. (1931), s. 186 ff.

EYSCHÉ, exigentia, 12, 16v, 68. Causae exigentia staat in 't Sol. tegenover veritatis demonstratio als uiterlijke omstandigheden tegenover innerlijke aandrang.

EYSCHEN, postulare, 27v; requiro, 49.

ELENDE, exilium, 2, 30v, 42.

ELENDICH, miserabilis, 32.

ENICH, desolatus, 37.

ENICHEIT, fuga, 4; solitudo, 7v.

ENIGHE, sc. SPRAKE, soliloquium, 69v. Zie EENLIKE.

ENIGHEN, unire, 41, G 61a.

*ENIGHINGHE, unio, 56. Niet in Hwb.

EREN, venerari, 42.

EWE, lex, 20.

EWICHEIT, aeternitas, 63v.

*EXEMPELIC, exemplariter, 62. Niet in Hwb.

F.

FANTASIE, ook FANTESIE, phantasia, 17v, 34v. Voor de bet. vg. Verd. „verbeelding, inval”, ts. 40, bl. 211.

FIGURE, figura (= symbol: Strecker, s. 20), 55. = symbool, zinnebeeld, vg. Mnl.wb. II, 803.

FORME, forma, 58.

FORMEN, formare, 18.

FORMIEREN, formare, 58.

FUNDIEREN, ook —O—, fundare, 39, 44.

G.

GAEN VAN, fornicare, 14. Ascetische vert.; voor fornicare zie Du Cange, 3, p. 562.

GANC, gressus, 43v; progressio, 55v.

GANS, sanus, 25.

GAVE, donum, 9v; charisma, 9v.

GHEBRECK, vitium, 18v; defictio, 10v.

GHEBRECKELIC, vitiosus, 4v; corruptibilis, 25v.

GHEBREKEN, deficere, 4v; deesse, 30v.

GHEBRUKEN, frui, perfrui, 3v; utori, 25.

GHEBRUKEN (subst.), fruitio, 64.

GHEBRUKINGHE, fruitio, 63v.

GHEDACHTÉ, cogitatio, 4v, 54; meditatio, 20; memoria, 26.

GHEDACHTICH, memor et compos, 22v.

GHEDENCKEN, memorari, 17.

GHEDENCKENISSE, memoria, 8.

GHEESTELIC, spiritualis, 31; mysticus, 56. In de laatste bet. niet in Mnl.wb. II, 1102.

GHEESTELICHEIT, religio, 52v. Religio = vita monastica (Strecker s. 21); in deze bet. niet in Mnl.wb. II, 1103.

GHEHEEL, indivisus, 51.

GHEHEELHEIT, integritas, 58.

GHEHEELIC, integre, 38.

GHELAETENHEIT, derelictio, 21v.

GHELEGHENTHEIT, situs, 62.

GHELIKEN, conformare, 3v.

GHELYC, aequalis, 2v; similis, 4, 34v.

GHELYCKENISSE, similitudo, 21.

GHELYCHEIT, aequitas, 3v, 8; conformitas, 8, 13v, 50; similitudo, 13v.

GHELOVE, fides, 2.

GHELOVEN, promittere, 31v.

GHELUDE, symbola, 18v. In deze bet. van symbool niet in Mnl.wb. (II, 1304).

GHELUCK, prospera, 17.

GHELUCKICHEIT, prospera, 63v.

GHEMEENLIC, generaliter, 68.

GHEMENSCHAP, communio, 18v, 22v.

GHEMOETEN, occurrere, 1; occidere, 1v.

GHENAKEN, attingere, 13v; appropinquare, 19v, 29; pertingere, 48.

GENESEN, curare, 24.

GHENOECHDOEN, satisfactio, 12v.

GHENOEGHEN, convenire, 45v.

— sc. HEM — LATEN, contentus esse, 45.

GHESCAPENHEIT, creaturalitas, 57; creatio, 65v.

GHESCHIEN, contingere, 2v, 6v, 13, 35; fieri, 3; exhibere, 4; accidere, 11; evenire, 38.

GHESEL, socius, 37; comes, 39.
 GHESELSCHAP, societas, 39.
 GHESICHTE, aspectus, 3v, 6v; intuitus, 3v, 44v; vultus, 7; conspectus, 8v; visus, 54.
 GHESINDE, familia, 66.
 GHESONT BLIVEN, valere, 64.
 GHESTERCT WERDEN, confortare, 21.
 GHESTUBBE, pulvis, 1, 32.
 GHETROUWE, fidelis, 5, 20v.
 GHETUCH, testimonium, 3.
 GHEVAL, casus, accidens, 7v; eventus, 38v.
 GHEVALLEN, accidere, 27v, 31v.
 GHEVOELIC, sensibiliter, 62v.
 GHEWYN, lucrum, 68.
 GHEWYN DOEN, lucrari, 60.
 GHEWONTE, consuetudo, 19.
 GIERICH, avarus, 62v.
 GHIERLIC, avide, 68v.
 GLORIE, gloria, 29v, 30.
 GLORIEREN, gloriari, 19.
 *GLORIERINGHE, gloriatio, 9, 37v.
 Niet in Hwb. Glorieringhe = gloriatio, ook Hor. I (Wijnp. gloss. 203).
 GLORIOES, gloriosus, 42v.
 GOEDERTIEREN, clemens, 1.
 GODFORMICH, deiformis, 6v. Vg. Hfdst. III.
 GODFORMICHEIT, deiformitas, 66.
 GOET, pius, 27.
 GOETHEIT, bonitas, 33v.
 GOTDIENSTICH, pius, 4v. Dit woord is bijz. thuis te Dev. en Diepenveen, vg. de levensbeschr. van zusters in de zg. hss. D. (uitg. Brinkerink) en G. (uitg. De Man).
 GRACIE, gratia, 22; GHEMENE —, gratia data, 67.
 GRAET, gradus, 36v, 42v.
 GRIPEN, capio, 20; diripio, 31.
 GROETMAKEN, magnificare, 61.
 GRONT, fundus, 24, 25, 44v; profundus, 30.
 GUNNEN, favere, 66.

H.

HABYT, habitus, 42v.
 HAESTELIC, subito, 23, 29; velocius, 44; breviter, 52.
 HAESTEN, properare, 43v; anhelare, 61.
 HAESTICH, subitus, 10v, 17.
 HAET, invidia, 35.
 HAPE, spes, 21v.
 HECHTEN, figere, 36v.

HEENSCHIEDEN, decessio, 10v, 13.
 *HEENSETTEN, dissimulare, 60.
 Wel in Hwb.
 *HEENVLIETEN, defluere, 31v.
 Niet in Hwb.
 HEERSCAP HEBBEN, dominari, 19.
 HEILICH, beatus, 42v; (= zalig, zoals SALICH = heilig, door het veelvuldig samengaan van H. ende S., sanctus et beatus, werd s>b en b>s (Mnl.wb., III, 264); mysticus, 44v.
 HEILICHMAKEN, sanctifico, 6, 52v.
 Het Mnl.wb. kent het woord alleen uit gloss. (III, 269). Voor sanctifico ook HILLIGHEN, HEILIGHEN, 44v.
 HEMELSBROET, manna, 60.
 HERTE, mens, 43 en pass.
 HERTELIC, cordialis, 49.
 HETELIC, ardens, 59 = vuriglijk (Mnl.wb. III, 240).
 HINDER, impedimentum, 1; detrimentum, 1v, 32, 57v; obiectum, 19.
 HINDEREN, impedire, 19; nocere, 65.
 HISTOERLIC, historialis, 8v.
 HOECHEIT, sublimitas, 5, 10.
 HOECHTIDELIC, sollempnis, 6, 56v.
 HOEDE, custodia, 32.
 HOEDER, custos, 19, 20v.
 HOLDEN, tenere pass; continere, 19; constringere, 36v; retardare, 60.
 HOVERDIE, superbia, 5.

I, J.

IAGHEN, agitare, 7v, 56.
 INGHEKIERT, introversus, 54.
 *INKIERINGHE, introversio, 63; vg. Bihlm. 585 over „inker”: „Einkehr, Versenkung (in sich selbst, in Gott)”. Niet in Hwb.
 *INPLANTEN, inserere, 33v. Wel in Hwb.
 INSETTINGHE, institutio, 67.
 INSTORTEN, infundere, 33v.
 INSTORTINGHE, infusio, 69.
 INWENDICH, internus pass.
 INWENDICHEIT, interiora, 65.
 YOGHET, iuventus, 64v.
 IUCKE, iugum, 52v. In Mnl.wb. (III, 1054—55) niet in de bet. van Chr. Kruis.

K.

CARITATE, charitas, 67v.
 KESELINC, silex, 65.
 KYEREN, vertere, 20.
 CLAER, purus, 5v; sincerus, 11; clarus, 16.
 CLAERHEIT, sinceritas, 21v; clarificatio, 52.
 CLAERLIC, sincere, 11v, 32v, 38v.
 CLAGHE, querimonia, 11, 67v.
 CLAGHEN, conqueror, 23.
 CLEIN, parvus, 48v; parvulus, 55v.
 CLEYNHEIT, parvitas, 50, 53.
 CLEYNMAKEN, parvifico, 50.
 CLEYNMOEDICHEIT, pusillanimitas, 61.
 CLOECLIC, caute, 3.
 CONEN, valere, 50v; posse, 20; scire, 59.
 CONFUSELIC, pudendum, 18; verendum, 43.
 CONFUSIE, confusio, 15; ingloria, 60v.
 CONFUUS WERDEN, confundi, 22v. = het passief van confundere = te schande maken (Strecker, s. 18).
 CONSENTIEREN, assentire, 21.
 CORLE, nucleus, 67. Zie SCAELE en vg. „Doe Sinte Paulus totter korlen quam, doe en achte hy die scale niet" (Mnl.wb. III, 1920).
 CRACT, virtus, 5, 9, 33v; fortitudo, 46v; potentia, 34v (= vermogen); BEGEERLIKE —, vis appetibilis, 7v.
 CRACHTICH, vehemens.
 CRANC, infirmus, 23; debilis, 43.
 CRANCHEIT, imbecillitas, 8v; infirmitas, 12v, 37; fragilitas, 15.
 CRENCKEN, infirmare, 33, 56; imbecilliter infirmare, 57v.
 CRUDE, sc. WALRUKENDE, aromata, 59.
 KUSSCHEN, osculari, 1v, 54v.
 CUSSEN, osculum, 54v.
 CUUSCHE, castus, 12, 37.
 CUUSLIC, caste, 9.

L.

LANCHEIT, longitudo, 10.
 LASTER, improperium, 28v; opprobrium, 52, 63.
 LASTICH, onerosus, 24v. = hinderlijk.
 LATEN, sinere, 6v; omittere, 12v; derelinquere, 20v, 23v; destituere, 42; dimittere, 56v; amittere, 26v.

LAU, tepidus, 19; non fervidus, 19.
 LEDICH, feriatus, 49v, 51v, 62v; vacuus, 56. Voor de spir. bet. van dit en van de beide volgende woorden, zie Hfdst. III.
 LEDICH SYN, vacare, 2v, 20, 35v.
 LEDICHEIT, vacatio, 39.
 LECKER, delicatus, 68. Voor deze bet. (niet in Mnl.wb. IV, 350, noch Mnd.wb. II, 642) vg. Verd. ts. 41, bl. 118—119.
 LEVENDELIC, vivaciter, 12, 33.
 LEVENDICH, vivus, 50, 65v.
 LEVENDICHEIT, vivere, 58.
 LICHTHEIT, levitas, 4v; volubilitas, 53v.
 LIDEN (subst.), passio, pass.
 LIDEN (verb.), patior, 5v; sustinere, 24, 28.
 LIDESAMLIC, patienter, 4v.
 LYDSAMHEIT, patientia, 11, 67v.
 LOENEN, inniti, 46.
 LOEP, cursus, 5v.
 LOPEN, currere, 9v, 36v; recurrere, 46v.
 LUDEN, sonare, 13v; resonare, 11.

M.

MACHT, potestas, 8x, 29, 34; dominatio, 20; virtus, 46v; auctoritas, 49v; maiestas, 65v.
 MACHTICH, potens, 42; compos, 43.
 MACHTICH SYN, dominare, 5v.
 MATICHEIT, modestia, 33v.
 MEDEFORMICH, conformis, 35.
 MEDEFORMICHEIT, conformitas, 35.
 MEDEGEVEN, communicare, 66. In deze bet. niet in Mnl.wb. IV, 1256.
 *MEDEMACHTICH ende wetich, conscius, 11. Het Mnl.wb. heeft alleen „medewetich", IV, 1276.
 MEDEWERCKEN, cooperari, 46v.
 MEYNEN, intendere, 55v.
 MEMORIE, memoria, 32v.
 MENICHVOLDICH, multimodus, 19v.
 MENICHVOLDICHEIT, multiplicitas, 1, 55. Tegenover „enicheit" (concentratie op het goddelijke) het vervuld zijn van wereldse dingen (Mnl.wb. IV, 1405, vg. Verd. ts. 40, bl. 210); multitudo, 7v.
 MENIGHERHANT, varius, 32v; diversus, 35.
 (MENIGHERHANTHEIT), variabilitas, 16.
 MENIGHERWIJS, varie, 38.

MERKEN, attendere, 2, 42v; perpendere, 2v, 30v; inspicere, 5v; considerare, 20v, 25, 59v.
 MERKINGHE, consideratio, 15, 56v.
 MIDDEL, medium et velamen, 1; medium, 28v. = wat hinderend in de weg staat (vg. Bihlm. 595, Mnl. wb. IV, 1538 bij no. 4; middel = hinderpaal; bet. ontwikkeld uit wat in het midden ligt, tussen God en mens, tot hindernis, vg. Axters 387).
 MILT, largus, 35; liberalis, 55.
 MINLIC, amorose, 54v.
 MYNNE, charitas, 3v, 34, 58v; amor, 4.
 MYNNEN, amare, 10; diligere, 7v, 14v, 20.
 MINRE, amator, 37.
 MISDAET, excessus, 13; culpa, 47.
 MISHAGHEN, displicere, 30v.
 MISTROEST, desolatio, 24v.
 MISTROESTELIC, desperate, 31; in Mnl.wb. alleen bekend uit gloss. (IV, 1742).
 MISTROUWEN, desperare, 1, 20v.
 *MISTRUWEN, desperatio, 50. Niet in Hwb. Vg. Mnd.wb. III, 103: „Mistrauen, Unglauben“.
 MOEYELIC, molestus, 12, 32v, 69v.
 MOEYELICHEIT, molestia, 47.
 MOEYENISSE, ook MONYSSSE, molestia, 30, 64.
 MOETHEIT, fatigatio, 12.
 MOGHEN, posse, pass.; valere, 2, 6v. (= posse, Strecker, s. 21).
 MO(E)GHENDE, potens, 34.
 MOGHENTLIC, potenter, 34v.
 MOYEN, vexare, 42; molestare, 57; inquietare, 64.
 MOYNGHE, vexatio, 17. In Mnl. wb. (IV, 1795) alleen bekend uit Teuth. Vg. Mnd.wb. III, 112: „Belästigung, Beschwerde, Beschädigung, Quetsung“; infestatio, 18v, 26v.
 MONYSSSE, zie MOEYENISSE.
 MURMURIEREN, murmuratio, 49.
 MURMURIERINGHE, murmur, 11.

N.

NAESTE, domesticus, 27.
 NAUHEIT, angustia, 6, 8v. Voor de bet. zie Hfdst. III, In deze bet. niet in Mnl.wb. IV, 2221.
 NAUWE, angustus. Mnl.wb. IV, 2218, niet in deze bet.
 NAUWE (adv.), caute, 5v; vix, 26, 36v.

NEDER, humilis, 25v.
 NEDERBUGHINGHE, depressio, 4. In het Mnl.wb. niet van elders bekend (IV, 2247). Als bet. wordt aldaar opgegeven „deemoed, gevoel van minderheid“.
 NEDERHEIT, humilitas, 18v; humiliatio, 42v.
 NEDERCLIMMEN, descendere, 39, 48v.
 NEDERWERPEN, deicere, 5.
 NEERNSTELIC, seriose, 55v.
 NEERNSTICHEIT, seriositas, 50v. = heftigheid; neernstich = driftig, verstoord. Aldus terecht Verd. ts. 41, bl. 121—122 tegen Verdam, Mnl.wb. IV, 2353: ernst, inspanning, volhardende ijver, naarstigheid.
 NEYGHELICHEIT, inclinatio, 11v, 38v, 45v.
 NEYGHEN, inclinare, 40.
 NEYGHINGHE, inclinatio, 46v.
 NEMEN, auferre, 2v, 30v; assumere, 41.
 NIETHEIT, nihilitas, 5, G 58 Va; nihil G 74 Va.
 NODEN, invitare, 6v, 58v; hortari, 22v, 25v.
 NOEMEN, appellare, 42v.
 NOET, necessitas, 18, 47v.
 NOETDRUIFTICH, necessarius, 7v, 10v.
 NOOTDURFTE, necessarium, 52.
 NOOTDURFTICHEIT, necessarium 12.
 NUTTICHEIT, utilitas, 18.

O.

OEFENEN, exercere, 4 = ascetisch oefenen. (Zie Bihlm. over „üben“, s. 605), exercere ab intra et exhibere ab extra = ofenen van binnen ende bewisen van buten, 1v.
 O(E)FENINGHE, exercitium, 32; ceremonialia.
 OFFERHANDE, hostia, 4; victima, 56v; oblatio, 56v.
 OFLATEN, intermissio, 50v, 61v.
 OKEN, augere, 59. Augere wordt gewoonlijk vertaald met „vermeerren“, zie ald.
 OMGAEN, circumire, 44. = zich bewegen.
 OMHELSEN (subst.), amplexus, 64v.

OMHELSEN (verb.), amplecti, 11, 29v; complecti, 66v.
 OMHELSSINGHE, amplexus, 53v.
 OMRYN, circuitus, 24v, 27. In circuitu eius = rondom hem (zo ook Mnl.wb. V, 160).
 ONACHSAEM, incurius, 32v, 38, 41.
 ONACHSAMHEIT, incuria, 24v.
 ONBEHOERLIC, indecens, 45v, 58. = ongepast.
 ONBECOMMERT, expeditus, 3, 55v. = vrij van.
 ONBEQUAME, ineptus, 19. = ongeschikt.
 ONBEQUAEMHEIT, ineptitudo, 36. De spir. bet. niet in Mnl.wb. V, 242.
 ONBEVOLICHEIT, insensibilitas, 3.
 ONBEWEGHELIC, immobiliter, 33v.
 ONBUUCHLIC, indeclinabilis, 49. In deze bet. niet in Mnl.wb. V, 293.
 ONDERCRUPEN, surrepere, 24v. = bekruipen, in het Mnl.wb. (V, 371), niet van elders bekend.
 ONDERLAET, intermissio, 40v, 47v, 49, 62, 64v.
 ONDERLINGHE, mutuus, 55.
 ONDERSOEKINGHE, discussio, 64v.
 ONDERSUEKEN, discutere, 6.
 ONDERVINDEN, experientia, 44v, 54v.
 ONDERVINDEN (verb.), experiri, 23.
 ONDERWERPINGHE, subiectio, 8v, 18v, 32. In deze bet. in het Mnl.wb. (V, 457) niet van elders bekend.
 ONEERSAM, inhonestus, 58 = onfatsoenlijk (Mnl.wb. V, 491).
 *ONFORMICH, informis, 40. Niet in Hwb.
 ONGHEBONDEN, illigatus, 56.
 ONGHEBRECLIC, indeficiens, 27v, 46; inviolabilis, 33v. Vg. Diefenbach, p. 307, kol. 1: „unzubrechlich, unzerbruchlich“.
 ONGHEEENT, infinitus, 65.
 ONGHEFORMET, informis, 7, 25v, 34v. In het Mnl.wb. niet van elders bekend. De verklaring ald. (V, 738) voor 25v is onjuist („niet naar Gods beeld gevormd, nog niet aan Chr. gelijk“), de bet. is „zonder vorm, materie, onstoffelijk“. Vg. ook ONFORMICH.
 ONGHEHYNDERT, irreverberate, 24v. De verklaring Mnl.wb. V, 562 „ongehinderd, onbelemmerd“ is

minder juist. De bet. is „rechtstreeks, niet teruggekaats“: reverberare = widderslaen, widderschlahen, widdertriben (Diefenbach, 497, kol. 1), widerschlahen = zurückstralen, reflectieren (Lexer, III, 855). Vg. Baxter-Johnson, p. 234: irreverberate = directly, unreflectedly. Zie ook ONWEDERBOECHLIC en ONWEDERBUGHELIC.
 ONGHELYCHEIT, dissimilitudo, 3v, 14v, 55. Zie voor de bet. vooral Hfdst. III en vg. het mhd. „unglichkeit“ bij Suso (Leben Seuse's, c. 30: Bihlm. 88); Bihlm. t.a.p. noot met verwijzing naar Aug. Conf., VII, 10 („in regione dissimilitudinis“), „dem lat. dissimilitudo nachgebildet = Entfernung von Gott“; vg. ook Büchl. d. ew. W. c. 1 (Bihlm., s. 200) en Bihlm. in gloss., s. 609: „Abwendung von Gott“ = dissimilitudo, iniquitas.
 ONGHEMEEN, incommutabilis, 18v. In het Mnl.wb. in dit verband (niet van personen gezegd), niet van elders bekend (V, 618).
 ONGHEMETEN, immensus, 34.
 ONGHESCHEIDEN, indivisus, 49v.
 ONGHESIERT, indecorus, 28v.
 ONLYDSAEMHEIT, impatientia, 49.
 ONMACHTICH, impotens, 51.
 ONMATEERLIC, immaterialis, 8v.
 ONMOGHELICHEIT, impossibilitas, 54v. = zwakheid, vg. Mnl.wb., V, 833.
 ONNOESELHEIT, innocentia, 57.
 ONNOSEL, innocens, 16v.
 ONNUT, inutilis, pass.; supervacuuus, 32v; indignus, 43; superfluus, 56v.
 *ONPUERLIC, impure, 7v. Niet in Hwb.
 ONREYN, lippus, 6v, 23.
 ONRUST, inquires, 43v.
 ONRUSTICH, tumultuosus, 36.
 ONRUSTICH (adv.), tumultuose, 50.
 ONRUSTICHEIT, inquietudo, 64v; distorta, (sc. res.), 63v.
 ONSALICH, miser, 32, 38.
 ONSALICHEIT, calamitas, 4v; miseria, 23.
 ONSALICLIKEN, miserabiliter, 4v, 29v.
 ONSCAMEL, invecundus, 58 = onrein of schaamteloos? De laatste bet. alleen in Mnd.wb., V, 74.
 ONSTADICH, instabilis, 4v, 29v.

- ONSTADICHEIT, mutabilitas, 37v; volubilitas, 40; instabilitas, 45v.
- ONTBINDEN, dissolvere, 11v.
- ONTFANGHEN, suscipere, 8, 54; accipere, 12v, 33; recipere, 35.
- ONTFANCLIC, ook —E—, acceptus, 4v, 33; susceptibilis, 43.
- O(E)NTFERMHERTELIC, misericorditer, 1.
- ONTFERMHERTICHEIT, sc. HEBBEN, misereri, 36v.
- ONTGAEN, effugere, 20v.
- ONTHOLDEN, continere, 36v, 65v; sustentare, 2, 63.
- ONTKOMMAREN, expedire, 2, 50.
- ONTLASTEN, exonerare, 69.
- ONTROEST, desolatio, 24v. De obj. bet. van ontroest is moedeloosheid, troosteloosheid, verslagenheid, mismoedigheid, vg. „ontroestynghē” — neerslachtigheid, moedeloosheid in de eerste Brief aan Lubbe (Verd. ts. 41, bl. 125), maar hier is het woord in subj. zin gebruikt: oorzaak van, reden tot, enz.
- ONTROESTELIC, desperate, 35. In het Mnl.wb., V, 1200, ten onrechte bij het adj. geplaatst.
- ONTSATEN, inquietare, 7, = in verwarring brengen, verstoren (Mnl.wb., V, 1208).
- ONTSET, desperatus, 1v. Deze bet. niet in Mnl.wb., V, 1236; destitutus, 39.
- ONTSIEN, timere, 6v, 15v, 21v; pertimescere, 8, 21, 21v, 32v; vereri, 42; perhorrescere, 42; horrere, 52v.
- ONVERMOEDELIC, inopinatus, 60v, = onverwacht, onvoorzien; het woord is in het Mnl.wb. (V, 1472) niet van elders bekend.
- ONVERMOET, inopinatus, 10v.
- ONVERSIENLIC, improvise, 38.
- ONVERWANDELIC, incommutabilis, 17v, 26v; invariabilis, 59; intransformabilis, 64v. Een typisch Sol. woord.
- ONVERWANDELIC (adv.), immutabiliter, 34.
- ONVERWINLIC, inexpugnabilis, 33v.
- ONVOLCOMEN, imperfectus, 44.
- ONVOLMAECHTHEIT, imperfectio, 68v.
- ONVRUCHTBAER, infructuosus, 38.
- ONWEDERBOECHLIC, inflexibiliter, 26. De verklaring in Mnl.wb., V, 1547, is minder juist: „zonder onderbreking”. De bet. is ongev. dezelfde als van ONGHEHYN-
- DERT (zie ald.), n.l.: niet weerkaast.
- ONWEDERBUGHELIC, irreflexus, 55. In het Mnl.wb. geen vindplaatsen.
- OETMOEDICH, humilis, 27v.
- OETMODICHEIT, humilitas, 17, 50; humiliatio, 53.
- OPDOEN, aperire, 46v.
- OPENBAER, apertus, 45; publicus, 31.
- OPENBAERINGHE, apparitio, 7.
- OPENBAERLIC, aperte, 5v, 14; manifeste, 23, 36v.
- OPENBAREN, apparere, 8v, 20; comparere, 19v; revelare, 23v; indicare, 25.
- OPGAEN, oriri, 5, 60.
- OPHOLDEN, intermissio, 64. — (verb.), cedere, 37; cessare, 20.
- OPCLYMMEN, ascensus, 6.
- OPCLYMMINGHE, ascensus, 6, 24v.
- OPRICHTEN, erigere, 18, 61.
- OPSETTEN, disponere, 13; decernere, 19v.
- ORDELEN, censere, 6v; dictare, 8; iudicare, 35.
- ORDINERINGHE, dispositio, 30, 41, 67. In het Mnl.wb. (V, 1957) alleen uit gloss. bekend, (= „ordening”), maar vg. Mnd.wb., III, 232.
- ORDINIEREN, disponere, 35v, 64v; praecordinare, 47v. Vg. Verd. ts. 40, bl. 214: „geordineert = geschicket, gesaet (ich), d.i. de juiste maat houdend, evenwichtig.
- ORDINIERLIC, ordinate, 45. = op juiste wijze.
- OVERDORPEL, sc. DER DOREN, subliminaria cardinum, 40v. Vg. Mnl.wb., V, 2120: „overdorpel es dat dwerse hout of steen, daer die dore atemale onder staet als si ghe-loken is”.
- OVERDRAGHEN, concordare, 5, 32v, 62v.
- OVEREENDRAGHEN, concordare, 40v.
- OVERGAEN, supergressio, 10v. — (verb.), excedere, 6.
- OVERGEVEN, resignare, 11v, 27v.
- OVERCLIMMEN, transcendere, 8v.
- OVERSPIL, sc. DOEN, adulterare, 58.
- OVERSPOELSTER, adultera, 58.
- OVERTRANSFORMIERT, transformatus, 8v, 27v. In het Mnl.wb. (V, 2312) niet van elders bekend.

OVERTREDER, fornicator, 5. De verkl. in Mnl.wb., V, 2315, „die zich tegen God verzet”, is minder juist. Zie ook GAEN VAN.
OVERTREDINGHE, fornicatio, 11v. 13. Deze bet. niet in Mnl.wb., V, 2315.
OVERTRECKEN, transsubstantiare, 69v. Deze bet. niet in Mnl.wb.
OVERVLODELIC, uberius, 23v.
OVERVLOEDIC, superfluus, 48v. In de bet. van „overbodig” niet in Mnl.wb. (V, 2330), noch in Mnd.wb. (III, 284).
OVERVLOEDICHEIT, abundantia, 33v, 52.
OVERVLOYEN, superabundare, 33v; abundare, 39; cumulari, 54v.
OVERWESEN, superesse, 7.

P.

PASSIE, passio, 10v; passibilitas, 2.
PELGRIMASIE, peregrinatio, 1v; incolatus, 2.
PINE, poena (= moeite: Strecker, s. 20), 28v; afflictio, 60v, 63.
PINEN, niti, 2, 33; moliri, 19; studere, 21v; conari, 68v.
PINEN (= pijnigen), punire, 13.
PROEVEN, probare, 20v, 23v, 51v.
PROPERLIC, proprie, 42v = bepaaldelijk, in het bijzonder (Mnl.wb. VI, 732).
PUER, purus, 2, 7, 17v; castus, 25.
PUERHEIT, puritas, 57.
PUERLIC, sincere, 4v.

R.

RADE, consilium, 29, 31v.
RADEN, consulere, 69v.
RECHTMAKYNGHE, correctio, 25. Het woord is in het Mnl.wb. (VI, 1129) alleen in de bet. „rechtvaardiging” en dan nog uitsl. uit gloss. bekend.
RECHTVERDICHEIT, iustitia, 33v.
REDE, ratio, 32v, 43v; sermocinatio, 56v.
REDE HEBBEN, in promptu habere, 62v. Voor „rede” = gereed (niet in Mnl.wb.) vg. Mnd.wb., III, 438.
REDELIC, dignus, 6.
REYN, castus, 5v; depuratus, 25; mundus, 59.
REYNICHEIT, munditia, 36v; pudicitia, 57; virginitas, 58.

REINIGHEN, purgare, 13, 36v.
REYNINGHE, purgatio, 56.
RELIGIOES, religiosus, 32.
*REPRESENTIERINGHE, repraesentatio, 69. Niet in Hwb.
REVERENCIE, reverentia, 39v.
REVERENSELICHE, reverenter, 32, 68v. = eerbiedig, niet = eerbiedwaardig, vg. Verd. ts. 42, bl. 132.
RYC, regio, 15; regnum, 19.
RYP, maturus, 8v, 50v.
ROEPEN, vocare, 23; clamare, 40; revocare, 44v.
ROEPINGHE, vocatio, 14.
ROEREN, attingere, 33v, 43, 64v.
ROUWE, dolor, 8.
RUST, quies, 44; tranquillitas, 63.
RUUMHEIT, spatium, 10. De spir. bet. (zie Hfdst. III) niet in het Mnl.wb. Het woord is bovendien alleen uit gloss. bekend (VI, 1732).

S.

SACHT, complacitus, 23v; mollis, 52v.
SACHTEN, mitigare, 4v; levigare, 39.
SACHTMOEDELIC, mansuete, 4v.
SACHTMODIC, mansuetus, 4v.
SACHTMODICHEIT, mansuetudo, 16v, 33v.
SAKE, causa, 1, 10v; occasio, 9; casus, 31.
SALICH, beatus, 7v, 10v; saluber, 27.
SALICHEIT, beatitudo, 6v, 13, 35; salus, 4, 38. **VOLBRACHTE** —, beatitudo consummata, 35.
SALICHLIC, felicissime, 10v. = gelukkig, voorspoedig. In deze bet. kent het Mnl.wb. (VII, 106) salichlic alleen uit de Teuth.; feliciter, 39v, 60v.
SALVE, unguentum, 48v.
SALVINGHE, unctio, 39.
SATHEIT, saturitas, 45v.
SATICHEIT, modestia, 4v, 16v. = ingetogenheid, bescheidenheid, vg. Mn.wb., VII, 185.
SCHADELIC, perniciosus, 56. = verderfelijk.
SCAELE, testa, 67. Zie KORLE.
SCAEMTE, verecundia, 8; rubor, 53v, 56v.
SCHALC, perniciosus, 32.
SCAMELHEIT, verecundia, 4.
SCANDE, scandalum, 1v, 17.
SCHEIDEN, sequestrare (= separare, Du Cange i.v.), 62.

SCHYN, *apparentia*, 3; *fulgor*, 23; *splendor*, 65.
 SCHOUWEN, *intueri*, 26.
 SCHREIEN, *moerere*, 37.
 SCULEN, *latitare*, 1v; *latere*, 39v, 51v. Zie ook WIKEN en vg. Verd. ts. 42, bl. 135.
 SCULINGHE, *latibulum*, 24v.
 SCHULT, *culpa*, 42.
 SEDEN, *mores*, 1v; *ceremonialia*, 69v.
 SEGHE HEBBEN, *tripudio*, 36v, 63.
 SEKERHEIT, *securitas*, 10; *certitudo*, 14.
 *SELFHEIT, *identitas*, 7.
 SENATOERSCAP, *senatus*, 63.
 SENDINGHE, *missio*, 12.
 SERICHEIT, *dolor*, 7v, 63; *moeror*, 45v.
 SETTINGHE, *dictamen*, 8v. = *inzettingen*, vg. Mnl.wb., VII, 1020.
 SIMPEL, *simplex*, 16, 25v. Deze bet. niet in Mnl.wb., VII, 1122 en v.v., noch in de samenstellingen. Voor de bet. zie SLICHTEN.
 SYMPELHEIT, *simplicitas*, 21v.
 SIMP(E)LIC, *simpliciter*, 12.
 SYMPEL MAKEN, *simplificare*, 55. Voor de bet. zie SLICHTEN!
 SYNLICHEIT, *sensualitas*, 28v, 40.
 SLICHTEN, *simplificare*, 40v. Verdam merkt in een Aanm. bij dit woord (VII, 1253) het volg. op: „Niet zeker is de bet. v. h. woord in Gerl. Pet. Sol., 40v; men kan het brengen tot „slecht” in de bet. van „eenvoudig” en het w.w. opvatten als „vereenvoudigen, als eenvoudig of verklaarbaar beschouwen”. Deze interpretatie is niet juist: Slichten betekent hetzelfde als *sympelmaken* (zie ald.) en dit „simpl” is niet = eenvoudig, maar = enkelvoudig.
 SNODE WERDEN, *vilescere*, 56v.
 SNODELIC, *sordide*, 31 (= *armoedig?* vg. Mnl.wb., VII, 1425); *vitiose*, 38 (= *schandelijk?* vg. ald. 1426).
 SNOET, *vilis*, 6v, 25v; *vitiosus*, 32v; *despicabilis*, 38v.
 SNOETHEIT, *vilitas*, 52.
 SNOEVELEN, *vacillare*, 16, 18, 30. Het woord is in de bet. van wankelen in het Mnl.wb. (VII, 1403) niet van elders bekend, maar vg. Mnd.wb., IV, 269: „*straucheln, stolpern, stürzen, fallen*”). De verklaring van Verdam t.a.p. is niet juist: *snoevelen* bet. hier niet „tot iets kwaads geneigd zijn of over-

hellen”, want het is niet *vacillare ad*, maar *secundum*, dus = wankelen, heen en weer geslingerd worden, naar gelang van de uitwendige omstandigheden.
 SNOVELINGHE, *vacillatio*, 59. Het woord is in het Mnl.wb. (VII, 1404) niet van elders bekend. Voor de minder juiste verklaring ald. zie SNOEVELEN.
 SOBERHEIT, *sobrietas*, 13v.
 SOETICHEIT, *dulcedo*, 9v.
 SORCHVOLDICH, *sollicitus*, 2v, 28.
 SORCHVOLDICHEIT, *sollicitudo*, 2v.
 SORGHEN, *sollicitari*, 38v; *zelare*, 51. In de bet. „*ijveren*” (*zelare* = *ijveren*: Strecker, s. 21) niet in Mnl.wb., VII, 1592 v.v.
 SORICHVOLDELIC, *sollicite*, 35v.
 STERC, *vehemens*, 16v; *fortis*, 17, 34; *corroboratus*, 40v; *urgens*, 56v; *validus*, 64.
 STERC BLIVEN, *prevalere*, 44.
 STERCKELIC, *districte*, 49 (= *streng*, vg. Str. 19 en Mnl.wb., VII, 1959); *fortiter*, 5; *valide*, 40v; *vehementer*, 47.
 STERKEN, *confortare*, 39v; *confirmare*, 60v.
 STERCHEIT, *fortitudo*, 21v, 46v; *valetudo*, 42v.
 STICHTEN, *aedificare*, 52 = *geest opbouwen*.
 STICHTINGHE, *aedificatio*, 52.
 STRENGLIC, *seriose*, 32, 35v; *strenue*, 38v.
 SUCHTINGHE, *gemitus*, 19v.
 SWAERHEIT, *gravitas*, 12, 30, 64.
 SWAERLIC, *difficulter*, 6.

T.

*TEGADERGHELYMET, *conglutinatus*, 28, vg. „*an (gode) ghelymet worden*” en „*an gode cleven*”. Verd. ts. 41, bl. 119.
 *TEGADERVOGHINGHE, *coniunctio*, 53v, 54.
 TEGHENHEIT, *contrarietas*, 6; *adversa*, 12v, 16v; *adversitas*, 43v.
 TEGHENCOMEN, *obviare*, 26v.
 TEGHENWERPEN, *obicere*, 20.
 TEGHENWOERDICH, *praesens*.
 TEGHENWOERDICHEIT, *praesentia*, 22.
 TEGHENWORP, *obiectum*, 26, 54.
 TIDEN, *pertingere*, 47; *tendere*, 47v.
 TIMMEREN, *fabricare*, 58, 64.

TOEDOEN, augmentare, 67v; adde-
re, 67v.
TOEGADERCALLINGHE, confabu-
lacio, 39 = samenspraak. Het
woord is in het Mnl.wb. (VIII,
149) niet van elders bekend.
TOEGHELOVEN, credere, 17v, =
toevertrouwen. In deze bet. in het
Mnl.wb. (VIII, 415) niet van el-
ders bekend.
TOEHERDINGHE, exhortatio, =
aansporing, opwekking, vg. Mnl.
wb., VIII, 419.
TOESETTEN, apponere, 23v, 24,
29.
TOEVALLIGHE DINGHE, acciden-
tia, 18, 33v. De bet. van accidens
is in het Sol. altijd accidens con-
tingens en wordt vertaald met toe-
vallighe dinghe. Over de inhoud
der accidentia vg. Hfdst. III.
TOEVO(E)GHEN, coniungere, 49v,
50; applicare, 58v.
TONEN, ostendere, 4; exhibere, 4;
praesentare, 7; revelare, 27; adhi-
bere, 59.
TONINGHE, ostentio, 16v, 44v. =
schijnvertoning.
TRACTIEREN, tractare, 59v, = be-
peinzen?
TROEST, consolatio, 1v, 24v; sola-
tium, 10v, 13, 37, 39.
TROESTELIC, sperate, 35, = op-
beurend, opwekkend, bemoedigend,
vg. Mnl.wb., VIII, 719.
TROESTEN, consolari, 24, 32v.
TUGHEN, testari, 1v.
TWIVEL, haesitatio, 56; dubietas,
11v, 22.
TWIVELACHTICHEIT, dubietas,
5v, = twijfelmoedigheid, wanhoop,
vg. Mnl.wb., VIII, 840.

U.

UTERST, superficialis, 25.
UTERSTE, superficies, 4, 13v, =
het uitwendige, het uiterlijk. In het
Mnl.wb. is dit woord als substan-
tief niet van elders bekend (VIII,
1025).
UUTGANC, exitus, 21v.
UUTGHEVEN, expendere, 4; ex-
ponere, 12; appendere, 45v.
*UUTKIRINGHE, extraversio, 64.
Niet in Hwb. extraversio (tegen-
over introversio, zie INKIERIN-
GHE) is mhd. „usker“ = Aus-
kehr, Beschäftigung mit äusseren
Dingen (Bihlm., s. 612).

UUTNEMEN, acceptio, 46v, = on-
derscheid maken tussen verschil-
lende personen, vg. Mnl.wb., VIII,
990.
UUTREYKEN, extendere, 68, 69.
UUTSETTEN, extraponere, 64v.
UUTTRECKEN, extendere, 67v, te
verbeteren in UUTREYKEN of =
hemselven uitgaan, vertyen, enz.?
UUTVECHTEN, expugnare, 64. De
verklaring (Mnl.wb., VIII, 1094)
„bevechten, bestrijden“ (anfechten)
is minder juist; expugnare = ver-
volgen (Str. 19) en dezelfde tekst
wordt ook elders met „uutvechten“
vertaald.
*UUTVLETINGHE, effluentia, 35.
Niet in Hwb.
UUTVLIETEN, effluxus, 65.
UUTVLOYEN, effluere, 39.
UUTVLOYNGHE, effluentia, 66v.
Het Mnl.wb. (VIII, 1103) kent dit
woord niet in spir. bet.

V.

VALLEN, succumbere, 18.
VAST, solidus, 60, 64; tenax, 65.
VASTELIC, inviolabiliter, 68.
VASTHEIT, soliditas, 69v.
VERBEIDEN, praestolare, 46v; ex-
pectare, 1v, 23, 60v; tardare, 22.
VERBERGEN, dissimulare, 5.
VERBLIDEN, exsultare, 9, 23; con-
gaudere, 23v; gratulari, 28v.
VERBLIDINGHE, exsultatio, 5.
VERBOLGHENTHEIT, furor, 15v.
VERBORGHEN, occultus, 48, 48v;
profundus, 52; absconditus, 22.
VERDERVEN, perire, 13; corrup-
pere, 37v.
VEDRACHLICHEIT, tolerantia, 3v,
51v, 66v.
VERDRIET, taedium, 10, 21v, 28v,
38v.
VERDRIVEN, repellere, 61v.
VERDRUCKEN, deprimere, 6.
VERDRUCKINGHE, depressio, 15,
42v.
VERDUUSTEREN, obtundere, 5v;
obnubilare, 6v; obscurare, 7; ob-
fuscare, 19.
VERENIGHEN, unire, 2, 3v; unifi-
care, 55.
VERENINGHE, unio, 28v, 48.
VERGADEREN, congregare, 57, 66;
colligere, 60v; recolligere, 69. Refl.
HEM — se colligere, 1, in het
Mnl.wb. niet in deze bet. Verga-

deren = versamenen, concentreren van de gedachten op het goddelijke, zie Verd. i.v. „enicheit”, ts. 40, bl. 210.

VERGAEN, deficere, 2; evanescere, 5v, 27, 60; perire, 28v; arescere, 41v, 57v; villescere, 57v.

VERHEREN, dominari, 13v.

VERHEFFEN, exaltatio, 53, 61.
— (verb.), extollere, 52; exaltare, 61.

VERHEFFINGHE, exaltatio, 41v, 42v. In deze spir. bet. niet in Mnl. wb., VIII, 1821.

VERHENGHEN, permittere, 47, 63v; ordinare, 48.

VERHERDEN, obdurescere, 65.

VERHUDEN, abscondere, 22, 23, 48.

VERIDELLEN, evanescere, 2. Het woord is in deze bet. (te niet gaan, vg. VERGAEN) in het Mnl.wb., VIII, 1872, niet van elders bekend.

VERKIERT, perversus, 56v.

VERKIESEN, electio, 38v, 44, 64v.
— (ver.), eligere, 52.

VERKIESINGHE, sc. KYNDER DER — filii adoptivi, 54.

VERCLEYNEN, parvifico, 55v.

VERCLEININGHE, parvificatio, 55v.

VERCRIGHEN, adipisci, 19v; obtinere, 28v; acquirere, 57v.

VERLEYDEN, seducere, 37v.

VERLICHTEN, illuminare, 6, 22.

VERLICHTENISSE, levamen, 40v.

VERLICHTINGHE, illuminatio, 36.

VERMAENINGHE, admonitio, 65.

VERMAKEN, reficere, 53.

VERMAKINGHE, refectio, 65.

*VERMANYCHVOLDINGHE, multiplicatio, 21. Niet in Hwb.

VERMEERREN, augere, 13.

VERMANYCHVOLDIGHEN, multiplicare, 22.

VERMETELHEIT, praesumptio, 13v.

VERMETEN, praesumere, 41v.

VERMINREN, detrimentum, 8, 62; minoratio, 69v, = smaad?, vg. Verd. ts. 42, bl. 146 en Mnl.wb., VIII, i.v. „verminren”, 2143 sub 2.

VERMINREN (verb.), decrescere, 59; minuere, 59; deficere, 63.

VERMODEN, arbitrari, 6v; aestimare, 16; praesumere, 20v; putare, 20v, 31v.

VERMOEDINGHE, reputatio, 44v; aestimatio, 53; existimatio, 64v.

VERNEDEREN, humiliare, 6, 15, = VEROETMODIGHEN.

VERNEDERINGHE, humiliatio, 41v.

VERNIEN, renovare, 62, 64v.

VERNIETEN, annihilare, 61.

VERNIETINGHE, annihilatio, 55v.
Het woord is in het Mnl.wb. overigens slechts uit gloss. bekend (VIII, 2195—2196). Vg. Mnd.wb. V, 412 i.v. „VORNICHTINGE”; obductio, 60v.

VEROETMODIGHEN, humiliare, 5.

(VER)ONMENSCHELICHEIT, abhominatio, 5. Het woord is in het Mnl.wb. (VIII, 2224) niet van elders bekend. Vg. Mnd.wb., V, 480 i.v. „verunminchen”.

* (VER)ONMENSCHELIC, abhominatio, 5.

*VERONTRUSTIGHEN, inquieta-re, 49v.

VERONWEERDIGHEN, abhominari, 28v; dedignari, 34v.

VERSIERYNGHE, ornamentum, 31.

VERSLAGHENHEIT, concussio, 11, 67v. In het Mnl.wb. behalve uit gloss. overigens niet bekend (VIII, 2454).

VERSLINDEN, absorbere, 22v.

VERSMAEN, renuere, 1; respuere, 32v; vilipendere, 59v; parvipendere, 32v; contemnere, 36, 38, 48v.

VER SMAET, despicabilis, 39v; abiectus, 51v.

VER SMAETHEIT, despectio, 47v, 63.

VERSTANDENISSE, cognitio, 57v.

VERSTANT, intellectus, 26, 32v; SINLIC —, intellectus sensibilis, 26.

VERSTORINGHE, commotio, 4v; turbatio, 43, 52v.

(VERTIEN), alleen „vertoeghe”, 23v, tardare.

VERTIINGHE, resignatio, 38, vg. mhd. „verzihen sich = sich los-sagen, verzichten” (Bihlm. 618).

VERVOLGINGHE, persecutio, 3v.

VERWANDELEN, transformare, 6, 7, 34v. Deze bet. niet in Mnl.wb. (IX, 835—836), noch in Mnd.wb. (V, 302—303); mutare, 37, 40v.

VERWANDELINGHE, vicissitudo, 59; permutatio, 63.

VERWEERTHEIT, zie VERWIERTHEIT.

VERWERPEN, deicere, 19.

VERWERPINGHE, purgamentum, 1v; vilipensio, 8; abiectio, 60; deicecto, 61; peripsema, 48v.

VERWIERT, perplexus, 17; implicatus, 59v; distortus, 60.
VERWIERTHEIT, perplexitas, 5v, 32v, 56v, 61, = verwardheid, onzekerheid, onrustigheid, twijfelmoe- digheid, (Mnl.wb., IX, 338); in deze bet. niet van elders bekend; implicatio, 67v.
VERWORPELIC, abiecte, 31.
VERWORPEN, abiectus, 53.
VERWORPENHEIT, vilitas, 52; abiectio, 52.
VESTIGHEN hem, se fundare, 38v.
VLITELIC, caute, 6; diligenter, 31, 33.
VLITICHEIT, sollicitudo, 21v.
VOERSIENICHEIT, praedestinatio, 63v, 64v.
VOERVLUCHTICH, profugus, 14; fugitivus, 29v.
VOERTGAEN, proficere, 4v; procedere, 7.
VOERTGANC, profectus.
VOERTSETTEN, promovere, 66v.
VOERTSETTINGHE, reputatio, 7v; promotio, 61, 69v, = lof, eer, vg. Verd. ts. 42, bl. 148.
VOLBRENGHEN (subst.), consummatio, 67.
VOLBRENGHEN (verb.), consummare, 8v, 14, 21v; perficere, 35v; implere, 56v.
VOLGHINGHE, persecutio, 60.
VREEMTHEIT, peregrinatio, 2; alietas, 10v. De laatste (mystieke) bet. niet in Mnl.wb., IX, 1293.
VREMT, alienus, 2. Zie voor de bet. Hfdst. III.
VROLIC, iocundus, 15, 56v; rotundus, 58v. Wat dit laatste hier moet betekenen, is mij niet duidelijk. De bet. „rond” (Dief. „sinwel etc”, 501 en daarvoor Lexer i.v.) past niet. Misschien = gelijkmatig? (Baxter-Johnson „flat”, p. 366; Du Cange „graviter, lente, aequaliter, distincte”, p. 811).

W.

WAELRUCKENTHEIT, flagrantia, G 78 Vb.
WANDEREN, ambulare, 2v, 16, 21v; versari, 18v; conversari, 4v, in de uitdr. „coram Domino”: zie daarvoor Hfdst. III; pergere, 11.
WANDERINGHE, conversatio, 1v, 12v, 32v; deambulatio, 24v.
*WEDERBUGHEN, reflexus, 53v.
WEDERBUGHEN (verb.), reflectere, 41, 65, = terugschijnen, terugkaatsen (Mnl.wb., IX, 1910).
WEDERMAKEN, reformare, 5.
WEDERMAKINGHE, reformatio, 13v, 49.
WEDERSEGGHEN, contradictio, 51, 61v.
WEDERSLAEGHEN, repercussus, 65, = afslaan, terugslaan, vg. Mnl.wb., IX, 1969 i.v. „weder slaen”.
WEDERSPRINGHEN, resilire, 65, = terugstuiten. In het Mnl.wb. overigens alleen uit gloss. bekend (IX, 1979).
WERC, **WERKEN**, operatio, 19, 42, 51; effectus, 67.
WERKELIC, actualiter, 8; effective, 63v.
WERKINGHE, operatio, 62v.
WESEN, essentia, 5, 21, 26v, 34; ipsum esse, 26v; existentia, 58v.
WESELIC, essentialis, 66v.
WETICH, conscius, 67v.
WIKEN, cedere, 19, 66v.
WIKINGHE, cessio, 66v. Als devotenterm niet in het Mnl.wb. Bovendien alleen uit gloss. bekend. (IX, 2537).
WILLICH, voluntarius, 42v, 50.
WISSEL, cambitio, 12 (= permutatio: Du Cange i.v. „cambire”, II, p. 41, 2de kol.).
WONDERLICHEIT, importunitas, 4v, 17, 63v, = onbehoorlijkheid. In deze bet. in het Mnl.wb. (IX, 2788) niet van elders bekend; mirabilitas, 50v.
WONEN, habitare, 19v; inhabitare, 25v; commorari, 65; degere, 57.

LITTERATUURLIJST.

In deze lijst zijn niet opgenomen oudere algemeen historische of kerkhistorische en bibliografische werken, artikelen in encyclopaedieën en handboeken.

- Aalders, W. J.: *Mystiek, haar wezen, vormen, waarde.*
- Acquoy, J. G. R.: *Gerardi Magni Epistolae XIV* (Amstelodami 1857).
- *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 dln. (Utrecht 1875—1880).
- *De kroniek van het fraterhuis te Zwolle* in VMKAW afd. letterk. 1880 bl. 1vv.
- *Het Soliloquium van Gerlach Peters en de Epistola de vita et passione Domini Nostri Jesu Christi* in HML 1891/1892 bl. 95vv.
- Altmeyer, J. J.: *Les précurseurs de la Réforme au Pays-Bas*, 2 dln. (La Haye 1886).
- Arens, Eduard: *Zitate und Anspielungen in der Imitatio Christi des Thomas von Kempen* in Theologische Quartalschrift 112. Jg. (1931) s. 135ff.
- Assemaine, Dom E.: *Le Soliloque enflammé de Gerlac Peters* (Librairie de St. Thomas d'Aquin, St. Maximin (Var) 1921).
- Axters O.P., St.: *Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsche Dominikaansche vroomheid* (Afz. versch. zonder uitg. en jaar, oorspr. een artikelenreeks in OGE).
- *Schets van een geschiedenis der Nederlandsche scholastieke vaktaal* in *Kultuurleven* 6de jg. (1935) bl. 108vv., 256vv., 380vv.
- Barnikol, E.: *Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben* (Tübingen 1917).
- *Luther in Magdeburg und die dortige Brüderschule* in *Theologische Arbeiten n. F.* Heft 17 (Tübingen 1917) s. 1ff.
- Bäumker, Cl.: *Geist und Form der mittelalterliche Philosophie* in *Beitr. zur Geschichte der Phil. des Mittelalters*, 1928 s. 28ff.
- Becker S.J., Victor: *L'auteur de l'Imitation et les documents neerlandais* (La Haye 1882).
- *De twee verschillende redactieën der Windesheimsche kronyk* in *Kath.* 87 (1885) bl. 388vv.

- *Eenige oude dietsche versjes* in Kath. 88 (1886) bl. 364vv.
- *Een onbekende kronyk van het klooster te Windesheim* in BMHG 10 (1887) bl. 376vv.
- Bernhart, J.: *Bernardische und Eckhartische Mystik in ihren Beziehungen und Gegensätzen. Eine Dogmengeschichtliche Untersuchung* (Kempten und München 1912).
- *Die philosophische Mystik des Mittelalters von ihren antiken Ursprüngen bis zur Renaissance* (München 1922).
- Beuken, J. H. A.: *Rondom een Middelnederlandsche Eckehartekst* in OGE 1934 bl. 310vv.
- Bihlmeyer, K.: *Heinrich Seuse. Deutsche Schriften* (Stuttgart 1907)
- Boeckl, Karl: *Die Eucharistie-Lehre der deutschen Mystiker des Mittelalters* (Freiburg i. Br. 1924).
- Boehmer, H.: *Loyola und die deutsche Mystik* (Leipzig 1921).
- *Der junge Luther Zw. Aufl.* (Gotha 1929).
- Bonet-Maury, G.: *Gerard de Groote. Un précurseur de la Réforme au quatorzième siècle* (Paris 1878).
- *De opera scholastica fratrum vitae communis in Nederlandia* (Lutetiae Parisiorum 1889).
- Borgeaud, Ch.: *Histoire de l'Université de Genève. L'académie de Calvin 1559—1798* (Genève 1900).
- Borne, O.F.M., Fid. v. d.: *De observantie-beweging en het ontstaan der provincie Germania Inferior (1529)* in CFN II (1931) bl. 133vv.
- *Renaissance-probleem en geschiedenis der spiritualiteit* in HT 1932 bl. 354vv.
- Boutzbachii, Joanni: *Auctarium de scriptoribus ecclesiasticis* uitg. ZBG (1871) s. 238ff.
- Brinkerink, D. A.: *Biographieën van beroemde mannen uit de Deventerkring* in AAU 27, 28 en 29.
- Briquet, C. M.: *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier etc.* 4 dln. (Genève etc. 1907).
- Brugmans, H. en O. Oppermann: *Atlas der Nederlandsche palaeographie* ('s-Gravenhage 1910).
- Bruin, C. C. de: *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament* (Gron. Batavia 1935).
- Buisman, J. F.: *De ethische denkbeelden van Hendrik Laurensz Spiegel* (Wageningen 1935).
- Burckhardt, J.: *Die Kultur der Renaissance in Italien* (2. Aufl. Leipzig 1869).
- Burdach, Konrad: *Die seelischen und geistigen Quellen der Renaissancebewegung* in HZ (1934) 149 s. 477ff.
- Cassirer, E.: *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance* (Leipzig-Berlin 1927).

- Chamber, E. K.: *The mediaeval Stage* vol. II (Oxford 1903).
- Clarisse, Th. Adr.: *Over den geest en de denkwijze van Geert Groote kenbaar uit zijne schriften met aanteekeningen van Prof. J. Clarisse* in *AKG I* (1829) bl. 355vv.
- Clemen, O.: *Johann Pupper von Goch* (Leipzig 1896). Band 2, Heft 3 van de *Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte*.
- *Gerlach Petersen ein zweiter Thomas à Kempis* (Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung No. 35 Sonnabend, den 21. März 1896).
- Connolly, James L.: *John Gerson. Reformer and Mystic* (1928).
- Daniels, S.J., A. L. J.: *Les rapports entre Saint François de Sales et les Pays-Bas 1550—1700* (diss. Amsterdam 1932) Nijmegen 1932.
- David ab Augusta, O.F.M., Fr.: *De exterioris et interioris hominis Compositione secundum triplicem statum incipientium, proficientium et perfectorum libri tres castigati et denuo editi a pp. collegii s. Bonaventurae* (Ad. Claras Aquas (Quaracchi) 1899).
- Debonnie, C.ss.R., P.: *Corneille Gérard à Saint-Victor* in *NAKG NS* (1924) bl. 161vv.
- *Jean Mombaer de Bruxelles abbé de Livry. Ses écrits et réformes* (Louvain, Toulouse 1928).
- Delprat, G. H. M.: *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote etc. etc.* (Utrecht 1830; 2de dr. Arnhem 1856).
- DeSchaepdrijver, S.J., E.: *La Dévotion Moderne* in *NRT* t. 54 (1927) p. 742 ss.
- Dillenburger: *Zur Geschichte des deutschen Humanismus* in *ZG* 29. Jg. n. F. Band 29.
- Dolch, W.: *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen* (diss. Leipzig 1909).
- D. v. (= J. I. v. Doorninck): *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van het onderwijs in Overijssel* in *Bijdr. tot de gesch. v. Overijssel* uitg. door Mr. J. I. van Doorninck en Mr. J. Nanninga Uitterdijk V (Zwolle 1879) bl. 50vv.
- Eekhof, A.: *De avondmaalsbrief van Cornelis Hoen (1525). In facsimile uitgegeven en van inleiding voorzien* ('s-Gravenhage 1917).
- Fredericq, Paul: *De Nederlanden onder Keizer Karel — I: De dertig eerste jaren der 16de eeuw* (Gent 1885).
- Freudenthal, J.: *Lorenzo Valla als Philosoph* in *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 12. Jg. 1909 s. 724 ff.
- Fritzen: *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck. I: Unter der Herrschaft der Herzöge von Geldern 1406—1473* (Programm Collegium Augustinianum zu Gaesdonck 1872).

- Geesink, G. H. J. W. J.: *Gerard Zerbolt van Zutphen* (Amsterdam 1879).
- Gerretsen, J. H.: *Florentius Radewijns* (Nijmegen 1891).
- Gleumes, H.: *Welche Mystiker haben den Verfasser der Imitatio Christi beëinflusst?* (Inaugural-Dissertation Münster i.W.) Sendenhorst 1926.
- *Die Stellung Gerhard Groot's und die Windesheimer zum Zistercienserorden* in Zeitschr. f. Ascese und Mystik 10. Jg. (1935) s. 35 ff.
- *Gerhard Groot und die Windesheimer als Verehrer des hl. Bernhard von Clairvaux* in Zeitschr. f. Ascese und Mystik 10. Jg. (1935) s. 90 ff.
- Goeters, W.: *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformirten Kirche der Niederlande* (Leipzig 1911).
- Goyens, O.F.M., P. J.: *De Franciscaansche wetgeving nopens de overweging* in OGE 1931 bl. 14vv.
- Grabmann, Martin: *Wesen und Grundlagen der katholischen Mystik* (München 1922).
- Graswinckel, D. P. M.: *Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen* in Arnhem Zeven eeuwen stad Officieel Gedenkboek (Arnhem 1933) blz. 123vv.
- Greitemann, N. Th. J.: *De studiis exegeticis devotionis modernae* (vg. „De Tijd“ 7 en 9—11—'35).
- Groult, P.: *Les mystiques des Pays-Bas et la littérature Espagnole du 16. siècle.*
- Grube, Karl: *Johannes Busch. Augustinerpropst zu Hildesheim. Ein katholischer Reformator des 15. Jahrhunderts* (Freiburg i. Br. 1881).
- *Die literarische Tätigkeit der Windesheimer Congregation* in Der Katholik bd. 61 (1881) s. 42 ff.
- *Gerhard Groot und seine Stiftungen* (Köln 1883).
- *Des Augustinerpropstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum.* Herausgegeben von der Historischen Commission der Provinz Sachsen. (Halle 1887).
- Heppe, Heinrich: *Geschichte des Pietismus und der Mystik namentlich der Niederlande* (Leiden 1879).
- Haasz, R.: *Die Kreuzherren in den Rheinlanden* (Bonn 1932).
- Hak, H. J.: *Marsilio Ficino* (diss. Utrecht 1934).
- Heimbucher, M.: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche, I. Lief. 3. Aufl.* (Paderborn 1931).
- Hermelink, H.: *Die religiösen Reformbestrebungen des deutschen Humanismus* (Tübingen 1907).
- Hermesdorf, B. H. D.: *Geert Groote en zijn verhouding tot recht en rechtspraak* in HT 9 (1930) bl. 109vv.

- Hirsche, K.: *Brüder des gemeinsamen Lebens* in RE 11 s. 678 ff.
 — *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi* 3. Band (Berlin 1894).
- Hoop Scheffer, J. G. de: *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* in St. en B. I (1870) 1vv.
- Horsch, John: *Is Dr. Kuehler's conception of early Dutch Anabaptism historically sound?* (Mennonite Press: Scottsdale, Pennsylvania 1936[?]).
- Huyben, O.S.B., Dom J.: *Barth. Anglicus en zijn invloed* in OGE I (1927) bl. 170vv.
 — *Jan van Schoonhoven* in OGE 1932 bl. 282vv.
- Huizinga, J., *Erasmus*. Tweede herziene druk (Haarlem 1925).
 — *Het probleem der Renaissance* in Tien Studiën (Haarlem 1926) 289vv.
 — *Herfsttij der Middeleeuwen*. Derde herziene druk (Haarlem 1928).
 — *Cultuurhistorische verkenningen* (Haarlem 1929).
 — *Burgund eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisses* in HZ Band 148 (1933) s. 1 ff.
- Hylkema, C. B.: *Reformateurs. Geschiedkundige Studien over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw*. (Eerste stuk Haarlem 1900, Tweede stuk 1902).
- Hyma, A.: *The Christian Renaissance. A history of the Devotio Moderna* (Grand Rapids Michigan 1924).
 — *The „De libris teutonicalibus“ by Gerard Zerbolt of Zutphen* in NAKG NS 1924 bl. 42vv.
 — *The influence of the „Devotio Moderna“* in NAKG NS 19 (1926) bl. 275vv.
 — *The youth of Erasmus* (Ann Arbor, Michigan 1932).
 — *Erasmus and the Oxford Reformers (1493—1503)* in NAKG NS 25 (1932) bl. 69vv en 97vv.
- Jong, J. de: *Het karakter en de invloed van de moderne devotie* in HT 1925 bl. 26vv.
 — *Een Nederlandsche godsdienstige beweging: de Moderne Devotie* in NKSt. jg. 28 (1928) bl. 99vv, 138vv.
 — *Het godsdienstig standpunt van Erasmus* in HT 1932 bl. 317vv.
- Jostes, F.: *Beiträge zur Kenntniss der niederdeutschen Mystik* in Germania 1886 s. 1 ff.
- Kemp, A. C. J. van der: *De Duitsche „Gottesfreunde“ en de Nederlandsche „Devoten“* in St. en B. I (1870) bl. 258vv.
- Knappert, L.: *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden* (1924).
- Knierim, P. H. J.: *Dirc van Herxen* (1926).

- Knuttel, J. A. N.: *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming* (diss. Leiden 1906).
- Köhler, W.: „Die Geisteswelt Ulrich Zwinglis. Christentum und Antike (Gotha 1920).
- Kok, O.F.M., D. de: *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiarissen vóór de hervorming* (Utrecht 1927).
- Krafft, K. und W. Creelius: *Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Rheinland und Westfalen* in ZBG n. F. (1876) s. 1 ff.
- *Mitteilungen über Alex. Hegius und seine Schüler* in ZBG (1871) s. 238 ff.
- Kraus, F. X.: *Venerabilis Thomae à Kempis Opuscula* (Augustae Treverorum 1868).
- Kronenburg, C.ss.R., J. A. F.: *Maria's heerlijkheid in Nederland* VMVOR 29ste stuk, 2de reeks 5de stuk (1913) bl. 1vv.
- Kronenberg, H.: *Wanneer is A. Hegius te Deventer gekomen?* in (Amsterdam, z.j.).
- Kruitwagen, O.F.M., B.: *De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1447) en de schriftsoorten van de broeders van het gemeene leven en de Windesheimers* in Het Boek 22 bl. 209vv., 23 bl. 1vv. en 129vv.
- Kühler, W. J.: *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (Rotterdam 1908; 2de dr. 1914).
- *Vita Gerardi Magni van Petrus Hoorn* in NAKG NS 6 (1909) bl. 325vv.
- *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de 16de eeuw* (1932).
- *De betrouwbaarheid der geschiedschrijving van Thomas à Kempis* in NAKG NS 25 (1932) bl. 49vv.
- *De oorspronkelijke Vita Gerardi Magni en haar schrijver* in St. 119 (1933) bl. 66vv.
- Langenberg, R.: *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Mystik* (Bonn 1902).
- Lehmann, Paul: *Reste einer Frühfassung von Johann Buschs Windesheimer Chronik* in Historisches Jahrbuch 54 (1934) s. 230 ff.
- Leitsmann, Ernst: *Ueberlick ueber die Geschichte und Darstellung der paedagogischen Wirksamkeit der Brüder des gemeinsamen Lebens* (Inaugural-Dissertation Leipzig), Leipzig 1886.
- Liebert, Arthur: *Giovanni Pico della Mirandola. Ausgewählte Schriften übersetzt und eingeleitet* (Jena und Leipzig 1905).

- Lieftinck, G. I.: *Hendrik Mande als bewerker en compiler in ts.* 51 (1932) 201vv.
- *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften* diss. Amsterdam (Gron. Batavia 1936).
- Lindeboom, J.: *Erasmus. Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*" (Leiden 1909).
- *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland* (Leiden 1913).
- *Stiefkinderen van het Christendom ('s-Gravenhage 1929).*
- *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme* Dl. 1 (Huis ter Heide 1929).
- Linhardt, Robert: *Die Mystik des hl. Bernhard von Clairvaux* München 1923).
- Löffler, Kl.: *Das Schrift- und Buchwesen der Brüder vom gemeinsamen Leben* in Zeitsch. für Bücherfreunde XI. Jg. (1907/1908) 2. Bd. s. 286 ff.
- *Quellen zur Geschichte des Augustinerchorherrenstifts Frenswegen (Windesheimer Kongregation)* Soest 1930.
- Malou, J. B.: *Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre de l'imitation de Jésus-Christ*" (Louvain 1848) p. 222 ss: Incipiunt quaedam admonitiones valde utiles divi (I. domini) Florentii, quondam prioris (I. patris) domus clericorum in Daventria.
- Man, D. de: *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren* (diss. Amsterdam 1919).
- *Heinrich Suso en de Moderne Devoten* in NAKG NS 19 (1926) bl. 279vv.
- *Een onbekende Middelnederlandsche vertaling van Johann Tauler's preeken* in NAKG NS 20 (1927) bl. 35vv.
- *Een vermeend tractaat van Salome Sticken* in NAKG NS 20 (1927) bl. 275vv.
- *Meister Eckehart in Weesperhandschriften* in NAKG NS 20 (1927) bl. 281vv.
- Martin, Alfred von: *Die Populärphilosophie des Florentiner Humanisten Coluccio Salutati (Ein Beitrag zur Kenntnis der Weltanschauung des ausgehenden Mittelalters)* in Archiv für Kulturgeschichte XI. Bd. (1914) s. 411 ff.
- Meinsma, K. O.: *Middeleeuwsche bibliotheken*" (Zutphen 1903).
- Mestwerdt, Paul: *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und Devotio Moderna* (Leipzig 1917).
- Mierlo, S.J., J. van: *Een parafrase van de brieven van Hadewych door Hendrik Mande* in Dietsche Warande 1909 (II) bl. 293vv.
- Moebius, E.: *Beiträge zur Charakteristik der Brüder des gemeinsamen Lebens* (Leipzig 1888).

- Molhuizen: *Alexander Hegius* in Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren (1852) bl. 57vv.
- Moll, W.: *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de 15de eeuw* 2 dln. (Amsterdam 1854).
- *Gerlach Peters en zijne schriften, eene bijdrage tot de kennis van den letterarbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns* in KHA II (1859) bl. 209vv.
- *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* in KHA IV (1866) bl. 97vv.
- *De boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft in de 2de helft van de 15de eeuw* in KHA IV (1866) bl. 209vv.
- *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming* 2 dln. in 5 afd. (Utrecht 1864—1869).
- *Geert Groote de ketterhamer* in St. en B. I (1870) bl. 343vv.
- *Geert Groote's Dietsche Vertalingen* (1880).
- Mulder, S.J., W.: *De brieven van Geert Groote als spiegel van den tijd* in Verslag alg. verg. v. h. Historisch Genootschap Utrecht 1930 bl. 4vv.
- *Guillaume de Salvarvilla* in OGE 1931 bl. 186vv.
- *Gerardi Magni Epistolae* (Antwerpiae 1933).
- *Ter chronologie van het leven van Geert Groote* in HT 1933 bl. 141vv., 721vv., 329vv.
- *Raadgevingen en troostredenen van Geert Groote* in St. 122 (1934) bl. 76vv.
- Neustein, Erwin: *Der Einfluss der Niederlande auf den deutschen Kulturkreis* in ZDG (1935) 1. Jg. Heft 2.
- Nolte, H.: *Magistri ac domini Florentii Radewijns primi patris nec non et institutoris congregationis in Daventria Tractatulus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum et maxime caritatis dei et proximi et verae unionis cum deo et proximo seu Tractatulus de spiritualibus exercitiis nunc primum editus ab Henrico Nolte (Friburgi Brisgoviae MDCCCLXII).*
- [Nijhoff, I. A.]: *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland enz.* (Arnhem 1824).
- Oehl, W.: *Deutsche Mystikerbriefe des Mittelalters.*
- Oncken, H.: *Die Utopia des Thomas Morus und das Machtproblem in der Staatslehre* in SHA 1922 2. Abh. s. 1 ff.
- O'Sheridan, Paul: *Ce qui reste de la plus ancienne vie de Ruysbroeck* in RHE 1925 p. 51ss., 215ss.
- Pohl, M. J.: *Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia (Friburgi Brisigavorum 1910—1922)* 7 dln.
- Pourrat, P.: *La Spiritualité Chrétienne t. II Le Moyen Age* 5e ed. (Paris 1924).

- Preger, W.: *Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts* (München 1894).
- Puyol, Mgr. P. E.: *L'auteur du livre De Imitatione Christi. Première section. La contestation* (Paris 1899).
- Pijper, F.: *De invloed van de broeders des gemeenen levens op de schoolstichting van Calvijn in Kerkhistorische opstellen van het gezelschap S.S.S. Nieuwe bundel ('s-Gravenhage 1914)* bl. 115vv.
- Rademacher, M.S.C., H.: *Mystik und Humanismus der devotio moderna in den Predigten und Traktaten des Johannes Veghe* (Hiltrup 1935).
- Reichling, D.: *Beiträge zur Charakteristik der Humanisten Alex. Hegius, Joseph Horlenius, Jacob Montanus und Joh. Murellius in PM* 1877.
- Renaudet, A.: *Préréforme et Humanisme à Paris* (Paris 1916).
 — *Erasme. Sa pensée religieuse* (Paris 1926).
 — etc. *La fin du Moyen Age* (Paris 1931).
- Reypens, S.J., L.: *Nieuwe onoorspronkelijkheid bij Hendrik Mande in Dietsche Warande* 1921 (II) bl. 79vv.
 — *Le sommet de la contemplation mystique in RAM* III (1922) p. 250ss., IV 1923 p. 256ss., V (1924) p. 33ss.
 — *De schrijfster der Evangelische Peerle in OGE* 1928 bl. 52vv., 189vv., 304vv.
 — *Ruusbroeck en Juan de la Cruz in OGE* 1931 bl. 143vv.
 — *Ruusbroec's mystiek als bekroning der inkeringstheorie in OGE* 1932 bl. 257vv.
- Rhijn, M. van: *Wessel Gansfort* (1917).
 — *Middeleeuwsche en reformatorische Bijbelbeschouwing in TT* 1919 bl. 319vv.
 — *Studiën over Luther's rechtvaardigingsleer.*
 — *De bekeering van Geert Groote in NAKG NS* 1926 bl. 159—160.
 — *Studiën over Wessel Gansfort en zijn tijd* (Utrecht 1933).
- Richstätter, S.J., K.: *Die Herz-Jesu-Verehrung des deutschen Mittelalters* 2. Aufl. (Regensburg 1924).
- Richter, J. H.: *Geschichte des Augustinerklosters Frenswegen in der Grafschaft Bentheim* (Hildesheim 1913).
- Ritschl, A.: *Geschichte des Pietismus in der reformirten Kirche* (Bonn 1880).
 — *Ueber die Reformatoren im Mittelalter* (Göttingen 1887).
- Ritter, G.: *Studien zur Spätscholastiek in SHA* 1921/1922.
- Romein, J.: *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (1932).

- Rooy, O. Carm., Th. M. M. (pater Joannes): *Gerard Zerbolt van Zutphen I Leven en geschriften* (diss. Nijmegen 1936).
- Röring, W. G. A. J.: *Thomas à Kempis, zijn voorgangers en zijne tijdgenooten* (Utrecht 1902).
- Sachsse, Eugen: *Ursprung und Wesen des Pietismus* (Wiesbaden 1884).
- Scheel, O.: *Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation. Erster Band. Auf der Schule und Universität.* 2. Aufl. (Tübingen 1917).
- Schmedding, S.J., L.: *De regeering van Frederik van Blankenheim.*
- Schmidt, Charles: *La vie et les travaux de Jean Sturm, premier recteur du Gymnase et de L'Académie de Strasbourg* (Strasbourg, Paris, Leipzig 1855).
- Schoengen, M.: *Die Schule von Zwolle* (Freiburg i.d. Schweiz 1898).
- *Jac. Trajecti alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis* (Amsterdam 1908).
- Scholten, R.: *Gaesdonck. Geschichte des Klosters der regulierten Chorherren, des Hülfspriesterseminars oder Priesterhauses und des Collegium Augustinianum bis 1873* (Münster i. Westfalen 1906).
- Schröder, A.: *Der moderne Mensch in Erasmus* (Leipzig, Erlangen 1919).
- Schulze, L.: *Luther und die Brüder vom gemeinsamen Leben in Evangelische Kirchenzeitung* 1881 s. 441ff., 465ff.
- Seebohm, F.: *The Oxford reformers of 1498. John Colet, Erasmus and Thomas More* 3rd. ed. (Lond. 1887).
- Siedel, Gottlob: *Die Mystik Taulers* (Leipzig 1911).
- Slee, J. C. van: *De kloostervereeniging van Windesheim* (1874).
- *Catalogus der handschriften berustende op de Athenaeum-bibliotheek te Deventer* (Deventer 1892).
- *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem 1895).
- *Geschiedenis der Athenaeum-Bibliotheek te Deventer in TBB* 1907 bl. 145vv.
- *De Illustre school te Deventer 1630—1878* ('s-Gravenhage 1916).
- Smit, L.: *Geert Groote over de Kerk in St. Cath.* X 257vv., 367vv.
- Smits, fr. Crispinus: *David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de moderne devotie in CFN I* (1927) bl. 171vv.
- Snellen, Joha: *Hadewych-Hendrik Mande. Merkwaardige overeenkomst in ts.* 38 (1919) bl. 307vv.
- Sohm, Walter: *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strazburgs etc.* (München und Berlin 1912).

- Spitzen, O. A.: *Thomas à Kempis als schrijver van de Navolging van Christus gehandhaafd*" (Utrecht 1880).
- *Nalezing op mijn Thomas à Kempis als schrijver van de Navolging van Christus gehandhaafd* (Utrecht 1881).
- *Nouvelle défense de Thomas à Kempis* (Utrecht 1884).
- *Les Hollandismes de L'imitation de Jésus Christ* (Utrecht 1884).
- *De Dorthenaar-Windesheimer Hendrik Mandé*" in Kath. 1886 bl. 91vv.
- Stadelmann, R.: *Vom Geist des ausgehenden Mittelalters* (Halle/Saale 1929).
- Stibbe, M. L.: *Geert Groote. Zijn leeringen voor vroeger en nu* (Delft z.j. [1934]).
- Stoppelaar, J. D. de: *Gerlacus Petersz* (Leiden 1901).
- Stoppelaar, J. H. de: *Het papier in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen inzonderheid in Zeeland* (Middelburg 1869).
- Strecker, K.: *Einführung in das Mittellatein* zweite, erweiterte Auflage (Berlin 1929).
- Stubbe, C.ss.R., A.: *Het probleem der Renaissance als kunsthistorisch probleem* in Thomistisch Tijdschr. voor Katholiek Cultuurleven 3de jg. (1932) bl. 117vv.
- Tesser, S.J., J., *Petrus Canisius als humanistisch geleerde* (1932).
- *Is Dier de Mudén de oudste biograaf van Geert Groote?* in HT 1932 bl. 29vv.
- Theele, J.: *Einzeltypenstempel auf Kölner Einbänden in Gutenberg-Jahrbuch 1926* (Mainz 1926) s. 9ff.
- *Aus der Bibliothek des Kölner Kreuzbrüderklosters in Mittelalterliche Handschriften, Festgabe Hermann Degeering* (Leipzig 1926) s. 253ff.
- Theissing, E. E. A. J. M.: *Over klopjes en kwezels* (diss. Utrecht 1935).
- Thieme, Karl: *Deutsche evangelische Christen auf dem Wege zur katholischen Kirche* (Schlieren-Zürich o. J.) [1934].
- *Das alte Wahre. Eine Bildungsgeschichte des Abendlandes* 2. Aufl. (Leipzig 1935).
- Ullmann, C.: *Reformatoren vor der Reformation vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden*, 2 Bde. 2. Aufl. (Gotha 1866).
- Vahlen, J.: *Lorenzo Valla* (Zweiter Abdruck aus dem Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien vom Jahre 1864) Berlin 1870.
- V[een], J. S. van: *Een los blaadje uit de geschiedenis van het St. Agnietenklooster te Arnhem* in AAU. 48 (1922) blz. 237vv.

- Velden, H. E. J. M. van der: *Rodolphus Agricola (Roelof Huusman). Een Nederlandsch humanist der 15de eeuw* (diss. Leiden 1911).
- Verdenius, A. A.: *Lexicologische aantekeningen bij stichtelijk proza uit de M.E. in ts. 40, 41 en 42.*
- Vermeer, H. B. C. W.: *Het tractaat Ortus et decursus ordinis cartusiensis* (Wageningen 1929).
- Verschuieren, O.F.M., Luc.: *Leven en werken van Hendrik Herp in CFN II* (1931) 345vv.
- *De heraut van Ruusbroec in RLW c. VIII.*
- Viller, M.: *Le speculum monachorum et la Dévotion Moderne in RAM* 1922 p. 45ss.
- Visser, G.: *Hendrik Mande. Bijdrage tot de kennis der Noord-Nederlandsche mystiek ('s-Gravenhage 1899).*
- Voigt, G.: *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus* 3. Aufl. v. Max Lehnert 2 Bde (Berlin 1893).
- Vooy, C. G. N. de: *Bibliografiese mededelingen over de dietse vertalingen der Imitatio Christi in Kath. 121* (1902) bl. 357vv.
- *Twee Christendemocraten uit de 14de eeuw in TmT. IX N.R. „De XXste Eeuw”* (1903) bl. 156vv., 280vv.
- *Meister Eckart en de Nederlandse mystiek” in NAKG NS 3* (1905) bl. 50vv., 176vv., 265vv.
- *De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek in NAKG NS 7* (1910) bl. 166vv.
- *Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord chronologie in ts. 43 bl. 214vv.*
- Vor der Hake, J. A.: *De aanspreekvormen in 't Nederlandsch I. De Middeleeuwen.* (Utrecht 1908).
- Vregt, J. F.: *Eenige ascetische tractaten afkomstig van de Deventersche Broederschap van het gemeene leven” in AAU 10* (1882) bl. 321vv.
- Waffelaert, Mgr.: *Analecta Ascetica in Collationes Brugenses: tomus XI (Brugis Flandrorum 1906) Formula van David van Augsburg p. 6 seq, 65 seq, 137 seq, 221seq.; tomus XIV (1909) Propositum cuiusdam canonici p. 8 seq.*
- Walser, Ernst: *Christentum und Antike in der Auffassung der Italienischen Frührenaissance in Archiv für Kulturgeschichte Bd. XI* (1914) s. 273 ff.
- Watrigant, S.J., H.: *La méditation méthodique et l'école des Frères de la vie commune” in RAM* 1922 p. 134 ss.
- *La méditation méthodique et Jean Mauburnus in RAM* 1923 p. 13 ss.
- Wattenbach, W.: *Das Schriftwesen im Mittelalter* (Leipzig 1871).

- Wernle, Paul: *Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert* Tübingen und Leipzig 1904).
 — *Renaissance und Reformation* (Tübingen 1912).
- Wiese, J.: *Der Pädagoge Alex. Hegius und seine Schüler* (diss. Erlangen 1892).
- Wieser, Max: *Peter Poiret. Der Vater der romanischen Mystik in Deutschland* (München 1932).
- Wilbrink, G. G.: *Das geistige Lied der Devotio Moderna* (Utrecht-Nijmegen 1930).
- Wolff, Max von: *Lorenzo Valla. Sein Leben und seine Werke. Eine Studie zur Literatur-Geschichte Italiens im XV. Jahrhundert* (Leipzig 1893).
- Worp, J. A.: *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland. Eerste deel* (Groningen 1904).
- Wüstenhoff, D. J. M.: *Collaties van Johannes Brugman* in ANKG IV (1893) bl. 85vv. *Florentii parvum et simplex exercitium* naar een Berlijnsch hs. medegedeeld in ANKG V (1895) bl. 89vv.
- Wijbrands, Aem. W.: *Het kerkelijk drama der Middeleeuwen* in KP (1861) bl. 100vv.
 — *Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de Middeleeuwen* in St. en B. III (1876) bl. 193vv.
- Wijnpersse, A. G. M. van de: *De dietse vertaling van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae* (Gron.-Den Haag 1926).
- Zahn, Joseph: *Christus in der deutschen Mystik, Festrede* (Würzburg 1918).
-

BIJLAGE.

CAPUT 35 EN 36 VAN DE DIETSE VERTALING VAN HET SOLILOQUIUM IN HS. GAESDONCK

No. 16 FOL. 249a TOT FOL. 252a.

Dat men onsen Here Ihs sal aensien met tweerhande Fol. 249a
gesiecht genaemen wtten regulier.

WANNEER dat herte een luttel begynt te belasten dat sal den ynwendigen mensche toe hant toevoegen den gesicht des brudegoms ende dan soe salt vergaen // Dus sal hy hem wennen in corter tyt te ontcomeren ende te sluyten van voel dingen die buten god syn Mer mit gelycke vassten medeformensse ende aenhangen woenen ende wanderen in die ynwendicheit Ihs mynne Daer is ongeeynde breetheit / lancheit / hoecheit / diepheit / alre begerlycker dingen Daer leert ons die Brudegom Ihs sonder onderlaet inden geest ende inder waerheit te wanderen Ende vermaent ons opwaert te aensien syn ewige wesen moegentheit ende macht a) Ende een te sijn mitten vader ende dat hy is een schijn der vaderlycker glorien/ende een figuer sijnre substancien/dragende alle dingen mitten woerden synre crachten / Hy vermaent ons oeck nederwart te sien syn gloriose menscheit / vol graciën ende waerheit / benedictien ende glorien Die een hoeft is alre wtvercarenre leden ende ons dagelicsche vermakyngē Opdat wi drincken syn levendige bloet // in geest ende inder waerheit ende in die ynwendige vetheit Dat alsoe avervloedelycke sonder aflaten wt synre apenre syde vloeyt Daer oeck alle guet wtvloeyt opdat wy in eenre manieren moegen sijn al dat hy is / Als mynne / vrede / waerheit / ende rechtverdicheit wt welcke wy warden alsoe avervloedich ende avervol / dat wy staedelycke moeten wtvloeyen mit ihs in alle geschapenheit b) Opdat god sy alle in al c) / alle dinck

---

a) in het hs. hier een doorgestreepte „e”; b) hs. „ges / schapenheit”; c) hs.: „lal”.

ontholdende / besittende / ende werckende a) / ende dat
en sullen wy niet myn begeren b) te geschien in een
ander dan in ons selven / Want alsoe hertelyck sullen
wy alle guet begeren ende gonne alle menschen als
godt selve / Ende aldus maken wy alle der ander guede
wercken ons eygen Dat den mynnende seer bereyt ende
licht is / Want waer die geware mynne is daer en canse
niet syn sonder wtvloeyen ende mynnen Niet // en is b
alsoe gelyck ende eygen der godformicheit als staedelyck
wt te vloeyen ende hem allen mede te geven Gheen
claere teyken en is der verenyng des brudegoms / dan
dus sonder nauweheit te wandren mit gemeynre myn-
nen inder inwendiger breetheit Alle dinck vervullende
met ihu Soe dat daer niet en blyve dat niet toe en hoer
synen rechte / Aldus alsoe voel in ons is / moegen wy
vervullen hemel ende eerde / ende alle dat daer in is / mit
onser mynnen die god is / Inden bynnensten ihu sullen
wy vergadert hebben c) alle die wtvercaren / ende pre-
sentieren ende offeren die / mit breeden ende gehelen
herten den aensicht des vaders / als een wtvercaren / ge-
synne / toenende die onsalicheit ende tribulacien alre
menschen int gemeyne Hierna mit allen herten sullen
wy hem offeren inden geeste in alle steden / wt // alsoe Fol. 251a
groter mynnen als hy hem den vader d) hevet geoffert /
Ende daer neygenden tusschen der godtheit ende der
menschheit ons heren onsen geest In die bynnenste ihu
vynden wy vrede baven vrede die cuyssche mynne mit
welcke wy alle menschen trecken in ons ende in ihu /
Ende wy omhelsen die sympel waerheit / als wy dier
verenicht syn soe verwynnen wy lichtelijck Overmids
welcke wy geheel ende onverslagen blyven in alle ge-
valle / Want daer brengen wy alle hynder / ende alle
dat niet en is / dat selve datter gedaen wort inden byn-
nenste ihu in breder wtvloeyen ende mit gelycker
verdrachlycheit alre tegenheit Ende als roeck ganse te
niet gaende vanden stercken ynwendige gesicht Als wy
getagen warden totten vrienden die ons voertsetten /
ende vriendelyck syn / Alsoe warden wy oeck getagen
totten vyanden die ons achterspreken ende moeyen ende
van ons gekiert syn Altoes wic // kende sachtmoedelyck b
den anderen den bewegynge ende het onrecht dat ons
geschiet

a) „werck / kenden; b) hs. „bege'en"; c) hs. „heb̄n"; d) hs. „va'der".

Welcke dat is die vruchten alre geestelycker oeffenynghe
ende wtwendige sacramenten wtten selven.

ALLE dingen scherpelycke aen te sien ende in eenre-
hande puer wesentliche gebruckynghe der sympelre
waerheit also voel alst moegelycke is hem wt te storten
In te gaen / ende aver getransformiert te warden inder
mynnen Dus temael buten hem selve geset ende niet te
myn getagen te warden tot eens anders guet ende
voertganck dan tot dyns selfs Nergent geboecht te
warden van buten noch van bynnen Die scale alder
sacramenten ende der oeffenynghe nae insettinge der
heilger kercken in gewoente te hebben a) die keerne in
gebruckynghe ende een / ende die selve te blyven in
mennigerhande toevallende quade dingen te doen / ende
quade dingen dat hem // avercoemt te verdragen Dit is
al die mensche sonder dese en is die mensche niet Dit is
die vrucht Dit is dat werck / ende volbrengynghe men-
nigerhande gevalle des tegenwoerdigen levens / ende
alle der sacramenten / Waer een mensche anders toe-
coemen mach van buten dat gaet alle mitter tyt hennen /
Daer om en sal men niet seer achten die dingen die van
buten geschien / Weer sy dy verheffen oft vernederen
Mer laet ons vlytich syn wackerlyck ende vuerichlyck
te wercken inder gemeynre gracie Ende van alle ander
ordienyeringe des heeren mit ons oft mitten anderen
geheel volmaect te blyven Wat ons oeck die heer niet
geven en wil / noch en gevet / Dat sullen wy hem hol-
den / ende ons niet geven ¹⁾ mer geern derven dat ons
geen noet en is Soe voel als in onsen gront heylich ende
zalich syn / alsoe veel warden onse wtwendige dingen
daervan geheilicht ende god ontfanckelyck amen.

Fol. 252a

a) hs. „hebn“; hierop volgt nog een schuin doorgestreepte hoofdletter M, met een punt er boven. Of het doorstrepen opzettelijk is gedaan, kan ik niet uitmaken. Volgens de hss. D en G' behoort hier te volgen: „mer die keerne (D en G': korle) etc.“

¹⁾ Hier eindigt cap. 36. Wat erop volgt (in het hs. met zwartere inkt) is een citaat uit cap. 25, vg. D. fol. 45, bl. 218.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

A.

Aa, A. J. van der 51, 61, 113.
 Aalders, W. J. 33.
 Acquoy, J. G. R. 11, 36, 38, 43, 44,
 50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 61,
 63, 67, 77, 78, 109, 111, 114, 127,
 154, 155.
 Aernout van Gruithuizen, zie Gruit-
 huizen.
 Agricola, Rod. 15, 16.
 Alexander Hegius, zie Hegius.
 Altmeyer, J. J. 11, 24, 28.
 Andreas, Val. 50, 52, 61, 63.
 Aquino, Thomas van 24, 84, 86.
 Arens, Ed. 62.
 Assemaine, Dom E. 78, 82, 83, 84,
 85.
 Auger, A. 13, 28, 50, 59, 61.
 Augsburg, David van 40, 41, 62, 63,
 65, 66, 68.
 Augusta O. F. M., Fr. David ab,
 zie Augsburg.
 Augustinus 39, 84, 88, 128.
 Aurelius, Corn. 14, 15.
 Axters O. P., St. 42, 152.

B.

Balbus de Janua, Joh. 57.
 Balveren, Henricus 58.
 Barnikol, E. 28, 29, 30, 36, 37, 38,
 47, 50, 53, 77.
 Bartholomeus Herbolt, zie Herbolt.
 Becker, V. 54, 58, 62.
 Beek, Egbert ter 44.
 Bernardus 33, 41, 62, 85, 86, 90.
 Berneri, Lubbertus, zie Bussche.
 Bernhart, J. 84, 86.
 Beuken, J. H. A. 42, 115.
 Bihlmeyer, K. 87.
 Blossius 39.
 Boeckl, K. 26.
 Boehmer, H. 30, 35.
 Böhringer 52.
 Bonaventura 40, 62, 88, 120.
 Bonet-Maury, G. 11, 28, 46, 53.
 Bonnefoy O. F. M., J. Fr. 40.
 Boom, Johannes 52, 55.
 Borchling, C. 114.
 Borgeaud, Ch. 31.

Borne O. F. M., Fid. van de 35,
 44, 45.
 Borssum Waalkes, G. H. van 60.
 Bourignon, Ant. 78.
 Brandsma O. Carm., Titus 109.
 Brickerinck, Johannes 50, 56.
 Brinkerink, D. A. 37, 50.
 Briquet, C. M. 102, 103.
 Brugman, Johannes 44.
 Brugmans, H. 51, 107.
 Bruin, C. C. de 127, 128, 155, 156,
 157.
 Buisman, J. F. 12.
 Burdach, K. 12, 17.
 Busch, Johannes 10, 36, 37, 38, 44,
 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 63,
 66, 67, 75, 76, 112, 113, 154.
 Buschius 14.
 Bussche of Berneri, Lubbert ten 63.
 Buscop, Wermbolt van 45.
 Butzbach, Johannes 14.

C.

Calcar, H. E. van 43, 120.
 Calvijn, Johannes 12, 30, 31.
 Capistrano, Johannes à 45.
 Cassirer, E. 22.
 Cele, Johannes 53.
 Chambers, E. K. 54.
 Cicero 18.
 Clairvaux, Bernard van, zie Bernar-
 dus.
 Clarisse, J. 27, 63.
 Clarisse, Th. Adr. 10.
 Claus van Euskerken, zie Euskerken.
 Clemen, O. 22, 23, 50, 52, 54, 56.
 Colet, John 13.
 Connolly, J. L. 41, 42, 61.
 Coornhert, D. V. 12.
 Coppens, H. J. A. 51.
 Cornelis Hoen, zie Hoen.
 Crecelius, W. 14.
 Cusanus, Nic. 22.

D.

DaniëlsS. J., A. L., J. 35.
 David, J. B. 82, 83.
 David van Augsburg, zie Augsburg.

Debongnie C. ss. R., P. 14, 16, 39, 40, 41, 63.
 Dederoth, Johannes 44.
 Dedieu, J. 55.
 Delprat, G. H. M. 10, 11, 24, 51, 52.
 De Schaepdrijver S. J., E. 29, 43, 85.
 Dieburg, Petrus 29, 47.
 Diepenbroeck, Nicolaas van 113.
 Dier de Muden, Rudolf 37, 55, 109, 110, 111, 112.
 Dillenburg 12.
 Dionysius van Rickel (de Karthuizer), zie Rickel.
 Dirc van Herxen, zie Herxen.
 Dolch, W. 42.
 Doorninck, J. I. van 53.
 Doumergue, E. 30.
 Drost, A. 27.
 Duyse, F. van 127.
 Dumbar, G. 37, 52, 53, 56, 109, 111, 112.

E.

Ebbinge Wubben, C. H. 127.
 Eckhardt 86, 96, 97.
 Eekhof, A. 30.
 Egbert ter Beek, zie Beek.
 Epicurus 19.
 Erasmus 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25.
 Eucken, 25, 26.
 Euskerken Claus van 56.

F.

Fabri, Jacob 14.
 Fabricius 50.
 Ficino, Marsillo 13.
 Florens Radewijns, zie Radewijns.
 Florens Rodoginus, zie Rodoginus.
 Foppens 50.
 Foppens van Gouda, Hendrik, zie Gouda.
 Franciscus de Sales, zie Sales.
 Franck, J. 124, 126.
 Fredericq, P. 77.
 Freudenthal, J. 19.
 Fritzen 114.

G.

Gansfort, Wessel 14, 15, 16, 23, 29, 30.
 Geert Grootte, zie Grootte.
 Gerard Scadde van Kalkar, zie Kalkar

Gerard Zerbolt van Zutphen, zie Zerbolt.
 Gerards, zie Aurelius.
 Gerlach Peters, zie Peters.
 Gerretsen, J. H. 24, 36, 52, 53, 55
 Gerson, Joh. 41, 42.
 Gese, moeder van Gerlach Peters, zie Peters.
 Gese Tytes, zie Tytes.
 Ghelyn, J. van de 61.
 Gieseler 52.
 Ginneken S.J., J. van 127, 154.
 Glasius, B. 51
 Gleumes, H. 40, 41, 42, 43, 44, 85.
 Godet, M. 30.
 Godfried Toorn van Meurs, zie Toorn
 Goeters, W. 34, 78, 79.
 Gogh, Johannes Pupper van 21, 23.
 Goyens, O.F.M., P. J. 45.
 Gorcum, Jan van 77
 Gouda, Hendrik (Foppens) van 109, 110, 111, 112.
 Graaf, J. J. 35.
 Grabmann, M. 86, 88.
 Graswinckel, D. P. M. 113.
 Gratius, Ortuinus 14.
 Gregorius de Grootte 46.
 Greidanus, J. 107, 115.
 Greitemann, N. Th. J. 23, 24, 128, 155
 Griete des Vryen, zie Vryen.
 Grootte, Geert 10, 11, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 36, 37, 38, 39, 43, 46, 53, 57, 62, 63, 64, 66, 110, 111, 112, 119, 127, 154.
 Groult, P. 34.
 Grube, K. 36, 38, 43, 50, 57, 63.
 Gruithuizen, Aernout van 112.

H.

Haarlem, Johannes 112.
 Haasz, R. 118, 119.
 Hagen, Johann van 44.
 Hak, H. J. 13.
 Hamelmann 52.
 Hase, 52.
 Hasselt, G. van 113.
 Heeze, Nicasius van 77.
 Hegel, 25.
 Hegius, Alexander 14, 15, 16, 20.
 Heimbucher, M. 44
 Helten, W. L. van 126.
 Hendrik Egher van Calcar, zie Calcar; — Foppens van Gouda, zie Gouda; — Herp, zie Herp; — Loeder, zie Loeder; — Mande, zie Mande.
 Henricus Balveren, zie Balveren; — Suso, zie Suso.

Heppe, H. 32.
 Herbolt, Bartholomeus 57.
 Hermansz, Willem 14.
 Hermelink, H. 13.
 Hermesdorf, B. H. D. 46.
 Herp, Hendrik 39, 44, 79.
 Herxen, Dirc van 127.
 Heusde, Van 27
 Heusden, Johannes Vos van, zie Vos.
 Heussen, H. van 109, 112, 113.
 Hieronymus 20, 23.
 Hylkema, C. B. 34.
 Hyma, A. 11, 12, 13, 15, 16, 19, 24,
 30, 34, 39, 44, 128.
 Hinne, Rode, zie Rode.
 Hirsche, K. 28, 50, 51, 52, 58, 60, 61,
 67, 81.
 Hoen, Corn. 30.
 Höffding, H. 25.
 Hoop Scheffer, J. G. de 11
 Horn, Petrus 25, 37.
 Horsch, John. 32.
 Huyben, O.S.B., Dom. J. 24, 29, 39,
 84.
 Huizinga, J. 11, 12, 17, 27, 28.
 Hulshof, A.

22 4-110

I. J.

Ignatius van Loyola, zie Loyola.
 Iterson, F. H. G. van 60.
 Jacobus de Voecht, zie Voecht.
 Jöcher, J. G. 61.
 Johannes Balbus de Janua, zie Bal-
 bus; — Boom, zie Boom; — Brin-
 ckerinck, zie Brinckerinck; — Brug-
 man, zie Brugman; — Butzbach, zie
 Butzbach; — Busch, zie Busch; —
 à Capistrano, zie Capistrano; —
 Cele, zie Cele; — Dederoth, zie De-
 deroth; — Gerson, zie Gerson; —
 Pupper van Gogh, zie Gogh; — v.
 Gorcum, zie Gorcum; — Haarlem,
 zie Haarlem; — von Hagen, zie
 Hagen; — Vos van Heusden, zie
 Vos; — Ketel, zie Ketel; — Mom-
 bach, zie Mauburnus; — van Ruus-
 broec, zie Ruusbroec; — v. Schoon-
 hoven, zie Schoonhoven; — Scut-
 ken, zie Scutken; — Standonck, zie
 Standonck; — Storm, zie Storm; —
 Veghe, zie Veghe; — ten Waater,
 zie Waater.
 Jong, J. de 24, 44, 51, 85.
 Jordanus van Quedlinburg, zie Qued-
 linburg.
 Jostes, F. 39, 42, 57, 87, 128.
 Justinus van Padua, zie Padua.

K.

Kalff, G. 54.
 Kalkar, Gerard Scadde van 110, 111,
 112.
 Kant 25.
 Keynkamp, Werner 111.
 Kemp, A. C. J. van der 42.
 Kempis, Thomas à 10, 19, 26, 33, 34,
 35, 37, 43, 45, 52, 53, 55, 56, 58,
 59, 62, 63, 65, 66, 109, 110, 111,
 112, 119, 129.
 Ketel, Johannes 63, 66, 69.
 Knierim, P. H. J. 127.
 Knippenbergh, J. 113.
 Knuttel, J. A. N. 10, 44
 Koehler, W. 12
 Krafft, K. 14.
 Kraus, F. X. 59.
 Kronenberg, H. 16, 86.
 Kronenberg, C.ssR., J. A. F. 54.
 Kruitwagen O.F.M., B. 40, 43, 50, 57,
 107, 120.
 Kühler, W. J. 25, 31, 32, 37, 102, 107.

L.

Labadie, Jean de 33, 79.
 Langenberg, R. 42, 44, 46, 96, 97.
 Langeraad, L. A. 51.
 Lansperg, 33.
 Latomus, 14.
 Lehmann, P. 54.
 Leitsmann, E. 52, 53.
 Liebert, A. 13.
 Lieftinck, G. I. 42, 60, 102, 105, 106.
 Lindeboom, J. 13, 16.
 Lindeborn, J. 55, 109, 111, 113.
 Linhardt, R. 86.
 Lodenstein, Jod. van 34.
 Loeder, Hendrik 57.
 Löffler, Kl. 47, 114, 120.
 Loyola, Ign. van 34, 35.
 Lubbe Peters, zie Peters.
 Lubbert ten Bussche (of Berneri), zie
 Bussche.
 Luther, 29, 30, 32.

M.

Malou, J. B. 57, 61, 62, 63.
 Man, D. de 40, 42, 112.
 Mande, Hendrik 60, 61, 112.
 Maresius, Sam. 33.
 Martin, O.P., R. M. 27.
 Mauburnus (Mombaer), Joh. 16, 40,
 41.
 Meinsma, K. O. 86.
 Mestwerdt, Paul, 14, 15, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27.

Michelet 12.
 Mierlo S.J., J. van 51, 60, 155.
 Mirandola, Pico della 13.
 Moebius, E. 24, 34, 52.
 Molhuysen 14.
 Moll, W. 28, 43, 44, 45, 50, 51, 52,
 54, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 71,
 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 96,
 102, 127, 155.
 Mombaer, zie Mauburnus.
 Mons O.M.C., Symph. de 40.
 Moonen, A. 55.
 Morus, Thomas 20.
 Muden, R. Dier de, zie Dier.
 Mulder S.J., W. 10, 16, 17, 21, 25,
 38, 43, 46, 53, 57, 111.
 Murmellius, Johannes 14.

N.

Natorp, P. 25.
 Nauta, D. 33.
 Neale, 78.
 Neustein, E. 13, 85.
 Nicasius van Heeze, zie Heeze.
 Nicolaas van Cusa, zie Cusanus; —
 v. Diepenbroeck, zie Diepenbroeck.
 Nolte, H. 41, 63.
 Nyhoff, I. A. 113.
 Nyhoff, P. 113.

O.

Ockam, W. 39.
 Oehl, W. 34, 43.
 Oncken, H. 20.
 Opperman, O. 107.
 Ortuinus, Gratius, zie Gratius.
 O'Sheridan, P. 39.
 Oudinus, 50.

P.

Padua, Justinus van 44.
 Paquot 50.
 Peter Dieburg, zie Dieburg.
 Peters, Andries 52.
 — Gerlach 34, 50 en passim.
 — Gese 52.
 — Lubbe 52, 61, 73, 74, 76, 105.
 Petrarca 21.
 Petrus Horn, zie Horn.
 Pico della Mirandola, zie Mirandola.
 Plato 18.
 Pohl, M. J. 19, 24, 63, 66, 69, 82, 109,
 111, 112.
 Poiret, Pierre 34, 50, 77, 78, 81.
 Pontanus, J. I. 109, 112, 113.
 Post, R. R. 51.

Poukens, S.J., J. B. 44.
 Pourrat, P. 59.
 Preger, W. 23, 36, 39, 87, 128.
 Prinsen, J. Lzn. J. 10.
 Pseudo-Tauler 39.
 Puyol, P. E. 59, 62.
 Pupper van Gogh, Joh., zie Gogh.
 Pijper, F. 31.

Q. R.

Quedlinburg, Jordanus van 105, 128.
 Rademacher M.S.C., H. 10, 41, 56
 Radewijns, Florens 15, 37, 38, 40, 41,
 52, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64,
 65, 69, 110, 111, 112.
 Reichling, D. 14.
 Reinout IV, hertog 112.
 Reypens S.J., L. 39, 60, 61, 67, 68,
 84, 85.
 Reitsma, J. 51.
 Renaudet, A. 13, 16, 24, 30, 39, 85.
 Revius, Jacobus 50, 128.
 Rhijn, H. van 109, 112, 113.
 Rhijn, M. van 15, 16, 30, 32.
 Richardus (R. van St. Victor) 33, 88.
 Richstätter S.J., K. 59.
 Richter, J. H. 114.
 Rickel, Dionysius van 43.
 Ritschl, A. 29, 32, 33.
 Rode, Hinne 30.
 Rodoginus, Fl. 52, 53.
 Rodolphus Agricola, zie Agricola.
 Rooy, O. Carm. Th. M. M. van (Pa-
 ter Joannes) 30, 55, 103, 105, 128.
 Röring, W. G. A. J. 52.
 Rudolf Dier de Muden, zie Dier.
 Ruusbroec, Jan van 38, 39, 41, 42,
 80, 82, 83, 84, 85, 87.
 Rütten, A. F. 50, 114.

S.

Sachse, E. 32.
 Sales, Franciscus de 35.
 Salutati, Coluccio 27.
 Sanderus 50, 61.
 Sassen, F. 27, 46.
 Scheel, O. 17, 25, 26, 30, 53.
 Schmedding, S.J., L. 28.
 Schmidt, Ch. 31.
 Schoengen, M. 24, 28, 38, 53, 110.
 Scholten, R. 114.
 Schoonhoven, Jan van 61, 62.
 Schröder, A. 15.
 Schulze, L. 29, 30, 50.
 Scutken, Johannes 57, 62, 67, 68, 75,
 76, 148, 154, 155, 163.
 Seebohm, F. 13.
 Seneca, 18.

Sepet, M. 54.
 Seuse, zie Suso.
 Siedel, G. 84.
 Sinnige, Th. 54.
 Slee, J. C. van 34, 50, 52, 102, 107.
 Slichtenhorst, A. van 109, 113.
 Smit, L. 26, 46.
 Smits, O.F.M., fr. Crisp. 40, 41.
 Snellen, Joha. 60.
 Sohm, W. 17, 31.
 Spaen, W. A. van 113.
 Spieghel, H. L. 12.
 Spitzen, O. A. 60, 61, 62, 129, 154.
 Stadelmann, R. 10, 17, 59.
 Standonck, Jean 30.
 Stibbe, M. L. 11.
 Stoett, F. A. 134, 135, 143, 145, 156.
 Stoppelaar, J. D. de 50, 80, 81.
 — J. H. de 102, 103.
 Storm, Claus 30.
 — Johannes 31.
 Strange, J. 68, 77, 118, 121.
 Streckler, K. 121, 128, 142, 145, 147, 148.
 Suso, Henricus, 42, 82, 87, 95, 128, 129, 154, 155, 158.
 Sweertius 50, 63.

T.

Tauler, Johannes 33, 34, 80, 82, 84, 85, 87.
 Teellinck, Joh. 33.
 — Willem 33.
 Tersteegen, Gerhard 78, 79.
 Tesser S.J., J. 34, 37, 43.
 Theele, J. 118, 119, 120.
 Theissing, E. E. A. J. M. 35.
 Thieme, K. 27, 29.
 Thomas van Aquino, zie Aquino; — à Kempis, zie Kempis; — Morus, zie Morus; — van Vercelli, zie Vercelli.
 Tytes, Gese 112.
 Toorn van Meurs, Godfried 24.
 Troeltsch, E. 12.

U.

Uittenhove, Jan 44.
 Ullmann, C. 28, 33, 52.

V.

Valerius Andreas, zie Andreas.
 Valla, Lorenzo 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22.
 Veen, J. S. van 113.

Veghe, Johannes 41, 56.
 Velden, H. E. J. M. van der 15, 17.
 Vercelli, Thomas van 41.
 Verdam, J. 157.
 Vermeer, H. B. C. W. 43.
 Verschuieren O.F.M., Luc. 29, 39, 44.
 Viller, M. 40, 41.
 Visser, G. 60.
 Vloten, J. van 46.
 Voecht, Jacobus de 109, 110.
 Voetius, Gijsb. 33.
 Voigt, G. 12.
 Vooys, C. G. N. de 42, 60, 127, 128, 154, 155.
 Vor der Hake, J. A. 126, 127.
 Vornken, Willem 36, 111.
 Vos van Heusden, Johannes 24, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 67, 76, 111.
 Vree, F. J. van 62.
 Vrege, J. F. 62, 73.
 Vryen, Griete des 107.
 Vroede, Willem 53.

W.

Waater, Johannes ten 57.
 Waffelaert, Mgr. 63.
 Wagenaar, J. 113.
 Walsler, E. 17.
 Watrigant S.J. H. 16, 34, 40, 41, 43, 45.
 Wattenbach, W. 108, 120.
 Wermbold van Buscop, zie Buscop.
 Werner Keynkamp, zie Keynkamp.
 Wernle, P. 12, 13, 18.
 Wessel Gansfort, zie Gansfort.
 Wiese, J. 14.
 Wieser, M. 77, 78, 82.
 Wilbrink, G. G. (sr. Marie Josepha) 28, 44.
 Willem Hermansz, zie Hermansz; — Vornken, zie Vornken: — Vroede, zie Vroede.
 Winkel, Jan te 51.
 Wolff, Max von 18, 21.
 Worp, J. A. 54.
 Wüstenhoff, D. J. M. 44, 63.
 Wijbrands, Aem. W. 54.
 Wijnpersse, A. G. M. van de 128, 155, 158, 163.

Z.

Zahn, J. 95.
 Zerbolt van Zutphen, Gerard 29, 30, 35, 39, 40, 41, 80, 89, 94, 105, 119, 128.
 Zwingli, U. 12, 13, 30.
 Zijderveld, A. 12.

STELLINGEN.

I

Men mag de Moderne devotie niet beschouwen als voorloopster of wegbereidster van het Humanisme, de Reformatie of de Contra-Reformatie.

II

De moderne devoten zijn niet de leerlingen van Ruusbroec geweest.

III

Ten onrechte beschouwt J. Romein in *De lage landen bij de zee* (Utrecht 1934) blz. 193 de broederschap des gemenen levens als een reactie op de toestanden, die het gevolg waren van de ontbinding der feodale maatschappij sedert de 14de eeuw.

IV

Het is niet waarschijnlijk dat het 16de-eeuws Oosters-Nederlands als taal voor litterair verkeer van de Windesheimse kloosters is uitgegaan, zoals Kloeke meent (*Overijssel* bl. 821).

V

Rudolf Dier de Mudén heeft voor zijn *Scriptum* geput uit de anonieme vita *De domino Henrico Goude* met het vooropgezette doel, de gegevens van Thomas à Kempis aan te vullen.

VI

De auteur van de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament is niet dezelfde als de vertaler van het Soliloquium van Gerlach Peters en het Horologium Aeternae Sapientiae van Suso. De diëtse vertaling van het Soliloquium en de Noord-Nederlandse omwerking van het Horologium zijn waarschijnlijk van denzelfden auteur.

VII

Voor het juist verstaan van Middeleeuws-Latijnse schrijvers, is het noodzakelijk zich rekenschap te geven van die vormen en betekenissen, waarin het Middellatijn van het klassieke latijn afwijkt.

VIII

Mnl. Wdb V 457 i.v. *Onderwerpinge*: „Want dat ghemoede wt onderwerpinghe eniger passien niet ghetrecket (1. ghetrecket) en is tot dien gotliken dinghen”, Gerl. P. Soliloq. 8v. Ten onrechte stelt Verdam voor *ghetrecket* te lezen, men leze *ghecrencket*.

IX

Ten onrechte vertaalt Verdam Mnl. Wb V 518 *onghebreckelic* in Sol. 33v met *onuitputtelijk*. *Onghebreckelic* betekent hier *standvastig* vg. het latijn *inviolabilis*, volgens Diefenbach = *unzubrechlich, unzerbruchlich* (p. 307, kol. I)

X

De mening van P. D. Chantepie de la Saussaye (*Het leven van Nicolaas Beets* 2de dr. Haarlem 1906, bl. 232) dat men om „diep natuurdichter” te zijn, pantheïst moet zijn, althans pantheïstisch moet gevoelen, is aanvechtbaar.

XI

De raadsels, die Fritz Loewenthal *Studien zum Germanischen Rätsel* (Germanistische Arbeiten herausg. von Georg Baesecke I, Heidelberg 1914) s. 132 en 150 zelf, resp. in navolging van anderen, vergelijkt met *Heidreks Gátur* no. 16 (Hervarar saga ok Heidreks, uitg. in *Norröne Skrifter af Sagnhistorisk Indhold* udgivne af Sophus Bugge, tredje hefte Christiania 1873 S. 246-247), behoren tot een geheel andere raadselsoort. Men vergelijke deze raadsels met *Heidreks Gátur* no. 7 (tap. S. 240-241).

XII

Men mag de nederlaag van Kjartan tegen Olaf Tryggvason in de zwemwedstrijd beschreven in de *Laxdoela saga* c. XL, niet met J. van Ham *Beshouwingen over de literaire betekenis der Laxdoela saga* (Amsterdam 1932) bl. 67 als een smaad voor Kjartan beschouwen.

XIII

De staatkundige geschiedenis van de Oudheid onderscheidt zich hierin van die van de Nieuwe Tijd, dat in de Oudheid de betrekkingen tussen de volken bepaald werden door een streven naar de hegemonie, in de Nieuwe Tijd daarentegen door een streven naar evenwicht.

XIV

Voor de afkeer van de irrationele geschiedbeschouwing kome in de plaats waardering en steun door een positieve wereld- en levensbeschouwing.

Kunst-, Boek- en Handelsdrukkerij
EMILE C. SCHRIKS - ASTEN N.-Br. - Telef. 4 en 75

